

ISSN 2411-8745 (Print)
ISSN 2709-9245 (Online)

АБЫЛАЙ ХАН АТЫНДАҒЫ
ҚАЗАҚ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚАТЫНАСТАР
ЖӘНЕ ӘЛЕМ ТІЛДЕРІ УНИВЕРСИТЕТІ

ХАБАРШЫСЫ

«ФИЛОЛОГИЯ ҒЫЛЫМДАРЫ» СЕРИЯСЫ

ИЗВЕСТИЯ

КАЗАХСКОГО УНИВЕРСИТЕТА
МЕЖДУНАРОДНЫХ ОТНОШЕНИЙ И
МИРОВЫХ ЯЗЫКОВ ИМЕНИ АБЫЛАЙ ХАНА

СЕРИЯ «ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ»

BULLETIN

OF KAZAKH ABLAI KHAN UNIVERSITY OF
INTERNATIONAL RELATIONS AND
WORLD LANGUAGES

SERIES “PHILOLOGICAL SCIENCES”

ISSN 2411-8745 (Print)
ISSN 2709-9245 (Online)

1 (68) 2023

АБЫЛАЙ ХАН АТЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚАТЫНАСТАР ЖӘНЕ
ӘЛЕМ ТІЛДЕРІ УНИВЕРСИТЕТІ

КАЗАХСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ МЕЖДУНАРОДНЫХ ОТНОШЕНИЙ И
МИРОВЫХ ЯЗЫКОВ ИМЕНИ АБЫЛАЙ ХАНА

KAZAKH ABLAI KHAN UNIVERSITY OF INTERNATIONAL RELATIONS
AND WORLD LANGUAGES

1 (68) 2023

ISSN 2411-8745 (Print)

ISSN 2709-9245 (Online)

Абылай хан атындағы ҚазХҚ және ӘТУ

ХАБАРШЫСЫ

“ФИЛОЛОГИЯ ҒЫЛЫМДАРЫ” сериясы

ИЗВЕСТИЯ

КазУМОиМЯ имени Абылай хана
серия “ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ”

BULLETIN

of Ablai Khan KazUIRandWL
Series “PHILOLOGICAL SCIENCES”

Алматы
«Полилингва» баспасы
2023

© “Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті” Акционерлік қоғамының “Абылай хан атындағы ҚазХҚжӘТУ Хабаршысы-Известия” ғылыми журналының “Филология ғылымдары” сериясы таралымы, Қазақстан Республикасының Инвестициялар мен даму жөніндегі министрліктің Байланыс, ақпараттандыру және ақпарат комитетінде тіркелген. Алғашқы есепке қою кезіндегі нөмірі мен мерзімі № 674, 18.05.1999 ж. Тіркелу куәлігі 10.04.2015 жылғы № 15194-Ж

Бас редактор

Құнанбаева С.С., филология ғылымдарының докторы, профессор,
ҚР ҰҒА-ның академигі, Алматы, Қазақстан

Жауапты редактор

Тойшыбаева Г.К., филология ғылымдарының кандидаты, Абылай хан атындағы ҚазХҚжӘТУ, Алматы, Қазақстан

Редакция алқасының мүшелері

Рысалды Қ.Т., филология ғылымдарының докторы, профессор,
Абылай хан атындағы ҚазХҚжӘТУ, Алматы, Қазақстан

Ахатова Б.А., филология ғылымдарының докторы, профессор,
Абылай хан атындағы ҚазХҚжӘТУ, Алматы, Қазақстан

Загидуллина А.А., филология ғылымдарының докторы, профессор,
Абылай хан атындағы ҚазХҚжӘТУ, Алматы, Қазақстан

Мизамхан Б.С., филология ғылымдарының кандидаты, доцент,
Абылай хан атындағы ҚазХҚжӘТУ, Алматы, Қазақстан

Кәрібаева Б.Е., PhD, Абылай хан атындағы ҚазХҚжӘТУ, Алматы, Қазақстан

Сәтенова С.К., филология ғылымдарының докторы, профессор,
Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

Дүйсекова К.К., филология ғылымдарының докторы, профессор,
Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

Солдатенкова Т., филология ғылымдарының докторы, профессор,
Лёвен католикалық университеті, Лёвен, Бельгия

Красных В.В., филология ғылымдарының докторы, профессор,
М.В.Ломоносов атындағы ММУ, Мәскеу, Ресей

Карасик В.И., филология ғылымдарының докторы, профессор,
Волгоград мемлекеттік техникалық университеті, Ресей

Оулдфильд Анна, PhD, профессор, Костол- Каролина, Калифорния, АҚШ

Шығарушы редактор

Амангожаева Е.Б., жетекші маман, Абылай хан атындағы ҚазХҚжӘнеӘТУ, Алматы, Қазақстан

© Научный журнал “Хабаршысы-Известия” КазУМОиМЯ имени Абылай хана серия “Филологические науки” Акционерного общества “Казахский университет международных отношений и мировых языков имени Абылай хана” зарегистрирован в Комитете связи, информатизации и информации Министерства по инвестициям и развитию Республики Казахстан. Номер и дата первичной постановки на учет № 674, 18.05.1999 г. Регистрационное свидетельство № 15194-Ж от 10.04.2015 г.

Главный редактор

Кунанбаева С.С., доктор филологических наук, профессор,
академик НАН РК, Алматы, Казахстан

Ответственный редактор

Тойшибаева Г.К., кандидат филологических наук, КазУМОиМЯ
имени Абылай хана, Алматы, Казахстан

Члены редакционной коллегии

Рысалды К.Т., доктор филологических наук, профессор КазУМОиМЯ
имени Абылай хана, г. Алматы, Казахстан

Ахатова Б.А., доктор филологических наук, профессор КазУМОиМЯ
имени Абылай хана, г. Алматы, Казахстан

Загидуллина А.А., доктор филологических наук, профессор
КазУМОиМЯ имени Абылай хана, г. Алматы, Казахстан

Мизамхан Б., кандидат филологических наук, доцент КазУМОиМЯ
имени Абылай хана, г. Алматы, Казахстан

Карибаева Б.Е., PhD, КазУМОиМЯ имени Абылай хана, г. Алматы,
Казахстан

Сатенова С.К., доктор филологических наук, профессор, ЕНУ им.
Гумилева, Астана, Казахстан

Дуйсекова К.К., доктор филологических наук, профессор, ЕНУ им.
Гумилева, Астана, Казахстан

Солдатенкова Т., доктор филологических наук, профессор,
Лёвенский католический университет, Лёвен, Бельгия

Красных В.В., доктор филологических наук, профессор МГУ им.
М.В.Ломоносова, Москва, Россия

Карасик В.И., доктор филологических наук, профессор
Волгоградского государственного социально-педагогического
университета, Волгоград, Россия

Оулдфильд Анна, PhD, профессор, Костол- Каролина, Калифорния,
США

Выпускающий редактор

Амангожаева Е.Б., ведущий специалист КазУМОиМЯ имени
Абылай хана, Алматы, Казахстан

bulletin-philology.ablaikhan.kz

© Scientific Journal "Bulletin of Kazakh Ablai khan University of International Relations and World Languages". Series "Philological sciences" of JSC "Kazakh Ablai khan University of International Relations and World Languages" is registered in Communication, Informatization and Information Committee of the Ministry on Investment and Development, Republic of Kazakhstan. Number and date of first registration №674, from 18.05.1999. Certificate N 15194 – G, 10.04.2015.

Editor in chief

Kunanbayeva S.S., Doctor of Philological Sciences, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the RK, Almaty, Kazakhstan

Executive Editor

Toishibaeva G.K., Candidate of Philology, KazUIR & WL named after Ablai khan, Almaty, Kazakhstan

Editorial board members

Rysaldy K.T., Doctor of Philology, Professor, Ablai khan, KazUILandWL, Almaty, Kazakhstan

Akhatova B.A., Doctor of Philology, Professor, Ablai khan, KazUILandWL, Almaty, Kazakhstan

Zagidullina A.A., Doctor of Philology, Professor, Ablai khan, KazUILandWL, Almaty, Kazakhstan

Mizamkhan B., Candidate of Philology, Ablai khan, KazUILandWL, Almaty, Kazakhstan

Karibaeva B.E., PhD, Ablai khan, KazUILandWL, Almaty, Kazakhstan

Satenova S.K., Doctor of Philology, Professor, Eurasian National University named after L.N. Gumilyov, Astana, Kazakhstan

Duysekova K.K., Doctor of Philology, Professor, Eurasian National University named after L.N. Gumilyov, Astana, Kazakhstan

Soldatenkova T., Doctor of Philology, Professor, Leuven Catholic University, Leuven, Belgium

Krasnykh V.V., Doctor of Philology, Professor, Moscow State University named after M.V. Lomonosov, Moscow, Russia

Karasik V.I., Doctor of Philology, Professor, of Volgograd State Technical University, Russia

Anna Oldfield, PhD, Professor, Costol-Carolina, California, USA

Commissioning Editor

Amangozhaeva E.B., leading specialist of KazUIR & WL named after Ablai khan, Almaty

bulletin-philology.ablaikhan.kz

МАЗМҰНЫ. СОДЕРЖАНИЕ. CONTENTS.

1 Бөлім.

ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ ЗЕРТТЕУЛЕРДІҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Раздел 1.

АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ЛИНГВИСТИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ

Part 1.

CURRENT ISSUES OF LINGUISTIC RESEARCH

Байдилдаева А.К., Ахатова Б.А. Риторические стратегии воздействия в политическом блоге	10-23
Байдилдаева А.К., Ахатова Б.А. Саяси блогтардағы риторикалық әсер ету стратегиялары	10-23
Baidildayeva A.K., Akhatova B.A. Rhetorical Strategies of Influence in Political Blogging	10-23
Байсыдық И.Б., Омарбаева Г.С. Әйел мінезі сипаты атауларының лингвомәдениеттанымдық негіздері	24-39
Байсыдық И.Б., Омарбаева Г.С. Лингвокультурологические основы названий в описании женского характера	24-39
Baissydyk I.B., Omarbayeva G.S. Linguocultural Basis of Denominations of Female Character Traits	24-39
Бияров Б.Н., Кусманова К.А., Койлыбаева Р.К. Ұлы Жібек жолының солтүстік-шығыс тармағында кездесетін топонимдерге этимологиялық шолу	40-53
Бияров Б.Н., Кусманова К.А., Койлыбаева Р.К. Этимологический обзор топонимов северо-восточного направления Великого шелкового пути	40-53
Biayarov B., Kusmanova K., Koilybayeva R. Etymological Overview of the Toponyms of the North-eastern Directions of the Silk Road.....	40-53
Есенова К.У., Құрманәлиев К.А., Балтабаева Ж.К. Пандемия кезіндегі медиадискурс: сөзжасамдық құрылымдар	53-72
Есенова К.У., Курманалиев К.А., Балтабаева Ж.К. Медиадискурс в период пандемии: структуры словообразования	53-72
Yessenova K.U., Kurmanaliev K.A., Baltabaeva Zh.K. Media Discourse in the Pandemic Period: Word Formation Structures	53-72
Жанжигитов С.Ж., Әбдуәлиұлы Б. Заң құжаттарында талас тудыратын мәтіндер	73-88
Жанжигитов С.Ж., Абдуалиұлы Б. Спорные тексты в юридических документах	73-88
Zhanzhigitov S.Zh., Abdualiuly B. Controversial Texts in Legal Documents	73-88

Zhumagulova B.S., Karibayeva B.E., Yershay G.K. The Concept “Thames” in the Aspect of Secondary Linguistic Interpretation	89-102
Жумагулова Б.С., Карибаева Б.Е., Ершай Г.Қ. Екінші реттік тілдік интерпретациялау аспектісіндегі «Thames» концепті	89-102
Жумагулова Б.С., Карибаева Б.Е., Ершай Г.Қ. Концепт “Thames” в аспекте вторичной языковой интерпретации	89-102
Испандиярова А.Т., Әбсадық А. Қазақ халық лирикасындағы «Бақыт» концептісі	103-114
Испандиярова А.Т., Әбсадық А. Концепт «Счастье» в казахской народной лирике	103-114
Ispandiyarova A., Absadyk A. The Concept of «Happiness» in Kazakh Folk Lyrics	103-114
Кемельбекова Э.А., Бухарова Г.Х. Культурный код: интерпретация геометрической пространственной параметризации юрты	115-135
Кемельбекова Э.А., Бухарова Г.Х. Мәдени код: киіз үйдің геометриялық кеңістіктік параметрленуін түсіндіру	115-135
Kemelbekova E.A., Buharova G.Kh. Cultural Code: Interpretation of the Geometric Spatial Parametrization of the Yurt	115-135
Оразбаева А.С. Мәдениетаралық қатысымның кейбір мәселелері, негізгі түрлері мен сипаттамасы	136-149
Оразбаева А.С. Некоторые вопросы межкультурной коммуникации, виды и характеристики	136-149
Orazbayeva A.S. Some Issues of Intercultural Communication, Main Types and Features	136-149
Оспанова А.К., Шевякова Т.В. Когнитивный диссонанс и его проявление в англоязычном медиадискурсе	150-169
Оспанова А.К., Шевякова Т.В. Когнитивті диссонанс және оның ағылшын тіліндегі медиадискурсындағы көріністері	150-169
Ospanova A.K., Shevyakova T.V. Cognitive Dissonance and its Manifestation in the English language Media Discourse	150-169
Ramanova A.A. Lexical and Semantic Field of Somatisms in the Kazakh Language	169-183
Раманова А.А. Қазақ тіліндегі соматизмдердің лексикалық-семантикалық өрісі	169-183
Раманова А.А. Лексико-семантическое поле соматизмов в казахском языке	169-183
Серикова А.С., Рысалды Қ.Т. Лингвистикалық синергетиканың динамикалық және жүйелі принциптері	183-200
Серикова А.С., Рысалды Қ.Т. Динамические и систематические принципы лингвистической синергетики	183-200
Serikova A.S., Rysaldy K.T. Dynamic and Systematic Principles of Linguistic Synergetics	183-200

Tlegenova G.B., Berkenova R.A., Pertaeva E.K., Myrzakhanova G.K. Cultural and Cognitive Characteristics of Toponyms in Religious Works	201-215
Тлегенова Г.Б., Беркенова Р.А., Пертаева Э.К., Мырзаханова Г.К. Жер-су аттарының діни шығармалардағы мәдени-танымдық сипаты	201-215
Тлегенова Г.Б., Беркенова Р.А., Пертаева Э.К., Мырзаханова Г.К. Культурно-познавательная характеристика топонимов в религиозных произведениях	201-215
Khislamova V.N., Abdullina L.I. Lexical-semantic Ways of Forming of Medical Terms in the English and Tatar Languages	216-229
Хисамова В.Н., Абдуллина Л.И. Ағылшын және татар тілдеріндегі медициналық терминдерді қалыптастырудың лексика-семантикалық жолдары	216-229
Хисамова В.Н., Абдуллина Л.И. Лексико-семантические способы формирования медицинских терминов в английском и татарском языках	216-229

2 БӨЛІМ. АУДАРМА ТЕОРИЯСЫ ЖӘНЕ ПРАКТИКАСЫ САЛАСЫНДАҒЫ ЗЕРТТЕУЛЕР

РАЗДЕЛ 2. ИССЛЕДОВАНИЯ В ОБЛАСТИ ТЕОРИИ И ПРАКТИКИ ПЕРЕВОДА

PART 2. RESEARCHES IN TRANSLATION THEORY AND PRACTICE

Аубакирова А.К., Кожбаева Г.К. Мнемотехнические приемы в практике обучения переводу	230-245
Аубакирова А.К., Кожбаева Г.К. Аударманы оқыту тәжірибесіндегі мнемотехникалық тәсілдер	230-245
Aubakirova A.K., Kozhbayeva G.K. Mnemotechnical Techniques in the Practice of Teaching Translation	230-245
Mukhametkaliyeva G.O., Zhumaliyeva Zh. K., Alipbayeva A.A. Translation Aspects of Culture-specific Elements in Political Discourse.....	246-255
Мұхаметкалиева Г.О., Жумалиева Ж.К., Алипбаева А.А. Саяси дискурстағы мәдени ерекшеленген тіркестерді аудару аспектілері.....	246-255
Мухаметкалиева Г.О., Жумалиева Ж.К., Алипбаева А.А. Переводческие аспекты культурно-специфичных выражений в политическом дискурсе	246-255
Tukhtarova A.S. Linguocultural Barriers in Audiovisual Translation (Based on "Game of Thrones" TV Series)	256-267
Тухтарова А.С. Аудиовизуалды аудармадағы лингвомәдени кедергілер («Тақтар таласы» телехикаясы негізінде)	256-267
Тухтарова А.С. Лингвокультурные барьеры в аудиовизуальном переводе (на примере сериала «Игра престолов»)	256-267

3 Бөлім. ШЕТ ТІЛДЕРДІ ОҚЫТУДЫҢ ҒЫЛЫМИ-ПЕДАГОГИКАЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Раздел 3. НАУЧНО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ВОПРОСЫ ОБУЧЕНИЯ ИНОСТРАННЫМ ЯЗЫКАМ

Part 3. SCIENTIFIC AND PEDAGOGICAL ISSUES OF FOREIGN LANGUAGE TEACHING

Гао Яньжун, Касымова Р.Т. Освоение русских предположно-падежных конструкций со значением места сквозь призму китайского языкового сознания	268-285
Гао Яньжун, Касымова Р.Т. Қытай тілін түсіну арқылы орыс тілінде орынды білдіретін жатыс-септік құралымдарды меңгеру.....	268-285
Yanrong Gao, Kassymova R.T. Mastering Russian Prepositional-case Constructions with the Meaning of Place Through the Prism of Chinese Linguistic Consciousness	268-285
Мусатаева М.Ш., Дюсенова Д.С. Метапредметность как один из трендов современной лингводидактики	285-301
Мусатаева М.Ш., Дюсенова Д.С. Метапәндік қазіргі лингводидактика трендтерінің бірі	285-301
Mussatayeva M., Dyussenova D. Metasubject as one of the Trends of Modern Linguodidactics	285-301
Seidin A., Tatiyeva A.T., Nam A.V., Asylbekova B.M. The Linguistic Landscape in a Multilingual School in Astana	301-315
Сейдін А., Татиева А.Т., Нам А.В., Асылбекова Б.М. Астана қаласындағы үш тілде білім беретін мектептің лингвистикалық ландшафтына талдау	301-315
Сейдін А., Татиева А.Т., Нам А.В., Асылбекова Б.М. Анализ лингвистического ландшафта школы, представляющей трехязычное образование в городе Астана	301-315

4 Бөлім. ӘДЕБИЕТТАНУ: ДӘСТҮР МЕН ЖАҢАШЫЛДЫҚ

Раздел 4. ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ: ТРАДИЦИЯ И СОВРЕМЕННОСТЬ

Part 4. LITERARY STUDIES: TRADITION AND MODERNITY

Amangazykyzy M. Differentiation of the Concept of the «Archetype of the Poet» by the Example of the Personality and Creativity of Abay Kunanbayev	316-328
Аманғазықызы М. «Ақын архетипі» ұғымын саралау (Абай Құнанбайұлы тұлғасы мен шығармашылығы негізінде)	316-328
Аманғазықызы М. Дифференциация понятия «Архетип поэта» на примере личности и творчества Абая Құнанбаева	316-328
Аскарова Г., Абдул Рахманұлы А., Казтаева А., Каримова Г.С. Көшпелілер өміріндегі жылқының рөлі және оның қазақ әдебиетіндегі көркем бейнесі	329-341

Аскарова Г.С., Абдул Рахманұлы А., Казтаева А.Қ., Каримова Г.С. Роль лошади в казахской степи и жизни кочевников и ее художественный образ в казахской литературе	329-341
Askarova G.S., Abdul Rakhmanuly A., Kaztaeva A.K., Karimova G.S. The Role of the Horses in Nomads' Life and its Artistic Image in the Kazakh Literatur	329-341
Джумабекова А.А., Мажитова Б.К., Ербулатова И.К. Тайыр Жароков өлеңдеріндегі «Табиғат» концептісі	341-354
Джумабекова А.А., Мажитова Б.К., Ербулатова И.К. Концепт «Природа» в стихах Таира Жарокова	341-354
Dzhumabekova A.A., Mazhitova B.K., Yerbulatova I.K. The Concept of «Nature» in the Poems of Tahir Zharokov	341-354
Ерсаинова А.Б. Сәбит Мұқановтың эпистолярлық мұрасы	354-368
Ерсаинова А.Б. Эпистолярное наследие Сабита Муканова	354-368
Yersainova A.B. The Epistolar Heritage of Sabit Mukanov	354-368
Нұрлыбаева А., Асылбекұлы С., Хамимұлыдинова Л. Әбіш Кекілбаевтың «Бір шоқ жиде» повесіндегі ұлттық мұрат	368-381
Нурлыбаева А., Асылбекулы С., Хамимұлыдинова Л. Национальная идея в повести «Бір шоқ жиде» Абиша Кекилбаева.....	368-381
Nurybayeva A., Assylbekuly S., Khamimuldinova L. The National Idea in the Story "Bir Shok Zhide" by Abish Kekilbayev	368-381
Segizbayeva K.K., Seitzhanov Z.H. Akyt Ulimzhiyly and Zar Zaman Poets	381-395
Сегізбаева Қ.К., Сейітжанов З.Н. Ақыт Үлімжіұлы және Зар заман ақындары	381-395
Сегизбаева К.К., Сейтжанов З.Н. Акыт Улимжиулы и поэты «Зар заман»	381-395

1 Бөлім.
ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ ЗЕРТТЕУЛЕРДІҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ
Раздел 1.
АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ЛИНГВИСТИЧЕСКИХ
ИССЛЕДОВАНИЙ
Part 1.
CURRENT ISSUES OF LINGUISTIC RESEARCH

УДК 81.42
МРНТИ 16.21.55
<https://doi.org/10.48371/PHILS.2023.11.22.001>

РИТОРИЧЕСКИЕ СТРАТЕГИИ ВОЗДЕЙСТВИЯ В
ПОЛИТИЧЕСКОМ БЛОГЕ

***Байдилдаева А.К.¹, Ахатова Б.А.²**

***¹докторант, Казахский университет международных отношений и
мировых языков им. Абылай хана, Алматы, Казахстан,
e-mail: baidildaeva.aigerim@mail.ru,**

**²д.ф.н., профессор, Казахский университет международных отношений
и мировых языков им. Абылай хана, Алматы, Казахстан,
e-mail: kazcainfo@gmail.com**

Аннотация. Блог – электронный дневник определённого человека, выставленный на всеобщее обозрение. Блоги являются неотъемлемой частью каждого индивидуума в современной мире. Целью данной статьи является выявить механизм стратегий и тактик риторического воздействия в английском языке, используемых в политическом блоге. В статье рассматриваются риторические стратегии и тактики как неотъемлемая часть речевых стратегий, их специфика, а также способы их реализации в качестве вербальных компонентов дискурса. Значимость заключается в том, что проанализированы не только проблемы изучения риторических стратегий и тактик, но и языковые показатели (маркеры), по которым можно судить о стратегическом замысле и тактических задачах говорящего. В данном исследовании использованы семантические и дискурсивные анализы политического блога. Блогерам политического дискурса нужен ряд стратегий и тактик для достижения целей – собрать свою аудиторию, интересно раскрывать тему, освещать

проблемы общественно-политического характера, создавать уникальный контент, продвигать свои идеи. Выявлено, что к таким стратегиям относятся: стратегия драматизации, стратегия идентификации, стратегия генерализации, стратегия индивидуализации, стратегия диалогизации, стратегия персонализации, стратегия актуализации темы, стратегия усиления ожидания. Теоретическая значимость исследования заключается в изучении коммуникативных стратегий и тактик, в особенности в изучении риторических стратегий и тактик, которые, как инструмент воздействия на человека, используемый в политических блогах, являются центральным вопросом в современной лингвистике. Практическая значимость заключается в том, что полученные в ходе исследования результаты могут быть использованы при подготовке курсов по политическому дискурсу, прагмалингвистике, риторике.

Ключевые слова: риторика, риторические стратегии, тактики, политический дискурс, политический блог, социальные сети, стратегия воздействия, блогосфера

Основные положения

В политическом блоге язык используют как мощный инструмент воздействия на аудиторию, часто опираясь на лингвистику, в частности на стилистические приёмы и техники, и чаще всего на ретиорику. Авторы блогов относятся очень бережно к тому, что именно будут говорить и писать, и что немаловажно, как будут пропагандировать свои мысли и идеи, чтобы поменять сознание людей и попытаться расположить их к себе. Важность умения правильно использовать речевые стратегии позволяют блогеру достичь желаемой цели. Политикам, имеющим свой блог, в первую очередь, необходимо отлично владеть языком, быть оратором, иметь хороший имидж и собрать большую аудиторию, ведь иметь поддержку народа очень важно, чтобы закрепить свою власть и удержаться на желаемой позиции.

Привлечь внимание своей потенциальной целевой аудитории и подписчиков в эпоху развитых технологий и социальных сетей очень сложно ввиду того, что есть тысячи блогов на разные темы и проблемы в обществе. Блогерам нужно знать, как привлечь к себе последователей, применяя определённые языковые стратегии для того, чтобы ежедневно поднимать статистику, информировать об изменениях в окружающем мире и освещать социально-политические проблемы для более широкого круга людей. Популярностью пользуются блоги, которые являются информативными, объективными, ценностно-ориентированными, регулярными.

Введение

Интернет и новые технологии привнесли большие изменения в процесс коммуникации и её структуру и оказались очень полезными для их развития. Социальные сети в силу своей доступности объединяют людей на огромной площадке, называемой платформой, где пользователи из любой точки мира могут комментировать и дискутировать на всевозможные интересующие их темы. К наиболее распространённой области интереса читателей можно отнести блоги про высокую моду, спорт и политику. С появлением современных технологий люди вовлекаются в общественно-политическую жизнь страны с каждым годом все больше и активнее, при этом используются гаджеты, несмотря на существование традиционных печатных изданий и телевидения. На сегодняшний день можно проследить тенденцию, как много людей, используя социальные сети, пытаются построить демократическую страну наряду с политиками, изменить мировоззрение окружающих и расширить кругозор, отстаивать права человека, решать экологические проблемы мира, следить за ходом выборов разных уровней. Понимание политических процессов человеком и вовлечение в них человека происходит тогда, когда он общается об этом с другими. В этом им помогают такие платформы, как YouTube, Instagram, VK, Telegram, Twitter.

Блог лидера общественного мнения (opinion leader) собирает большую аудиторию читателей и, действительно, может влиять на ход событий общественно-политической ситуации. Обсуждение в блоге темы и вопроса, волнующих граждан, плавно переходит на действия читателей. Так, например, люди могут выйти на одиночные пикеты в защиту определённой личности, выйти на зарегистрированный митинг по бытовому насилию и правам женщин. Политические блоги поднимают уровень осознанности и информативности настолько, что многие молодые люди сейчас на добровольной основе идут на выборы голосовать или же быть наблюдателем. Это подтверждает, что блогосфера, действительно, может оказывать влияние на сознание отдельного человека или даже на сознание сотен тысяч людей, тем самым помогая обществу меняться в лучшую сторону. Сообщения, написанные в блогах, несут скорее эмоциональный оттенок, чем информативный. Следовательно, тексты оказывают убеждающее воздействие на читателя. Все зависит от употребления языка как мощного инструмента блогера.

В наши дни подписчики больше не предпочитают лонгриды (longreads), это происходит от сдвига восприятия пользователей. Люди не хотят много читать, как это было много лет назад, вместо

этого они прокручивают вниз все фотографии и читают небольшое описание или подпись. Поэтому политики, проводя свои кампании или ведя блоги, стараются придерживаться этого неписаного правила киберкоммуникации. Очень распространено писать короткие, понятные, мотивирующие тексты, чтобы привлечь последователей.

Политические блоги могут получить выгоду от социальных медиа благодаря таким фактам, как эффективность влияния благодаря быстрому размещению новостей или сообщения для подписчиков. Сообщение, которое было отправлено, будет иметь очень быструю обратную связь в виде репоста, перепоста, лайков, комментирования. Вовлечение в процесс коммуникации людей не из числа подписчиков также может быть выгодным для блогера: следовательно, они могут остаться в этом блоге или сайте, что означает попадание в информационный поток.

Политический дискурс использует стратегии речевого воздействия, которые представляют собой способ интерпретации политической информации с целью манипулирования объектом речевого воздействия, изменения его поведения в необходимом направлении [1].

Как мы знаем, стратегии делятся на несколько видов: коммуникативные, речевые, коммуникативно-речевые, лингвориторические и риторические [2]. А к риторической стратегии относятся такие тактики, как использование метафоры, метонимии, иронии, параллелизма, а также актуализация однозначности и многозначности, использование обращений, риторические вопросы, психологические убеждения, детализация, аргументация, обсуждение, демонстрация, принятие решения, повтор [3; 4]. Среди методов аргументации можно выделить следующие: цитирование, повтор, призыв, риторические вопросы [5]. Однако есть другая классификация Барановой К.С., в которой выявлено восемь риторических стратегий [6]. И в этой статье за основу анализа взята именно эта классификация, так как она подходит нам и помогает лучше проанализировать фактический материал.

Описание материалов и методов

Материалом для статьи послужило видео Тренора Ноа на платформе YouTube под названием "White people unnecessarily calling the cops on black people" [7]. На этапе работы с материалом ведущим становится метод дискурсивного анализа. Дискурс-анализ изучает проблемы, тесно связанные с политикой и обществом. Методика анализа базируется на работах по теории дискурса Т. ван Дейка, Н. Фэркло, Р. Водак. Дискурс-анализ, или критический дискурс-анализ, изучает устный и письменный язык, а именно контекст, адресанта коммуникации, субъекта понимания, результаты этого процесса. Критический дискурс-анализ базируется на трёх концептах, таких как: власть, история и идеология. Данный метод

является качественным методом, антитетическим по отношению к количественному методу. К качественному методу относятся следующие виды анализов: контент, тематический, текстуальный, дискурс-анализы. Анализ дискурса проводится на нескольких уровнях языка: слова, фразы, предложения, структуры текста и жанров. Исследователи критического дискурс-анализа исследуют социальное взаимодействие, в частности его лингвистические компоненты. Критический дискурс-анализ уделяет внимание трем социальным неравенствам: гендерному, расовому неравенству и злоупотреблению властью. В данном исследовании изучено влияние сообщения на аудиторию, рассмотрены лингвистические и стилистические приёмы, стратегии и тактики, используемые автором для ведения блога.

Результаты и обсуждение

Мы взяли за основу анализа эпизод из блога «The Daily Show with Trevor Noah», где комик и блогер Тревер Ноа обсуждает тему расизма в Америке. Именно этот исследуемый материал нами был выбран потому, что Тревер Ноа, со своей аудиторией в 10 миллионов подписчиков, являющийся также политическим комментатором, с периодичностью с понедельника по четверг рассказывает в юмористической форме последние новости в стране и в мире в целом. Жанр данного блога – политическая сатира. Тема данного эпизода называется “White people unnecessarily calling the cops on black people”. Так как это аудиоматериал, мы сделали транскрибирование. Текст из взятого видео выглядит так:

“Are you really calling the cops about this? This is like... like ... these are the police. How crazy is this? Two men arrested, for waiting to meet someone at Starbucks. You see, this.. this here? This is why black people should always show up late. Yeah, if you early, it's loitering. For our safety, black people, we show up late everywhere we go.

In fact, maybe, this got me thinking, maybe it's not true that black people are never on time, it's just that we only know about ones who show up late, because all the early ones got taken away. Maybe that's what it is. And I know, I know, I know there were some people saying, “well why were these guys in Starbucks doing nothing, huh? Why?”. Well, because that's what Starbucks is for! Everyone is doing nothing! Everyone! Starbucks. Starbucks is basically a bus station, with espresso machines, that's all it is.

In fact, the only mistake these black guys made was not using the tactics of the white men, that's all they did. Yeah, when the manager accused them of doing nothing, they should have replied: “Ah...Actually, I'm writing a screenplay, that's what I'm doing.” But look, if I...if I can get serious for just a minute here, I will say this “Do you have any idea? What it does to a person's

dignity to be arrested by bike cops? Huh? Think about this. Think about this. Someone calls the cops on you, and instead of driving up with sirens wailing, all badass - they're like "ding-ding-ding-ding-ding!". And how do they even get you back to the station? Huh? Do they throw you on the back of a bicycle built for two? And now, now you are in custody, but you have to help them pedal? You're just there at the back, like "Man, this is some bullshit, man. This is some bullshit! We look adorable, though. We look adorable". But for real though, for real though.

America clearly has a problem with a policing and black people. On the one hand, you have people calling the police, because they see black people as inherently threatening. And then you have police, who only know how to respond to a call with an arrest or violence. So, the question is - What do we do? Do we fix society? Or do we try and fix the police? Or maybe, maybe, got us thinking, maybe all we need to do is change the people who connects civilians to the police?" [7].

Мы разбили вышеизложенный дискурс на несколько частей, классифицируя по риторическим стратегиям [6]:

1. Стратегия драматизации заключается в представлении обсуждаемой проблемы как конфликта двух мнений. *"America clearly has a problem with a policing and black people. On the one hand, you have people calling the police, because they see black people as inherently threatening. And then you have police, who only know how to respond to a call with an arrest or violence"* [7]. Задача блогера состоит в том, чтобы не только изначально представить проблему как конфликт двух противоположных позиций, но и всячески поддерживать эту модель в течение всего видео.

Как мы знаем, в США вопрос о правах чернокожих жителей страны достиг своего пика. Многовековое страдание темнокожих людей привело к вспышке гнева с их стороны, и так началось знаменитое движение Black Lives Matter по борьбе с дискриминацией. Black Lives Matter (BLM) – международное общественное движение, созданное в Соединённых Штатах в 2013 году и посвящённое борьбе с расизмом и насилием против чернокожих, особенно в форме жестокости полиции. Название Black Lives Matter сигнализирует об осуждении несправедливых убийств чернокожих людей полицией (в Соединённых Штатах вероятность того, что полиция убьёт чернокожих людей, гораздо выше, чем белых) и о требовании, чтобы общество ценило жизни и человечность чернокожих людей так же, как оно ценит жизни и человечность белых люди [8]. Автор в этом видео затрагивает очень насущный на сегодняшний день вопрос и старается донести мысль о равноправии всех людей и помочь прийти к консенсусу.

2. Стратегия идентификации. Идентификация зрителя с группой людей, проблемы которой обсуждаются в блоге, очень важна, поскольку является гарантом привлекательности видео для зрителя. *“This is why black people should always show up late. Yeah, if you early, it’s loitering. For our safety, black people, we show up late everywhere we go. In fact, maybe, this got me thinking, maybe it’s not true that black people are never on time, it’s just that we only know about ones who show up late, because all the early ones got taken away”* [7]. Обращаясь к темнокожим людям (*For our safety, black people*), отправитель сообщения делает их участником данной коммуникации, адресуя проблему, озвученную на видео, к смотрящим, привлекая их к обсуждению данного вопроса. Кто-либо, идентифицирующий себя как представитель этой расы, вряд ли сможет отнестись к рассматриваемой проблеме поверхностно.

Вторым способом является апелляция к физиологическим и социальным характеристикам, имеющимся у всех людей: пол, возраст, семейное положение, профессиональное занятие, национальность. Использование этих категорий для описания аудитории позволит максимально обобщить рассматриваемую конкретную ситуацию и сделать возможной идентификацию зрителей с темой обсуждения. *“I know there were some people saying, “well why were these guys in Starbucks doing nothing, huh? Why?”. Well, because that’s what Starbucks is for! Everyone is doing nothing! Everyone! Starbucks. Starbucks is basically a bus station, with espresso machines, that’s all it is”* [7]. Повтор слова *“everyone”* акцентирует внимание слушателей, заявляя, что данный предмет обсуждения касается всех, отдельной личности, любой нации, ведь каждый может столкнуться с проблемой дискриминации по каким-либо признакам.

3. Стратегия генерализации. Одним из наиболее распространенных приемов, реализующих стратегию генерализации, является использование личного местоимения 1 лица мн.числа *“we”*. *“So, the question is – What do we do? Do we fix society? Or do we try and fix the police?”* [7]. Персональный дейксис использован блогером для того, чтобы вызвать чувство общности всех жителей Америки, содружество, сплочённость и сострадание к происходящему. При использовании дейксиса происходит нарушение границ чужой личности, это косвенная манипуляция говорящего. Адресант тем самым желает вызвать определённую реакцию у зрителя. Ко всему этому блогер может приписывать всем зрителям некоторое общее свойство, поведение. Например, в предложении *“Or maybe, maybe, got us thinking, maybe all we need to do is change the people who connects civilians to the police?”*

[7] предлагает решение данной ситуации путём единогласного действия.

4. Стратегия индивидуализации заключается в том, что блогер обращается к каждому человеку отдельно. К примеру, в предложениях *"Think about this. Think about this. Someone calls the cops on **you**, and instead of driving up with sirens wailing, all badass - they're like 'ding-ding-ding-ding-ding!'. And how do they even get **you** back to the station? Huh?"* [7] автор высказывания усиливает важность сказанного посредством дейктических средств (*you*), повторяя их неоднократно. Если в случае с генерализацией обращение отправителя речи не было взято во внимание, то со стратегией индивидуализации адресат вряд ли не заметит персональную адресацию. Адресату будет казаться, что к нему обращаются напрямую, следовательно, вероятность того, что он ответит на запрос или вопрос, высока.

5. Стратегия диалогизации может быть реализована посредством следующих средств: прямое обращение к аудитории, повторение блогером предполагаемого ответа, императив (советы, предупреждения, настоятельные просьбы), приписывание аудитории некоторой речевой или мыслительной реакции, риторический вопрос. Например в следующих предложениях *"Are **you** really calling the cops about this? This is like... like ... these are the police. How crazy is this? Two men arrested, for waiting to meet someone at Starbucks. **You** see, this this here?"* [7] участник речевого взаимодействия задаёт риторические вопросы, в которых употребляется местоимение 2 лица затем, чтобы усилить выразительность, воссоздать живое общение между ним и зрителями, вызвать у них определённую реакцию, обратную связь посредством секции комментирования. Имитация диалога оживляет речь, стимулирует внимание слушателей, позволяет разъяснить сложные моменты [9].

6. Стратегия персонализации. Реализации данной стратегии способствуют:

а) способы выражения личного мнения и оценки, например, *"**How crazy is this?** Two men arrested, for waiting to meet someone at Starbucks"* [7];

б) совет: *"This is why black people **should always show up late**. Yeah, if you early, it's loitering. For our safety, black people, we show up late everywhere we go"* [7].

в) обращение к своему опыту.

В этой стратегии коммуникант, обращаясь к своему опыту и фоновым знаниям, делится решением сложившейся ситуации, даёт этому явлению свою субъективную оценку. Как в процессе коммуникации адресату хочется услышать мнение адресанта, так и подписчикам или

зрителям хочется узнать, что же думает лидер общественного мнения по этому поводу. Поэтому в целях аттракции и для создания баланса лидеру приходится делиться не только фактами, но и своими рассуждениями по данному вопросу. Подписчикам блога важно иметь одни и те же ценности, схожие взгляды на мир с администратором блога.

7. Стратегия актуализации темы состоит в акцентировании таких признаков описываемой в блоге ситуации, как новизна, близость и необычность, которые гарантируют возникновение интереса к блогу. Так же, как и само название видеоконтента, это предложение *“America clearly has a problem with a policing and black people”* [7] точно характеризует нынешнюю ситуацию в стране и является обсуждаемой темой среди жителей. Актуальность темы гарантирует повышенный интерес к контенту и быстрому её распространению среди аудитории и вне ее рамок. Блогеры, как и журналисты, привыкли выкладывать сенсационные новости первыми, чтобы набрать просмотр и/или повысить статистику, что само по себе ведёт к росту подписчиков и к популярности. Проблема, затрагиваемая в данном видео, не потеряла свою значимость по сей день, о чем свидетельствует общее количество просмотров и комментариев под видео.

8. Стратегия усиления ожидания заключается в намеренной задержке момента получения интересной информации зрителем – катастрофическое использование личных местоимений, ложный вопрос, обобщение, оценочное высказывание блогера. В данном примере *“But look, if I...if I can get serious for just a minute here, I will say this “Do you have any idea? What it does to a person’s dignity to be arrested by bike cops? Huh?”* [7] отправитель политического сообщения делает намеренную задержку для акцентуации внимания на человеческих чувствах, рассуждает об унижительном аресте человека полицейским на велосипеде, а не на машине, как мы привыкли видеть. Стратегия усиления ожидания используется для того, чтобы показать или рассказать ещё более удивительное или же худшее, что могло произойти.

Таким образом, Тревор Ноа, критикуя людей за частое обращение в полицию без какого-либо оправданного повода, ссылаясь на стереотипное мышление о том, что темнокожие люди всегда агрессивны и импульсивны, что могут причинить им вред, обращает внимание своей аудитории на данную острую проблему в американском обществе. Являясь также представителем этой расы, он выступает в их защиту, то есть коммуникант поднимает социальный вопрос посредством риторических стратегий с целью поменять представление о расовых неравенствах, вызывая к гуманности сограждан.

Рассмотрим реакцию зрителей на данное видео [7] как подтверждение успешности или антитетического результата. Видео набрало свыше 18 миллионов просмотра, более 476 тысячи лайков и 41 тысячи комментариев, что свидетельствует об актуальности данного вопроса и интересе зрителей. Один из адресатов пишет: "*<...> And Trevor's right - before cell phones, how many innocent people went to jail based on a cop's version of events. It's scary to even comprehend the innocents who spent time in jail for no other reason than they were Black*" [7], тем самым реагируя на стратегию драматизации адресанта о конфликте двух рас. Другой адресат пишет: "*<...> We can be better than we have been and hopefully treat each other better. Thanks Trevor & team. More power brother*" [7] – этими словами реагирует на стратегии индивидуализации и диалогизации, соглашается с автором об нелогичных действиях соотечественников, подтверждая идею автора об абсурдности новостей об этом. Успешное использование стратегии идентификации и генерализации находит свое подтверждение в комментариях, таких как: "*Thank you Trevor for Bringing this kind of situation. Still we are in the primitive age of Racism*", "*Oh, Trevor thank you Dear for bringing us the difficult truths about our country in a humurous way and we're going to miss you so much*" [7]. Адресаты, идентифицируя себя как представителей расы темнокожих людей, идентифицируя себя как жителя этой страны, вовлечены в этот политический дискурс с особой заинтересованностью.

Заключение

Исходя из вышесказанного, можно подытожить, что сверхзадача и главная коммуникативная цель отправителя речи была достигнута, в силу того, что зрители подтвердили актуальность данной темы, к тому же подтвердили слова блогера об иррациональности поступков звонящих и о необходимости урегулирования взаимоотношения между двумя расами на гражданском и законодательном уровне.

Обобщая все вышесказанное, отмечаем, что в контенте политического дискурса политики или блогеры стараются прорекламировать себя, показать себя с хорошей стороны, предлагая такой контент, в котором знакомят нас с собой и показывают себя с лучшей стороны. В данном анализе можно проследить, как блогер, являясь искусным оратором, посредством языковых средств и стратегий привлекает внимание аудитории к актуальной на данный момент проблеме темнокожих людей, арестованных полицейскими без достаточных на то оснований, к вопросу о дискриминации и меняет ход их мыслей, призывая всех к ответственности и осознанности, а

также за счёт актуализации темы повышает интерес к своему блогу, тем самым создаёт позитивный имидж. Главной же целью политического дискурса является взаимопонимание, обсуждение, общение и стратегии воздействия. В результате анализа материала выявлены следующие риторические стратегии дискурса политического блога, такие как: стратегия драматизации, стратегия идентификации, стратегия генерализации, стратегия индивидуализации, стратегия диалогизации, стратегия персонализации, стратегия актуализации темы, стратегия усиления ожидания. Они позволяют адресанту достичь желаемой цели и иметь успешный блог.

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Ахатова Б.А. Политический дискурс и языковое сознание: Монография. – Алматы: Экономика, 2006. – 302 с.
- [2] Артемева Т.В., Катышев П.А. К вопросу об определении понятия «Риторическая стратегия». – Филологические науки. Вопросы теории и практики. – Тамбов: Грамота, 2008. – №1 (1): в 2-х ч. Ч. 1. – С. 11-13. ISSN 1997-2911.
- [3] Покотыло М.В. Особенности коммуникативно-прагматического пространства научного дискурса. – Международный научно-исследовательский журнал. – № 07 (61). Часть 1. – С.127-129
- [4] Дедюкова М.В. Риторические стратегии дискурса немецких журналов «Der Spiegel» и «Focus». – Режим доступа: URL: https://lomonosov-msu.ru/archive/Lomonosov_2009/osiya/dedukova.pdf [Дата обращения: 15.01.2022].
- [5] Бастун Е.В. К вопросу о риторических стратегиях в политическом дискурсе. [Электронный ресурс] – С.41-44 – Режим доступа: URL: <https://elib.bsu.by/handle/123456789/242105> [Дата обращения: 15.01.2022].
- [6] Баранова К.В. Риторический анализ речевого поведения ведущих американских ток-шоу. Автореферат: дис.канд.фил.наук: 10.02.04 / Баранова Ксения Владимировна. – Санкт-Петербург, 2006. – 17 с.
- [7] Trevor Noah. White people unnecessarily calling the cops on black people. – Режим доступа: URL: <https://www.youtube.com/watch?v=uN84HhcdIws&t=24s> [Дата обращения: 15.01.2022].
- [8] Black Lives Matter [Electronic resource] – URL: <https://web.archive.org/web/20200927205823/https://www.britannica.com/topic/Black-Lives-Matter> [Дата обращения: 15.01.2022].
- [9] Кони А.Ф. Советы лекторам // Об ораторском искусстве. – М., 1973. – С.177-178.

REFERENCES

[1] Akhatova B.A. Politicheski diskurs i yazikovoe soznanie (Political discourse and linguistic consciousness): Monografiya. Almaty: Ekonomika, 2006. 302 p. [in Rus.]

[2] Artemeva T.V., Katyshev P.A. K voprosu ob opredelenii ponyatiya «Ritoricheskaya strategiya» (To the question of the definition of the concept of "Rhetorical strategy"). Filologicheskie nauki. Voprosi teorii i praktiki. Tambov: Gramota, 2008. #1 (1): v 2-x ch. Ch.1. P. 11-13. ISSN 1997-2911. [in Rus.]

[3] Pokotylo M.V. Osobennosti kommunikativno-pragmaticheskogo prostranstva nauchnogo diskursa (Peculiarities of communicative-pragmatic space of scientific discourse). Mezhdunarodnyi nauchno-issledovatel'ski zhurnal. № 07 (61). Chast' 1. P.127-129 [in Rus.]

[4] Dedyukova M. V. Ritoricheskie strategii diskursa nemetskikh zhurnalov «Der Spiegel» i «Focus» (Rhetorical strategies of discourse of German magazines "Der Spiegel" and «Focus»). – Rezhim dostupa: URL: https://lomonosov-msu.ru/archive/Lomonosov_2009/osiya/dedukova.pdf. [Date of access: 15.01.2022]. [in Rus.]

[5] Bastun E. V. K voprosu o ritoricheskikh strategiyakh v politicheskom diskurse (To the question of rhetorical strategies in political discourse). [Electronic resource] P. 41-44. – Rezhim dostupa: URL: <https://elib.bsu.by/handle/123456789/242105> [Date of access: 15.01.2022]. [in Rus.]

[6] Baranova K. V. Ritoricheski analiz rechevogo povedeniya vedushikh amerikanskikh tok-shou. (Rhetorical analysis of speech behavior of American talk show hosts). Avtoreferat: dis.kand.fil.nauk: 10.02.04/ Baranova Ksenia Vladimirovna. Sankt-Peterburg, 2006. 17 p. [in Rus.]

[7] Trevor Noah "White people unnecessarily calling the cops on black people" – Rezhim dostupa: URL: <https://www.youtube.com/watch?v=uN84HhcdIws&t=24s> [Date of access: 15.01.2022].

[8] Black Lives Matter [Electronic resource] – URL: <https://web.archive.org/web/20200927205823/https://www.britannica.com/topic/Black-Lives-Matter> [Date of access: 15.01.2022].

[9] Koni A.F. Sovety lektoram (tips for lecturers) // Ob oratorskom iskusstve. M., 1973. P. 177-178. [in Rus.]

САЯСИ БЛОГТАРДАҒЫ РИТОРИКАЛЫҚ ӘСЕР ЕТУ СТРАТЕГИЯЛАРЫ

*Байдилдаева А.К.¹, Ахатова Б.А.²

*¹докторант, Абылай хан атындағы ҚазХҚ және ӘТУ,

Алматы, Қазақстан,

e-mail: baidildaeva.aigerim@mail.ru,

²ф.ғ.д., профессор, Абылай хан атындағы ҚазХҚ және ӘТУ,

Алматы, Қазақстан,

e-mail: kazcainfo@gmail.com

Аңдатпа. Блог - белгілі бір адамның көпшілік назарына ұсынылған электронды күнделігі. Блогтар қазіргі әлемдегі әрбір адамның ажырамас бөлігі болып табылады. Бұл мақаланың мақсаты— саяси блогта қолданылатын ағылшын тіліндегі риторикалық әсер ету стратегиялары мен тактикаларының механизмін анықтау. Мақалада риторикалық стратегиялар мен тактикалар сөйлеу стратегияларының ажырамас бөлігі ретінде қарастыру, олардың ерекшелігі, сондай-ақ оларды дискурстың ауызша компоненттері ретінде жүзеге асыру жолдары қарастырылады. Маңыздылығы – риторикалық стратегиялар мен тактикаларды зерттеу проблемалары ғана емес, сонымен қатар сөйлеушінің стратегиялық ниеті мен тактикалық міндеттерін бағалауға болатын тілдік көрсеткіштер (маркерлер) талданады. Бұл зерттеуде саяси блогтың семантикалық және дискурстық талдаулары қолданылды. Саяси дискурс блогерлеріне мақсатқа жету үшін бірқатар стратегиялар мен тактикалар қажет – өз аудиториясын жинау, тақырыпты ашу, қоғамдық-саяси сипаттағы мәселелерді қамту, бірегей контент жасау, өз идеяларын насихаттау. Біз мұндай стратегияларға келесідей стратегиялардың кіретінін анықтадық: драматизация стратегиясы, сәйкестендіру стратегиясы, жалпылау стратегиясы, даралау стратегиясы, диалогтау стратегиясы, жекелендіру стратегиясы, тақырыпты өзектендіру стратегиясы, күтуді күшейту стратегиясы. Теориялық маңыздылығы – саяси блогтарда қолданылатын адамға әсер ету құралы ретінде қазіргі тіл біліміндегі басты мәселе болып табылатын коммуникативті стратегиялар мен тактикаларды зерттеу, әсіресе риторикалық стратегиялар мен тактикаларды зерттеу. Практикалық маңыздылығы – зерттеу барысында алынған нәтижелер саяси дискурс, прагматика, риторика курстарын дайындауда қолданылуы мүмкін.

Тірек сөздер: риторика, риторикалық стратегиялар, тактика, саяси дискурс, саяси блог, әлеуметтік медиа, әсер ету стратегиясы, блогосфера

RHETORICAL STRATEGIES OF INFLUENCE IN POLITICAL BLOGGING

*Baidildayeva A.K.¹, Akhatova B.A.²

*¹PhD student, Ablai khan KazUIRandWL,

Almaty, Kazakhstan,

e-mail: baidildaeva.aigerim@mail.ru,

² Doctor of phil.sciences, professor, Ablai khan KazUIRandWL,

Almaty, Kazakhstan,

e-mail: kazcainfo@gmail.com

Abstract. A blog is an electronic diary of a certain person put on public display. Blogs are an integral part of every individual in the modern world. The purpose of this article is to identify the mechanism of strategies and tactics of rhetorical influence in English used in a political blog. The article discusses rhetorical strategies and tactics as an integral part of speech strategies, their specifics, as well as ways of their implementation as verbal components of discourse. The significance lies in the fact that not only the problems of studying rhetorical strategies and tactics are analyzed, but also language indicators (markers) by which one can judge the strategic plan and tactical tasks of the speaker. This study uses semantic and discursive analyses of a political blog. Bloggers of political discourse need a number of strategies and tactics to achieve their goals – to gather their audience, it is interesting to reveal the topic, highlight problems of a socio-political nature, create unique content, promote their ideas. We have found that such strategies include: dramatization strategy, identification strategy, generalization strategy, individualization strategy, dialogization strategy, personalization strategy, topic actualization strategy, expectation enhancement strategy. The theoretical significance is the study of communicative strategies and tactics, especially the study of rhetorical strategies and tactics, as a tool for influencing a person used in political blogs is a central issue in modern linguistics. The practical significance lies in the fact that the results obtained during the research can be used in the preparation of courses on political discourse, pragmalinguistics, rhetoric.

Key words: rhetoric, rhetorical strategies, tactics, political discourse, political blog, social media, influence strategy, blogosphere

Статья поступила 26.12.2022

ӘОЖ 81.37

XҒТАР 16.21.51

<https://doi.org/10.48371/PHILS.2023.61.25.002>

ӘЙЕЛ МІНЕЗІ СИПАТЫ АТАУЛАРЫНЫҢ ЛИНГВОМӘДЕНИЕТТАНЫМДЫҚ НЕГІЗДЕРІ

*Байсыдық И.Б.¹, Омарбаева Г.С.²

^{*1}пед.ғ. магистрі, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан,
e-mail: i.baissydyk@gmail.com,

²филол. ғ. кандидаты, доцент, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан,
e-mail: omar.gulmira@gmail.com

Аңдатпа. Мақала әйел мінезі сипаты атауларының лингвомәдениеттанымдық негіздерін іздеу, талдау, зерттеу бағытында жазылып, атаулардың қолданыста болуын және қолданыстан шығу тегін қарастырады.

Мақаланың мақсаты – әйел мінезі сипаты атауларының пайда болу, қолданысқа ену, таралу мәселелерін лингвомәдениеттану саласы негізінде саралау, атауларды нақты мысалдармен талдау. Негізгі бағыттары мен идеялары – мақаланың ғылыми-тәжірибелік сипатын және әйел мінезі сипаты атауларының дүниетанымдық, этнологиялық және мәдени аспектілерінің қазақ руханиятындағы орнын анықтау, лингвомәдениеттанымдық негіздерін талдау.

Мақаланың ғылыми маңыздылығы – әйел мінезі сипаты атауларының лингвомәдениеттанымдық негіздерін анықтау арқылы тіл білімінің бүгінде көп зерттеліп қарастырылмаған лингвомәдениеттану саласының дамуына әсер етуі болса, практикалық маңыздылығы – қазақ тіліндегі әйел мінезі сипаты атауларының лингвомәдениеттанымдық негіздерінің зерттелуін саралай отырып, атауларды жағдаятқа байланысты, мағыналық реңкін жоймай, ұлттық тіл заңдылықтарына сай дұрыс қолданысқа енуіне үлес қосу.

Мақалада мінез атауларының мәдени және тілдік факторлармен үйлесімде пайда болуы негізін анықтау мақсатында ономастикалық, этимологиялық, семантикалық, лингвистикалық және лингвомәдениеттанымдық салыстырмалы талдаулар жүргізілді. Өзге авторлар бұған дейін қарастырған, зерттеген жұмыстар теріске шығарылмай, керісінше сол зерттеу үлгілерін қолдану негізінде атаулардың бірнеше түрі мағынасына, қолданылу сипатына, шығу тарихына сай сараланды. Талдау барысында ұлттың мәдени, географиялық, этнографиялық ерекшеліктерін негізге алады.

Авторлар мақаланың негізгі нәтижелері мен талдауы, қорытындысында әйел мінезі сипаты атауларын лингво-

мәдениеттанымдық негіздері аспектісінде зерттеу әдісін, олардың көркем әдебиет, ғылыми мәтін және күнделікті қолданыстағы ауызекі сөйлеу ерекшелігіндегі көрінісін, мәдени сипатын, ұлттық дүниетанымға тән пайда болу жүйесін, шығу тарихы туралы зерттеуін отандық және шетелдік зерттеушілердің ғылыми талдаулары, тұжырымдары арқылы дәлелдейді.

Мақаланың құндылығы және оның тіл білімінің лингвомәдениеттану саласына қосқан үлесі, ондағы зерттеу нәтижелерінің тәжірибелік маңызы тіліміздегі әйел мінезі сипаты атауларының ауызекі тіл мен жазба әдебиеттегі қолданысын анықтап, мысалдармен талдау, қолдану жиілігіне қарай белсенді атауларды анықтауға, атаулардың этнонимдік мәнін ашып, саралауға, әрі теориялық анықтама тудыруды, тіліміздегі әйел мінездерінің атаулық мағынасын ұғынып, саналы түрде қолдануды жүзеге асыру.

Мақала қорытындысының практикалық маңызы – атаулардың бүгінде қолданыстан шыққан түрлері мен қолданыстағыларын салыстырып, олардың өз мағынасына сай жұмсалуды қалыптастыруды жүзеге асыру, халықтың тілдік мәдениетін дамыту.

Тірек сөздер: мінез сипаты, әйел мінезі атаулары, лингвомәдениеттану, лингвомәдениеттанымдық негіздер, мінез атаулары, дүниетаным, мәдени және тілдік ерекшелік, тілдік сана

Негізгі ережелер

Кез келген тіл бойында өз ұлтының мәдениеті мен тарихын, талғамы мен дүниетанымын, мінез-құлқы мен дәстүрін сақтайтын таңба жүйесі. Құрылымының мұндай мазмұны негізінде тілді тек таңбалық жүйе ретінде емес, ұлттың тынысы мен болмысын тұтас сипаттайтын мәдениеті ретінде таныған дұрысырақ. Себебі сол мәдениетінің негізінде тіл тұтас бір мемлекеттің ұлттық тілі қызметін атқара алады. Демек тілдің қызметін бүгінге дейін жиі қайталап, қарастырып келген коммуникативті құрал ретінде ғана емес, оның мәдениеті мен этномәдени құндылықтарды жиып, сақтап, сол ұлттың келер ұрпақтарына жеткізуші көпірі деп тану міндет.

Тілдегі атаулардың табиғатын тілдік заңдылықтарына ғана емес, сол халықтың салт-санасына, ұстанымдары мен көзқарастарына, қағидаларына, өзіндік болмысына баса мән бере отырып, яғни лингвомәдениеттанымдық тұрғысынан қарастыру мол нәтижеге жеткізеді. Тіл және мәдениет өз қатынасында сол ұлттың мәдениетінің тілде, атауда сақталып, қатар жүруіне, соның негізінде ұлттың ерекшелігін тануға қызмет етеді. Атаулардың сипатын лингвомәдениеттану аспектісінде қарастыру мәдениетаралық таным мен сөз мәдениетінің даму құралын қалыптастыруға әсер етеді.

Әйел мінезі сипаты атаулары ең алдымен тіл білімінің теориялық тұжырымдары аясында зерттелсе, олар туралы нақты деректерді көркем

туындылардан немесе күнделікті ауызекі тілдегі мысалдардан аламыз. Осы ретте лингвомәдениеттанымдық негізінің маңызы айқын көрініп, атаудың қолданылу ерекшелігі туралы нақты қағидалар пайда болады.

Тіл мен мәдениет арасындағы байланысты мойындай отырып, көптеген отандық және шетелдік зерттеушілер ең алдымен тілдің лингвомәдениеттанымдық негізіне назар аудара бастады. Оның бірліктері тіл қызметінің барлық өзгерістеріне тікелей жауап береді. Әйел мінезі сипаты атауларының ерекше мәдени-спецификалық мағыналары тілдік ұжымға тән өмір салтын ғана емес, сонымен қатар ойлау тәсілін де көрсетеді. Барлық атаулардың өрнек жоспары, яғни қалыбы мен мазмұны бар. Номинативті мән объектілерге, құбылыстарға, үдерістерге, шындықтың қасиеттеріне, соның ішінде адамның ішкі өміріне бағытталған және олардың әлеуметтік түсінігін көрсетеді. Атаулар материалдық және рухани саладағы объектілер мен үдерістердің қасиеттері, сапасы мен өзара байланысының нақты белгілерін көрсететін тұжырымдаманың тілдік жүйесін қалыптастыру негізінде анықталады. Сондықтан мұндай тілдік бірліктер қарым-қатынастың мазмұнды элементтерін құрайды. Тілдегі кез-келген белгі атау актісінің алдындағы тәжірибемен және белгілі бір тілдің тұжырымдамалық жүйесінің негізгі тенденциялары және заңдылықтарымен анықталады. Қазақ тілінің тұжырымдамалық жүйесінде әйел мінезі сипаты атауларының лингвомәдениеттанымдылық көрінісі жас ерекшелігіне және қолданылу ретіне қарай жүйеленеді.

Кіріспе

Әйел мінезі сипаты атауларының лингвомәдениеттанымдылық негіздерін талдамас бұрын лингвомәдениеттану саласының негізін қарастырып келгенін және қазіргі кезде қандай аспектілерді зерттейтінін саралап өткен дұрыс. XX ғасырдың аяғында тіл білімі мен мәдениеттану қатынасында лингвомәдениеттанудың пәнаралық ғылымының пайда болуы лингвисттердің оған деген қызығушылығын тудырды. Одан кейінгі ғасыр басында лингвомәдени мектептер құрылды (мысалы, Н.Д.Арутюнова, В.В. Воробьев, В.И. Карасик, В.В. Красных, Ю.С. Степанов, В.Н. Телия және т. б.), лингвомәдени талдаудың әртүрлі ғылыми тұжырымдамалары мен әдістерінің негізінде осы лингвистикалық бағыттың нақты тұжырымдамалық-терминологиялық аппараты құрылды.

Әдетте, жаңа ұғымдар мен оларға сәйкес терминдердің пайда болуы ғылыми ортада кейбір түбегейлі келіспеушіліктер мен сәйкессіздіктерді тудырады. А.В. Лемовтың айтуы бойынша, «...ғалымдар көбінесе ғылыми сөздердің мағыналары туралы келісімге келе алмай дал болады» [1, 15 б.]. Алайда лингвомәдениеттану гуманитарлық пән ретінде оны анықтау тұрғысынан сирек ерекшеліктерді білдіреді. Ғылыми дискурста көрініс тапқан лингвомәдениеттанудың түрлі анықтамаларын

салыстырмалы талдау нәтижесі көрсеткендей, барлық зерттеушілер бұл тұжырымдаманы анықтауда бірауыздан, ең алдымен «тіл – мәдениет» диадасына негізделген.

Мәселен, В.В.Воробьев өзінің анықтамасында: «Лингвомәдениеттану – бұл синтездеу түрінің кешенді ғылыми пәні, оның қызметіндегі мәдениет пен тілдің өзара байланысы мен әрекеттесуін зерттейді және бұл үдерісті жүйелік әдістерді қолдана отырып және қазіргі заманғы басымдықтар мен мәдени белгілерге назар аударатырып, тілдік және тілден тыс мазмұнның бірліктерінің тұтас құрылымы ретінде көрсетеді» [2, 37 б.].

Осылайша, лингвомәдениеттанудың гуманитарлық білімнің жүйелік кешеніндегі орны мен ғылыми пәні нақты анықталған. Бұл оның өзінің жеке пәні мен зерттеу объектісінің болуына себеп болады. Ғылыми білімнің синтезін көрсету де маңызды, бұл өз кезегінде, бір жағынан, қазіргі ғылыми парадигма үшін маңызды, ал екінші жағынан, зерттелетін тұжырымдаманың жалпы және дифференциалды белгілерін анықтауды талап етеді. В.В. Воробьев ұсынған лингвомәдениеттанудың анықтамасы, кең және терең мағыналы, өйткені ол зерттеушілерді бірден лингвистикалық талдаудың белгілі бір әдістемесіне – «жүйелік әдістерге» бағыттайды.

В.В. Красных берген лингвомәдениеттану анықтамасында «мәдениет – тіл» жалпы интегративке негізделген, сонымен қатар, анықтамада зерттелетін пәннің басқа да маңызды белгілері көрсетілген: әлемнің ұлттық бейнесі, тілдік сана, ұлттық-психикалық ерекшеліктер зерттеудің түбегейлі жаңа нысандары ретінде: «лингвомәдениеттану – көріністі зерттейтін пән, тілдегі және дискурстағы мәдениеттің көрінісі мен фиксациясы» деп танылады. Бұл әлемнің ұлттық бейнесін, тілдік сананы, психикалық-лингвистикалық кешеннің ерекшеліктерін зерттеумен тікелей байланысты [3, 12 б.].

Әрбір ұлттық тіл бірнеше негізгі қызметтерді орындайды. Мысалы: коммуникативтік, ақпараттық және эмоционалды, ең бастысы, осы тілдік қоғамдастықтың мәдениеті туралы барлық білімдері мен идеяларын сақтау қызметі. Тілдің мәдениет туралы білімді сақтауға қатысуы екі деңгейде: біріншіден, тілдің өзіндегі лексика мен грамматиканың семантикалық жүйелерінде; екіншіден, сөйлеудегі, тілде жасалған жазбаша және ауызша хабарламалардағы атаулардың лингвистикалық және мәдени сипатында жүзеге асырылады [4, 253 б.].

Зерттеушілер халықтың ұлттық дәстүрі мен мәдениетін, дүниетанымы мен көзқарастарын ескермей, тілді нақты түсіну мүмкін емес деген ойды айтады. Ондағы мәдениеттің негізін және атаулардың әлеуметтік мәнін көре білу маңызды. Сол арқылы ол ойын тілдің органикалық тұтастығына негіздейді. Атаулар оқшауланған сөзжасам емес, тілдік мазмұндағы біртұтас үдерістің бөлігі. «Тілді өлі өнім ретінде емес, шығармашылық үдеріс ретінде қарастыру керек» деген әйгілі пікір

арқылы тіл рухани өмірдің жетістіктерін ғана емес, ұлт мәдениетінің барлық алуан түрлілігін жинақтайтынын көрсетеді. Бұл жағдайда мінез сипаты атауларының қызметтері аяқталып қана қоймай, сонымен қатар тілдің барлық деңгейлерінің бірліктерімен күрделі қатынастармен анықталады.

Қазіргі уақытта бұл мәселенің кейбір теориялық аспектілері қазақ тілі мен қазақ лингвомәдениеттану материалдары негізінде қазақ зерттеушілерінің өзге атаулардың лингвомәдениеттанымдық негіздерін зерттеу жұмыстарында белең алып келеді.

Әйел мінезі сипаты атауларының лингвомәдениеттанымдық негіздерін зерттеу – тілді мәдениетке қатысты жан-жақты зерттеу. Осыған сүйене отырып, тәжірибелік материалды зерттеу лингвомәдени өріс әдісімен жүргізіледі әрі сол арқылы біз лексикалық-фразеологиялық бірліктердің белгілі бір тақырыптық жиынтығын айқындаймыз. Себебі олардың лексикалық фоны ұлттың ең маңызды мәдени және әлеуметтік сипаттамаларын көрсетеді [5, 28 б.].

Материалдар мен әдістердің сипаттамасы

Әйел мінезі сипаты атауларының лингвомәдениеттанымдық негіздерін зерттеу кезінде ұғымдарды логикалық формалар ретінде лингвистикалық мағыналарға айналдырумен қалай байланысты екенін, көп қырлы әрі күрделі шындықтар, нақты фактілер мен адамның ішкі әлемінің құбылыстары қандай құралдармен жасалатынын белгілеу формаларында лингвистикалық формалардың ұйымдастырушылық рөлін белгілеу аса маңызды. Өйткені әр мінез атауының тілдік және мәдени сипаты тілде көрсетілген жеке тұлғаға тиесілі және қолданылу аясы барлық тілдік сипаттау ерекшеліктеріне сай жіктеледі. Гносеологиялық-семиотикалық аспектіде атау – бұл тілден тыс шындық фактілерін тілдің жүйесі мен құрылымының мұрасына енгізу үдерісі, бірақ бұл үдерісті адамның айналасындағы шындықтарды, сондай-ақ әлеуметтік тәжірибе мен жалпы тәжірибені ескерусіз елестету мүмкін емес мәдени фон ретінде саналады.

Демек, тілдің атаулық компоненті – адам санасының шағылысуымен тікелей байланысты болуы мүмкін тіл деңгейі. Әр түрлі тілдердегі номинативті бірліктердің жеткіліксіз семантикалық мазмұнын осы бірліктердің сәйкес келмейтін әлеуметтік-мәдени жүйелерде объектілердің бір класын басқа кластардан ажырататын белгілері мен қасиеттерінің пайда болуымен түсіндіруге болады.

Біз атау деп:

1) шақырушы функция немесе сөз жағы, берілген сөйлеу жағдайында немесе контексте қолданылатын (пайда болған) сөздің семантикалық аспектісін;

2) атау сөзді осы референтпен байланыстыру үдерісі ретінде түсінеміз. Әйел мінезі сипаты атауларының лингвомәдениеттанымдылық

ерекшелігі мен артықшылығы: сипаттамалардың тұтас жиынтығына ие объектінің әлеуметтік мақсаты мен қызметі, ана тілінде сөйлейтіндердің номинативті ниетінің орталығына айналады, «нақты заттық байланыстар бұзылады (жойылады) және материалдық қасиеттер келесі аталған ұғымға түсірілген түрінде енеді.

Әйел мінезі сипаты атауларын жіктеу барысында жалпылау, типтеу, жіктеу, салыстыру және нақтылау үдерістері жүзеге асырылады, ал адам ойы объектінің дерексіз виртуалды моделі мен жеке сипаттамалары бойынша айтарлықтай ерекшеленетін нақты объектілер жиынтығы арасында тепе-теңдік сақтайды. Әр түрлі мінездерді түрлі атаулармен атай отырып, біз бірқатар нақты сипаттамалардан (мысалы, атаудың мәні, ұлттың дүниетанымына сәйкестілігі, ерекшеліктері, қолданылуы және т.б.) алшақтаймыз, яғни кейбір атаулардың синонимдік қатары туындап, мағыналары ұқсастары туындайды. Қазақ тіл біліміне ұлттық дәстүріміз бен санамыздың, дүниетанымымыздың тілдік сипатта көрініс табуы ұлттың даму тарихымен қатар анықталады [6, 68 б.].

Лингвомәдениеттану үшін сөздің «мәдени жады», оның өткеннен ерекше түрде тартылатын және сөздің қазіргі қабылдауына әсер ететін бұрынғы қолданыстары да үлкен маңызға ие.

Нәтижелер

Әйел мінезі сипаты атауларының лингвомәдениеттанымдылық негіздерінің қайнар көздері көбінесе ауызша халық шығармашылығында немесе көркем шығармаларда кездесетін атаулармен байланысты. Әдетте, функциялар, сыртқы форма, объектіні пайдалану тәсілі, құбылыстар мен үдерістердің басқа нақты сипаттамалары, адамның күйлері осы сөздің тікелей мағынасында көрсетіледі [7, 234 б.]. Осылайша, егер сіз тіліміздегі «адал» сөзін немесе «ақкөңіл» сөзінің лингвомәдениеттанымдық астарын салыстыратын болсаңыз, онда мінез сипаты атауының негізі қазақ халқының мәдениетіне, мінезіне сәйкес адам қасиеттерін сипаттау арқылы көрініс тауып тұр. Мұндай мінездің әйел бойында қалыптасуына бәлкім ұлтымыздың өмір сүрген кең даласы, дархан көңілі тиек болған шығар. Яғни, бұл сипат атауы бір нәрсені нұсқау емес, нақты қасиетке, мінезге атау беру арқылы, оны сипаттау арқылы туындап отыр. Мінез атауларының тілдік және мәдениеттік аспектілері өзара байланысты екі үдерісті қамти отыра қарастыруды жөн көреді. Олар: мінез сипаты атауларының қасиеттерін ұлт мәдениетінің астарынан іздеу және түсіну нәтижелерін тілдік белгіде ұсыну. «Адал» болу қабілеті кез келген ұлттың кез келген жынысты адамына тән болуы мүмкін, бірақ ол атаудың қазақ тілінде қолданылуы мен оған үстелетін мән қазақи дүниетанымның негізінде түп мағынасын иеленеді. Осылайша, мінез сипаты атауының пайда болуындағы лингвомәдениеттанымдық негізі нақты объективтілік нәтижесінде қалыптасады. Атаулардың лингвомәдениеттанымдық негіздерінің басқа түрлеріне келетін болсақ, бұл мағыналар белгілі бір

тілдің ерекшелігімен тығыз үйлесетіні соншалық, олардағы әмбебап, тұжырымдамалық, логикалық, әрі дәстүр мен мәдениет тұрғысынан мазмұны барлық жағынан халықтың ұлттық шығармашылығының өзіндік формалары мен тілдік нюанстарымен толтырылады» [8, 177 б.].

Әйел мінезі сипаты атауын тудыру – әйел адамның әлеуметтік-мәдени өмірінің және оның психологиясының құбылысына байланысты; атау беру үдерісінде тіл жүйесінде өз орнын алатын тілдік белгі пайда болуы үшін белгі формасы мен белгіленгеннің арасындағы байланыс ұлттың мәдениетіне сай маңызға ие болуы керек. Сонда ғана ол мінез сипатының атауы лингвистикалық қоғамдастықта да, халық арасында да толық қабылданып, жеңіл игеріледі [9, 130 б.]. Адам өзі өмір сүретін қоғам мен өз ұлтының дүниетанымындағы шындықты қабылдап қана қоймайды, сонымен бірге ол осы шындықтың бөлігі болып табылады, сондықтан тілде және мінезді сипаттау үдерісінде объективті шындық қана емес, сонымен бірге ондағы танымдық және әрекет ететін субъект те көрініс табады. Мысалы, әйел мінезінің сипатына жататын «абыройлы-абыройсыз» атауларын беру үшін қарама-қарсы сипаттағы мінездердің болатындығын дәлелдеу керек. Және оның сол ұлттың әйелінің бойынан табылатындығын мәдениет пен таным деңгейі тұрғысынан анықтап, талдау қажет. Оның орналасқан жерін ескерусіз қалдыру мүмкін емес [10, 46 б.].

Әйел мінезі сипаты атауларының лингвомәдениеттанымдық жүйелерінің ерекшелігі – адамның семантикалық сөзжасам үдерісіне белсенді қатысуы, яғни әйел мінезінің көріністерін атайтын сөздер жиі қолданылуы. Мысалы: «асыл жүрек» атауы әйел затының ғана бойынан табылатын мінезді сипаттамайды, дегенмен осы сөзді қолдану жиілігі қазақ дүниетанымында көбінесе әйел мінезіне беріледі екен. Себебі «асыл жүректі аналарымыз» немесе «асыл жүректі әжелеріміз» деген атаулар қолданыстарында жүрегінің жұмсақтығы мен мейірбандығы, осы мінезін қолдануы әйелдерге тән [11, 165 б.].

Осылайша, біз қазақ тіліндегі әйел мінезі сипаты атауларының тұжырымдамалық жүйесіндегі нақты тілдік және мәдени негіздерін аңғарамыз, әрі бұл атау тудыру үдерісінде өз көрінісін табатынына көз жеткіземіз.

Талқылау

Әйел мінезі сипаты атауларының лингвомәдени негіздерін саралау және талдау мақсатында ұлттық мәдениет пен рухани дүниетанымды сипаттайтын туындыларды мысалға алып, нақты дәлелдер келтірген абзал. Себебі тіл әйел баласына этникалық тұрғыдан ерекше көзқарасты бекітіп қояды. Қазақ халқы XX ғасырдың бірінші ширегіне дейін белгілі бір өзіндік мәдениетті, өмір салтын, дәстүрлерді, мінез-құлық стереотиптерін қалыптастырған көшпелі өмір салтын ұстанып келгені белгілі [12, 124 б.]. Дәстүрлі қазақ отбасындағы әйелдің рөлі ерекше

болды. Ол туралы А.Сейдімбек былай дейді: «Әйел ұрпақтан-ұрпаққа өзінен балаларға ауысатын халықтық мәдениеттің сақтаушысы рөлін атқарды: баланың бесігінде отырып, оны халық даналығының қымбат өсиеттерінде тәрбиелеп, баласына сезімтал деңгейде өмірдегі ең пайдалы және қажетті нәрсені жеткізді. Анасы мұндай әсер сыйлаған балаларға болашақта әділдік жолында хан жарлығы да, батырдың найзасы да тосқауыл бола алмайды» [13, 366 б.]. Қазақ жазушылары А.Әлімжанов пен С.Санбаевтың шығармаларынан әйелдің бейнесін және оған тән мінез сипаттарының атауларын қарастырайық. Мәтіндердегі әйелдің бейнесі көп қабатты. Әйел ерте бала шағынан бастап «ұстамды», «ұялшақ», «сыпайы», «шыдамды», «байсалды» секілді мінез сипаттарын бойына жиып, өзіндік мінез белгілерін қалыптастырады. Әйелдердің мінез сипаттарының әлеуметтік бағдарланған стереотиптері тәрбиеленді, олар толеранттылықтың бейнелі-бағалау тәжірибесін қолдана отырып мәтінге, ауызекі қолданысқа, тілдік қорға енгізілді. Мысалы: әйелдер таңнан кешке дейін киіз үйдің жанында от жағып жүрді, құрт дайындады, ауылда қалып қойған қозыларды емдеді, жүнін иірді. Әйел киіз үйге ондағы қарт кісілерге бір кесе айран немесе қымыз беру үшін ғана кіріп-шыққан. Әйел ол кезеңде ұзын, аяққа дейін төгіліп тұратын әдемі бүрме көйлектер киген және т.б. «Оның өрімдеріне бірнеше күміс бақырлар тоқылған. Анаш ешқашан Ақжүністің көңілді жүргенін көрген емес. Ол Ақжүністен үнемі қандай да бір терең қайғы мен мойынсұнушылықты байқады» [13, 123 б.]. Контексте қыздың портреттік сипаттамасы, ұлттық киімнің бөлшектері, қазақ қызының бейнесі туралы үлгілік әсер қалыптастыруға ықпал ететін сипаттар негізінде беріледі. Бағаланатын эпитеттердің біртекті сериясы бөлінбейтін, үнсіз типтік бейнелі қабылдаудың стереотипін құрайды. Бұл сызықтық толеранттылық тәжірибесі мәтіндегі іс-әрекетті білдіретін иіру, тігу, күтім етістік формаларын қолданумен байланысты. Сол қимыл-әрекеттері арқылы Ақжүністің бойындағы мінезді айқын аңғарып, оны «ұяң», «момын», «ибалы» деген атаулармен сипаттауға болады.

Қазақ қызының мінездік портретін қалыптастыру таптық қатынастардың әмбебап оппозициясына енген еді: кедей қызы, бас уәзірдің қызы, бай қызы деп топтастырылуы арқылы олардың бойына тән мінездері де өзгеше, ерекше, жақсысы мен жаманы аралас байқалып, олардың атаулары да қолданыла бастаған еді. Әйелдің белгілі бір мүлікке (шеңберге) әлеуметтік қатыстылығы мінез-құлық стереотиптерінің белгілі бір нұсқаларын ғана емес, сонымен бірге оларды бұзу мүмкіндігін де анықтайды. Мәтінде әлеуметтік қатынастардың ерекшелігі мен әйелдің стереотиптік мінез-құлқының түрі арасындағы байланыс орнатылады: - бас уәзірінің қызы қызметші секілді отқа терлеп, өзін мазақ ету қаупіне ұшырамады. Санияда бұрын-соңды оның жағдайындағы әйелдерге тән депрессия мен мойынсұнушылық сезімі пайда болған емес. Өйткені, ол бай қызы да, сұлтанның қызы да емес. Бірақ әкесі де, шешесі де,

бүкіл ауылы да оны еркелетіп, еркін тәрбиелеп өсірді «Еркін», «ерке», «ерке-бұлан» атауларының лингвомәдениеттанымдылық негізі әйел баласының осындай еркіндігінің, мінез ерекшелігінің әсерінен туындаған. Әйелдің мінез-құлқына байланысты вербалды емес мінез-құлықтың ұлттық стереотиптері де бар.

– Бұл жерде қорқынышты, – деді олардың бірі. Қария өз құлағына өзі сенбеді. Жел сөздерді анық жеткізді. Бұл әйелдің дауысы еді. – Тссс... олар әлі ұйықтамайды, – деді екіншісі. Тыныш, қыздың күлкісі естілді. – Астапыралла! – Қарасұңқардың ерні үнсіз қалды. – Өлгендер қорғанындағы әйел, түн... [13, 123 б.]. Бұл мысалдар әйелдердің вербалды емес мінез-құлқына із қалдыратын келесі тыйымдарды да көрсетеді. Мұндайда әйел мінезінің «көнбіс», «елегіш», «бәсең» секілді сипаттары көрініс табады.

Мәтіндегі «Әйел – сенімді серік, отбасының тірегі» деген екі мәдениет үшін де стереотиптік мағына тірек болып табылады: «Мақатта олар: Тұрлыжанның үйі берік, ол өмірде оңай ренжімейтін күшті және жігерлі жігіттерге жабысады деп есептеді. Олардың әлемінің төртінші тірегі келіндер болуы керек еді» [14, 339 б.].

Кейіннен бір кездері үймен, отбасымен шектелген әйелдер әлемі өзгерді, яғни әйел затының мінез-құлқы да қоғам мен халық тіршілігіне, тынысына сай өз сипаттарын өзгертті. «Бәрі өзгерді, адамдардың көздері жамылғымен жабылғандай болды, жерді ұмытып кетті, жақсы әдет-ғұрыптарға қол бұлғады» [14, 340 б.]. Бұл сипаттан уақыттың еншісіне ілесіп әйел мінезі сипаттарының жақсыдан жаманға да ауысу жиілігінің пайда болғандығы аталып өтіледі. Әлеуметтік рөлдік мінез-құлық стереотиптері контекстен көрініп тұрғандай өзгерді.

Ұлтымыздың дәстүрлі өмір салты, отбасылық қатынастары дамыған көп әйел алу институтымен сипатталды. Жазушы неке қатынастарының тарихи шындығы мен ерекшелігін былай сипаттайды: сыртта Адайбектің үлкен әйелі бәйбішенің дауысы киіз үйге ұшып кетті. – Сенің әкең неге келді? – Кемпірдің дауысы есік алдында естілді. – Неге бірден екі қой саласың?! Бұған жауап ретінде кіші әйелі тоқалдың «батыл», ақталған дауысы шықты ... [14, 318 б.]. Бәйбіше науаға жаңа піскен қой етінің бумен пісірілген үйіндісін әкелді, ал қонақтар асықпай тамақ ішуге кірісті [14, 334 б.].

«Көп ұзамай екі шаруа қожалығы жылқыларды көтеріп, би Есенберді, Хакім молда және басқа да қарттармен – марқұмның туыстары, әйелдермен бірге ауылдан аттанды. Ботақанның кіші әйелінің киіз үйінде ұзын бойлы жас Сұлан, Самигидің ұлы жүгіріп келіп, жылқысының тізгінінің астына алды. «Толық», «кішкентай бойлы», «кең жүзді» Дәулет күтпеген жерден жылқыдан оңай секіріп, шапанын тез түзетіп, киіз үйге кірді [14, 369 б.].

Көркем әдебиетте әйелдің ана, жар, құрбы ретіндегі бейнелері жасалып, мінез атаулары қолданылады. А.Сейдімбек оны былай деп

сипаттайды: «Көшпелі өмір салты кезінде әйел-ана ешқашан еңбек үдерісінен, отбасы үшін, отбасының сақталуы мен әл-ауқаты үшін, халықтың тағдыры үшін жауапкершіліктен ажыраған емес». Мысалы: – ол.... Зәуреш «мейірімді», «жүрегі нәзік», бірақ «тұйық» болды... Оның бір нәрсеге шағымданғаны есімде жоқ. Мен оның әрдайым пештің жанында тамақ пісіріп, кір жуып немесе далада жұмыс істеп жүргенін көрдім, - деген сипаттамасы [13, 353 б.].

«Мейірімділік», «данағөй», «еңбексүйгіштік», «жақындарына қамқорлық» сияқты әйелге тән мінез сипаттарының атаулары көркем шығармада ғана емес, күнделікті қолданысында да қазақ ойымен, мәдениетімен тікелей байланыста қарастырылады. Шұғыл жағдайда «күшті», «батыл», «шешім қабылдағыш» әйел тек отбасы үшін ғана емес, бүкіл халық үшін моральдық тірек бола алады.

«Қайсарлық», «төзімділік» және «қарсы тұру» мүмкіндігі әйел мінезі атауының лингвомәдениеттанымдық негізінде осындай жағдайлармен дәлелденеді.

Әйел мінезі сипаты атауларының тілдік және мәдениеттік мәнін анықтауда мәтіндегі кек алушы әйелдің бейнесін де айтқан жөн. Кейіпкерлердің бірі өмірдің мәнін әкесінің өлтірушісінен кек алатын ұлды тәрбиелеуден ғана көреді. Ол – Қарлығаш, кек алу күнін күтіп өмірін өткізді. ... Қарлығаш көптен бері кеудесіндегі «кекшілдікті» қастерлеп жүрді және оның жетілген ұлы әкесінің өлтірушісімен күресу үшін толық әскери қаруланған күнді асыға күтті [14, 129 б.].

Көшпелі өмір салтының ерекшелігі дала әйеліне «еркін», «ашық» қалуға мүмкіндік берді. Тарихтың маңызды сәттерінде әйел ер адаммен бірге жаумен күресіп, көршісінің ар-намысы мен қадір-қасиеті үшін қосылып, кінәліні жазалай алды. Яғни, бұл сипаттар мен атаулардың лингвомәдениеттанымдық негіздерін біз қазақтың сан тарау жылдар мен ғасырларда қалыптасып, өзгеріп, дамып келген мәдениеті мен дүниетанымы арқылы анықтаймыз.

Қорытынды

Қорыта келе әйел мінезі сипаты атауларының мәдени аспектілерін зерттеу барысында бейнелі семантикасы бар сөздер, атап айтқанда, жағымды немесе жағымсыз мінез атауларына қатысты белгілі бір анықтамалық бейнеге негізделген эмоционалды-бағалау атаулары негізге алынып, сараланды. «Алданғыш» пен «алдаушы» мінездердің сипаттары эмоционалды бағалау сөздерінің жүйесінде салыстырмалы түрде орын алады. «Алданғыш» пен «алдаушы» қарама-қайшылығы әмбебап болып көрінеді және ең жалпы формада өзара байланысты оппозициялардың тұтас спектрін бейнелейді. Яғни мінез сипаты атаулары лингвомәдениеттанымдық негізінде сол халықтың танымында екі жақты (жақсы және жаман мінез сипаттарының атаулары) сипатталатыны заңды саналады.

Адам мінезінің сипаты негізінде атаудың мәдениет аспектісінде қоса қарастырылу механизмдері барлық тілдерде бар: атаулардың этимологиясы, қайталама атаулардың дамуы тілдің объективті әлемге біртұтас қатынасымен байланысты, ал атаудың атрибутын таңдау ерекше өмір салтына, мәдени даму деңгейіне байланысты болады.

Ұлттың өзін-өзі дамыту үдерісінде жинақтаған мәдени және материалдық құндылықтар туралы білімі этникалық сананың дүниетанымының негізін құрайды. Тіл лингвомәдениеттанудың негіздерінде нақты жүйе ретінде осы құндылықтарды сақтауға және оларды келесі ұрпаққа беруге ықпал етеді, сонымен қатар ұлттық дүниетаным мен жеке тұлғаның тілдік санасын қалыптастыруға қатысады.

Ғылыми зерттеулерде тілдік сана тілдік құралдар арқылы берілетін бейнелердің жиынтығы ретінде түсіндіріледі. Олар тілдік белгілерді қалыптастыру, сақтау және қайта құру құралдары болып табылады, бұл адамға генезисті сауатты тұлға ретінде тану үдерісіне енуге көмектеседі. В. Фон Гумбольдт бұл ұғымды ғылымға енгізген алғашқы ғалым болды. Ол тіл өзінің қарым-қатынасында адамдардың тілдік санасының негізі деп санады [15, 396-397 бб.]. Мінез сипаты атауларын лингвомәдениеттану саласында зерттеу тілдік сананың өрісіне әсер етеді – бұл әлеуметтік мәдениеттің, оның ішінде этникалық мәдениеттің бір түрі. Бұл этникалық топтың мәдени-тарихи дамуы нәтижесінде жинақталған мәдени-семантикалық (тұжырымдамалық) білім мен әлеуметтік тәжірибенің негізі. Атаудың этникалық астары әйел мінезінің танымдық санасын көрсетіп қана қоймай, оның психологиялық ақыл-ойы мен ойлау тәсілін анықтай отырып, сипаттайды.

Әйел мінезі сипаты атауларының лингвомәдениеттанымдық негіздерін ұғыну, нақты ұлттық дәстүр мен дүниетаным, мәдениет негізінде мысалдар келтіре отырып, түпкі мәнін ашу, бүгінгі қолданыста жүрген түрлі атаулардың дұрыс-бұрыстығын аяшыратуға ықпал етеді. Кез келген затқа, ұғымға, құбылысқа, тірі тіршілік иесіне т.б. телінген атаулар әр тілде өздігінше орын алып, көбейіп келеді. Бірақ осы атауларды тек тілдік сипатына сай ғана емес, ұлттық мәдениет аспектісі, объектісі ретінде зерттеуді қолға алу, әр атаудың лингвомәдениеттанымдық мәнін сипаттау тілдің тазалығы мен дамуы, сақталуына әсер ететін негізгі фактор екенін баса назарда ұстанғанымыз дұрыс.

ӘДЕБИЕТ

[1] Лемов А.В. Система, структура и функционирование научного термина (на материале русской лингвистической терминологии). – Саранск: Изд-во Мордовского университета, 2000. – 192 с.

[2] Воробьев В.В. Лингвокультурология: Монография. – М.: РУДН, 2008. – 336 с.

[3] Красных В.В. Этнопсихоллингвистика и лингвокультурология:

Курс лекций. – М.: ИТДГК «Гнозис», 2002. – 284 с.

[4] Жанпейсов Е. Этнокультурная лексика казахского языка (на материалах произведений М.Әуезова). – Алма-Ата: Наука, 1989. – 271 б.

[5] Керимбаев Е.А. Этнокультурные основы номинации и функционирования казахских собственных имен: Автореф.дисс... д-ра филол. наук. –Алма-Ата., 1992. – 48 с.

[6] Қожахметова К.Ж. Ұлт тағдыры мен қыз бала тәрбиесі – біртұтас // Білім беру жүйесіндегі этнопедагогика. – Алматы, 2005.– No1. – 73 б.

[7] Жарықбаев Қ.Б., Қалиев С. Қазақ тәлім-тәрбиесі. – Алматы: Санат, 1995. – 350 б.

[8] Табылдиев Ә. Қазақ этнопедагогикасы. – Алматы: Санат, 2001. – 320 б.

[9] Бөлеев Қ., Ибраимова Л.Н. Қазақ этнопедагогикасындағы отбасы тәрбиесі. – Алматы: Нұрлы әлем, 2009. –150 б.

[10] Сарыбекова Ж.Т. Қыздар тәрбиесін ұйымдастыру. – Астана: 2002. – 50 б.

[11] Рябов О.В. Межкультурная интолерантность: гендерный аспект // Культурные практики толерантности в речевой коммуникации: Коллект. моногр. – Екатеринбург, 2004. – 183 с.

[12] Байғұтова А. М. «Қазақ әйелі» концептісінің этномәдени сипаты. Алматы, 2008. – 138 б.

[13] Санбаев С. Дорога только одна. –М.: Молодая гвардия, 1974. – 432 с.

[14] Әлімжанов Ә. Ұстаздың оралуы. Роман мен повестер. – Ж., ЖК «RS», 2013. – 362 б.

[15] Гумбольт В. Язык и философия культуры. – М.: Прогресс, 1985. – 450 с.

REFERENCES

[1] Lemov A.V. Sistema, struktura i funkcionirovanie nauchnogo termina (na materiale russkoj lingvisticheskoy terminologii) (System, structure and functioning of a scientific term (based on the material of Russian linguistic terminology)). Saransk, Izd-vo Mordovskogo universiteta, 2000. 192 p. [In Rus.]

[2] Vorob'ev V.V. Lingvokul'turologiya (Linguoculturology). Monografiya, M.: RUDN, 2008. 336 p. [In Rus.]

[3] Krasnyh V.V. Etnopsiholingvistika i lingvokul'turologiya, (Ethnopsycholinguistics and linguoculturology), Kurs lekcij. M.: ITDGK «Gnozis», 2002. 284 p. [In Rus.]

[4] Zhanpejsov E. Etnokul'turnaya leksika kazahskogo yazyka (na materialah proizvedenij M.Äuezova) (Ethnocultural vocabulary of the Kazakh language (based on the materials of M.Auezov's works)). Alma-Ata, Nauka, 1989. 271 p. [In Rus.]

[5] Kerimbaev E.A. Etnokul'turnye osnovy nominacii i

funkcionirovaniya kazahskih sobstvennyh imen (Ethnocultural foundations of the nomination and functioning of Kazakh proper names). Avtoref.diss... d-ra filol. nauk. Alma-Ata, 1992. 48 p. [In Rus.]

[6] Qojahmetova K.J. Ūlt taǵdyry men qyz bala tǵrbiesı – birtutas // Bılıım beru jüiesindeǵı etnopedagogika (The fate of the nation and the upbringing of girls is unified // ethnopedagogy in the education system). Almaty, 2005, No1, 73 p. [In Kaz.]

[7] Jaryqbaev Q.B., Qaliev S. Qazaq tǵlım-tǵrbiesı (Kazakh education). Almaty, Sanat, 1995. 350 p. [In Kaz.]

[8] Tabyldiev Ä. Qazaq etnopedagogikasy (Kazakh ethnopedagogy). Almaty, Sanat, 2001. 320 p. [In Kaz.]

[9] Böleev Q., İbraimova L.N. Qazaq etnopedagogikasyndaǵy otbasy tǵrbiesı (Family education in Kazakh ethnopedagogy). Almaty, Nürly älem, 2009. 150 p. [In Kaz.]

[10] Sarybekova J.T. Qyzdar tǵrbiesın üıymdastyru (Organization of girls' education). Astana, 2002. 50 p. [In Kaz.]

[11] Ryabov O.V. Mezhekul'turnaya intolerantnost': gendernyj aspekt // Kul'turnye praktiki tolerantnosti v rechevoj kommunikacii (Inter-Cultural introversion: gender aspect // cultural practices tolerance in communication: collection). Kollekt. monogr. Ekaterinburg, 2004. 183 p. [In Rus.]

[12] Baıǵūtova A. M. «Qazaq äıeli» konseptsinıñ etnomädeni sipaty (Ethnocultural character of the concept of «Kazakh woman»). Almaty, 2008. 138 p. [In Kaz.]

[13] Sanbaev S. Doroga tol'ko odna (There is only one road). M. Molodaya gvardiya. 1974. 432 p. [In Rus.]

[14] Älimjanov Ä. Ūstazdyñ oraluy (The Return of the teacher). Roman men povester. J., JK «RS», 2013. 362 p. [In Kaz.]

[15] Gumbol't V. Yazyk i filosofiya kul'tury (Language and philosophy of culture). M.: Progress, 1985. 450 p. [In Rus.]

ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ НАЗВАНИЙ В ОПИСАНИИ ЖЕНСКОГО ХАРАКТЕРА

*Байсыдык И.Б.¹, Омарбаева Г.С.²

*¹магистр пед. наук, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Алматы, Казахстан,
e-mail: i.baissydyk@gmail.com,

²к. фил. н., доцент, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан,
e-mail: omar.gulmira@gmail.com

Аннотация. Статья написана в направлении поиска, распознавания, анализа, изучения лингвокультурологических основ названий в описании женского характера, рассматривает употребительность и

выход из употребления наименований и их происхождение.

Цель статьи – дифференциация проблем возникновения, введения в действие, распространения названий в описании женского характера на основе выявления лингвокультурных особенностей, анализ конкретных примеров названий. Основные направления и идеи – определение научно-практического характера статьи и места мировоззренческих, этнологических и культурных аспектов наименований, названий в описании женского характера в казахской духовности, анализ лингвокультурологических основ.

Научная значимость статьи заключается в том, что определение лингвокультурологических основ названий в описании женского характера оказывает влияние на развитие лингвокультурологической сферы, которая сегодня мало изучена. Практическая же значимость состоит в том, чтобы, дифференцируя изучение основ лингвокультурологии названий женского характера в казахском языке, способствовать правильному использованию имен в соответствии с законами национального языка, не теряя смысловых оттенков.

В статье проведен сравнительный анализ ономастических, этимологических, семантических, лингвистических и лингвокультурологических исследований с целью определения основ возникновения названий в описании женского характера в сочетании с культурными и языковыми факторами. Исследования других авторов, появившиеся ранее, дифференцируются на основе использования одних и тех же моделей исследований по значению, характеру использования, истории происхождения. В ходе анализа за основу берутся культурные, географические, этнографические особенности нации.

В ходе анализа, в основных результатах и заключении статьи авторы доказывают метод исследования названий в описании женского характера в аспекте основ лингвокультурологии, показывают особенности их отражения в художественной литературе, научном тексте и в разговорной речи в повседневном употреблении, дают их культурную характеристику, раскрывают систему происхождения, характерную для национального мировоззрения, исследуют историю происхождения посредством научного анализа выводов отечественных и зарубежных исследователей.

Ценность статьи в ее вкладе в область лингвокультурологии, практическая значимость результатов исследования – в выявлении названий женского характера в языке и анализе примеров их использования в разговорной и письменной литературе, в определении активных имен в зависимости от частоты их использования, в раскрытии и дифференциации этнонимического значения имен, создании теоретических определений имен, осмыслении и осознанном использовании названий женских характеров в казахском языке, тем самым в развитии национального языка.

Практическая значимость статьи состоит в сопоставлении существующих и ныне не существующих названий и формировании культуры их использования в соответствии со значением, развитии языковой культуры населения.

Ключевые слова: черты характера, наименование женского характера, лингвокультурология, лингвокультурологические основы, наименование характера, мировоззрение, культурная и языковая специфика, языковое сознание

LINGUOCULTURAL BASIS OF DENOMINATIONS OF FEMALE CHARACTER TRAITS

*Baissydyk I.B.¹, Omarbayeva G.S.²

*¹Master of Ped. Sc., Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan, e-mail: i.baissydyk@gmail.com,

²Cand. of Phil. Sc., assistant professor, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan, e-mail: omar.gulmira@gmail.com

Abstract. This article is written in the direction of search, recognition, analysis, study of linguoculturological bases of the name in the description of female character. It considers the presence and disuse of names and their origin.

The purpose of this article is to differentiate the problems of the emergence, implementation and distribution of the names in the description of female character on linguoculturological bases, and analysis of the name on specific examples. The main directions and ideas are the definition of the scientific and practical nature of the article and place of the worldview, ethnological and cultural aspects of the name in the description of female character in Kazakh spirituality, and analysis of linguoculturological bases.

The scientific significance of the article lies in the fact that, by defining the linguoculturological bases of the name in the description of female character, linguistics has an impact on the development of linguocultural sphere, which is little studied today, and the practical significance consists in differentiating the study of the basics of linguoculturology of female names in the Kazakh language, to promote the correct use of names in accordance with the laws of the national language, without eliminating the semantic connotation.

This article provides a comparative analysis of onomastic, etymological, semantic, linguistic and linguoculturological studies in order to determine the basis for the emergence of the names and words in the description of female character in combination with cultural and linguistic factors. The works that were previously considered and studied by other authors were not refuted, but based on the use of the same research models, they were differentiated by the meaning, nature of use, and history of the origin of several types of names. In the course of the analysis, the cultural, geographical, ethnographic features of

the nation are taken as a basis.

The authors in the main results and analysis of the article, in conclusion, prove the method of researching the name in the description of female character in the aspect of the bases of linguoculturology, their reflection in the features of fiction, scientific text and colloquial speech of everyday use, cultural character, system of origin characteristic of the national worldview, research of history of origin through scientific analysis, conclusions of domestic and foreign researchers.

The value of the article and its contribution to the field of linguoculturology of linguistics, the practical significance of the research results – to identify and analyze by examples the use of female character names in the language in spoken and written literature, to identify active names depending on the frequency of their use, to reveal and differentiate the ethnonymic meaning of names, to create theoretical definitions, to comprehend and consciously use the nominal meanings of female characters in our language, thereby to develop the national language, to adequately use the assigned names in their field.

The practical significance of the conclusion of this article lies in the comparison of existing and now non-existent types of names and formation of their use in accordance with their meaning, and development of the linguistic culture of the population.

Key words: character traits, denominations of female character, linguoculturology, linguoculturological bases, character name, worldview, cultural and linguistic specificity, linguistic consciousness

Статья поступила 25.11.2022

ӘОЖ 81`373.21

XҒТАР 16.21.27

<https://doi.org/10.48371/PHILS.2023.54.86.003>

**ҰЛЫ ЖІБЕК ЖОЛЫНЫҢ СОЛТҮСТІК-ШЫҒЫС
ТАРМАҒЫНДА КЕЗДЕСЕТІН ТОПОНИМДЕРГЕ
ЭТИМОЛОГИЯЛЫҚ ШОЛУ**

*Бияров Б.Н.¹, Кусманова К.А.², Койлыбаева Р.К.³

¹ф.ғ.к., қауымдастырылған профессор, С. Аманжолов атындағы ШҚУ,
Өскемен, Қазақстан, e-mail: berdibek_biyar@mail.ru,

²профессор, С. Аманжолов атындағы ШҚУ, Өскемен, Қазақстан,
e-mail: kusmanova_2014@mail.ru,

³филология магистрі, Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық
университеті, Алматы, Қазақстан,
e-mail: 007_raushan@mail.ru

Аңдатпа. Ұлы Жібек жолы, әуелде шығыстан батысқа қарай салынғанымен, кейін сауданың дамуына байланысты, жан-жаққа тарамдалған бірнеше бағыттар пайда болды. Соның бір саласы Көне Түркі, Көне Ұйғыр қағанаттары қалыптасқан кезде, солтүстік және солтүстік-шығыс өлкелерге жол тартады. Қытай жібегін артқан түйелі керуендер Өтүкенді басып өтіп, Енисей аңғарларына дейін сапар шеккені анық. Мақаланың мақсаты Ұлы Жібек жолының солтүстік және солтүстік-шығыс бағыттарындағы тарихи топонимдердің кейбіріне этимологиялық талдау жасау болып табылады. Себебі Жібек жолының бойындағы макротопонимдер мен елді мекен аттары (ойконимдер) күні бүгінге дейін тілдік тұрғыдан жүйелі түрде қарастырылмаған. Бұл мақаланың өзектілігін айқындайды әрі осы тақырыптағы үлкен ғылыми жобаның бір бөлшегі болып табылады. Қарастырылатын топонимдердің этимологиясын талдау арқылы, ол атаулардың қай тілден жасалғанын, ол жерлерді кімдер мекендегенін анықтау мақаланың ғылыми маңыздылығын арттырады. Мақаланың мақсатына жету міндеттері бойынша, кіріспе бөлімінде Ұлы Жібек жолының пайда болуы, қалыптасуы, дамуы туралы қысқаша мәлімет келтіріледі. Сонымен бірге, мақалада талданатын топонимдердің хронологиясы, ареалы таныстырылады. Содан соң Жібек жолының солтүстік бағытына тән топонимдер таңдап алынып, этимологиялық талдау жасалады.

Зерттеудің практикалық маңыздылығына Ұлы Жібек жолының солтүстік тармақтарын анықтау арқылы, ол көне сауда жолы қазіргі заманда бар ма, пайдаланып жүрміз бе, қайта жандандаруға бола ма деген сұрақтарға жауап іздеу жатады. Автор тарихи топонимнің мағынасы

туралы бұрын-соңды айтылып келген пікір, тұжырымдарды салыстыра қарап, одан соң өз тұжырымын ұсынады. Зерттеуде тіл біліміне тән салыстырмалы-тарихи, ареалдық тәсілдер қолданылған. Тарихи, көне топонимдердің этимологиясын ашудың өзіндік қиындығына байланысты, автор өзі ұсынған тұжырымдардың болжамдық сипаты басым екенін ескертіп отырады. Соған қарамастан, этимологиялық талдаулар біршама сәтті жасалғанын аңғару қиын емес. Мақаладағы зерттеудің нәтижесінде бұрын қарастырылмаған бірнеше тарихи топонимнің этимологиясы ашылып, оның қай тілден жасалғаны, қандай мағына беретіні ғылыми айналымға енеді. Ұлы Жібек жолының солтүстік тармақтарын қалыптастырған түркі тайпалары туралы құнды жаңалықтар ашылады.

Мақала BR10965370 «Ұлы Жібек жолының тарихи топонимиясын ғылымдар тоғысында зерделеу» атты Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі бекіткен мақсатты бағдарламалық жоба аясында дайындалды.

Тірек сөздер: Жібек жолы, этимология, топоним, керуен-сарай, ареал, семантика, макротопоним, бағыт

Негізгі ережелер

Мақаланың өзектілігі Ұлы Жібек жолының солтүстік-шығыс тармақтарында кездесетін тарихи топонимдердің алғаш рет анықталып, жинақталып, этимологиялық талдау жасалуында жатыр. Солтүстік-шығыс керуен жолдары, негізінен, Көне Түркі қағанатының аумағынан өтетіндіктен, бұл жерде көне түркілік топонимдердің этимологиясы талданатыны түсінікті. Ал Көне Түркі ескерткіштерінде кездесетін тарихи топонимдер де (жалпы ономастикасы да) арнайы зерттелмеген.

Көне түркі ескерткіштері тілтану, мәтінтану, әдеби жанрлық, тарихи жағынан зерттеліп келеді, зерттеліп те жүр. Бір кемшін тұсы көне жәдігерлердің ономастикасын қарастыруда жатыр. Көптеген түркітанушы ғалымдар тас мәтіндерді зерттеу барысында ономастиканы айналып өтеді. Ондағы жалқы есімдердің мағынасын ашуға бара бермейді. Ең алдымен, көне түркі ескерткіштеріндегі жалқы есімдердің тура санын анықтау біршама қиындық тудырады. Оның басты себебі - мәтіннің аудармасында. Бір аудармашы жалқы есім ретінде ұсынған атау, екінші аудармашыда ономастикалық бірлік ретінде танылмауы мүмкін. Ал аударманың қиындығы көне түркі жазуын оқудағы қиындықтардан туындайтыны айтпаса да түсінікті. Атаудың аудармасы әртүрлі болғандықтан, оның этимологиясын ашуда қиындықтар туындайды. Мақаланың мақсаты осы олқы тұсты толықтыру, яғни Ұлы Жібек жолын қолдарына ұстап тұрған көне түркілерден қалған ескерткіштердің

ономастикалық кеңістігін зерттеу болып табылады. Оның ішінде даулы пікірлері көп болып келетін топонимдердің этимологиясына тілдік шолу жасалады

Кіріспе

Ұлы Жібек жолы б.з.б. II ғасырдан бастап Шығыс Азиядан Жерорта теңізіне дейін салынған көне керуен жолы екені бәрімізге белгілі. Көне Қытайдың Сиан-Ланьчжоу-Дуньхуан қалаларынан бастау алатын керуен жолы, негізінен, қытай жібегін саудалау мақсатында пайда болды. «Ұлы Жібек жолы» терминін алғаш енгізген (1877 ж) неміс географ-ғалымы Ф.фон Рихтгофен жолдың осы ерекшелігін ескерген.

Алғашқы кезеңінде, Жібек жолы Такла-Макан шөл даласын айналып өтуге байланысты екі бағытта соқпақ салды: оңтүстік жол Гаочан – Тянь-Шанның күнгей жағы – Қарашар – Куча – Ақсу – Ыстық көл – Шу – Талас – Исфара бағытымен жүрсе, солтүстік жол Гаочан – Жоңғарияның күнгейі – Үрімші – Манас – Күркіреусу – Еренқабырға – Іле – Орта Азияға қарай бет алған.

Жібек жолының кезекті бір даму кезеңі Бірінші Түркі қағанатының пайда болуынан басталады. Көне түріктер 570-ші жылдардан бастап, Жібек жолын бақылауға алып, саудагер соғдыларға емін-еркін сауда жасауға жағдай жасайды [1, 536.]. Сол кезде Жібек жолы Түркі даласына да тарамдалып, Өтүкен, Енисей, Орталық Қазақстан, Еділ бойына дейін керуендер жол тартады.

Тарихшы, географ ғалымдардың зерттеулері бойынша, әрине, сауда жолдары Жібек жолынан бұрын да болған. Сақ, ғұн қорымдарынан табылып жатқан қытай жібегі мен ақшаларының белгілері түйелі керуендердің Евразия далаларын ежелден шиырлап келгенін дәлелдейді.

Материалдар мен әдістердің сипаттамасы

Зерттеу жүргізу барысында салыстырмалы-тарихи, ретроспективті, ареалдық, статикалық, этиологиялық зерттеу әдістері қолданылды. Авторлар бір топонимнің этимологиясы туралы бұрын айтылған пікірлерді келтіріп, салыстыра қарап, содан кейін ғана өз болжамдарын ұсынды. Берілген топонимдердің этимологиясын осыған дейін ұсынған Ә. Қайдар, Қ. Сартқожаұлы, В. Махпиров, Т. Қайыркен, т.б. ғалымдардың еңбектері, сонымен қатар «Древнетюркский словарь», М.Қашқаридың «Түркі тілдерінің сөздігі» сынды көлемді зерттеулер негізге алына отырып, әр топонимнің шығу тегіне байланысты авторлардың өз тұжырымдары ұсынылды. Өзіне дейінгі жазылған тұжырымдарды теріске шығармай, өздігінше жаңа көзқарас білдірді немесе сол айтылған тұжырымдардың бірін қолдады. Топонимнің мағынасын анықтауда,

авторлар, тарихи, географиялық жағдайларды ескеріп, солармен атаудың шығу себептерін (этиологиясын) байланыстыра қарастырды. Жалқы есімдер, оның ішінде топоним, ғылыми талапқа сай тілдік, тарихи және географиялық аспектілерде қаралды.

Талқылау

Біздің зерттеуіміздің негізгі мақсаты – Ұлы Жібек жолының солтүстік және солтүстік-шығыс тармақтарында кездесетін топонимдердің этимологиясын ашу. Осы мақсатқа сәйкес аймақ топонимдерін зерттеуде мынадай міндеттер қойылды: - керуен жолдарында белгіленген жер-су аттарын түгел жинақтап, жүйелеу; - топонимикадағы семантикалық анализ ұғымдарын қалыптастыру; - атаулардың номинациялық типтерін және уәждену (мотивация) ерекшеліктерін теориялық тұрғыдан қарастыру; - субстратты топонимдер этимологиясына талдау жасау.

Тарихи топонимдердің қай тілден жасалғанын дәлелдеп, мағынасын анықтаумен қатар, Ұлы Жібек жолында қандай бекеттік, аялдамалық, керуен сарайлық қызмет атқарғанына да көз жеткізу көзделеді. Көне Түркі қағанаты Жібек жолдарының қауіпсіздігіне жауап беріп, қолдарына ұстағаны тарихтан белгілі, сондықтан мақалаға алынған әрбір тарихи топонимнің Ұлы Жібек жолына қатысы бар.

Мақала арқауы BR10965370 «Ұлы Жібек жолының тарихи топонимиясын ғылымдар тоғысында зерделеу» атты Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі бекіткен мақсатты бағдарламалық жоба аясында жинақталған материалдар бойынша дайындалды.

Нәтижелер

Айбас атауы [2] ай + бас сөздерінен біріккен және мұндағы ай көне түркі. айбаң «таз» [3, 147 б.], айтақыр «татыр, шөпсіз, тақыр» [4, 13 б.] сөздерінің түбіріндегі ай «таз, тақыр» болса керек. Сонда, Айбас «басы таз, тақыр» тау мағыналы ороним болып шығады.

Алтын ұшы [5] атауындағы Алтын «Алтай тауының ежелгі аты» болса, Ұшы «таудың ең биік шыңы» дегенді білдіреді. Бұл орайда, Алтай тауының ең биік нүктесі Мұзтауды (4506 м) атап тұруы әбден мүмкін.

Аны өзенін, мәтінде Аңу суы, көптеген зерттеушілер Енисей өзені деп есептейді [6, 89 б.]. Біздің ойымызша, Енисей (Ұлұғ Кем) өзенін құрайтын екі сала Би Кем мен Ка Кем өзендері қосылған жерден бастап, Аны суы деп аталса керек. Оны қырғыздардан бұрын мекен еткен эвенкілер Йонэ си/Йэнэ си «үлкен су» деп атаған [7, 238 б.] өйткені кейін келген түркі тайпалары (аз, шік, қырғыз) дәл осы жерден бастап Ұлұғ Кем «ұлы (үлкен) өзен» деп калькалап атады. Ал атау эвенк. Йэнэ

си түрінен түрік. Аны суы «үлкен су» деп фонетикалық өзгеріске түсті. Осы Аны суы гидронимі Анасу/Енесу/Енисей болып өзгеруі де мүмкін. Тонькөк бастаған қол осы Аны суының ағысымен барып, Батыс Саян тауын асып, қырғыздарды қапыда басқан.

Арқар басы [2] оронимі көне түркі. арқар «тауға бейім мал түрі» [8, 54 б.] сөзі мен басы сөзінің тіркесінен жасалған. «Арқар тауының басы» деген мағына береді. Қазақ. Арқарлы, моңғол. Аргалинты оронимдері жиі кездеседі.

Байбалық [2] – Ұйғыр қағанаты кезінде Селеңгі өзені бойына салынған қала. Көне түркі. бай және балық «қала» сөздерінен бірігу арқылы жасалған ойконим [8, 79-80 б.]. «Бай қала» мағынасын береді.

Бөкегүк [2] топонимі көне түркі. бөг/бөк(е) [3, 35 б.] + гүк/ғүк (зат есім жасайтын жұрнақ: қаз «қазу»/қаз+ғүк «қазық») [8, 654 б.] тұлғалары арқылы жасалып, «бөген (көзі бітелген секілді)» мағынасын береді: Бөг(е)гүк/Бөк(е)гүк.

Бұрғұ [2] / *Бұрғу* [5] топонимі көне түркі. бұр етістігі + ғұ (зат есім жасайтын жұрнақ) арқылы жасалып, «бұрылыс» деген мағына береді.

Ер Қамыш [2] / *Ерқамыс* [5] атауы көне түркі. ер [8, 175 б.] + қамыш [8, 415 б.] сөздерінің тіркесінен жасалған және «ер (биік, ірі) қамыс» деген мағына береді: «ер шөп» фитонимі сияқты. «ежелі сөздігімізде» *Ер Қамыш* деген жер Ертіс өзенінің жағасында делінеді [8, 175 б.].

Йарөзені [2] / *Жарөзенінің* [5] атауы көне түркі. йар «жар, жарқабақ» [8, 238 б.] сөзінен шығады да, «жағалауы тік жарлы өзендерді» атайды.

Йарыш Ағұлық арасы Йатұқ [2] / *Ярыш пен Ағұлығ арасындағы Жетібас (Жетісу өзені)* [5]. Аудармалар тағы да сәйкеспеді, алайда бір нәрсе анық: мұнда *Йарыш пен Ағұ* арасындағы жерді (әлде өлкені) айтып отыр. Ол жерді бірінші аударма *Йатұқ* деп атаса, екінші аударма *Жетібас (Жетісу)* деген. Бірінші нұсқа бойынша *Йатұқ* көне түркі. йатұқ [3, 24 б.] сөзінен шығып, «иен» мағынасын береді. Сонда «бос жер» деген ұғым туады. Ал екінші нұсқа бойынша, «*Жетібас (Жетісу)* өңірі арасындағы *Йарыш пен Ағұ*» мағынасын береді. Ал *Йарыш «жарыс» пен Ағұ «тұзды жер»* топонимдері ономаст және түркітанушы зерттеушілерге бұрыннан таныс.

Йоғра [2] / *Жоғарғы Жарыс (С.Қаржаубай)* топонимінің бірінші сыңары *Йоғра* көне түркі. йорыға «жорға (ат)» [3, 238 б.] сөзінен метатеза (дыбыстардың өзара орын ауыстыруы: қапқан/қақпан) құбылысы арқылы жасалған: йорыға/йоғыра. *Йорыға Йарыш «жорға жылқылардың жарысы болатын аумақ»* деген ұғыммен жасалған.

Йұлұн [2] / *Жылан қол* [5] топонимі екі аудармашыда екі түрлі шығып тұр, алайда жер-су аттарына жақын келетіні *Йылан қол* атауы. *Йылан* көне түркі. йылан «жылан» [8, 266 б.] сөзінен жасалып, «жыланды

жер» деген мағынаның бірін береді. Ал қол моңғол. гол «өзен» [9,132 б.] сөзі екені белгілі. Сонда Ыылан қол «жыланды өзен немесе жыланша ирелендеп ағатын өзен» мәндерінің бірін береді.

Кейре гидронимі көне түркі. кевре «кему» сөзінен жасалады: кевреді «кеміді». Түркі тілдерінде й-в дыбыс алмасуы бар: кейіргенчік-кевіргенчік [8, 304 б.]. Сонда Кевре/Кейре «құрғақшылық» мағынасын береді деуге келеді.

Көгер [2] / *Көгүр* [5] топонимі қазіргі тіліміз бойынша, көк «көк түс» + ер (келер шақ есімше жұрнағы) арқылы жасалып, «көк түске айналу, көк шөп басу» [10, 91 б.] мағынасын береді. Көбінесе, ерте көктейтін күншуақты жерлерді атайды: Алтай. Көкты, Көгөш қырғыз. Көктү «көгал» [7, 283 б.].

Көгімен жыныс, дұрысы Көгмен йыш [8,312 б.]. Көгмен көне түркі. көг/көк + мен (сын есім жасайтын жұрнақ) арқылы жасалып, «көгілдір (тау)» мағынасын береді: Қара-ман «қара түсті» сияқты. Мұндағы йыш көне түркі [8, 268 б.]. мағынасын береді. Қазіргі ұғымда «таулы қарағайлы орман, тайга» [7, 237 б.] мәнінде қолданылады. Түркітанушы С.Қаржаубай және басқалар қазақ. жыныс «қалың орман» түрінде аударған. Біздің ойымызша, йыш термині үнемі тау аттарымен (оронимдермен) тіркеседі: Алтын йыш, Өтүкен йыш, Көгмен йыш, Сұңға йыш т.б. Ендеше, йыш кейбір аудармаларда кездесетін «тау қойнауы» мәніне сәйкес келетін сияқты [11,171 б.]. Сонда, «ежелгі сөздікте» берілген анықтама дұрысқа шығады. Тау қойнауларының, көбінесе, орманды болып келетіні де рас. Түркітанушы-ғалым Л.В.Дмитриева йыш/жыс сөзінің Шығыс Сібірде ғана жиі қолданылғанына қарап, түркі емес көрші тайпалардан енген геотермин болуы мүмкін екенін айтады [12,142 б.].

Көміртау [2] / *Көмүр тағ* [5] оронимі көне түркі. көмүр «тас көмір, отын» сөзінен жасалған. Таудың негізгі ерекшелігі, яғни онда тас көмір кенінің болуы, атауға уәж болған.

Қазлұқ көл [2] гидронимі көне түркі. қаз «қаз құсы» + лұқ/лық (-лы/-лі туынды сын есім жұрнағының көне түрі: алмалық) арқылы жасалған туынды атау, «қазды, қазы мол көл» деген мағынада тұр [8,657 б.].

Қара Бұлақ [2] гидронимі көне түркі. қара және бұлақ сөздерінен бірігіп жасалған. Қарабұлақ «қыста қатпай аққан артизан» деген мағына береді. Өте жиі кездесетін Қарасу гидронимімен мәндес. Жер асты сулары мөлдір болып келетіндіктен, өзен, судың астындағы тастары қарайып көрініп жатады да, «қара» сын есімін иеленеді.

Қара Йотлық [2] / *Қара жоталық* [5] өзен атауының мағынасын профессор С.Қаржаубай анықтап өткен. Оған қосарымыз, йотлық/жоталық сөзі қазіргі тілімізде Қара Жоталы «қара тасты жотасы көп

(өзен)» болады, өйткені -лык/-лік туынды сын есім -лы/-лі-нің көне нұсқасы болып табылады [13, 114 б.].

Орхон өзені, мәтін бойынша Орқұн, қазіргі Моңғолия жерінде ағады. Зерттеушілердің көбі ор+хун «кіретін (қосылатын)» деген мағына береді дейді Олар Орхон өзенінің Селеңгі өзеніне қосылуын атауға уәж етіп алады. Біздің ойымызша, Орқұн гидронимінің түбірінде көне түркі. ор «ору, қазу, жыру» сөзі жатыр [7, 415 б.]. Ор + ғұн/ғын/құн/қын (зат есім жасайтын жұрнақ: қаш+қын, тұт+қын) [8, 653 б.] арқылы жасалып, «бұлақ бузар өзен» мағынасын береді. Салыстырыңыз: Түркімен. орун «өзен арнасы», чуваш. вар «өзен» [7, 415-416 бб.]. Қазақ. Ор «өзен аты». Түркілердің атамекені Өтүкен болса, ана өзені осы Орқұн өзені болғаны тарихтан белгілі. Сондықтан болар, көптеген зерттеушілер Отүген/Етүген «қасиетті жер, киелі орын» мағынасын береді деген тоқтамға келеді [14, 257 б.].

Өтүкен топонимінің этимологиясы туралы айтылған көптеген пікірлерді жоққа шығармай, өз анықтамамызды ұсына кетейік, себебі этимология көбінесе болжамға сүйенеді, ал болжам неғұрлым көп болса, шындыққа соғұрлым жақындай түсеміз. Өтүкен көне түркі. от «шөп, көк» [8, 373 б.] + ы (тәуелдік жалғауының 3-жағының жалғауы) сөзі мен кен/кең «кең, мол, дарқан» [8, 298 б.] сөздерінен біріккен атау, мағынасы «оты (шөбі) мол (шұрайлы)» дегенге келеді.

Түркілердің атамекені болған Отүкен/Өтүкен тауы Хангай тауының бір сілемінің аты емес, бүкіл таудың түрікше аты болған, ал моңғолдар кейін келіп, осы атауды өз тілдеріне аударып алған. Моңғол. Хангай «орманды тау жотасы» мағынасында қолданылғанмен, оның түбірінде хана-х «қану, тою, сусындау» сөзі жатыр [9, 565-566 бб.] Ал Хангай «қану, тою, сусындау» мағынасы Отыкен «оты (шөбі), суы мол, дарқан» мағынасынан алыс кетіп жатқан жоқ. «Мал тойынатындай отты жер» деген бір ұғымға саяды.

Сұқақ [2] / *Шоғуқ жолы* [5] топонимі «Көне түркі сөздігінде» Соқақ түрінде берілген (аудармашылар неге басқаша жазғандары түсініксіз) және соқақ «киік, ақбөкен» деген анықтама да бар [8, 508-509 бб.]. Ендеше, Соқақ жолы топонимі «киік, ақбөкендер жүретін жол» деген мағына береді. Жолдардың, асулардың көбі аңдар салған соқпақ бойынша пайда болатыны белгілі.

Тайғұн көл [2] / *Тайғың көл* [5] гидронимі «Көне түркі сөздігінде» Тайған көл түрінде берілген [8, 528 б.] сондықтан көптеген зерттеушілер көне түркі. тайған «тазы ит» сөзімен байланыстырады [14, 263 б.] Біздің ойымызша, тайған сөзінің өзінде көне түркі. тез «қашу, жүгіру», тезіг «жылдам, тез» [8, 557-558 бб.] түбірі жатыр: тезген/тазған/тайған. Сонда, Тайған көл «(суы) қашқан (суалған) көл» мағынасын беруі бек

ықтимал (салыстырыңыз: Қашқандария).

Талықым [2] / *Ірленті Талқым* [5] күрделі атауындағы *Ірленті* көне түркі. *ірле/йірле/йерле* «жерлеу, қоныстану, игеру» [8,258 б.] + *нті* (зат есім жұрнағы) арқылы жасалып, *Йірленті/Ірленті* «мекендеген, қоныстанған жер» мағынасын береді. Ал *Талқым* көне түркі. *талқығ* «таулардың тұтасқан, ұштасқан жері» [3,522 б.] сөзінен шығуы мүмкін, өйткені *талқы*, *талқығ*, *талқым* көне түркі. *талқы* «иленген теріні жұмсартатын ағаш құрал» [4,370 б.] сөзінен шығатынын байқау қиын емес. Тау шыңдарын талқының тістеріне ұқсатудан шығады. Сонда, *Ірленті Талқым* «ел қоныстанған тау торабы» деген ұғым тудырады.

Тоқыш [2] топонимі, тура мағынасында, «соғыс, ұрыс, шайқас болған жер» ұғымын береді, өйткені көне түркі. *тоқыш* «ұрыс, айқас, соғыс» [8, 577 б.] сөзінен жасалып тұр.

Үш Біркүде [2] / *Үш Бүркү* (С.Қаржаубай). топонимінің негізгі сыңары *Бүркү* көне түркі. *бүркүр* [8,133 б.] сөзінен жасалып, «сарқырама», мағынасында қолданылған сыңайлы. *Үш Бүркү* гидронимі мәнді атау болуы мүмкін. Моңғол. *бурха* [15,166 б.] және украин. *буркут* [7,103 б.] геотерминдері де осыған меңзейді.

Чығылтар көл [2] / *Тұзды Алтыр көл* [5] гидронимін тағы да екі аудармашы екі түрлі оқыған және екінші аударма «байырғы сөзге» сәйкес келеді: *Ачығ-Алтыр-Көл* [8,7 б.]. Мағынасы: «Ащы Алтыр көл» болады. Мұндағы *ащы* «тұзды» сөзі түсінікті, ал *алтыр* көне түркі *алд/алт* [7,47 б.] сөзі + *ыр* (сөзжасам жұрнағы: *жалт+ыр*, *жылт+ыр*) арқылы жасалып, «шұңқыр, ойық» мағынасын береді. *Ащы Алтыр көл* ұғымын тудырады.

Чұғай йыш/Чұғай құзы [6,50 б.] «Өтүкеннен оңтүстікке қарай жатқан тау» [12,142 б.] *Чұғай* көне түркі. *чұғай* «көлеңке» сөзінен жасалған дейді М.Қашқари сөздігіне сүйенген профессор В.Махпиров [14,249 б.] Ал қырғыз зерттеушісі С.Қудайбергенов түркі. *чұғай* мен моңғол. *шугуй* сөздері мәндес екенін және кейін *йыш* «орманды қойнау» мәнінде қолданыла бастағанын жазады. *Инъ-шань* тауын қытайшадан аударғанда *Барқынтау* болады деген пікір бар. Ал *барқын* сөзінің бір мағынасы «қара қоңыр түс» екені белгілі [10,103 б.] Қытай-орыс сөздіктерінде «темная гора» болып аударылады.

Біздің ойымызша, батыстан-шығысқа қарай 1200 шақырымға созылып жатқан таудың тасты күнгейін қытайлар *Инъ-шань* «қара тау» деп атаса, теріскейін түркілер *Чұғай құзы* «шілікті, шұрайлы қойнау» деп атаса керек. Бұл тау ежелден түркілердің атамекені болғанын Бөрітау, Оңғұт тау сияқты сілемдері дәлелдейді.

Ічүй [2]/ *Ічүй* (Шүй өзені) [5] гидронимін аудармашы С.Қаржаубай қазіргі Таулы Алтай өлкесіндегі (Ресей) Шүй өзені деп көрсеткен.

Түркітанушы-ғалымның жан-жақты сараптап келіп шығарған пікірін қолдаймыз, тек Шүй гидронимі көне түркі. суб/суғ, қазіргі түркі тілдері. су/чул/шул/суг/суу, қытай. шуй, тибет. чу, моңғол. ус «су» мағынасын беретінін қосамыз [7, 528-529 бб.].

Қорытынды

Қорыта келгенде, мақалада Ұлы Жібек жолы бойына орналасқан ірі-ірі елді мекен аттары мен макротопонимдерге этимологиялық талдау жасалды. Талдау топонимнің қай тілден жасалғанын, қандай мағына беретінін анықтауды мақсат еткен еді. Таңдап алынған топонимдерді зерттеу барысында, Жібек жолы бойындағы топонимдер, негізінен, екі тілде жасалғаны мәлім болды: түркі және соғды (парсы). Бұл топонимдер Ұлы Жібек жолының таралу аймағын тұтас көрсетпесе де, негізгі бір тармағын айқындап тұр деуге болады.

Жалпы айтқанда, Ұлы Жібек жолының солтүстік тармағы осы жерлерді басып өтті, кейбір жерлерде керуен-сарай бекеттері болды, өйткені Түркі қағанаты Жібек жолын қолына ұстап, керуендердің қауіпсіздігін қамтамасыз етті. Өтүкен қойнауынан «арқыш-тіркіш керуендер жіберіп отырды».

ӘДЕБИЕТ

[1] Мамлеева Л.А. Становление Великого шелкового пути в системе трансквиализационного взаимодействия народов Евразии. – Vita Antigua. – №2. – Киев, 1999. – С.53-61.

[2] Базылхан Н. Қазақстан тарихы туралы түркі деректемелері // Мәдени мұра. 2-том. – Алматы: «Дайк-Пресс», 2005. – 252 б.

[3] Қашқари М. Түрік тілінің сөздігі (Диуани лұғат-ит-түрк): 3 томдық шығармалар жинағы/ауд. А.Егеубай. – Алматы: ХАНТ, 1997. – 1353 б.

[4] Қайыржан К., Сөз – сандық: Қазақтың көне сөздері. – Алматы: «Өнер» баспасы, 2013. – 480 б.

[5] Қаржаубай С. Орхон мұралары. 1-кітап. Тарихи-танымдық этнографиялық әдебиет. – Астана, 2003. – 392 б.

[6] Қайыркен Т.З. Көне түркі ескерткіштеріндегі қытай жазбалары (VII – XIV ғғ.). – Өскемен: Рекламный Дайджест, 2008. – 336 б.

[7] Мурзаев Э.М. Словарь народных географических терминов. – М.: Мысль, 1984. – 653 с.

[8] Древнетюркский словарь. – М., Л., 1969.

[9] Базылхан Б. Монгол-казах толь/Моңғолша-қазақша сөздік. – Улаанбаатар-Өлгий, 1984. – 885 б.

[10] Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. 7-том. –Қ.-П. - Алматы: Ғылым, 1983. – 672 б.

[11] Орхонские надписи. Кюль-тегин. Бильге-каған. Тоньюкук. – МКА. Семей, 2001. –256 с.

[12] Дмитриева Л.В. Этимологии географических апеллятивов в тюркских и других алтайских языках // Алтайские этимологии. Сборник научных трудов. –Ленинград: «Наука», 1984. –С.130-177.

[13] Серебренников Б.А., Гаджиева Н.З. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Издание 2-е. –Москва: Изд. «Наука», 1986. – 302 с.

[14] Махпиров В.У. Имена далеких предков (источники формирования и особенности функционирования древнетюркской ономастики). – Алматы: Институт востоковедения МН-АН РК, 1997. – 302 с.

[15] Молчанова О.Т. Топонимический словарь Горного Алтая. – Горно-Алтайское отделение Алтайского книжного издательства, 1979. – 400 с.

REFERENCES

[1] Mamleeva L.A. Stanovlenie Velikogo şelkovogo puti v sisteme transivilizacionnogo vzaimodeistvia narodov Evrazii (The rise of the Great Silk Road in system of transcivilizational interaction of Eurasian people). Vita Antigua, №2. Kiev,1999. P.53-61. [In Rus.].

[2] Bazyłhan N. Qazaqstan tarihy turaly türkı derektemeleri (Turkic props about the history of Kazakhstan). Mädeni mūra. 2-tom. Almaty, «Daik-Pres», 2005. 252 p.[In Kaz.].

[3] Qaşqari M. Türkı tılınıñ sözdıǵı (Turkish Dictionary) (Diuni lūǵat-it-türk). 3 tomdyq şyǵarmalar jınaǵy/aud. A.Egeubai. Almaty, HANT, 1997. 1353 p. [In Kaz.].

[4] Qaiyrjan K. Söz – sandyq: Qazaqtyñ köne sözderı (The word is digital: ancient Kazakh words). Almaty, «Öner» baspasy, 2013. 480 p. [In Kaz.].

[5] Qarjaubai S. Orhon mūralary (Aarhon inheritance). 1-kıtap. Tarihi-tanymdyq etnografialyq ädebiet. Astana, 2003. 392 p.[In Kaz.].

[6] Qaiyrken T.Z. Köne türkı eskertkişterindeǵı qytai jazbalary VII – HIVǵǵ (Chinese on ancient Turkic monuments Records). Öskemen: Reklamnyi Daijest, 2008. 336 b. [In Kaz.].

[7] Murzaev E.M. Slovar' narodnyh geograficheskikh terminov (Dictionary of folk geographical terms). M. Mysl', 1984. 653 p. [In Rus.].

[8] Drevnetürkski slovär (Old Turkic Dictionary) // . M., L., 1969. [In Rus.]

[9] Bazyłhan B. Mongol-kazah töl/Moñǵolşa-qazaqşa sözdık (Mongol-Kazakh dictionary.). Ulaanbaatar-Olgıy, 1984. 885 p. [In Kaz.].

[10] Qazaq tiliniñ túsındırme sózdıǵı (Kazakh dictionary of language interpretation). 7-tom. Q.-P. - Almaty: Ğylym, 1983. 672 b. [In Kaz.].

[11] Orhonskie nadpisi. Kül-tegin. Bilge-kaǵan. Tönükuk (Aarhon inscriptions. Kül-tegin. Bilge- kagan. Tonyukuk.). МКА. Semei, 2001. 256 p. [In Rus.].

[12] Dmitrieva L.V. Etimologii geograficheskikh apelätivov v türkskih i drugih altaiskih iazykah (Etymologies of geographical appellates in Turkic and other Altai languages) // Altaiskie etimologii. Sbornik nauchnyh trudov. Leningrad, «Nauka», 1984. P.130-177. [In Rus.].

[13] Serebrennikov B.A., Gajieva N.Z. Sravnitelno-istoricheskaja gramatika türkskih iazykov (Comparative historical grammar of Turkic languages). İzdanie 2-e. Moskva, İzd. «Nauka», 1986. 302 p. [In Rus.].

[14] Mahpirov V.U. İmena dalekih predkov (istochniki formirovaniya i osobenosti funktsirovaniya drevnetürkskoi onomastiki)/(Names of distant ancestors (sources of formation and features of function Old Turkic onomastics)). Almaty, Institut vostokovedeniya MN-AN RK, 1997. 302 p. [In Rus.].

[15] Molchanova O.T. Toponimicheski slovär Gornogo Altaia (Toponymic Dictionary of Gorny Altai). Gorno-Altayskoe otdelenie Altaiskogo knijnogo izdatelstva, 1979.400 p. [In Rus.].

ЭТИМОЛОГИЧЕСКИЙ ОБЗОР ТОПОНИМОВ СЕВЕРО-ВОСТОЧНОГО НАПРАВЛЕНИЯ ВЕЛИКОГО ШЕЛКОВОГО ПУТИ

*Бияров Б.Н.¹, Кусманова К.А.², Койлыбаева Р.К.³

*¹к.ф.н., ассоциированный профессор, ВКУ им. С. Аманжолова,
Усть-Каменогорск, Казахстан,
e-mail: berdibek_biyar@mail.ru,

²профессор, ВКУ им. С. Аманжолова, Усть-Каменогорск, Казахстан,
e-mail: kusmanova_2014@mail.ru,

³магистр филологии, Казахский национальный женский
педагогический университет, Алматы, Казахстан,
e-mail: 007_raushan@mail.ru

Аннотация. Великий Шелковый путь изначально исходил с востока на запад, но в дальнейшем, в связи с развитием торговли, возникло несколько разветвленных в разные стороны направлений движения данного пути. Одно из таких направлений возникло в период формирования Древнетюркского, Древнеуйгурского каганатов в северных и северо-восточных краях. Очевидно, что караваны верблюдов, перевозившие китайский шелк, пересекали Утукен и доходили до долин Енисея. Целью данной статьи является этимологический анализ

некоторых исторических топонимов северного и северо-восточного направлений Великого Шелкового пути. Нам известно, что Шелковый путь, охватывающий большую часть территории Евразии, проходил в нескольких направлениях и сформировал множество караванных дворцов и остановочных пунктов. Однако придорожные макротопонимы и названия населенных пунктов (ойконимы) до настоящего времени в лингвистическом плане системно не рассматриваются. Это определяет актуальность статьи и является частью большого научного исследования на эту тему. Анализ этимологии рассматриваемых топонимов, определение, в каком языке они были созданы и кто населял эти места, повышает научную значимость статьи. К задачам по достижению цели статьи в вводной части приведены краткие сведения о происхождении, становлении, развитии Великого Шелкового пути. Кроме того, в статье представлена хронология, ареал анализируемых топонимов. В статье отобраны топонимы, характерные для северного направления Шелкового пути, и проводится их этимологический анализ.

Практическая значимость исследования заключается в поиске ответов на вопросы: существует ли в наше время древний торговый путь северных ветвей Великого Шелкового Пути, пользуемся ли мы им и можем ли его возродить? Автор сравнивает ранее высказанные мнения и выводы о значении исторического топонима, а затем предлагает свои выводы. В исследовании использовались сравнительно-исторические, ареальные приемы, характерные для языкознания. В связи со своеобразной трудностью раскрытия этимологии исторических, древнейших топонимов, автор отмечает, что преобладает прогностический характер предложенных им выводов, но тем не менее, этимологический анализ был проведен успешно. В статье в результате исследования раскрывается этимология нескольких ранее не рассматриваемых исторических топонимов, вводится в научный оборот информация о их происхождении и значении. В статье также сделаны ценные открытия о тюркских племенах, сформировавших северные ветви Великого Шелкового пути.

Статья подготовлена в рамках целевого программного проекта BR10965370 «Изучение исторической топонимии Великого Шелкового пути на стыке наук», утвержденного Министерством образования и науки Республики Казахстан.

Ключевые слова: Шелковый путь, этимология, топоним, караван-сарай, ареал, семантика, макротопоним, направление

ETYMOLOGICAL OVERVIEW OF THE TOPONYMS OF THE NORTH-EASTERN DIRECTIONS OF THE SILK ROAD

*Biyarov B.¹, Kusmanova K.², Koilybayeva R.³

¹cand. of Philol. Sc., associate professor, S. Amanzholov EKSU,
Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan,
e-mail: berdibek_biyar@mail.ru,

²professor, S. Amanzholov EKSU, Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan,
e-mail: kusmanova_2014@mail.ru,

³Master of Philology, Kazakh national women's teacher training university,
Almaty, Kazakhstan,
e-mail: 007_raushan@mail.ru

Abstract. The Great Silk Road, initially proceeded from east to west, but in the future, in connection with the development of trade, several directions of movement of this path branched in different directions arose. One of these directions arose during the formation of the Ancient Turkic, Ancient Uyghur Khaganates in the northern and northeastern regions. Obviously, camel caravans carrying Chinese silk crossed the Utyuken and reached the Yenisei valleys. The purpose of this article is an etymological analysis of some historical toponyms of the northern and northeastern directions of the Silk Road. We are aware that the Silk Roads, covering much of Eurasia, went in several directions and formed many caravan palaces and stopping points. However, roadside macro-toponyms and names of settlements (oikonyms) have not yet been systematically considered linguistically. This determines the relevance of the article and is part of a large scientific study on this topic. The analysis of the etymology of the toponyms under consideration, the definition from which language they were created and who inhabited these places, increases the scientific significance of the article. The tasks of achieving the goal of the article in the introductory part are given brief information on the origin, formation, development of the Great Silk Road. In addition, the article presents the chronology, range of analyzed toponyms. The article selected toponyms characteristic of the northern direction of the Silk Road and carried out their etymological analysis.

The practical significance of the study lies in the search for answers to the questions: is there in our time a trade route of the northern branches of the Great Silk Road, do we use it and can we revive it? The author compares previously expressed opinions and conclusions about the meaning of the historical toponyms and then offers his conclusions. The study used comparative historical, areal techniques characteristic of linguistics. Due to the peculiar difficulty of revealing the etymology of historical, ancient toponyms, the author notes that the prognostic nature of the conclusions

proposed by him prevails, but nevertheless, etymological analysis was carried out successfully. In the article, as a result of the study, the etymology of several previously not considered historical toponyms is revealed, their origin and meaning are introduced into scientific circulation. The article also made valuable discoveries about the Turkic tribes that formed the northern branches of the Great Silk Road.

The article was prepared within the framework of the targeted program project BR10965370 "Study of the historical toponymy of the Great Silk Road at the junction of sciences," approved by the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan.

Key words: Silk Road, etymology, toponym, caravanserai, range, semantics, macrotoponym, direction

Статья поступила 25.10.2022

ӘОЖ 81`27

XҒТАР 16.21.27

<https://doi.org/10.48371/PHILS.2023.41.63.004>

ПАНДЕМИЯ КЕЗІНДЕГІ МЕДИАДИСКУРС: СӨЗЖАСАМДЫҚ ҚҰРЫЛЫМДАР

*Есенова К.У.¹, Құрманәлиев К.А.², Балтабаева Ж.К.³

¹филология ғылымдарының докторы, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің профессоры, Алматы, Қазақстан,
e-mail: kalbike_65@mail.ru,

²филология ғылымдарының докторы, профессор,
ҚР ҰҒА академигі, Алматы, Қазақстан,
e-mail:kareke09@mail.ru,

³педагогика ғылымдарының докторы, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің профессоры, Алматы, Қазақстан,
e-mail: baltabaevazhanalik@mail.ru

Аңдатпа. Мақала Қазақстанның бұқаралық ақпарат құралдарында жиі ұшырасатын және жалпыхалықтық қолданысқа еніп кеткен пандемияға қатысты жаңа сөздердің жиілігін тексеру арқылы қолданысқа тез енетін сөзжасамдық құрылымдарды анықтауға арналған **ИРН АР14870178 (Мемлекеттік тіркелу номері 0122РК00597) «Қазақ қоғамының тілдік контенті: өзгерістер мен жаңарулар (пандемия кезі; 2020-2022 жж.)»** тақырыбындағы ғылыми жоба

негізінде жазылды. Электронды БАҚ тілінде ерекшеленген сөзсаптам құрылымдарын және сұхбаттардың, ғаламтордан алынған әртүрлі тақырыптағы бағдарламалардағы қазақ қоғамының психологиялық ахуалын, оның тілдік көрінісін зерттеуге, осы жылдардағы басты тақырыптарды анықтауға және оның себептерін нақтылауға, пандемия кезіндегі медиамәтін ерекшеліктеріне, адресант, адресат факторларына негізделеді.

2019 жылы Қытайда болып, артынша дүниежүзі елдерінде белең алған «Ковид-19» деген атаумен танылған карантиннің пандемияға айналғаны белгілі. Қалай десек те, бүкіл әлем жұртшылығы осы қиын жағдайдан шығатын жолды бірлесіп іздеп, ауызбіршілік танытуға, жаңадан қойылған түрлі талаптарды орындауға, яғни жағдайға қарай бейімделуге мәжбүр болды. Халықтың үйреншікті тұрмыс-тіршілігіне келген осындай өзгеріс оның тілінде ерекше көрініс тапты. Мақалада «Ковид-19»дың тілімізге, сөзқолданысқа тигізген әсері нақты мысалдар негізінде талданады. Тіл маманы ретінде сол өтпелі кезеңде пайда болған, белсенді қолданылған түрлі тілдік бірліктерді жинастырып, оларды құрамына, айтылу мақсатына, тақырыбына қарай топтастыру және саралауды мақсат еттік. Сондай-ақ, жаңа қолданыстардың қоғамдық санаға тигізген оң немесе теріс әсері, тыңдаушының оларды қабылдауы мен түсінуіндегі кедергілер, сол жаңа сөз қолданыстарды сөздік қорда орнықтырудағы БАҚ-тың рөлі, жеке тұлғалардың сөзсаптау ерекшеліктері, тіл дамуының маңызды бір кезеңі ретінде танылды. Бұл қолданыстар постпандемия кезеңінде белсенді жұмсалмағанымен, халықтың басынан өткен саяси жағдай туралы ақпарат беретін тілдік бірліктер ретінде сөздік қордан орын алатыны даусыз. Қалай десек те, ол ХХІ ғасырдағы тіл қолданысының өзіндік бір ерекшелігін көрсететін тілдік дерек немесе факт ретінде тарихтан орын алады. Демек, сөздік құрамның кірме қабатына елеулі өзгеріс енгізген медициналық терминдер, олардың қазақ тіліндегі баламалары зерттеуімізге арқау болады. Бұларды тіл қолданысының әлеуметтік, прагматикалық, психологиялық қырынан бағалануы тиіс бір тілдік материалдар деп танимыз.

Тірек сөздер: медиамәтін, жаңалық, сөзжұмсам, ауру атаулары, медициналық препарат, аппарат, ковид, вирус, пандемия, шектеу, прагматика, сендіру категориясы, медиасөйлеу, басылым, БАҚ тілі, медиакөңістік, стильдік өзгеріс, тілдік көрініс, сөзжасамдық құрылымдар

Негізгі ережелер

ХХ ғасырда стилистиканың публицистикалық стиль деп аталатын дербес саласында газет-журнал мақалаларына қойылатын бірқатар

талаптың болғаны, оны журналшылар мен қаламгерлер, тілшілер қатаң сақтағаны белгілі. Баспасөзде жарық көретін мәтіндер мақала, сұхбат, репортаж, хабарландыру, сыни мақала т.б. жанрларға бөлініп, әрқайсысына тән клишелер, штамптар міндетті түрде қамтылғаны да мәлім. Тіпті мәтін авторы сол талаптарды орындамаса да редакцияға келіп түскен материал редакторының сараптамасынан кейін міндетті түрде қолданылуы тиіс дайын тілдік оралымдармен толықтырылып шыға келетін. Осыған орай сол кезде жүргізілген тілдік саясат ықпалымен қазақ тіліндегі басылымдарда орыс тіліндегі лозунглер, коммунистік партияның үндеулері, түрлі бастамалары қалай да көрініс табатын. Осы тұрғыдан алғанда, кеңес кезеңіндегі БАҚ тілі аударма материал сипатында болғаны аян. Тіл қолданысының жаңаша үлгілері, негізінен, көркем әдеби стильге тән болды. Ана тіліміздің құнарлы бөлігін құрайтын тарихи сөздер, ұлттық нақыштағы көнерген сөздер, бейнелі тіркестер жекелеген ақын-жазушылардың көркем туындыларында ғана кеңінен қолданыс тапты деуге болады. Соған сәйкес лингвистикалық зерттеулер әдебиет тарихы бойынша әртүрлі кезеңге жататын шығармалардың тілдік ерекшеліктерін қарастыруға арналған еді. Біртіндеп XX ғасырдың соңына қарай зерттеушілер публицистикалық стильге назар аудара бастады. Өйткені БАҚ-та қоғам өмірінің барлық саласы қамтылып, тіл кеңінен қолданысқа ие болды. В.Я.Солганиктің «Қоғамдағы тілдік әдеби нормаларды, тілдік талғамды, тілдік мінез-құлықты қалыптастыруға тигізетін ықпалы жағынан БАҚ тіліне көркем әдебиет тілі де, кез келген басқа стиль де тең келмек емес», - деген пікірімен келісеміз [1,128 б.]. Себебі қоғамда көркем шығарма оқымайтын адамдар болса да, БАҚ материалына назар аудармайтын адам кемде-кем. Кез келген әріп танитын адам ең болмағанда әлеуметтік желілер арқылы таралып жатқан үлкенді-кішілі хабарламаларға көз жүгіртетіні рас. Демек, айналамызда болып жатқан әртүрлі жаңалықтар – ең алдымен медиакеңістікте таралады, сонымен біртіндеп қоғамдық санада орнығады.

Басқаша айтқанда, алдыңғы буын аға-апаларымыз тілдің құнарын көркем шығармалардан іздесе, қазіргі буын барлық ақпаратты медиакеңістіктен алады және БАҚ-та пайда болған кез келген тілдік қолданыс ауызекі сөйлеуге еніп кетеді. Яғни, БАҚ – күллі жаңалықтың қайнар көзі іспеттес.

Мақаланың мүддесі – пандемия кезіндегі жаңа қолданыстардың сөзжасамдық құрылымына шолу жасау. Баршамызға белгілі, сөзжасам – жаңа мағыналы туынды сөздің қалыптасуы мен мағыналық дамуын, жасалу тәсілдерін негіздейтін тіл білімінің саласы. Сөзжасамдық құрылымдардың басты ерекшелігі – синтетикалық және аналитикалық тәсілдер арқылы жаңа мағыналы атау тудыру.

Сөзжасамдық құрылымдар жаңа атауларға қоғамдық дамудағы күрт өзгерістер, яғни тосын жағдаяттардан пайда болған ұғымдарға дер кезінде атау беріп сөзқолданысқа енгізу мұқтаждығы туындағанда белсенді қызмет атқаратынын осы мақала тақырыбын зерттеуде аңғара бастадық. Мысалы: «медицинская маска» атауы тек медицинаның тар аясында ғана қолданылып келе жатқан, сөзқолданысқа аса ене қоймаған терминдік ұғым болатын. Пандемия кезінен бастап «маска» – «бетперде» деген жаңа атауға ие болды. *Бетперде* – сөзжасамның аналитикалық тәсілімен жасалып отыр. Мағынасы – ауа тамшылары арқылы жұғатын қауіпті вирустардан қорғайтын медициналық қорғаныс құралы. Бетперденің белсенді қолданысының деңгейі жоғары болғаны соншалық, «*бетперделілер*», «*бетпердесіздер*», «*бетпердесіздік*» сияқты синтетикалық жолмен жасалған сөзжасамдық құрылымдар да белсенділікке ие болды. Бұл жаңа сөзқолданыстардың әрине, БАҚ тілінде жаппай қолданыла бастаған кезі 2021-22 жылдардағы коронавирус карантині кезеңі болатын.

Кіріспе

Интернет желісі ел өмірінде нық орын алғалы көпшілік қағазға басылған БАҚ-тан едәуір алыстады. Қоғам мүшелерінің ұялы телефонды қолданбайтын бөлігі өте аз десек, шындықтан алыстамаймыз. Себебі қазіргі кезде еңкейген қариядан еңбектеген балаға дейін телефонның тілін меңгеріп алған. Сондықтан бұрын саяси, әлеуметтік, экономикалық тақырыпқа арналған мәтін бірнеше рет сүзгіден өтіп, сұрыпталып халыққа «тиісті және қажетті деңгейде» жеткізілетін болса, қазіргі кезде кез келген ақпарат алғашқы нұсқасында ешқандай түзетусіз «қаз-қалпында» ғарыштық жылдамдықта таралып кетеді. Бұл – соңғы жылдары ерекше дамып келе жатқан ақпараттық технологияның жемісі. Бір қызығы, көпшілік ресми дереккөзден гөрі осындай ел аузында жүрген хабарламаларға көбірек құлақ түреді. Бұл жерде әлеуметтік желілер арқылы таралған ақпараттың қанша пайызы шындыққа жақын, қаншасы ойдан шығарылғандығы анық емес. Алайда «ел құлағы елу» принципі бойынша таратылатын ақпараттың ұжымдық санаға белгілі бір дәрежеде оң немесе теріс ықпал ететіні сөзсіз.

Біз дәстүрлі баспасөзбен салыстырғанда жаңа электронды БАҚ арқылы таралатын ақпараттың оқырман қауым үшін ашатын мүмкіндіктері кең екенін баса айтқымыз келеді. Яғни, қазір қай тақырып бойынша қайдан дерек алам десеңіз де шектеу жоқ, бүкіл ақпаратты қолымыздағы шағын құрылғыдан таба аласыз және ол күні-түні қол жетімді. Демек, тіл ұстанушы әлемді үздіксіз тануда, сонымен бірге әртүрлі дереккөздер келіп түсіп жатқан тілдік материалды саралап,

сұрыптап отыруға уақыт тапшы болғандықтан, түрлі жаңа қолданыстарды бастапқы «өңделмеген, жөнделмеген, шикі» күйінде қабылдауға мәжбүр. Осылайша сөз тазалығы, сөз дәлдігі, сөз мәнерлігі сияқты коммуникативтік сапалардың маңыздылығы жойылып шұбарланған, дәлелденбеген, кейде дәйектелмеген мәтіндер еркін айналымда жүреді. Бұл – біріншіден, лингвоэкологияның мәселесі болса, екіншіден, прагмалингвистика мен социолінгвистиканың күрделі зерттеу нысаны. Қоғам өміріндегі осындай хаос Ковид-19 кезінде тіпті күшейіп кетті. Елді билеген үрей, күн сайын таралып жатқан ауру, одан көз жұмған адамдар саны, дәрі-дәрмектің жетіспеушілігі, күнкөрістің қиындауы, еркіндікке қойылған шектеу, төрт қабырғаға қамалу, т.б. тосын жағдайлар халықтың, қоғамның психологиялық ахуалын нашарлатқаны сөзсіз. Екі жылға созылған оқшаулау жұртшылықтың психологиясына, әлеуметтік жағдайына, тұрмыс-тіршілігіне, қарым-қатынасына, денсаулығына, экономикалық ахуалына түбегейлі әсерін тигізді. Карантиннің салдары әзірге толық есепке алына қоймады. Алайда тіліміздің дамуына тигізген ықпалына, медиакеңістіктегі жаңа қолданыстарға, оның тілдік көрінісіне, теле, радио тілінің стильдік өзгерісіне талдау жасау арқылы шамалап баға беруге болады деп ойлаймыз. Өйткені медиасөзжұмсамда стилистиканың тілдік мүмкіндіктерінен бөлек экстралингвистикалық факторлар, атап айтқанда баспалардың, агенттердің, желілік басылымдардың ұстанымдары мен саясаты басшылыққа алынады. Онда автордың өзіндік пікірі, дауысы айқынырақ көрініс табады [2,47 б.]. Дегенмен, мәжбүрлі оқшаулау кезінде медиакеңістікте бейресми дереккөздер арқылы расталмаған ақпараттың таралуына көп жол берілді. Тіпті пандемия кезінде Ковид-19-ға қатысты мәліметтің күн сайын қарша борағаны, кімнің рас, кімнің жалған сөйлеп отырғанын аңғару қиындық тудыратындай жағдайға жеттік.

Зерттеушілер медиакеңістікті зерттегенде гуманитарлық ғылымдарға тән әдістерді қолдануды ұсынады. Бұл жерде лингвистика, ақпараттық технологиялар және социомәдени ғылымдардың тоғысында пайда болып қалыптасқан медиалингвистиканың тәсілдерін пайдаланған жөн. Жалпы осы саладағы еңбектерде медиамәтін, медиакеңістік, медиасөзжұмсам, БАҚ тілі сияқты терминдердің аражігі айқындала қоймаған. Яғни, олар белгілі бір дәрежеде синоним сияқты жұмсала береді. Ақпарат дәуірі (заманы) ақпарат деген атауға ие болған бүгінгі күні БАҚ – бұқаралық коммуникацияны жүзеге асырушы негізгі тетік ретінде танылып, мойындалып отыр. Ғалам бейнесінің бір үзiгiн репрезентациялай отырып, оның бұқаралық санадағы ақпараттық бейнесін қалыптастыратын медиамәтін - социумға әсер етудің прагматикалық стратегияларын жүзеге асырушы, күрделі құрылым

болып табылады [3,429 б.]. Ал ғалым Т.Г.Добросклонская медиамәтінді «вербалды және медиалық деңгейдегі таңбалардың белгілі бір мағынаны жеткізу үшін дәйекті түрде тіркескен және қандай да бір медиаформатта өзектелген шоғыры» ретінде анықтайды [4,30 б.]. Бұл жерде автордың медиаденгей деп отырғаны - медиамәтіннің графикалық, көрнекілік, аудиовизуалды компоненттері. Сонымен пандемия кезінде Қазақстандағы және әлемдегі күллі тіршілік, коммуникация, қоғам өмірінде орын алған барлық жағдайлар медиакөңістікте көрініс тапты және олардың әрбірі медиамәтіндерде түрлі қолданыстар арқылы айшықталды.

Зерттеу материалдары және әдістері

Жалпы Қазақстанда ресми деректерге сүйенсек, қазіргі таңда 4873 БАҚ тіркеліп қызмет етуде. Олардың 3541-і мерзімді баспасөз, 2155 – газет, 1386-журнал, 184-телеарна, 79-радио, 802-ақпараттық агенттік пен желілік басылымдар [5].

Бір айта кетерлік жайт, жарты ғасырлық, бір ғасырға жуық тарихы бар БАҚ түрлері қазіргі цифрландыру кезеңінде түгелге жуық электрондық нұсқада да таралады. Мысалы, республикамызда ең танымал «Егемен Қазақстан» газеті өзінің бүкіл контентін сайттан бөлек әлеуметтік желілер мен мессенджер арқылы да таратады. Статистикаға сүйенсек, желіде халық ең көп қарайтын, оқитын материалдар ақпараттық агенттіктер мен желілік басылымдар екен. Олардың ішінде ең жиі қаралатын 5 ақпараттық агенттік пен желілік басылым ретінде Tengrinews.kz., inform Бюро, Казинформ, Azattyq Ruhy, NewsTimes.kz көш бастап тұр [6, 4-5 бб.].

Мақалада қазақ тілінде шығатын «Егемен Қазақстан» және «Жас Алаш» газеттерінің 2020-2022 жылдардағы сандарынан және фейсбук әлеуметтік желісінен алынған мәтіндерге талдау жасалды.

Зерттеу барысында қазақ тілінде ақпараттар тарататын БАҚ-тан үздіксіз іріктеу әдісімен терілген жүзге жуық мысалға прагмалингвистикалық, семантикалық талдау жасалды. Жалпы зерттеу барысында материалдарды жинақтау, жүйелеу, топтастыру, статистикалық, аксиологиялық талдау, саралау, лексика-семантикалық, сипаттау, қорыту т.б. әдістер пайдаланылды.

Біріншіден, мақаланы зерттеу барысында дедуктивті (талдау), индуктивті (жинақтау) әдістері қолданылды. Яғни БАҚ тілінде 2020-22 жылдары жарияланған пандемияға қатысты мақалалар жинақталды. Ондағы жаңа қолданыстардың сөзжасамдық құрылымы талданды.

Екіншіден, контент-талдау әдісі қолданылды. Әлеуметтік желідегі шеттілдік жаңа атаулардың жиіленуіне орай, барлық пост, комментарий мәтіндеріндегі жаңа сөзжасамдық құрылымдар анықталды.

Аналитикалық жолмен жасалған сөзжасамдық құрылымдар:

Вакцина – вакционфил, вакцинокризис, вакцинодепрессия;

Карантин – карантиномания;

Короно – короножаңалық, коронодүрбелең.

Синтетикалық жолмен жасалған сөзжасамдық құрылымдар:

Вирусшылар, вакциналанғандар, екпеленбегендер, т.б.

Әдебиеттерге шолу

Отандық ғалымдардың арасында пандемия кезіндегі жаңа қолданыстар туралы мақалаларға қалам тартқандар бірен-саран. Мәселен, М.Жолшаева, А.Жағабекованың «Covid-19 пандемиясының қазақ медиамәтініндегі көрінісінің лингвопрагматикасы» атты мақаласында жаңа сөзқолданыстардың адамға үрей тудыру әсерлілігі талданады. Д.Абильденова «Covid-19 кезеңіндегі қақтың үйлену той мен оның қазақстандық БАҚ-тағы репрезентациясы» атты мақаласында пандемия кезіндегі әлеуметтік күй мен тілдік ахуалдың байланысын қарастырған.

Шетелдік ғалымдардың зерттеулері бойынша мақаламызға қатысты мәліметтер А.Абрамовтың «Словарь эпохи коронавируса: «Ковидиоты на самоизоляции зачали коронялов, зумились и оформили ковидиворс», О.Северскаяның «Как вирус заражает наш язык? Про коронавтов, ковидистов и карантискулы», Е. С. Громенко, А. С. Павлова, М. Н. Приёмшевалардың «О «ковидно-коронавирусных» процессах в русском языке 2020 года», С.Бабкиннің «Коронавирус останется в обозримом будущем» мақалаларынан табылды.

Нәтижелер

Қазақ тілді БАҚ материалына шолу жасап, талдау жүргізгенде мынадай нәтижелерге қол жеткіздік. Ә дегенде Ковид-19 туралы, оның Қытайдағы Ухань провинциясында пайда болуы, сол жердегі оқу орындары мен өндіріс орындарының т.б. мекемелердің карантинге жабылғаны жайындағы алғаш хабарлама басталған тұста біздің халықта негізінен күмән басым болғаны анық. 2019 жыл аяқталып, 2020 жыл басталған кезде вирус жұқтырғандардың жаппай өлім құшуы туралы мәлімет көбейгенде халықтың дүдәмал күйіне қорқыныш қосылып, үрейге ұласты деуге болады. Күн сайын мессенджерлер арқылы таралған шағын бейнероликтер, орын жетіспеушілігінен ауруханалардың дәліздерінде ауа жетпей қиналып жатқан науқастар, олардың қиналып дыбыстары т.б. аудиовизуалды материалдар жұртшылықтың қорқыныш сезімін қоюлата түсті. Осы тұста бұған дейін вирус туралы ақпаратқа сенер-сенбесін білмей екі ойлы болған халық мамандардың пікіріне құлақаса бастады. Сөйтіп, бетперде тағу, екпе салдыру т.б. сияқты

вирустан қорғану шараларын қолдана бастады. Аурулардың бар екені, оның жас-кәрі деп талғамайтыны белгілі болған тұста халық карантин режимін қатаң сақтауға мәжбүр болды. Осылайша 2 жылға жуық уақыт бойы өзіндік ерекше режимде өмір сүруге мәжбүр болған көпшіліктің сөзжұмсамында жаңа ақиқат болмысты сипаттайтын тілдік бірліктер пайда болып, белсенді қолданыла бастады. Оларды шартты түрде 3-ке бөлдік:

1 – медиакеністікте жаппай таралған ақпаратқа сенбестік танытқан жұртшылықтың дүдәмал күйін сипаттайтын тілдік бірліктер (*күмәнді, жалған ақпарат, вирус жоқ, бәрі бос сөз*);

2 – күмән күшейтіп, сенімділік азая бастаған тұстағы халықтың екіұдайы күйін сипаттайтын тілдік қолданыстар (*«кет!кет!»*);

3 – ресми органдар өкілдері, медициналық мекемелер қызметкерлері, сала мамандары түрлі түсіндірме берген ахуалға халықтың көзі жетіп, түрлі сақтық шараларына баса мән берілген, аурумен күрес шынайы сипат алған тұстағы батыл шешім қабылдаған тұста белсенді қолданылған тілдік бірліктер (*Біз біргеміз! Ұжымдық иммунитет қалыптастырамыз! Бетперде ки! Жақындарыңды сақта!*)

Пандемия кезіндегі тілдік ахуалға прагмалингвистикалық тұрғыдан талдау жасағанда адресант факторы ерекше маңызға ие. Жоғарыда айтылған 3 кезеңге қатысты алсақ, дүдәмал күй кешкен бірінші кезеңде таралған ақпараттың авторы негізінен түрлі арналар болатын. Жалпы ғаламтордан алынған біздің халық атын атап, түсін түстей бермейтін, бөтен (шетелдік) адамдардан естіген мәліметтер көпшілікті сендіре қоймады. Ауру белең ала бастаған кезде біздің елімізде де өлім-жітім көбейген тұста медиакеністікте сала мамандары (дәрігерлер, эпидемиологтар, блогерлер, танымал тұлғалар т.б.) белсенділік танытып халықты індетпен күресуге шақырды. Үшінші кезеңде вируспен күресті күшейту шараларын жаппай насихаттау кезеңінде саясаткерлер, қоғам және өнер қайраткерлері, атақты спортшылар және ресми органдар өкілдері арнаға шығып, бұқаралық сипатта үгіт-насихат жүргізіп жаппай екпе жасатуға, оқшаулануға, әлеуметтік арақашықтықты сақтауға, бетперде режимін сақтауға үндеді. Жалпы алғанда карантин кезінде пайда болып, қалыптасқан медиакеністікте белсенді қолданылған тілдік бірліктердің экстралингвистикалық сипаттамасы осындай болды. Аталмыш кезеңде қалыптасқан ғаламның медиабейнесін барынша толық ашу үшін лингвистикалық талдаулар жүргізілді.

Талқылау

Аталмыш кезеңдерде халық арасында таралған ақпараттың әуел баста көздеген мақсаты біртіндеп орындалды. Ақпараттың бірінші

толқыны күмән тудырса, екінші толқынында дәлелдеу, дәйектеу сипатындағы мәліметтер басымдық алды. Прагмалингвистикалық тұрғыдан алғанда, қарапайым адамның айтқанынан гөрі бұқаралық санаға танымал, беделді тұлғалардың дуалы аузынан шыққан сөз тезірек және күштірек ықпал етеді. Бұл ғылыми әдебиетте дәйектеуші модальдылық ұғымына жатқызылады [7]. Сөйтіп медиакөңістікте таралған алуан түрлі ақпаратты іріктеп, халықтың вирус туралы пікірін бір арнаға тоғыстыру үшін мақсатты түрде сендіру тәсілдері белсенді қолданыла бастады. Г.Ж.Матжанова «Іскерлік сөйлеу тіліндегі сендіру категориясының ерекшеліктері (АҚШ-тың іскерлік мәтіндері негізінде)» атты кандидаттық диссертациясында сендіруді бір жағынан, прагмалингвистика тұрғысынан, екінші жағынан, психолінгвистика, социолінгвистика, когнитивтік лингвистика пәндерімен байланыстырып зерттеуге болады деп санайды [8, 21 б.]. Қандай да бір тұжырымды дәлелдеу үшін нақты дәйектер келтірудің маңызы зор. Медиамәтінде ақиқат пікірдің дәлелденуі үшін қолданылатын дәйектемелер былайша топтастырылады:

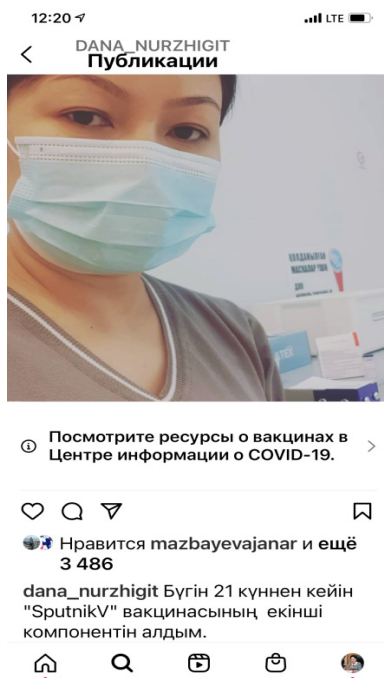
1. Беделді адамдар пікіріне сүйену өз көзқарасын немесе тұжырымын сенімді етіп көрсету үшін автор ұлы тұлғалардың, қоғам қайраткерлерінің, танымал жазушылардың т.б. халық арасында өзіндік орны бар тұлғалардың сөзіне сүйенеді. Бір жағынан мұндай сілтеме орынды көрінгенімен, екінші жағынан ол негізсіз де болуы мүмкін, өйткені бір адам қоғамның барлық салаларында емес, өзі қызмет еткен бөлімінде ғана беделді болуы мүмкін ... Сондықтан белгілі бір қайраткер қолдаған көзқарас ол пікірдің шын мәніндегі ақиқат екендігін көрсете бермейді. Сондай-ақ қоғамда қалыптасқан көзқарасқа, белгілі бір аудиторияның беделіне, қарсы жақтың беделіне, кейде автор өз беделіне де меңзеуі мүмкін. Кейде аса беделді деп танылған тұлғалардың есімдерін сырттай, олардың қатысынсыз пайдаланып, өз пікірін дәйектеуге ұмтылу фактілері де кездеседі [9, 18 б.].

Ақтөбе газетінде жарық көрген «Тәжтажал тағы өршіді, сақ болайық!» атты мақаланың авторы Жұлдыз Қазихан - облыстық маслихат депутаты, демек жергілікті халық арасында беделді тұлға деп санауға негіз бар.

Облыстық маслихат депутаттары қала сыртындағы наркодиспансерде COVID-пен ауырып қалғандардың жағдайын көздерімен көріп қайтты. Дәрігерлердің айтуынша, жағдай біз ойлағаннан анағұрлым қауіпті әрі былтырғыдан қарағанда қиын. Былтырғы жаздағы жайт қайталанбас үшін егде адамдардың денсаулығына көбірек көңіл бөлген жөн. (<https://aqtobegazeti.kz/?p=99257>)

Ал ҚР Парламенті Сенатының депутаты белгілі тележүргізуші Дана Нұржігіттің вирусқа қарсы екпе салдырғаны жөніндегі мәліметі мен фотосын өзінің инстаграм парақшасында жариялауы осы сендіру дәйектемесінің визуалды құралдармен толықтыруына нақты мысал болады (*фото ашық интаграм парақшасынан алынған*).

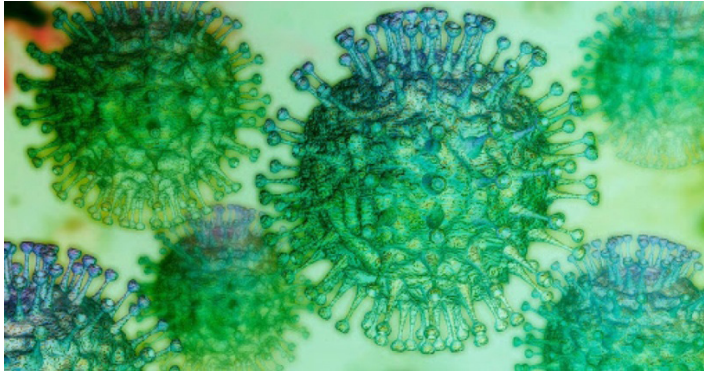
1-сурет. Вирусқа қарсы екпе салдырғаны жөніндегі мәлімет.

2. Білімге сүйену – дәйектеменің білімге негізделген түрі. Білім дегеніміз - болмысты тану нәтижесінде көз жеткізілген, тәжірибеде нақтыланған тұжырым. Оның қоғам өміріндегі рөлі айрықша зор. Білім көмегімен адам қоршаған ортаны өзгерте алады және ықпал етеді.... Белгілі бір саяси қайраткердің біліміне сүйену аудиторияның басым бөлігінің оған сенім артуына себеп болады. Мысалы, бұл тұста мақала авторының өзі көтеріп отырған мәселеге қатысты арнайы ғылыми-зерттеу еңбектерімен танысып, сол салада мойындалып, орныққан пікірлерді келтіруі баяндалып отырған хабарламаның дәлелді екенін, ондағы дәйектемелердің шүбәсіздігін арттыра түсетін тәсіл екендігі сөзсіз [3,198 б.]. Адырна порталында жарияланған «Тәжтажал түтіннен қорқады» деген материалда визуалды құралдар кеңінен пайдаланған: вирустың фотосы, Денсаулық сақтау министрлігі ұсынған сақтану ережелерінің фотосы. Мақаладағы дәйекті дәлелдемелерді оқыған адресаттың мамандар пікірлеріне, пайымдауларына негізделген нақты

шаралардың пайдалы екендігіне амалы қалмайды. Оның үстіне түрлі визуалды құралдардың берілуі ресми сайтта жариялануы ақпараттың растығын нақтылай түседі. Қалай десек те, білімнің өзі - сендіруді күшейтетін бірден бір фактор. (<https://adyrna.kz/post/32288>) (суреттер «Адырна» газетінің сайтынан алынған).

2-сурет. Коронавирустың иллюстрацияланып тараған көрінісі

3-сурет. Коронавирустың алдын алу шараларының жарнамалық түрі

3. Халықтың ғылым-білімнен бөлек ерекше сеніміне ие факторлардың бірі – дін екені аян. Құраннан келтірілген үзінділер (аяттар), түрлі дінбасылардың пайғамбар хадистеріне сүйенген дәлелдемелеріне ешқандай шек келтірмей сену - біздің халқымызға тән нәрсе. Пандемия кезінде де көпшіліктің сеніміне ие болған тұлғалар қатарында теолог-ғалымдар ерекше орын алды. Мысалы, теология

ғылымдарының докторы Мухитдин Исамен болған сұхбатта халықтың таным көкжиегін кеңейтетін көптеген мәліметтер берілген:

Ал енді хадистерде келді дегенге келсек, өз басым соңғы бағамдауларымда сол айтылған хадистердің уақыты осы заман екендігі көрінеді. Әрине, Алла Тағала – бәрін білуші. Мысалы бір хадисте «Тажалдың кетер алдында жер бетін індет жайлайтын болады. Зілзалалар көбейеді, шегірткелер қанмайды» деп айтылған. (Джалалудин ас-Суюти) (<https://kazislam.kz/tazhtazhal-virusy-talaj-ozgeristing/>)

Теолог-ғалымның айтуынша, бұл індеттің жер әлемді жайлауы тегін емес. Адамдардың Құдайдан қорқып Алланы жиі еске алуына негіз болатын салмақты себептердің бірі. Яғни, бұл ауруды ақырзаман белгілерінің бірі ретінде түсіндіру қоғамдағы түрлі келеңсіздіктің бір себебі адамдардың Жаратушыны ұмытуы, сөйтіп нәпсіге бой алдырғандықтан жер бетінде жаманшылықтың көбейіп отырғаны, өзге дін өкілдерінен шыққан ғұламаларды айрықша құрметтеп, өз ата-бабаларынан шыққан әулиелерді ұмыт қалдыруы дегенге саяды. Яғни, дінтанушы бұл ауыртпалықтың да артында бір жеңілдік болатынын еске салып, халықты өз тамырынан қол үзбей, ілім-білімді өз ата-бабаларымыздың мұрасынан іздеуге үндейді және халықты сабырлы болуға шақырады.

4. Ресми ақпарат көздері арқылы таралған мәліметтерге сүйену: бұл жерде азаматтардың құқығын заң жүзінде қорғауға кепілдік беретін ең жоғарғы құзырлы органдар атынан жарияланатын ақпаратқа халықтың шүбәсіз сенуі дәйектеме ретінде ұсынылады. Бұған мысал ретінде мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың түрлі мәлімдемелері мен саясаткерлер сөздері дәйек бола алады.

Өкінішке қарай, біздің елдегі жағдай да оңай болып тұрған жоқ. Мемлекеттік комиссияның шешімімен 5-ші шілдеден бастап, елімізде 2 апталық мерзімге карантин шаралары енгізілді. Бұл аса қажетті шешім болды. Жағдайдың тұрақтанатыны сөзсіз. Оның алғашқы белгілері де бар. Сондықтан алдағы 2 апта біздің болашақ қадамдарымыз үшін шешуші кезең болмақ. Барлық азаматтарды тағы да карантин ережелерін қатаң сақтауға шақырамын. Індетпен күрестің нәтижелі болуы ең алдымен, барша жұрттың саналы әрекеті мен жауапкершілігіне байланысты. (Егемен Қазақстан, №131, 10.07.2020.)

Сонымен БАҚ – қоғам өмірінің айнасы екеніне тағы бір көз жеткіздік. Одан бөлек медиамәтін бұқаралық санаға әсер етуші түрлі құралдардың еркін және түрлі тәсілдерін қолданылуына өте ыңғайлы платформа деуге болады.

Күнделікті қоғамда болып жатқан жағдайлармен, жаңалықтармен бірге «жылжып» отыратын, онымен «біте қайнасып жататын» БАҚ-тың тілін лингвопрагматикалық тұрғыдан зерделеу бүгінгі өзекті мәселелердің қоғамдық-әлеуметтік сипатын саралауға мүмкіндік береді [10, 107 б.]. Жалпы қоғам дамуында шешуші рөл атқаратын саяси немесе экономикалық жағдайлар көп екені ХХІ ғасырда ерекше байқалды. Мысалы, бұрын циклдық айналым сипатында келіп отыратын экономикалық дағдарыс әлем жұртшылығын абдыратып отыратын аса қиын жағдай сияқты қабылданатын. Ондай дағдарыс кезінде табысынан айрылу, жиған-тергенін бір сәтте жоғалту, көк тиынсыз қалу, банкрот болу сияқты келеңсіз жағдайлар адамды тығырыққа тірейтін коллапс ретінде танылатын. Ал соғыс пен індет жайлаған қоғамда адамдар «жанқайғы» күйге түсетініне тағы бір көз жеткіздік. Алайда «жұт – жеті ағайынды» деген халық басына түскен әрбір қиындықтан сабақ алып, оған сабыр етіп жағдайға бейімделудің маңыздырақ екенін түсінді. Соған сәйкес қалыптасқан жағдаяттан шығудың түрлі жолдарын қарастырып, барынша залал-зардапсыз әрекет етуге икемделе білетінін көрсетті. Бұған мысал ретінде қазақ қоғамының ажырамас бір бөлігін құрайтын әлеуметтік қатынастың бір формасы - тойлардың өткізілуіне қатысты орын алған өзгерістерді атауға болады. Бұл туралы зерттуші Динара Абильтенованың «Covid-19 кезеңіндегі қазақтың үйлену тойы мен оның қазақстандық БАҚ-тағы репрезентациясы» атты мақаласында жан-жақты баяндалған болатын [11, 80-88 бб.].

Пандемия кезінде алғаш пайда болып сөздік қорымызға енген 2020-2022 жылдары медиакеңістікте белсенді қолданылған тілдік бірліктерден жиналған мысалдарға лингвистикалық сипаттама берейік:

а) пандемия кезінде кең қолданыста болған құралдардың атауы: *бетперде, қолғап, резеңке перчатка («Жас Алаш», №1, 28 сәуір 2020, 3-бет); Гидроксихлорхин (Бұған дейін ол гидроксихлорхиннің арқасында өзін жақсы сезінетінін мәлімдеген еді. «Егемен Қазақстан», №137, 20 шілде 2020, 5-бет); Антивирустық санитайзер (Олар ондаған түрлі химреактивті сынап, антивирустық санитайзерлердің әртүрлі дезинфекциялық құрамдарын жасады,...) «Егемен Қазақстан», №69, 10 сәуір 2020, 2-бет); Антисептик (Дәріханаларда бетперде мен антисептикке сұраныс артты. «Егемен Қазақстан», №73, 16 сәуір 2020, 3-бет); Тепловизор (Тепловизор жоқ «Індетке дайындық қандай деңгейде? «Жас Алаш», №7, 4 ақпан 2020, 3-бет).*

ә) құжат атаулары: *Вакцина паспорты «Жас Алаш», №62, 3 тамыз 2021, 2-бет); Экспресс-тестілеу (Оңтүстік Корея карантиннің орнына экспресс-тестілеу жүргізген. «Егемен Қазақстан», №81, 28 сәуір 2020, 7-бет); меданықтама.*

б) медициналық препарат, аппараттың атаулары: *ИВЛ, ПЦР, Вакцина («Жас Алаш», №64, 11 тамыз 2020, 2-бет).*

в) ауру аттары (диагноз): *пневмония, тәжстажал, ковид-19, кәсіптік ауру («Жас Алаш», №47, 16 маусым 2020, 3 - бет)*

г) қоғамдық тәртіп режимі: *Маскалық режим («Жас Алаш», №27, 8 сәуір 2021, 2-бет); Карантин режимі («Жас Алаш», №23, 2 сәуір 2020, 5-бет); Локдаун (Бұл потенциалды локдаунды бір айға шегеруге мүмкіндік берді. «Егемен Қазақстан», №173, 11 қыркүйек 2020, 3-бет); Эпидемиологиялық жағдай (Жас Алаш №61, 30 шілде 2020, 1-бет); Үй карантині («Жас Алаш» №27, 16 сәуір 2020, 2-бет); Пандемия («Жас Алаш» №30, 2020, 2-бет); Карантиндік шектеулер («Жас Алаш» №45, 9 маусым 2020, 3-бет); Карантиндік стационар («Жас Алаш» №27, 16 сәуір 2020, 2- бет); Провизорлық стационар («Жас Алаш» №27, 16 сәуір 2020, 2 -бет).*

д) медициналық профилактикалық шаралар: *Вакцинациялау (Вакцинациялау инфекциялық аурулардан қорғанудың тиімді тәсілі болып отыр, «Егемен Қазақстан» №109, 8 маусым 2020, 5- бет); Дезинфекциялау («Жас Алаш» №21, 25 наурыз 2020, 5 -бет); Иммундау (Халықты коронавирус инфекциясына қарсы иммундау үшін вакцина өндіруге және сатып алуға, түрлі топтағы 3,6 млн адамды вакциналауға Үкімет резервінен 47 млрд теңге қажет. «Егемен Қазақстан» №73, 11 қыркүйек 2020,1-бет).*

е) індет салдарынан ақпараттық ортаның ластануына байланысты туындаған атаулар: *Инфодемия (Яғни, төтенше жағдай ақпараттық қауіпсіздік мәселесінің өзектілігін, инфодемияның салдары қаншалықты ауыр болуы мүмкін екенін көрсетті. «Егемен Қазақстан» №73, 16 сәуір 2020, 3 -бет).*

ж) вирусқа қатысты шараларды мойындамайтын топ өкілдері: *Антиваксерлер («Жас Алаш» №62, 3 тамыз 2021, 2- бет).*

з) сөздік қорымызда бұрыннан бар, бірақ пандемия кезінде ерекше жиі қолданылған терминдер: *Конспирология (Алайда конспирологияға сенетіндер бұған мән берген жоқ. «Егемен Қазақстан» №60, 30 наурыз 2020, 5- бет); Биологиялық қару («Жас Алаш» №6,30 қаңтар 2020, 3-бет); Санитарлық норма («Жас Алаш» №31, 28 сәуір 2020, 3- бет); Ұжымдық иммунитет («Жас Алаш» №62, 3 тамыз 2021, 2- бет); Обструктивтік ауру (Өкпенің созылмалы обструктивтік ауру мен инсульт сияқты басқа да инфекциялар таралуы. «Егемен Қазақстан» №136, 17 шілде 2020, 1-бет).*

Қорытынды

Сонымен, тіл қай заманда да адамдар арасындағы негізгі қарым-қатынас құралы болып қала береді. Белгілі бір тарихи кезеңде орын алған саяси, экономикалық, мәдени, медициналық жағдайларға орай қалыптасатын тілдік ахуалды таныту үшін қоғам мүшелері сан түрлі сөйленімдерді ойлап табады және қалыптастырады. Ол үшін ең алдымен, өз ана тіліміздің сөздік қоры пайдаланылса, келесі кезекте көршілес мемлекеттердің тілінен сөздер алынады. Сипатталатын зат, құбылыс, әрекет атауына тілімізде балама болмаған жағдайда шетел тілдерінен сөз алуға басымдық беріледі. Жоғарыда келтірілген мысалдардың көпшілігі осындай кірме сөздер екенін көрдік. Бұл стихиялық түрде жүзеге асырылатын, қадағалау мүмкін емес жағдай болғандықтан, оған оң немесе теріс деп баға беру қиын. Бұл жерде тіл ресми және бейресми қарым-қатынастағы коммуникациялық құрал ретіндегі қызметін атқарады. Біз де пандемия кезінде медиакөңістікте кеңінен қолданылған тілдік бірліктерге шолу жасап, экстралингвистикалық факторларға байланысты прагматикалық талдау жасадық. Олардың ел тарихындағы белгілі бір ауыр кезеңді сипаттайтын тілдік бірлік ретінде тарихта қалатыны сөзсіз. Маңыздысы – кез келген жағдайдың қиындық болсын, жамандық атаулының бір аяқталатыны халқымыздың әрбір жағдайға сынақ ретінде қарап, сабырлылық танытуы және келер күнге үлкен үмітпен қарауы. Пандемиядан алған сабақ ретінде мынадай жайттарды атап өтуге болар еді: біріншіден, адамзаттың игілігі – білім алу, ілім үйрену тоқтаған жоқ, адамдар үйде отырып-ақ ғаламтор мүмкіндігін барынша тиімді пайдаланып, кәсіби шеберлігін арттыруға, білімін толықтыруға ұмтылды және сатылап өсу жолын тапты; 2-ден, жұртшылық кәсібін онлайн форматқа ауыстырып, жаңа табыс көзін жасай білді; 3-ден, бұрын-соңды бір саланы ғана меңгерген кісілер ізденіп, тұлға ретінде дамып, жаңа мамандықтарды игерді; 4-ден, білім беру саласына көптеген инновациялық технологиялар енгізіліп, жаңаша сапаға ие болды; 5-ден, әлемнің кез келген жерінде отырып түрлі бас қосулар ұйымдастыруға мүмкіндік жасалды және адамдар оны тиімді пайдалануды үйренді. Қорыта айтқанда, тіл – қоғам өміріндегі негізгі қарым-қатынас құралы болса, медиакөңістік оның алуан түрлі қолданысын көрсететін айна іспеттес. Осы функция электронды БАҚ-қа қатысты алғанда өзектеле түседі. Қоғам өмірінде үздіксіз болып жататын кез келген өзгеріс тілде көрініс тапса, медиамәтінде қатталады, сараланады, сұрыпталады. Сөйтіп я сөздік қорда орнығады, я өткінші құбылыс ретінде ұмытылады. Алайда тілдік ұжымның жадында сақталады. Осылайша тілдік бірліктер өзінің куммулятивтік қызметін атқарады. Медиамәтінге талдау жасағанда халық өмірінің бір кезеңін

ғана емес, арғы-бергі тарихынан толыққанды ақпарат беретін дерек бола алатынын көреміз. Сондықтан кез келген медиамәтінді заман ағымына сай халық тынысын аңдататын, даму бағытын, беталысын аңғартатын индикатор ретінде қарастырудың маңызы зор.

ӘДЕБИЕТ

[1] Солганик Г.Я. Современная языковая ситуация и тенденции развития русского литературного языка // Вестник Московского университета. Серия 10: Журналистика. –2010. –№ 5. – С. 122-134.

[2] Вещикова И.А. Медиаречь в координатах функциональной стилистики // Актуальные проблемы стилистики. –2020. –№ 6. –С. 41-49.

[3] Есенова Қ.Ө. Қазіргі қазақ медиа-мәтіннің прагматикасы (қазақ баспасөз материалдары негізінде). – Алматы, 2007. – 450 б.

[4] Добросклонская Т.Г. Медиалингвистика: теория, методы, направления / Т.Г. Добросклонская. –М.: «КДУ», «Добросвет», 2020. –178 с.

[5] Сайт Министерства информации и общественного развития Республики Казахстан [Электрондық ресурс] –Режим доступа: <https://www.election.gov.kz/rus/sved-o-razm-opl/pech-smi.php> - (қаралған күні: 25.09.22).

[6] Журавлева Е.А., Самсенова Г.С. Тенденции развития современной медиаречи и их отражение в казахстанских сетевых изданиях // Известия КазУМОиМЯ имени Абылай хана. Серия “Филологические науки”. – № 4 (67). –2022. –С. 4-5.

[7] Грушевская Т.М. Газетный политический дискурс. Дисс. ...докт. наук. – Краснодар, 2002. – 225 б.

[8] Матжанова Г.Ж. Іскерлік сөйлеу тіліндегі сендіру категориясының ерекшеліктері (АҚШ-тың іскерлік мәтіндері негізінде). Филол. ғылым. канд...дисс. –2006. –120 б.

[9] Краткий словарь по логике. –М., 1991. –С. 207.

[10] Жолшаева М., Жанабекова А. Covid-19 пандемиясының қазақ медиамәтініндегі көрінісінің лингвопрагматикасы // Қазақстан және Covid-19: медиа, мәдениет, саясат. –Алматы, 2021.

[11] Абильтенова Д. Covid-19 кезеңіндегі қазақтың үйлену тойы мен оның қазақстандық БАҚ-тағы репрезентациясы // Қазақстан және Covid-19: медиа, мәдениет, саясат. – Алматы, 2021.

REFERENCES

[1] Solganik G.YA. Sovremennaya yazykovaya situaciya i tendencii razvitiya russkogo literaturnogo yazyka (The Modern Language Situation and Trends in the Development of the Russian Literary Language) .Vestnik

Moskovskogo universiteta. Seriya 10: Zhurnalistika. 2010. No 5. P. 122-134. [In Rus.]

[2] Veshchikova I.A. Mediarech' v koordinatah funkcional'noj stilistiki (Media speech in the coordinates of functional stylistics) .Aktual'nye problemy stilistiki. 2020. No 6. P. 41-49. [In Rus.]

[3] Esenova Q. O. Kazirgi qazaq media-mətinin pragmatikasy (Pragmatics of modern Kazakh media text) (qazaq baspasöz materialdary negizinde). Almaty, 2007. 450 p. [in Kaz.]

[4] Dobroslonskaya T.G. Medialingvistika: teoriya, metody, napravleniya (Media linguistics: theory, methods, directions) / T.G. Dobroslonskaya. M., «KDU», «Dobrosvet», 2020. 178 p. [In Rus.]

[5] Sajt Ministerstva informacii i obshchestvennogo razvitiya Respubliki Kazakhstan [Elektrondyk resurs] –Rezhim dostupa: <https://www.election.gov.kz/rus/sved-o-razm-opl/pech-smi.php> - (qaralğan künı: 25.09.22). [in Kaz.]

[6] Zhuravleva E.A., Samsenova G.S. Tendencii razvitiya sovremennoj mediarechi i ih otrazhenie v kazahstanskikh setevykh izdaniyah (Trends in the development of modern media speech and their reflection in Kazakhstani online publications) . Izvestiya KazUMO i MYA imeni Abylay hana seriya "Filologicheskie nauki". № 4 (67). 2022. P. 4-5. [In Rus.]

[7] Grushevskaya T.M. Gazetnyj politicheskij diskurs (Newspaper political discourse). Diss. dokt. nauk. Krasnodar, 2002. 225 p. [In Rus.]

[8] Matzhanova G.ZH. Iskerlik seyleu tilindegi sendiru kategoriya synyn erekshelekteri (Features of the category of persuasion in business speech) (AQSH-tyñ iskerlik mətinderi negizinde). Filol. ғылым. kand...diss.2006, 120 p. [in Kaz.]

[9] Kratkij slovar' po logike (Concise Dictionary of Logic). M., 1991. P. 207. [In Rus.]

[10] Zholshaeva M., Zhanabekova A. Covid-19 pandemiyasynyn qazaq media mətinindegi kərinisiniñ lingvopragmatikasy (Linguopragmatics of the presentation of the Covid-19 pandemic in the Kazakh media text). Qazaqstan zhəne Covid-19: media, mədeniet, sayasat. Almaty, 2021. [in Kaz.]

[11] Abil'denova D. Covid-19 kezegindegi qazaqtyn üjlenu toj men onyn qazaqstandyk BAQ-taғы representaciya sy (Kazakh wedding in the period of Covid-19 and its representation in the Kazakh media) .Qazaqstan zhəne Covid-19: media, mədeniet, sayasat. Almaty, 2021. [in Kaz.]

МЕДИАДИСКУРС В ПЕРИОД ПАНДЕМИИ: СТРУКТУРЫ СЛОВООБРАЗОВАНИЯ

*Есенова К.У.¹, Курманалиев К. А.², Балтабаева Ж. К.³

^{*1}доктор филологических наук, профессор Казахского национального педагогического университета имени Абая, Алматы, Казахстан,
e-mail: kalbike_65@mail.ru,

²доктор филологических наук, профессор,
академик НАН РК, Алматы, Казахстан,
e-mail:kareke09@mail.ru,

³доктор педагогических наук, профессор Казахского национального педагогического университета имени Абая, Алматы, Казахстан,
e-mail: baltabaevazhanalik@mail.ru

Аннотация. Статья, направленная на выявление активно входящих в обиход словообразовательных конструкций, путем частотного анализа регулярно встречающихся в средствах массовой информации Казахстана и уже ставших общеупотребительными новых слов, связанных с пандемией, написана на основе научного проекта на тему **«Языковой контент казахского общества: изменения и обновления (во время пандемии; 2020-2022 гг.) ИРН АР14870178 (Государственный регистрационный номер 0122РК00597)»**. Статья основана на исследованиях речевых конструкций, встречающихся в языке электронных СМИ, на исследовании психологической атмосферы казахского общества на материале интернет программ и интервью на различные темы, ее выражения в языке, на определении главной тематики, выявлении причин, особенностей медиатекстов в период пандемии, описании факторов адресанта, адресата.

Известно, что начавшийся в 2019 году в Китае и распространившийся по всему миру вирус, известный под названием «Ковид-19», перерос в пандемию. В любом случае вся мировая общественность была вынуждена совместно искать выход из сложившейся ситуации, проявить единство и выполнять различные требования, приспосабливаться к ситуации. Таким образом, изменения привычного уклада жизни нашли отражение в речи. В статье влияние, которое оказал «Ковид-19» на казахский язык, проанализировано на основе конкретных примеров. Были собраны появившиеся и активно употреблявшиеся в этот переходный период различные языковые единицы, сгруппированы и дифференцированы по составу, по цели высказывания и по тематике. Положительное или отрицательное влияние новых слов на общественное сознание, сложности в их восприятии и понимании слушателями, роль средств массовой информации в закреплении новых слов в лексическом

фонде языка, особенности речи отдельных лиц позволили признать этот период важным в развитии языка. Хотя в постпандемический период эти слова используются не так активно, нет сомнений в том, что они прочно закрепились в словарном фонде языка как языковые единицы, которые предоставляют информацию о прошлой политической ситуации. В любом случае они заняли место в истории как лингвистический факт, как факт, свидетельствующий о специфике языка XX1 века. Таким образом, предметом нашего исследования стали медицинские термины, заимствования, обусловившие существенные изменения лексического фонда языка, и их эквиваленты в казахском языке. Мы считаем, что этот языковой материал должен получить оценку с точки зрения социальных, прагматических и психологических аспектов языка.

Ключевые слова: медиатекст, новости, речь, названия болезней, медицинский препарат, аппарат, ковид, вирус, пандемия, ограничение, прагматика, категория убеждения, медиаречь, публикация, язык СМИ, медиапространство, изменение стиля, языковое выражение, словообразовательные конструкции

MEDIADISCOURSE IN THE PANDEMIC PERIOD: WORD FORMATION STRUCTURES

*Yessenova K.U.¹, Kurmanaliev K.A.², Baltabaeva ZH.K.³

^{*1}Doctor of Philology, Professor of the Kazakh National Pedagogical University named after Abay, Almaty, Kazakhstan,
e-mail: kalbike_65@mail.ru,

²Doctor of Philology, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, Almaty, Kazakhstan,
e-mail:kareke09@mail.ru,

³Doctor of Pedagogical Sciences, Professor of the Kazakh National Pedagogical University named after Abai, Almaty, Kazakhstan,
e-mail: baltabaevazhanalik@mail.ru

Abstract. This article is dedicated to the results of the research project “Language content of the Kazakh society: changes and updates (during a pandemic; 2020-2022)” funded by the Ministry of Science of the Republic of Kazakhstan. It is also based on the study of the speech structure highlighted in the language of electronic media, the study of the psychological climate of Kazakh society, its language picture in interviews, programs conducted on various topics from the Internet, to identify the main topics of those times and clarify the causes, the peculiarities of media culture during the pandemic, the factors of the addresser, addressee.

It is known that the quarantine, known as “Covid-19”, which took place in China in 2019 and then spread around the world, became a pandemic. In any case, the whole world public was forced to find a way out of this difficult situation together, show unity and fulfill various new requirements, that is, adapt to the situation. That is, the change in the habitual life of people was also reflected in their language. The article analyzes the impact of “Covid-19” on the language, the use of words on specific examples. As a language specialist, we aimed at gathering various linguistic units that appeared and were actively used during that transitional period, grouped and differentiated them according to their composition, the purpose of the utterance, and topic. Also, the positive or negative impact of new words on public consciousness, obstacles in their perception and understanding by listeners, the role of the media in fixing these new word usages in the vocabulary, and the speech characteristics of individuals were recognized as one of the important stages in the development of speech. Although these words are not actively used in the post-pandemic period, they certainly have a place in the vocabulary as language units that provide information about the political situation experienced by the population. In any case, it takes place in history as a linguistic information or fact that shows a peculiarity of language use in the 21st century. Therefore, our study is based on medical terms, their equivalents in the Kazakh language, which have made significant changes to the vocabulary through borrowings. We recognize these as language materials that should be evaluated from the social, pragmatic, and psychological point of view of the language use.

Key words: media text, news, speech, names of diseases, medical drug, device, covid, virus, pandemic, limitation, pragmatics, category of persuasion, media speech, publication, media language, media space, stylistic change, language expression, word formation structures.

Статья поступила 10.01.2023

ӘОЖ 81.42

XҒТАР 16.31.41; 16.21.27

<https://doi.org/10.48371/PHILS.2023.68.27.005>

ЗАҢ ҚҰЖАТТАРЫНДА ТАЛАС ТУДЫРАТЫН МӘТІНДЕР

*Жанжигитов С.Ж.¹, Әбдуәлиұлы Б.²

*¹PhD докторант, Г.Н. Гумилев атындағы

Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан,

e-mail: syrym_g_96@mail.ru,

²филология ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н. Гумилев

атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан,

e-mail: bekzhan_a7@mail.ru

Аңдатпа. Заң техникасының маңызды мәселелерінің бірі - заңнама тілі, қазіргі кезде маңызды орынға ие болып отырған заң терминологиясы. Ұлттық заңнамада заң терминологиясын қолдану және жетілдіру проблемасы бүгінгі күні әлемдік қауымдастыққа жеделдетіп қосылудың жаңа бағыты - латын тілі жазуына ауысу қажеттігіне байланысты өзекті бола түсуде.

Мақаланың жазылу мақсаты – заң мәтіндерінің орыс тілінен қазақ тіліне аудару ерекшеліктерін зерттеу, аударманың теориялық мәселелерімен қатар құқықтық актілерді мемлекеттік тілге аударуда жол берілген кемшіліктерді айқындау болып табылады. Зерттеу жұмысын жазу барысында «конфликтогенді мәтін» ұғымының танымдық жүйесі қарастырылып, «юрислингвистикалық» бірліктердің мазмұндық мәнін ашу арқылы заң саласындағы орны көрсетілді.

Осы мақаланың нысаны - заңнамалық актілерде пайдаланылатын заң терминологиясы проблемасын, сондай-ақ заң терминологиясына қойылатын талаптарды. Мақалада нормативтік құқықтық актілерде терминдердің дұрыс пайдаланылмауы олардың мәтіндерінің дәл болмауына және айқын болмауына және нормаларды әртүрлі талқылауға әкелетін себептердің бірі болып табылатындығы атап өтіледі. Бұл мақаланың практикалық маңыздылығын көрсетеді.

Мақалада бақылау әдісі, сипаттау әдісі, жүйелеу әдісі, лингвостатистикалық және құрылымдық талдау әдістері қолданылды

Авторлар заң ұғымдарының мазмұны мен нысанына сәйкес емес заң терминдерін мысалға келтіре отырып, оларды жоюдың тәсілі - терминология талаптары мен тілдік норманы сақтау деп көрсетеді. Қолданыстағы нормативтік құқықтық актілерден оларды жоюдың нәтижелі тәсілдері ретінде терминологиялық кемшіліктерді жою нысанда мониторинг жүргізу және нормативтік құқықтық актілер жобаларының

теңтүпнұсқалығына лингвистикалық сараптама жүргізу кезінде жою деп атап өтеді. Авторлар терминдерді талдау кезінде қойылатын талаптардың тізбесін көрсете отырып, мазмұнды дәл және дұрыс беруді қамтамасыз ету үшін оларды нормативтік құқықтық актілермен жұмыс істеуде сақтаудың маңыздылығын атап өтеді. Бұл мақаланың ғылыми жаңалығы.

Құқықтық терминологияның негізгі сипаттамалары сарапталып, жүйелік құрылымы зерттеліп, дәлелденді. Салалық терминологияны зерттеудің жүйелі тәсілі оқыту процесін оңтайландыруға мүмкіндік беретіні сөзсіз.

Тірек сөздер: заң шығару техникасы, нормативтік-құқықтық акті, заң шығармашылығы, заң шығарушы, заң актісінің тілі, заңның стилі, заңи терминология, ғылыми концепция

Негізгі ережелер

Өз тәуелсіздігін алып, дербес мемлекет ретінде өркениетке қадам басқан Қазақстан Республикасы бұл күндері ана тілімізге, оның тағдырына ерекше көңіл бөлуде. Әсіресе, мемлекеттік мәртебеге ие болып отырған қазақ тілінің қоғамдық қызметін жандандыру, қалыптастыру басты мәселеге айналды.

Осы орайда оның негізі туралы академик Әбдуәли Қайдаровтың «Ең алдымен оның тірек болар үш тағаны – жазу-сызуы (ұрпақ арасын жалғастырып алтын көпірі), ономастика (жер бетіндегі ескерткіші), терминологиясы (оның баю, жаңару көзі) берік емес екендігін мойындау қажет» деген болатын[1, 17 б.].

Еліміздегі қарқынды қоғамдық әлеуметтік өмір туғызып отырған күнделікті қызметтегі қолданыстың қажеттілігін мынадан көруге болады: бұрын термин жасау жұмысымен тек лексикографтар мен лексикологтар, шет ел тілдерінің мамандары, аудармашылар айналысса, қазіргі ғылым мен техника заманында логиктар мен математиктер, физиктер, медицина қызметкерлері, ауыл шаруашылығы ғылымының өкілдері және басқа сала ғылымдары да жүйелі түрде шұғылдана бастады.

Кіріспе

Тіл мен қоғам қатар жүретін процесс. Себебі қоғам дамып, жаңғырған сайын әлеуметтік қажеттіліктерге байланысты жаңа инновациялық теориялар мен концепциялардың ғылыми ағымын қажет етіп отыратындығы белгілі. Осы тұрғыдан алғанда, заң қызметкерлері мен құқықтық қоғам құрудағы жалпы мемлекет арасындағы байланысты қалыптастыруда заңнамалық лингвистиканың алар орны ерекше. Демократиялық құқықтық мемлекет құруға талпынған әрбір мемлекеттің

басты мақсаты да, заңнамалық құрылымдарды жетілдіруде жатыр. Ал ол жетілдірулерді жүзеге асыруда сол мемлекеттің заңдарын ұлттық әдеби тіл арқылы жетілдіріп, сол қоғамға сіңіру болып табылады. Мұндай қажеттіліктерді XX ғасырдың соңғы он жылдығында пайда болған тіл білімінің жаңа саласы – юрислингвистика ғылымы өз зерттеу нысанына айналдырып келеді [2, 43 б.].

Қазіргі кезде заң саласындағы құжаттарда конфликт туғызып, шешімін таппай, назардан тыс қалып келе жатқан мәселелер өте көп. Себебі, заң саласындағы заңдардың, нормативтік құқықтық актілер мен тағы да басқа мемлекеттік құжаттардың едәуір бөлігін “терминдер” құрайды. Осы терминдердің негізгі мақсаты – түсінікті жеткізіліп, бір ұғымды білдіру болып табылады.

Заңдарды, нормативтік құқықтық актілерді және тағы да басқа құжаттарды дайындайтын қызметкерлер мен аударма жасаушылар жаңа терминдерді және бұрыннан қолданылып келе жатқан немесе түрлі өзгерістерге ұшыраған терминдерді күнделікті жұмыстарында орынды қолдана білуі керек. Ұлттық заң терминологиясында шешімін таба алмай отырған өзекті мәселелерді бірі – заңдағы, нормативтік құқық актілердегі және тағы да басқа ресми құжаттарда кездесетін терминдердің бірізділікке келмеуі және дұрыс аударма жасалмауы болып отыр. «Тіл туралы» Заңның 4-бабында «Мемлекеттік тіл – мемлекеттің бүкіл аумағында, қоғамдық қатынастардың барлық саласында қолданылатын мемлекеттік басқару, заң шығару, сот ісін және іс қағаздарын жүргізу тілі», – деп айтылған. Бірақ осы тұжырымды жоғарғы дәрежеде жүзеге асыруда мемлекет тарапынан нақты әрекеттер жеткіліксіз болуда.

Материалдар мен әдістер

Қазіргі уақытта ресми құжаттардың жобалары көбісі дерлік алдымен қазақ тілінде жазылмайды. Керісінше, алдымен орыс тілінде дайындалып, содан соң ғана өз тілімізге аударылатыны баршаға аян. Ол қуанатын жағдай емес. Орыс тіліндегі мәтіндер жасалу барысында бірнеше мәрте талқыланып, пысықталады. Ал осы аталған мәтіндердегі қазақ тіліндегі терминдер бірізділігінің сақталмауы себебі мынада: орыс тілінде дайындалған ресми құжаттарды өз ана тілімізге тәржімәландыру жұмысын бір ғана аудармашының мойына арта салу болып отыр. Ерекше басым назар аударатын жұмысты оңай жолмен шешіп тастағымыз келеді. Аталған сала мамандары оқып-тексермеген терминдерді аудармашының ғана өрісіне байлап, кейбір орны толмас қателер кетіп жататыны да осыдан екені анық. Сонымен қоса, аудармашылардан берілген құжатты тез әрі жедел дайындалуын өтінеміз. Яғни уақыт тапшылығы. Нәтижесінде берілген мәтіннен мүлде бөлек мағына аламыз да, арнайы

заң білімдері жоқ азаматтар ақпаратты қате қабылдайды. Қазіргі таңда аудармада кезедесетін қателіктер күннен күнге көбейіп, даулы мәселелер шешімі сейілмеуде. Мұндай келеңсіздіктер оқыған, еліне жаны ашитын мамандарды бей-жай қалдырмау керек деп ойлаймыз.

Қазақ тілі өзіндік әдеби, ғылыми және саяси жазу нормалары қалыптасқан бай тіл болып саналады. Қазақ тілінің тарихы қазіргі кезге дейін әртүрлі тарихи кезеңдерді бастан кешкен қазақ халқының тарихымен тығыз байланысты. Біздің мемлекетіміз тәуелсіздік алғалы бері, мемлекеттің бастапқы қалыптасу кезеңінде мемлекеттік тілді дамытудың келешегін анықтайтын нақты стратегиясы қабылданған болатын. 1997 жылдың 11 шілдесінде № 151 «Қазақстан Республикасындағы тіл туралы» Заңның қабылдануы қазақстандықтар үшін маңызды тарихи оқиға болды. Заңның қабылдануы Қазақстан Республикасы Конституциясының 7-бабында бекітілген: «Қазақстан Республикасындағы мемлекеттік тіл – қазақ тілі» нормасын нақтылап, мемлекеттік егемендіктің аса маңызды атрибуттарының бірі ретінде таныды.

Қазақ тілі мәселесі мемлекеттік деңгейде көтерілген кейінгі жылдары бұқара жұртшылық та ана тілі үшін белсенділік танытуда. Бірақ, соған қарамастан, әлі де болса шешілмей жатқан түйінді мәселелер баршылық. Атап айтқанда, елімізде қабылданған нормативтік құқықтық актілердің ана тілі нұсқасындағы мәтінінде қолданылған сөз тіркестері мен сөйлемдерді құрастыруда жіберілген кемшіліктер заңдағы нормалардың мәнісін түсініксіз етеді. Оның себептері келесідей:

Бірінші, нормативтік құқықтық актілердің түпнұсқалары орыс тілінде қабылданады, кейін ана тіліне аударылады. Қазақ тіліне аударумен заңгерлер емес, тіл білімінің мамандары айналысады. Сол себепті заң терминдері тікелей мағынада аударылып, мәнісін жоғалтады.

Екінші, ана тілімізде жазылған арнайы заң әдебиеттерінің, оқулықтардың мардымсыздығы салдарынан, болашақ заңгерлерге мемлекеттік тілде дәріс, тәжірибе сабақтарын беру барысында оқытушы көптеген қиындықтарға ұшырасады. Соңғы жылдары оқулық тапшылығы мәселесі аударма басылымдардың арқасында біртіндеп шешімін тапқанымен, олардың басым көпшілігінің сапасы ешқандай сын көтермейді. Сондықтан, мемлекеттік тілде оқыту сапасын жақсарту үшін әрбір білім алушыны қазақ тілінде жарияланған оқу құралдарымен және инновациялық оқу-әдістемелік құралдармен жеткілікті қамтамасыз ету және оларды әзірлеу мен сапасын жоғарылату үшін авторларды материалдық ынталандыру қажет деп санаймыз.

Үшінші, ғаламтор жүйесінде мемлекеттік тілде ақпараттарды жариялау көлемі аз. Сондай-ақ мемлекеттік органдар мен мекемелердің

ресми сайттарында қазақша ақпараттардың көлемі аз және тұрақты жаңартылып отырмайды.

Төртінші, соңғы жылдары заң ғылымы саласында мемлекеттік тілде қорғалған докторлық диссертациялардың жалпы санының ұлғаюы байқалады. Алайда, заң ғылымының жекелеген салалары бойынша зерттелмеген өзекті мәселелер баршылық екені аян. Сол себепті, отандық ғылымды, соның ішінде, заң ғылымы саласында зерттеулерді дамыту үшін мемлекеттік қолдау көрсету керек.

Бесінші, қолданыстағы нормативтік құқықтық актілердің мемлекеттік тілдегі мәтіндері сын көтере бермейді. Себебі, қазақ тіліндегі заң терминдерінің бірыңғай үлгісі жоқ болғандықтан, нормативтік құқықтық актілердің мәтіндері әртүрлі терминдерді қолдана отырып аударылады, бұл заңды қате түсінуге әкеледі. Заң актілерінің де алдымен орыс тілінде жазылып, қазақшаға соңынан аударылуы бұл саладағы жағдайдың түбегейлі оңалуына септігін тигізбейді.

Жоғарыда аталған мәселелер нормативтік құқықтық терминологияны жетілдірудің үлкен теориялық және практикалық маңыздылығын анықтайды, сәйкесінше мақала тақырыбын таңдауға негіз болған осы мәселе зерттеудің өзектілігін көрсетеді.

Заң терминдерін ғылыми жағынан зерттеудің маңызы зор. Әсіресе, жоғары оқу орындарындағы заң факультеттері студенттері, заң, сот мекемелерінде қызмет істейтін мамандардың күнделікті жұмыстарында пайдалануға аса қажет. Демек, қазіргі қазақ тіліндегі заң терминдері мәселесі арнайы зерттеуді қажет етеді деген тұжырымға келеміз.

Нәтижелер

Қазіргі кезде тіліміздегі сөздердің күнделікті мағынасымен қатар терминдік мәні, мазмұны әртүрлі. Қазақ тілінің байлығы, мағыналық көпнұсқалығы, синонимдік мағыналарының кеңдігі көркем әдебиетте мол мүмкіндіктер ашқанымен, өзіндік ерекше талаптарға сай ресми нысанда әзірленетін заң актілерінде белгілі бір қиындықтар туындатады.

Зандық техника тұрғысынан келгенде әр сөз бір ғана мағынаны беруі қажет. Осыған сәйкес, ұлттық заңнама жүйесінде терминдердің бір мағынада түсіндіріліп, бірізділікпен қолданылуына қол жеткізу бүгінгі күннің өзекті мәселесіне айналып отыр. Заң тілінің нақты, тиянақты, бір мағыналы болуы, оның қоғамдық қатынастарды нәтижелі реттелуінің, толыққанды жүзеге асырылуының маңызды кепілдіктерінің бірі болып табылады. Басқа нормативтік құқықтық актілермен салыстырғанда, негізгі заңның – Конституцияның өзінде заңдық техниканың тілге қатысты талаптары сақтала бермейді. Мысалы, Конституцияда бір сөздің бірнеше синоним сөздерімен жазылуы («құқы», «құқығы», «құқысы»,

«хақы», «хақылы», «хақысы»), бір терминнің орнына әртүрлі сөздердің қолданылуы («еркіндігі», «бостандығы»).

Қолданыстағы заңдардың қазақша нұсқасын зер сала оқысақ, оған негізінен мағыналық аударма емес, сөзбе-сөз аударма, ресми тіл емес, көркем әдебиет тілі тән екеніне көзіміз жетеді. Соның салдарынан заң тілі әркелкі, терминдерді қолдануда бірізділік жоқ. Шынын айтқанда, қазіргі кезде заңдардың орысша нұсқасынсыз оның қазақша нұсқасын толық мәнінде дұрыс түсініп, дұрыс қолдану мүмкін емес. Кейбір сөздердің баламасының дұрыстығы күмән туғызса, кейбір сөздердің аудармасы, тіпті орынсыз. Кейбір латын тілінен енген заң терминдерін қазақ тіліне аударудың қажеті қанша? Неге сол терминді қалдырмасқа? Әйтпесе нормативтік құқықтық актілерде заң терминдерінің бір емес бірнеше аудармасын кездестіруге болады. Мәселен, Қазақстан Республикасы Азаматтық кодексінің қазақ тіліндегі нұсқасын оқысақ, ол жерде сөздердің қазіргі жазылу емлесін ескермеу, құқықтық мағынасынан гөрі көркем әдебиеттік сипаты басым сөздерді қолдану, стильдік үйлесімділіктің болмауы орын алған. ҚР Азаматтық кодексінің ерекше бөлімінде «интеллектуальная собственность» термині үш түрлі аударылған: «интеллектуалдық меншік», «санаткерлік меншік», «зияткерлік меншік» - бұл орысша мәтіндегі бір сөздің екі, үш сөзбен аударылуы [3, 7 б.].

ҚР Азаматтық кодексіндегі (Ерекше бөлім) 406-баптың 2, 3-тармақтарына сәйкес, орысша мәтіндегі «законодательные акты» деген сөздер түрліше аударылған, бір жерде «заң актілері», ал екінші бір жерде «заңнамалық актілер» деп берілген. Осы сөздердің мағынасы бірдей болғанымен, бірізділікті сақтау мақсатында Кодекстің толық мәтіні бойынша «Нормативтік құқықтық актілер туралы» Қазақстан Республикасы Заңының 1-бабы 2-тармақшасына сәйкес «заңнамалық акт» деп қолданылған орынды болар еді деп санайды мамандар. Сондай-ақ, «положения» және «правила» деген сөздер қазақ тіліндегі редакциясында «ережелер» деп бір сөзбен берілген. Алайда, «Нормативтік құқықтық актілер туралы» Қазақстан Республикасының Заңына сәйкес «положение» – «ереже», ал «правила» – «қағида» деп аударылады.

Жоғарыда аталған мысалдарды талдай отырып, заңдардың қазақша мәтіні орыс тілінен тікелей мағынада аударылған өнім ретінде қолданысқа ие болып жатқаны келеңсіз жағдайларды қалыптастырып отыр. Конституция мәтінінде қолданылған терминдер заңдар мен заңға бағынышты актілерде бастапқы мағынасынан айрылып, орайы келген ыңғаймен қолданылып жүр. Жалпы, Конституция негізгі заң ғана емес, оның мәтініндегі заң терминдері Конституцияға бағынышты нормативтік

құқықтық актілер үшін үлгі ретінде қолданылуы тиіс.

Бүгінгі күнге дейін бір мағынада түсініліп, бірізді қолданылатын қазақ тіліндегі заң терминдерінің қалыптаспауы ана тілінде дәріс алатын болашақ заңгерлер үшін мамандығын сәтті меңгеруіне кедергі келтіреді. Осы орайда болашақ заңгерлерге мемлекеттік тілде білім беру сапасын арттыру жолындағы бастапқы қадамды ресми құжаттардың, атап айтқанда, заң актілерінің тілінен бастаған жөн деп санаймыз. Сондықтан да заң терминдерінің бірыңғай үлгілерін қабылдап, онда латын тілінен енген терминдерді аудармай, сол қалпында қалдыру ұсынылады. Мемлекеттік тілдегі заң актілерінің сапасын көтеру үшін заңгерлер мен тіл мамандарының бірнеше мағынаға ие терминдерді біріздендіру мақсатында бірігіп жұмыла жұмыс істеуі керек.

Мәтінді лингвистикалық сараптау прагматика саласындағы дәстүрлі түрде тек тіл білімінің бір саласы ретінде ғана түсіндірілмейді. Оның зерттеу нысаны коммуникациялық тетіктер болып табылады, сонымен қатар байланыс құбылыстар аясында тілді зерттеуге бағытталған. Мәтіннің тек үстірт деңгейі: сөздің мағынасына талдау жасалады, сөздіктерден лексикографиялық белгілер келтіріледі, талас тудыратын мәтін авторының мақсаттарынан, ниеттерінен, мәтіндегі қол жетімді әр түрлі коннотативті мағыналардан әдейі алшақтау байқалады, көбінесе мәтін сөздерінің тікелей мағынасынан гөрі мағынаны құру үшін маңызды. Екінші стратегия мәтіннің терең мазмұнын, оны жасаушының ниетін, жеке мәтінді емес, бүкіл мәтіннің мағынасын талдауға үндейді [4, 11 б.].

Конфликт тудыратын мәтінді талдаудың барлық тәсілдері екі стратегия шеңберінде жүзеге асады. Ғалым Н.Д.Голев олардың біріншісі - «формальды-семантикалық» стратегия деп атауды ұсынса, екіншісін «прагматикалық» деп белгілеуді ұсынды [5, 24-б.]. Бірінші шеңберде мәтіннің тек үстірт деңгейі ескеріледі. Яғни сөздің мағынасы талданады, сөздіктерден лексикографиялық белгілер беріледі, қақтығыс тудыратын мәтін авторының мақсаттарын, ниетін, мәтіндегі қол жетімді әртүрлі коннотациялық мағыналарын және көбінесе мағынаны құруға қатысты маңызды сөздерді тікелей мағынасына талдау жасайды.

Екінші стратегия мәтіннің терең мазмұнына, оны жасаушының ниетіне, жасырын мазмұнды түсіндіруді қамтитын жеке мәлімдемелерге емес, бүкіл мәтіннің мағынасына талдау жасауға үндейді. Яғни жекелеп алмайды. Адресаттың ниетін көрсететін мәтіннің прагматикасын заңдастыру лингвистикалық сараптамада аз дамыған және өте сирек кездеседі. Ал, адвокаттар лингвистикалық сараптамадан бұл мәселенің білікті шешімін күтеді. Мәтіннің қасақана құрамдас бөлігі мақсатты, оның авторының ниетін қамтиды. Аталған жайттармен

қоса, ғалымдар арасында кездесетін тағы бір көзқарас бар. Бірақ оны жақтаушылар лингвистикалық зерттеулер аясында талас тудыратын мәтін авторының ниетін анықтау дұрыс емес деп санайды. Мысалға алатын болсақ, психология, әлеуметтану саласындағы, не болмаса филолог мамандығының арнайы білімін алмаған адам, даулы мәтіннің сұрақтарына кәсіби түрде жауап бере алмайды. Алайда, тілдік құқық бұзушылықтың құрамы тек мәтінде болғандықтан, біздің ойымызша, лингвист өз құзыреті шегінде конфликтогендік мәтіннің интенциялық аспектісі туралы сұрақтарға жауап бере алады, сонымен қатар, тәжірибе көрсетіп отырғандай, заңгерлер даулы мәтін авторларының лингвистерден интенциясы туралы сұрақ алуға тырысады. Сондай-ақ, лингвистер үшін сараптауды тағайындау туралы сот ұйғарымдарында жиі кездесетін конфликтогендік мәтіннің мағыналық бағыттылығы туралы тұжырымдалған мәселе заңгерлердің дәл осы лингвистерден адресаттың интенциясына қатысты білікті қорытынды алуға деген ұмтылысын айғақтайды. Заманауи лингвистиканың антропоцентризмі оған бұрын қол жетімсіз деп есептелген нәрсені, оның ішінде ниетті зерттеуге мүмкіндік береді.

Қазақстан Республикасы тәуелсіздік алғаннан бері қарай Парламент Мәжілісі 2 заңды мемлекеттік тілде қабылдаған: 1997 жылы «Халықтың көші-қоны туралы» заң мен 2002 жылы «Қазақстан Республикасындағы баланың құқықтары туралы» заңы.

«Тіл туралы» заңның 4-бабында: «Мемлекеттік тіл – мемлекеттің бүкіл аумағында қоғамдық қатынастардың барлық саласында қолданылатын мемлекеттік басқару, заң шығару, сот ісін жүргізу және іс қағаздарын жүргізу тілі» деп көрсетілген. Бірақ қаншалықты осы заңдарды алдымен өз тілімізде жазып жүрміз?!

Мысал №1: 2017 жылғы 10 наурызға дейін қолданған 53-баптың 3-тармақшасындағы «Если Парламент большинством в две трети голосов от общего числа депутатов каждой из палат подтвердит ранее принятое решение, Президент в течение семи дней подписывает закон» деген сөйлем қазақ тіліне: «Егер Парламент әр Палата депутаттарының жалпы санының үштен екісінің көпшілік даусымен бұрын қабылданған шешімді растайтын болса, Президент жеті күн ішінде заңға қол қояды» деп аударылған екен.

Бұндағы қателік: Осы аударманы оқыған адамда депутаттардың жалпы санының немесе барлық депутаттардың үштен екісі ғана дауыс беретін болса, қалған бір бөлігі дауыс беруге қатыспайтын болған ғой деген түсінік қалыптасуы мүмкін.

Бұл мәтіндегі «үштен екісінің» деген тіркесті «үштен екі» етіп алмастырса жетіп жатыр. Сонда өз дауыстарын беруге депутаттардың

барлығы да қатысатын болып шығады. Ал енді осындай аса маңызды норма Конституция мәтінінде алты жерде кездеседі, соның барлығы осылай аударылып отырған.

Мысал №2: Үкіметке сенім туралы мәселе қозғалған 61-баптың 7-тармағында: «Голосование по этому вопросу проводится не ранее чем через сорок восемь часов с момента постановки вопроса о доверии» – деп келетін сөйлем өз ана тілімізге былай аударылыпты: «Бұл мәселе бойынша дауыс беру сенім білдіру туралы мәселе қойылған сәттен бастап қырық сегіз сағаттан кешіктірілмей жүргізіледі».

Бұндағы қателік: Біріншісі – бұл жерде сенім білдіру туралы мәселе емес, сенім туралы мәселе айтылып отыр. Өйткені Парламент дауысқа сенім білдіру туралы мәселені қойғалы отырған жоқ, жалпы сенім білдіреміз бе, жоқ па деген мәселені көтеріп отыр. Екіншісі – «қырық сегіз сағаттан кешіктірілмей» деген тіркес сол қырық сегіз сағаттың ішіндегі +кез келген уақытта деген ұғымды білдіріп тұр. Ал шын мәнінде конституциялық талапқа сәйкес дауыс беру «қырық сегіз сағаттан ерте өткізілмеу керек».

Шындағына келгенде заң ресми орыс тілінде жазылып болғаннан кейін мемлекеттік тілге аударылады. Қазіргі таңда осы салаға арнайы мамандандырылған кәсіби аудармашылар өте аз. Заңды аударуда, әдетте, 100-150 мың теңге жұмыс істейтін арзанқол аудармашылардың көмегіне сүйеніп жатады. Ал аталған аудармашылар, Білім және ғылым министрлігі күзіретіне қарайтын институттар жасап шығарған *sozдіk.kz* не болмаса көп қолданылатын *translate.google.com* сияқты аударма құралдарын қолданатыны жасырын емес. Сайып келгенде, аударма сапасы төмендеп, мүлде басқа түсінікті жеткізеді.

Заң ғылымдарының кандидаты, Жоғарғы Сот төрағасы Бағлан Мақұлбеков: «Заң – халықтың өмір сүру ережесі. Әр азаматтың тағдырына қатысты өте қуатты қару. Сол үшін әр сөз нақты, дәл болуы керек. Алайда еліміздегі заңдар ресми тілде талқыланады. Оның себебі – мемлекеттік тілдегі заң терминдері жүйеленбеген, екіұшты мағына беретін немесе баламасы дау тудыратын терминдер өте көп» деген пікірде.

Келесі мысалдарға назар аударалық:

Мысал №3: қылмыстық кодекстің 190-бап, 3-бөлім, 2-тармағында мынандай аударма кездеседі:

«Мынандай мемлекеттік функцияларды орындауға уәкілеттік берілген адам не оған теңестірілген адам не лауазымды адам не жауапты мемлекеттік лауазымды атқаратын адам жасаған алаяқтық, егер ол өзінің қызмет бабын пайдалануымен ұштасса жасалған алаяқтық». Бұл мәтінді кәсіби, оқыған аудармашы аудармағаны айдан анық. Сөйлем ешқандай мағына бермейді.

Мысал №4: бұрынғы қылмыстық заңда бас бостандығынан айыру жазасы өтелетін жерлер – жалпы, қатаң, ерекше режимдегі колониялар және түрме деп аталды. Сонымен қоса бұл атаулар қазірге дейін ешқандай сұрақ не болмаса мәселе туғызған жоқ.

2018 жылы бұл атаулар өзгертіліп, бас бостандығынан айыру жазасы өтелетін мекемелер болып көрсетілді:

- 1) қылмыстық-атқару жүйесінің қауіпсіздігі барынша төмен мекемелері;
- 2) қылмыстық-атқару жүйесінің орташа қауіпсіз мекемелері;
- 3) қылмыстық-атқару жүйесінің қауіпсіздігі барынша жоғары мекемелері;
- 4) қылмыстық-атқару жүйесінің төтенше қауіпсіз мекемелері болып аталатын болды.

Әділ Құрықбаев бұл атаулардағы қауіпсіздігі барынша төмен, орташа қауіпсіз, барынша жоғары қауіпсіз және төтенше қауіпсіз деген сөздер түсінуге қиындық тудыратынын алға тартады.

Аудармада кездесетін осы сынды қателіктердің себептері арнайы бекітілген заң терминдерінде бірізділіктің болмауы салдарынан болып отыр. Аударма жасаушылар кәсіби заңгер болмаған соң заңның кейбір тұстарын түсіне бермейді.

Сөзбе-сөз аударғандықтан өз ана тілімізді өзіміз түсінбейміз. Ана тіліміздің табиғатына жат не болмаса мағынасы келмейтін балама сөздерді жиі қолданады. Сол себепті қазіргі таңда сапалы лингвистикалық сараптама жүргізетін мамандар қажет. Әсіресе ақпарат пен масс-медиа, әлеуметтік желі дамыған дәуірде заң мен құқықтық тұрғыда тілдік сараптама жасай алатын мамандар қажет.

Лингвистикалық сараптама дегеніміз – заң және құқық саласында қолданылатын, қылмысты, құқықбұзушылықты тілдік жағынан болған не болмағанын растайтын, сотта үкім шығаруға пайдаланылатын құзіретті дәйектеме. Лингвистикалық сараптаманың нәтижесі – тергеу кезінде алынған қорытынды, ол фактімен тең тұрады, сот үкіміне әсер етеді.

Сараптама – ҚР заңнамасы талаптарына сай рәсімделген, сот-сараптамалық зерттеуінің барысы мен нәтижесі бар жазбаша құжат. Зерттеу нәтижесі бойынша сот сарапшысы өз атынан қорытынды жазады, оны өз қолы мен жеке мөрі арқылы куәландырады.

Талқылау

Заңнама саласындағы лингвистикалық сараптама – заңның процессуалдық-құқықтық тетіктермен реттелетін сараптама түрі. Сараптама – дәлел, нақты ақпарат алудың тәсілі, құралы.

Лингвистикалық сараптаманы кейде лингвокриминологиялық сараптама, соттық лингвистикалық сараптама, заңдық лингвистикалық сараптама, криминалингвистикалық сараптама, филологиялық сараптама, лингвистикалық экспертиология деп те атайды. Бірақ барлығының маңызы бірдей. Тек заңдық лингвистикалық сараптама құқықтық-қылмыстық істерде емес, заң саласында шығарылған нормативтік құжаттардың тілдік сипатын зерттеуге қолданылады.

Сонымен, лингвистикалық сараптаманың қарастыратын мәселесі – қорлау, қоқан-лоқы көрсету, дерекілік таныту, жазғыру, жала жабу, іскерлік бедел мен абыройға кір келтіру фактілерін анықтау; экстремисттік, ұлтараздық ниеттегі мәтіндерді табу; мемлекеттік мекемелер мен билік тұлғаларына тіл тигізу фактілерін дәлелдеу. Бір сөзбен айтқанда, тілдік сараптама сөйлеу мен сөз, жазылым кезінде орын алған заңға қайшы, қылмысқа итермелейтін, құқықбұзушылық деректер мен мәліметтерді анықтайды.

Сөзге қатысты қылмыстық істер келесідей:

- жала жабу;
- сотқа, сот шешіміне, прокурор мен тергеушіге, куәгерге тіл тигізу;
- үкіметке тіл тигізу, сотқа құрметсіздікпен қарау;
- экстремисттік іс-әрекет жасауға шақыру;
- адамның ар-абыройын түсіру;
- қоғамда діни, ұлтаралық араздық туғызу және т.б.

Құқықбұзушылық істер:

- адамның ар-абыройына, кәсіби беделіне кір келтіру;
- жәбірлеу.

Бұлардың бәрі ҚР Қылмыстық кодексінің 105, 130-131, 174, 314, 372-376, 410, 440, 490-баптарында тұр.

Сөз инвектив лексика, бейинвектив лексика, пікір айту, іскерлік бедел, ақпарат, кекесін, реніш, жала жабу, қоғамдық пікір, тұспалдау, долбар, болжам, цитата мен эвфемизм түріне айтылуы мүмкін. Ал лингвистикалық сараптама жасаушы маманның мақсаты – сөздің қай тілдік бағалауға жататынын табу әрі дәлелдеу. Ал лингвист маманның бұл жердегі басты қаруы – түсіндірме және салалық сөздіктер.

Лингвистикалық сараптама түрлеріне келетін болсақ, автортану (қолтаңба тану) – белгілі бір туындының авторын, плагиатты, стильдік ұқсастықты анықтайтын зерттеу түрі. «Бұл шығарманың авторы кім?» деген сауалға жауап іздейді.

Мағыналық және семантикалық сараптама адамның ар-намысын қорлайтын, іскерлік беделіне кір келтіретін сөздерді, жала жабуды, халықаралық және дінаралық қақтығыстарды туғызатын, белгілі бір адресатқа қатысты айтылған сөз бен сөз тіркестерін зерттейді. Лингвист-

эксперт жазылған және айтылған ақпараттарды жан-жақты талдап, оның рас-өтірігін анықтайды.

Атаулар сараптамасы – тауар маркасы мен тауар атауының әдеби тіл нормасына сай келетінін не келмейтінін, мазмұнында негативті ақпараттың бар-жоғын анықтайын (есірткіні, ішімдікті насихаттау, т.б.) сараптама. Бұған тауар белгісін заңсыз пайдалану мен қайталау да жатады.

Соңғы уақытта заңға жиі өзгерістер енгізіледі. Атап айтсақ, 2000 жылы қабылданған «Сот жүйесі және судьялардың мәртебесі туралы заңы» 2006 жылға дейін тұрақты болып келеді де, 2006-2019 жылдары осы аталған 54 баптан тұратын заңға 200-ге тарта өзгерту мен толықтырулар енгізілген көрінеді.

2014 жылғы 3 шілдеде қабылданған Қылмыстық кодекске қылмыстық заң күшіне енгізілген күннен бастап аталған жылдың қараша айына дейін өзертулер мен толықтырулар енгізу туралы 11 мәрте заң қабылданыпты. Осы заңдармен қылмыстық кодекстің жалпы бөліміне ғана 106 өзгерту мен толықтырулар енгізілген екен.

Қазіргі әлемде құқықтық нормалар әлеуметтік реттеу жүйесінде жетекші орын алады, ал оларды білдірудің негізгі қайнар көздері нормативтік құқықтық актілер болып табылады. Осыған байланысты заң шығару қызметі ерекше мәнге ие және оның тиімді жүзеге асуының негізгі шарты – тілдік құралдарды дұрыс қолдану. Себебі заң шығару қызметі субъектісінің еркін білдіретін және барлық мүдделі тұлғаларға жеткізетін негізгі элемент – тіл. Құқықтық терминдерді әрқашан дұрыс және біркелкі қолдану заңдарды дұрыс түсінуге, заңдылық пен тәртіпті нығайтуға, адамдардың құқықтары мен бостандықтарын қамтамасыз етуге өте қажет.

Аталған мәселе былтырғы жылдың 11 сәуірінде Парламент Мәжілісінде өткен «Рухани жаңғыру: қазіргі қазақ терминологиясы» деп аталатын ғылыми-тәжірибелік конференцияда да көтерілген болатын. Ғалымдардың бірқатары Үкімет жанындағы Республикалық терминология комиссиясы бекіткен сөзді алуға да, алмауға да болатынын айтып, Үкіметке реніштерін жеткізген. Өйткені, ол – кеңесші орган болып табылады. Өкінішке орай, «Терминком қабылдаған сөздер Үкіметтің қаулысымен бекітілсін» деген нұсқау әлі де болса шешімін таппай келеді.

«Заң мемлекеттік тілде қабылдануы үшін қазақ тілді ортада талқылануы керек» деген ұсынысты ортаға экс-депутат, қоғам қайраткері Мұрат Әбеннов салған болатын. Ол кісінің айтуынша, қазіргі заңдық өзгерістерді қазақ тілді қоғам талқыламай, заң қазақ тілінде қабылданбайды.

Аталған ұсынысты филология ғылымдарының докторы, профессор Шерубай Құрманбайұлы да құптады. Оның айтуынша, мұндай жиындар қанша жыл бойы келе жатса да, әлі күнге өз нәтижесін бермеген.

Мақалада ұсынылған тұжырымдама тіл мен заңның өзара әрекеттесу ерекшелігі идеясына негізделген. Тіл мен заңның қиылысындағы қазіргі зерттеулер осы саладағы лингвистикалық мәселелердің өзектілігі мен кеңдігін көрсетеді. Бұл жұмыста тіл мен құқықтың өзара әрекеттесу саласына қатысты зерттеу перспективаларын анықтауға талпыныс жасалды. Жұмыстың негізгі нәтижесі құқықтық лингвистиканың зерттеу нысаны болып табылатын тілдің құқықтық аспектісіне жүйелі шолу болды..

Қорытынды

Тұжырымдай келе, заңнамалық лингвистика тілді өзінің заңды болмысында зерттейтін, қолданбалы зерттеулердің саласы ретінде іргелі лингвистикаға жаңа міндеттер қоятындығын, олардың шешімі лингвистикалық және құқықтық білімнің өсуіне, тіл дамудың әлеуметтік дамудағы рөлін түсінуге, сайып келгенде үйлесуге ықпал ететіндігін атап өтеміз. Заң адамзат өмірінің бір бөлігі болып табылады. Сондықтан заң тілі барынша түсінікті болуы үшін жоғарыда келтірілген аудармаларды білікті, кәсіби мамандардың аударғаны жөн.

Қорыта айтқанда, заң лингвистикасын аса мемлекеттік маңызы үлкен міндеттердің шеңберінде толықтыра отырып дамытудың келелі мақсаты – ұлттық терминдік қорымызды байыту, балама ұғымды атауларды, тұрақты тіркестік терминдер мен сөз орамдарын ұлттық заң тіліне қойылатын талап үдесіне сай қолдануға мейлінше ден қою болмақ.

ӘДЕБИЕТ

[1] Қайдаров Ә. Қазақ терминологиясына жаңаша көзқарас. – Алматы: Жалын, 1993. – 611 б.

[2] Жүзбаев Б.Т. Криминалистикалық сараптамаларды жіктеу мәселелері/ Б.Т. Жүзбаев // ҚР ішкі істер министрлігі Қарағанды академиясының хабаршысы (Вестник Карагандинской академии Министерства внутренних дел РК). – 2011. –Т.№4. –С.43-45.

[3] Омашұлы. Заң қай тілде жасалып жатыр? – Егемен Қазақстан газеті. –16.08.2012 ж. – № 326 (263193) . – 21 б.

[4] Заң шығару Институтының Жаршысы ғылыми-құқықтық журнал. – 2012. – № 1 (25). – 15-17б.

[5] Голев Н. Д. Об объективности и легитимности источников лингвистической экспертизы // Юрислингвистика-3: проблемы юрислингвистической экспертизы. – Барнаул, 2001. – С. 14-29.

REFERENCES

- [1] Qaidarov Ä. Qazaq termiologiasyna jañaşa közqaras (A new approach to Kazakh thermology). Almaty: Jalyn, 1993. 611 p. [In Kaz.]
- [2] Jüzbaev B.T. Kriminalistikalyq saraptamalardy jikteu мәseleleri (Classification of forensic examinations Problems of classification of forensic examinations)/B. T. Jüzbaev // QR ıǵkǵ ıster ministrlıǵı Qaraǵandy akademiiıasynıy habarǵysy (Vestnik Karagandinskoi akademii Ministerstva vnutrennih del RK). 2011, t. №4, p.43-45. [In Kaz.]
- [3] Omaşuly. Zań qai tilde jasalyp jatyr (What language is the law written in)? Egemen Qazaqstan gazetı. 16.08.2012. № 326. (263193) 21 p. [In Kaz.]
- [4] Zań syǵaru İnstitutynıy Jarǵysy ğylymi-qūqyqtyq jurnal (Herald of the Institute of Legislation is a scientific and legal journal). .№ 1 (25), 2012, 15-17 p. [In Kaz.]
- [5] Golev N.D. Ob obektivnosti i legitimnosti istochnikov lingvisticheskoi ekspertizy (On the objectivity and legitimacy of the sources of linguistic expertise) // İurislingvistika-3: problemy iurislingvisticheskoi ekspertizy. Barnaul, 2001. p. 14-29. [In Rus.]

СПОРНЫЕ ТЕКСТЫ В ЮРИДИЧЕСКИХ ДОКУМЕНТАХ

*Жанжигитов С.Ж.¹, Абдуалиулы Б.²

*¹PhD докторант Евразийского Национального университета
имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан,
e-mail: syrym.g_96@mail.ru,

²доктор филологических наук, профессор
Евразийский Национальный университет имени Л.Н. Гумилева
Астана, Казахстан, e-mail: bekzhan_a7@mail.ru

Аннотация. Одним из важнейших вопросов законодательной техники является язык законодательства, в котором значимое место в настоящее время занимает юридическая терминология. Проблема применения и совершенствования юридической терминологии в национальном законодательстве на сегодняшний день приобретает еще большую актуальность в связи с необходимостью перехода на латиницу, как новый курс скорейшей интеграции в мировое сообщество.

Цель и задача статьи - рассмотреть изучение юридических текстов с точки зрения казахского языкознания, определить теоретические и методические основы общей структуры юридических текстов, обсудить вопросы эквивалентности перевода. В исследовательской работе упоминаются вопросы рассмотрения юридических документов в области официально-деловой стилистики, степень ее изучения. В ходе написания статьи в юридическом тексте были полностью выявлены все требования официально-делового стиля, проанализирована информационная, прагматическая и познавательная функция в юридической структуре.

Предметом данной статьи является определение проблем юридической терминологии, используемой в законодательных актах, а

также требований к юридической терминологии. В статье отмечается, что неправильно употребляемые термины нормативных правовых актов являются одной из причин, приводящих к неточностям и неясностям текстов и различному толкованию норм. Это показывает практическую значимость статьи.

В статье использованы метод наблюдения, метод описания, метод систематизации, методы лингвостатистического и структурного анализа.

Авторы на примере терминов, не соответствующих содержанию и форме юридических понятий, указывают способы их устранения – соблюдение требований терминологии и норм языка. В качестве результативных способов устранения ошибок в действующих нормативных правовых актах отмечают проведение мониторинга на предмет устранения терминологических недостатков и устранение таковых во время проведения лингвистической экспертизы на аутентичность проектов нормативных правовых актов. Авторы, указывая на перечень требований при анализе терминов, отмечают важность их соблюдения в работе с нормативными правовыми актами, для обеспечения передачи точного и правильного содержания. Также для совершенствования качества нормативных правовых актов, в частности, и улучшения их терминологии, действенным методом является повышение квалификации кадров и улучшение методики по вопросам юридической техники, в том числе языка и терминологии. В этом научная новизна статьи.

Рассмотрены основные характеристики юридической терминологии, изучена и доказана структура системы, что, несомненно, позволит оптимизировать процесс преподавания.

Ключевые слова: законодательная техника, нормативно-правовой акт, законотворчество, законодатель, язык закона, стиль закона, юридическая терминология, научная концепция

CONTROVERSIAL TEXTS IN LEGAL DOCUMENTS

*Zhanzhigitov S.Zh.¹, Abdualiuly B.²

¹PhD student of L.N. Gumilyov Eurasian
National University, Astana, Kazakhstan,
e-mail: syrym.g_96@mail.ru,

²doctor of Philological Sciences, professor
L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan,
e-mail: bekzhan_a7@mail.ru

Abstract. One of the most important issues of legislative technology is the language of legislation, in which one of the most significant roles belongs to legal terminology. Today the problem of applying and improving legal terminology in the national legislation is more important than ever before

due to the switch to the Latin alphabet which states the new course of rapid integration into the world community.

The purpose and objective of the article is to consider the study of legal texts from the point of view of Kazakh linguistics, to determine the theoretical and methodological foundations of the general structure of legal texts, to discuss issues of translation equivalence. The research work mentions the issues of consideration of legal documents in the field of official business style, the degree of its study. In the course of writing the article in the legal text, all the requirements of the official business style were fully identified, the informational, pragmatic and cognitive function in the legal structure was analyzed.

This article aims to identify the problems of legal terminology used in legislative acts, as well as the requirements for legal terminology. The article notes that incorrect use of terminology in legal acts is one of the reasons that lead to inaccuracies and ambiguities of legal texts and different interpretation of norms. This shows the practical significance of the article.

The article uses the method of observation, the method of description, the method of systematization, methods of linguostatistical and structural analysis.

The authors, having pointed out some examples of terminology that does not correspond to the content and form of legal concepts, indicate the ways of elimination of such mistakes- compliance with the requirements of terminology and language norms. Monitoring of the existing regulatory legal acts, that concentrates on terminological shortcomings, and linguistic expertise for the authenticity of draft legal acts are another methods that need to be mentioned. The authors point out the requirements to the terminology analysis and note the importance of terminology compliance with regulatory legal acts for ensuring the accuracy and correctness of content. This is a scientific novelty of the article.

The main characteristics of legal terminology are considered, the structure of the system is studied and proved, which will undoubtedly allow to optimize the teaching process.

Key words: legislative technique, legal-norm act, legislation, legislator, the language of the law, style of law, legal terminology, scientific conception.

Статья поступила 29.09.2022

UDC 81`37

SRSTI 16.21.51

<https://doi.org/10.48371/PHILS.2023.67.95.006>

THE CONCEPT "THAMES" IN THE ASPECT OF SECONDARY LINGUISTIC INTERPRETATION

*Zhumagulova B.S.¹, Karibayeva B.E.², Yershay G.K.³

*¹cand.of.Ph,Sc., Professor, Ablai Khan KazUIRandWL,

Almaty, Kazakhstan, e-mail: youmbs@mail.ru,

²PhD, Associate Professor, Ablai Khan KazUIRandWL,

Almaty, Kazakhstan, e-mail: buadat_ke@mail.ru,

³master of Arts., 2nd year PhD student, KazUIRandWL, Almaty, Kazakhstan,
e-mail: gulnar.yershay@gmail.com

Abstract. This article discusses the problem of individual interpretation of knowledge about the world by the author of a literary work in the process of cognition and reflection of the objective reality in language. The article supports the idea of an interpretive function of language as a cognitive activity. Language acts as an important tool for the author's subjective interpretation of the world and knowledge of the world influencing the formation of meanings in the context of the work.

The article is aimed at analyzing linguistic interpretation of the factual knowledge in the content structure of the concept "THAMES" in the literary and regional work "*Thames: Sacred River*" by Peter Ackroyd with a focus on the cognitive and linguistic mechanisms of the author's construction.

The methodology of the study is based on a functionally-representative analysis as a kind of conceptual analysis.

The received outcomes of the analysis consist of the following additional meanings about the Thames resulting from the author's interpretation of the factual, i.e. collective (*physical-geographical, hydrological, and temporal*) information: the River Thames as a part and gift of the everlasting Nature has defensive-strategical, administrative-political, navigational, agricultural and historical-cultural significance and so becomes the main hero of the work with its origin, character, and role in the development of the country. Main cognitive and linguistic mechanisms and means of the secondary linguistic interpretation were revealed, analyzed, and grouped.

The scientific value and practical significance of the study are determined by the fact that the results of this study can become the basis for further in-depth analysis of the interpretative function of language, the materials of the work can serve as a methodological guide, as well as in the development of special courses on the interpretation of artistic discourse.

Key words: concept, cognitive linguistics, interpretation, linguistic interpretation, secondary interpretation, cognitive and linguistic mechanisms, linguistic means, collective knowledge

Basic provisions

The presented article is based on the theory of the anthropocentric nature of language and the theory of linguistic interpretation (N.N. Boldyrev and others).

Analysis of the process of the author's interpretation of the collective knowledge (*physical-geographical, hydrological, and temporal*) in the content of the concept "THAMES" in Peter Ackroyd's work "The Thames: the Sacred River" revealed additional meanings created with the help of different cognitive and linguistic mechanisms and means. The received outcomes of the research show the interaction of collective and individual knowledge as well as the role of secondary linguistic interpretation in the process of cognition of the world by the author of the literary and regional work.

Introduction

The idea of W. von Humboldt about the anthropocentric nature of language declared in the second half of the 19th century, found its development in the anthropocentric paradigm in linguistics as the realization of anthropocentrism as a general scientific paradigm in the 20th and at the beginning of the 21st century. In this aspect, the anthropocentric theory of language and theory of linguistic interpretation, worked out by representatives of the Tambov School of Cognitive Linguistics, present a significant contribution to the disclosure of the anthropocentric essence of language.

The anthropocentric nature of language is manifested in the process of linguistic interpretation of the world. "Интерпретация является неотъемлемым свойством человеческого сознания и познавательных процессов" [1, p. 11]. It seems obvious that interpretation in the process of cognition is carried out with the help of language. According to N.N. Boldyrev, the instrumental function of language in cognitive activity is not taken into account: linguistic interpretation affects the process of cognition itself, and therefore deserves separate consideration and analysis. This necessity, relying on the works of both the foreign (first of all R. Jackendoff, J. Fauconnier, L. Talmi) and some of the Russian linguists, was convincingly justified by N.N. Boldyrev, devoting a series of his publications to the interpretive function of language, in which the cognitive specificity of linguistic interpretation is discussed including its main types and manifestations [1, p. 11].

The presented article is aimed at analyzing of linguistic interpretation of the factual knowledge in the content structure of the concept "THAMES" in the literary and regional work "*Thames: Sacred River*" by Peter Ackroyd with a focus on the cognitive and linguistic mechanisms of author's construction.

Description of materials and methods

The problems of linguistic interpretation are studied in the Russian School of Cognitive Linguistics, in collective and author monographs, namely by: N.N. Boldyrev, O.V. Magirovskaya, E.G. Belyaevskaya, O.G. Dubrovskaya, V.Z. Demyankov, and others. In their works, various aspects of the general theory are considered, as well as the interpretative aspects of linguistic units at different levels of the language system.

As N. N. Boldyrev notes, language, invisibly presented in our sphere of values and the system of life attitudes, suggest one or another way of interpreting the world around us. The author identifies two types of linguistic interpretation – primary, which results in collective knowledge by the categorization of natural objects; and secondary, which results in new knowledge about the world in the processes of secondary conceptualization and categorization of the collective knowledge [2].

The secondary interpretation is individual and represents the interpretation of collective knowledge and collective cognitive schemes in the individual conceptual system of a particular person. The result of secondary interpretation is secondary conceptualization and categorization, which presuppose a secondary understanding of signs in the processes of classifying and evaluating interpretation and reinterpretation of verbalized knowledge about the world.

The material of the study is the novel by Peter Ackroyd "*Thames: Sacred River*". The Thames is one of the most famous rivers in the world. Its history is as great as the history of England and London. The concept "THAMES" is a complex concept that combines fragments of English geography, history, industry, culture, and spirituality as one of the most important components of the British linguistic picture of the world.

The literary and regional novel covers various aspects of the concept "THAMES", namely: physical-geographical, hydrological, temporal, industrial, and others. In this material, we see the collective knowledge of the world, the river. In the process of secondary interpretation of the factual material by the author, individual additional meanings are formed, based on the interaction of collective, encyclopedic, and author knowledge.

The concept "THAMES" is the result of the interaction of various cognitive and linguistic mechanisms revealed in the work of Peter Ackroyd

“*Thames: Sacred River*”. Cognitive mechanisms of formation of conceptual meaning or mechanisms of structuring conceptual meaning are understood according to N.N.Boldyrev’s unified classification [3, p. 101].

In the article, a functional-representative analysis is used as one of the methods of conceptual analysis. The proposed method can be defined as a special linguistic method within the framework of a cognitive approach to language study. It represents a conceptual analysis in terms of identifying not only the content of the concept but also how this content, formed by a set of conceptual characteristics, is conveyed in the language, and which linguistic levels and factors are involved in its representation in each particular case.

Results and discussion

The analysis of the secondary linguistic interpretation is represented in the material of the first chapter of the book *THE MIRROR OF HISTORY, 1.1 THE RIVER AS FACT*. Concerning the information, the chapter is analyzed in the following aspects: *physical-geographical, hydrological, and temporal*.

The physical-geographical aspect describes the geographical location and shows the most important resources of the River Thames that determine the natural and socio-economic features of the country. The additional features of the River Thames are realized by cognitive and linguistic mechanisms in the process of secondary linguistic interpretation of the physical-geographical knowledge about the Thames as the object of the world. For clarification, the table is presented below:

Table 1. Physical-geographical aspect (text fragment 1)

	Text fragment	Cognitive mechanisms	Linguistic mechanisms and means	Examples
1.	<i>It has a <u>length</u> of <u>215 miles</u>, and is navigable for <u>191 miles</u>. It is the <u>longest</u> river in England but not in Britain, where the Severn is <u>longer</u> by approximately <u>5 miles</u>. Nevertheless, it must be the <u>shortest</u> river in the world</i>	- Comparison	-Morphological structure: Comparative adjectives	<i>The longest river, longer, the shortest</i>

<i>to acquire such a famous history. The Amazon and the Mississippi cover almost <u>4,000 miles</u>, and the Yangtze almost <u>3,500 miles</u>; but <u>none of them</u> has arrested the attention of the world in the manner of the Thames.</i> [4, p. 3]	-Classification, Specification -Contrast	-Nomination: Measures, Numerals, Geographical toponymical nouns	<i>Length of 215 miles, navigable for 191 miles, longer by 5 miles, almost 4000 miles (Amazon and Mississippi), almost 3500 miles (Yangtze)</i>
	-Contrast -Focusing	- Grammatical emphasis -Adversative conjunction	<i><u>but none of them</u> in the manner of the Thames.</i>
	-Estimation	-Expressiveness: Emotional-evaluative epithet	<i><u>Such a famous history</u></i>
	-Conceptual metaphor	-Linguistic metaphor: Personification, Dead metaphor	<i><u>has arrested the attention of the world (Thames).</u></i>
	-Conceptual metonymy	-Linguistic metonymy: the whole for the part	<i><u>attention of the world</u></i>

In the given text fragment the physical-geographical aspect of the River Thames is presented by the factual information about its *length* data in comparison with the longest rivers in Britain (*the Severn*) and the world (*the Amazon, the Mississippi, the Yangtze*; 215, 191, 5, 4000, 3500 miles). By cognitive mechanisms of comparison, specification, and contrast and focusing on corresponding linguistic mechanisms and means the author reveals the historical and cultural significance of the Thames in the world based on a secondary interpretation of real facts about the length of the river. This additional information about the river Thames is intensified by cognitive mechanisms of contrast (*the shortest river in the world to acquire such a famous history; but none of them in the manner of the Thames*) as well as by conceptual metaphor and metonymy (*has arrested the attention of the world*). Linguistic mechanisms and means are units of nomination: measures, numerals, and geographical toponymical nouns, on the one hand, and means of grammatical emphasis, expressiveness, and imagery, on the other hand. So, based on choice, selection of the factual information (length of rivers), its combination and classification (comparison, contrast, etc.), and estimation (such a famous history) the idea about the historical importance of the river Thames in the world is actualized by the author as the additional information

based not only on the physical- geographical characteristics (the longest river in England) but also on other criteria, which motivate the nomination of the river Thames as the “sacred” one.

Table 2. Physical-geographical aspect (text fragment 2)

	Text fragment	Cognitive mechanisms	Linguistic mechanisms and means	Examples
2.	<i>It runs along the borders of <u>nine English counties</u>, thus reaffirming its identity <u>as a boundary and as a defence</u>. It divides <u>Wiltshire from Gloucestershire, and Oxfordshire from Berkshire</u>; as it pursues its way it <u>divides Surrey from Middlesex (or Greater London as it is inelegantly known) and Kent from Essex</u>. It is also a border of Buckinghamshire. <u>It guarded these once tribal lands in the distant past, and will preserve them into the imaginable future</u>. [4, p. 3]</i>	Concretization	Nomination: Toponymical Proper nouns Expressiveness: Enumeration, Syntactical parallelism	<u>Nine English counties, tribal lands</u> (general), <u>Wiltshire from Gloucestershire, Oxfordshire from Berkshire</u> <u>Surrey from Middlesex, Kent from Essex, Buckinghamshire</u> .
		Profiling: base-the river Thames profile- functions; Focusing	Lexical variation: Synonymic expressions	<u>Borders, as a boundary and as a defence, it divides. It guarded, will preserve.</u>
		Contrast: retrospective, prospective vectors	Expressiveness: Antithesis, Antonyms	<u>in the distant past the imaginable future</u>

The above-mentioned fragment shows another feature of the River Thames in the physical-geographical aspect. Being a natural water space Thames functions as a natural boundary and as a defense’ for ‘nine English counties. The cognitive mechanisms of profiling, focusing, and concretization in combination with linguistic mechanisms and means of nomination, lexical variation, and expressiveness create the new meaning of the river as an important defensive-strategical, political-administrative, and state-forming factor. The conceptual contrast with antonymic antithesis (in the distant past and the imaginable future) unifies retrospective and prospective time vectors. The meaning of this interpretation is that the gardening functions of the Thames are permanent throughout the historical time. Thames are permanent throughout the historical time.

Table 3. Physical-geographical aspect (text fragment 3)

	Text fragment	Cognitive mechanisms	Linguistic mechanisms and means	Examples
3.	<i>There are <u>134 bridges</u> along the length of the Thames, and <u>forty-four locks</u> above <u>Teddington</u>. There are approximately <u>twenty major tributaries</u> still flowing into the main river, while others such as the <u>Fleet</u> have now disappeared under the ground. Its '<u>basin</u>', the area from which it derives its water from rain and other natural forces, covers an area of some 5,264 square miles. And then there are the springs, many of them in the woods or close to the streams beside the Thames. There is one in the wood below <u>Sinodun Hills</u> in <u>Oxfordshire</u>, for example, which has been described as an '<u>everlasting spring</u>' always fresh and always renewed [4, p. 3].</i>	Focusing Inference	Numerals Expressiveness: Enumeration, Syntactical parallelism	<i><u>forty-four locks</u>, <u>134 bridges</u>, <u>twenty major tributaries</u></i>
		Concretization	Nomination: Toponymical Proper names	<i><u>Sinodun Hills</u>, <u>Oxfordshire</u>, <u>Fleet</u>, <u>Teddington</u></i>
		Profiling	Nomination: lexical variety, terms	Nature → basin → natural forces → water → rain, tributaries, springs, stream
		Conceptual metaphor	Linguistic metaphor	<i>as an '<u>everlasting spring</u>'</i>

In the given fragment, the cognitive mechanism of profiling (*Nature → basin → natural forces → water → rain, tributaries, springs, stream*) represented using nomination (*lexical variety, terms*) ensures the actualization of a particular characteristic of the Thames as a natural phenomenon. The Thames is presented as a part and gift of Nature, which supplies the river with water from different sources including earth and woods, and the natural process of water circulation. The idea of the 'everlasting' existence of the Thames and Nature is emphasized by the conceptual and linguistic metaphor '*everlasting spring*'.

In its turn, the Thames feeds the population, ensures the river navigation, and communication lines, and meets agricultural and other needs along its length (*forty-four locks, 134 bridges, twenty major tributaries*). This information is inferred from real facts given by quantitative numerals and means of linguistic expression.

Table 4. Hydrological aspect (text fragment 4)

	Text fragment	Cognitive mechanisms	Linguistic mechanisms and means	Examples
4.	<i>The average flow of the river at Teddington, chosen because it marks the place where the tidal and non-tidal waters touch, has been calculated at 1, 145 millions of gallons (5,205 millions of litres) each day or approximately 2,000 cubic feet (56.6 cubic metres) per second. The current moves at a velocity between $\frac{1}{2}$ and $2\frac{3}{4}$ miles per hour. The main thrust of the river flow is known to hydrologists as the <u>thalweg</u>; it does not move in a <u>straight</u> and <u>forward</u> line but, mingling with the inner flow and the variegated flow of the <u>surface</u> and <u>bottom</u> waters, takes the form of a <u>spiral</u> or <u>helix</u>. More than 95 per cent of the rivers energy is lost in <u>turbulence</u> and <u>friction</u>. [4, p. 3]</i>	-Contrast	-Antithesis, Antonyms	<i><u>tidal and non-tidal waters</u>; <u>straight and forward</u> line↔ <u>a spiral or helix</u>; the <u>inner flow</u> and the <u>variegated flow</u> of the <u>surface</u> and <u>bottom</u> waters</i>
		-Concretization -Inference	-Enumeration: Numerals, Mesuares	<i>at 1, 145 millions of gallons (5,205 millions of litres) 2,000 cubic feet (56.6 cubic metres)</i>
		-Specification in the field of hydrology	-Nomination: Hydrological terms	<i>1. <u>Thalweg</u>: a line connecting the lowest points of successive cross-sections along the course of a valley or river. 2. <u>thrust</u>, <u>turbulence</u>, <u>friction</u></i>

The hydrological aspect indicates the features of natural waters, phenomena, and processes proceeding in them.

The interpretation of the Thames based on hydrological characteristics is realized through the cognitive mechanism of contrast with the antithesis and antonyms on the linguistic level (*tidal and non-tidal waters; straight and forward line↔ a spiral or helix; the inner flow and the variegated flow of the surface and bottom waters*). The author shows the original, self-willed character of the river and its dissimilarity to others. The accurate factual hydrological information about the river flow is emphasized by the cognitive mechanisms of concretization and specification with the help of linguistic mechanisms of enumeration and nomination (hydrological terms). And to define concrete numbers, the author makes use of units of measurement like liters, cubic meters, and miles and numerals (*at I, 145 million gallons (5,205 million liters) 2,000 cubic feet (56.6 cubic meters)*).

In this way, on the background of the factual information, the image of the river Thames as a powerful natural stream with its character is inferred. Being a creation of nature, it acts as a living organism, becoming an action hero of the work with its origin, character, and role in the development of the country.

The temporal aspect provides information about space and time as an integral part of the picture of the world. Time cannot be separated from space. Space and time are parts of a single whole, which is called the space-time manifold, a continuum that is reflected in events. This temporal aspect can incorporate various cognitive mechanisms and linguistic means into a format of knowledge. Below, in table 5, the chosen extract as a material of analysis describes the temporal space of the river Thames:

Table 5. Temporal aspect (text fragment 5)

	Text fragment	Cognitive mechanisms	Linguistic mechanisms and means	Examples
	<i>The general riverscape of the Thames is varied without being in any sense spectacular, the paraphernalia of life ancient and modern clustering around its banks. It is in large part now a domesticated river, having been tamed and controlled by many generations. It is in that sense a piece of</i>			

5.	<i>artifice, with some of its landscape deliberately planned to blend with the course of the water. It would be possible to write the history of the <u>Thames as a history of a work of art</u> [4, p. 5].</i>	Contrast, retrospective, prospective vectors of time	Expressiveness Antithesis: Anthonymys	<i>paraphernalia of life <u>ancient and modern</u> clustering around its banks.</i>
		Conceptual metaphors	Linguistic metaphors, Personification	<i>...now a <u>domesticated river, having been tamed and controlled by many generations. ...a piece of artifice... ...to write the history of the Thames as a history of a work of art.</u></i>

To show the temporal attributes of the Thames, the author describes the riverscape by using antonymic adjectives (*paraphernalia of life ancient and modern clustering around its banks*) in the frame of the cognitive mechanism of contrast of two contrary time vectors: retrospective and prospective. The additional meaning of this interpretation is that the character of the river should not be limited only by its physical-geographical and hydrological features as an aqua-natural object. The Thames exists in the historical-cultural context of national development in time reflecting its main material and spiritual phenomena.

The main characteristics of the “temporal” aspect are realized with the cognitive mechanism of conceptual metaphors which are represented by linguistic metaphors (*a piece of artifice, the history of the Thames as a history of a work of art*). The geographical object of the river Thames is transferred into the conceptual field of works of art, the history of the river should be analogically studied and described as the history of artistic artifacts. So, the river Thames, as a *domesticated river*, is a creative work of both: Nature and the Nation, as a result of the processes of its ‘*taming and controlling by many generations*’ through the time of historical development.

In this way, based on the secondary interpretation, the Thames is interpreted as a significant historical-cultural phenomenon, whose ancient and modern attributes along the river reflect the chronology of time.

Conclusion

This study focused on the analysis of the secondary linguistic interpretation of the knowledge about the world on the material of the first

chapter 1.1 *THE RIVER AS FACT* in the literary and regional work "Thames: Sacred River" by Peter Ackroyd. The interpretation of the factual information is shown separately in several aspects: *physical-geographical, hydrological, and temporal* revealing cognitive and linguistic mechanisms which are represented in the context by linguistic means.

Having analyzed the fragments of the chapter, we can come to the following conclusions:

The author's interpretation of *the physical-geographical* facts presents the River Thames as a part and the gift of everlasting Nature, which feeds the population, ensures the river navigation, and communication lines, and meets agricultural and other needs along its length; besides, the additional meaning of the river is created as an important defensive-strategical, political-administrative and state-forming factor; and first of all the idea about the historical importance of the river Thames in the world is actualized.

Then, based on *the hydrological* factual information the Thames is interpreted as a powerful natural stream with its character. Being a creation of nature, it acts as a living organism, becoming an action hero of the work with its origin, character, and role in the development of the country.

In *the temporal aspect*, the Thames is shown as a significant historical-cultural phenomenon, whose ancient and modern attributes along the river reflect the chronology of time.

1) The main cognitive mechanisms used by the author in the process of the second interpretation of the collective factual knowledge in the content structure of the concept "THAMES" are the following: contrast, concretization, specification, focusing, profiling, inference, comparison, conceptual metaphor, etc. Linguistic mechanisms include nomination (toponymical proper names, terms, numerals, units of measurement), lexical variation, linguistic metaphor, and different means of expressiveness (antithesis, enumeration, syntactic parallelism, etc.)

2) The received outcomes of the research illustrate the interaction of collective and individual knowledge as well as the role of secondary linguistic interpretation in the process of cognition of the objective reality reflected by the author's artistic mind. So, due to the process of the secondary linguistic interpretation of the knowledge about the world (the river Thames), the author creates a work of the literary and regional genre with the main character – the Thames.

REFERENCES

[1] Boldyrev N.N. Kognitivnaya specifika yazikovoy interpretacii znaniy // Vestnik KazNU (Kazakhskogo nacional'nogo universiteta). Seriya filologicheskaya. 2011a. №3. p. 11-18. (Boldyrev N.N. Cognitive specificity

of the language interpretation of knowledge // Bulletin of KazNU. Philological series. 2011a. No. 3. p. 11-18) [In Rus.]

[2] Boldyrev N.N. Yazyk kak interpretiruyuschi factor poznaniya (Language as an interpretive factor of cognition) // Interpretacia mira v yazyke : kollektivnaya monographiya / nauch.red Tambov: Izdatelski Dom TGU im. G.R. Derzhavina, 2017. (Boldyrev N.N. Language as an interpretive factor of cognition// Interpretation world in language: collective monograph / scientific edition Tambov, Publishing house «TSU named after G. Derzhavin» ,2017) [In Rus.]

[3] Boldyrev N.N. Kognitivnaya semantika .Tambov: Izd-vo Tambovskogo universiteta, 2000, s.235. (Boldyrev N.N. Cognitive semantics. Tambov, Tambov University Press, 2000, p.235) [In Rus.]

[4] P.Ackroyd. Thames: Sacred River, London, Published by Chatto & Windus, 2007

ЕКІНШІ РЕТТІК ТІЛДІК ИНТЕРПРЕТАЦИЯЛАУ АСПЕКТІСІНДЕГІ «THAMES» КОНЦЕПТІ

*Жумагулова Б.С.¹, Карибаева Б.Е.², Ершай Г.Қ.³

^{*1}ф.ғ.к., профессор, Абылай хан атындағы ҚазХҚжӘТУ,
Алматы, Қазақстан, e-mail: youumbs@mail.ru,

²PhD, қауымдастырылған профессор, Абылай хан атындағы
ҚазХҚжӘТУ, Алматы, Қазақстан, e-mail: buadat_ke@mail.ru,

³магистр, 2-курс докторанты, Абылай хан атындағы ҚазХҚжӘТУ,
Алматы, Қазақстан, e-mail: gulnar.yershay@gmail.com

Аңдатпа. Бұл мақалада әдеби шығарманың авторы тілдегі объективті шындықты тану және бейнелеу процесінде әлем туралы білімді жеке түсіндіру мәселесі қарастырылады. Мақалада тілдің интерпретациялық функциясы туралы идея қолдау табады. Тіл шығарманың контекстінде мағыналардың қалыптасуына әсер ететін субъективті-авторлық түсіндірудің маңызды құралы ретінде әрекет етеді.

Бұл мақала Питер Акرويدтың „Thames: Sacred River“ әдеби-елтану шығармасындағы „THAMES“ концептісі туралы фактологиялық білімнің тілдік интерпретациясын жеке авторлық түсіндірудің когнитивті және тілдік механизмдерін ашуға баса назар аудара отырып талдауға бағытталған.

Зерттеу әдістемесі концептуальды талдаудың бір түрі ретінде функционалды-репрезентативті түрде талдауға негізделген.

Алынған талдау нәтижелері фактологиялық, яғни коллективті ақпаратты (физика-географиялық, гидрологиялық және уақыт) жеке-авторлық түсіндіру нәтижесінде „THAMES“ концептісі туралы келесі қосымша мағыналарды зерттеуден тұрады: Темза өзені Мәңгілік Табиғаттың бөлігі және сыйы ретінде қорғаныс-стратегиялық, әкімшілік-саяси, навигациялық, агромәдени және тарихи-мәдени маңыздылыққа ие болады, осылайша, туындының басты кейіпкері-оның шығу тегі, сипаты және елдің дамуындағы рөлі болып есептеледі. Негізгі когнитивті және тілдік механизмдер мен екінші тілдік интерпретацияның тілдік құралдары анықталды, талданды және топтастырылды.

Зерттеудің ғылыми құндылығы мен практикалық маңыздылығы осы зерттеудің нәтижелері, яғни тілдің интерпретациялық қызметін одан әрі терең талдауға негіз бола алатындығымен анықталады, жұмыс материалдары алдағы уақытта әдістемелік құрал бола алады, сонымен қатар көркем дискурсты түсіндіру бойынша арнайы курстар әзірлеуде көмегін тигізеді.

Тірек сөздер: концепт, когнитивті лингвистика, интерпретация, тілдік интерпретация, екінші реттік интерпретация, когнитивті және тілдік механизмдер, тілдік құралдар, коллективті білім

КОНЦЕПТ “THAMES” В АСПЕКТЕ ВТОРИЧНОЙ ЯЗЫКОВОЙ ИНТЕРПРЕТАЦИИ

*Жумагулова Б.С.¹, Карибаева Б.Е.², Ершай Г.Қ.³

*¹к.ф.н., профессор КазУМОиМЯ им.Абылай хана,
Алматы, Казахстан, e-mail: youmbs@mail.ru,

²PhD.,ассоциированный профессор
КазУМОиМЯ им. Абылай хана, Алматы, Казахстан,
e-mail: buadat_ke@mail.ru,

³м.г.н., докторант 2-го курса
КазУМОиМЯ им.Абылай хана, Алматы, Казахстан,
e-mail: gulnar.yershay@gmail.com

Аннотация. В данной статье рассматривается проблема индивидуальной интерпретации знания о мире автором литературного произведения в процессе познания и отражения объективной реальности в языке. В статье поддерживается идея об интерпретирующей функции языка как когнитивной деятельности. Язык выступает как важный инструмент субъективно-авторской интерпретации, оказывающий влияние на формирование смыслов в контексте произведения.

Данная статья направлена на анализ языковой интерпретации фактологического знания в содержательной структуре концепта «THAMES» в литературно-страноведческом произведении Питера Акройда «Thames: Sacred River» с акцентом на раскрытие когнитивных и языковых механизмов индивидуально-авторского толкования.

Методология исследования основана на функционально-репрезентативном анализе как разновидности концептуального анализа.

Полученные результаты анализа состоят из следующих дополнительных смыслов в содержательной структуре концепта «THAMES» в результате индивидуально-авторской интерпретации фактологической, то есть коллективной (физико-географической, гидрологической и временной) информации: река Темза как часть и дар вечной Природы имеет оборонно-стратегическую, административно-политическую, навигационную, агрокультурную и историко-культурологическую значимость и становится, таким образом, главным действующим лицом произведения со своим происхождением, характером и ролью в развитии страны. Были выявлены, проанализированы и сгруппированы основные когнитивные и языковые механизмы и языковые средства вторичной языковой интерпретации коллективного знания о мире.

Научная ценность и практическая значимость исследования определяются тем, что результаты данного исследования могут стать основой для дальнейшего углубленного анализа интерпретационной функции языка, материалы работы могут служить методическим пособием, а также могут быть использованы при разработке спецкурсов по интерпретации художественного дискурса.

Ключевые слова: концепт, когнитивная лингвистика, интерпретация, языковая интерпретация, вторичная интерпретация, когнитивные и языковые механизмы, языковые средства, коллективное знание

Статья поступила 23.10.2022

ӘОЖ 81'42(075.8)

XFTAP 16.01.11

<https://doi.org/10.48371/PHILS.2023.73.33.007>

ҚАЗАҚ ХАЛЫҚ ЛИРИКАСЫНДАҒЫ «БАҚЫТ» КОНЦЕПТІСІ

* Испандиярова А.Т.¹, Әбсадық А.²

*¹А. Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университетінің
докторанты, Қостанай, Қазақстан,
e-mail: ispandyarova@mail.ru,

² ф.ғ.д., А.Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университетінің
профессоры, Қостанай, Қазақстан,
e-mail: absalmas@mail.ru

Аңдатпа. Мақала қазақ халқының ұлттық дүниетанымы үшін маңызды ұғымдардың бірі – бақыт эмоционалдық концептісін талдауға арналған. Бұл мәселе ежелден бері философтар, психологтар, ақындарды қатты толғандырған тақырыптардың бірі болып табылады. Когнитивтік лингвистика ғылымының дамуымен аталмыш мәселені дүниенің тілдік бейнесінде қарастыруға мүмкіндік туып отыр. Бақыт сөзінің этимологиясы мен тарихын қарастыру осы сөздің мағынасы мен қазақ тіл мәдениетінің тарихындағы бақыт феномені туралы идеялар арасындағы байланысты байқауға мүмкіндік береді. Мақаламыздың басты мақсаты - қазақ халық лирикасы тіліндегі бақыт концептісінің көрінісін айқындау. Талдау нысанына Бабалар сөзі жинағына енген тарихи жырлар, қара өлеңдер алынды. Бақыт ұғымына қазақ тілінің түсіндірмелі сөздіктерінен түсініктемелер беріліп, мән-мағынасы ашылды. Жұмысымызда алғаш рет қазақ халық лирикасындағы бақыт концептісінің танымдық сипаты айқындалып, тілдік бірліктерге концептілік талдау жасалынды. Әрбір фреймнің мазмұнын ашып көрсететін ұғымдар жинақталды. Қазақ халқының болмысы мен менталитетін танытатын фреймдер талданды. Қазақ халық лирикасындағы бақыт концептісін қарастыру арқылы когнитивтік лингвистика, лингвомәдениеттаным, этнолингвистика сияқты тіл білімінің жаңа бағыттарына өз үлесімізді қосуға тырыстық деген ойдамыз. Мақаладағы концептілік талдауларды қазақ фольклортануына қатысты арнайы семинарларда пайдалануға болады.

Мақала жазу барысында қазақ фольклоры ұлттың өткені мен бүгінін сабақтастыратын халықтың бай мұрасы болып табылатынына көз жеткіздік. Себебі фольклорда ұлттың тарихы, тағдыры, тұрмыс-тіршілігімен қатар, болашаққа деген сенімі, арманы көрініс тапқан. Ал фольклордың тілін талдау қазіргі тіл біліміндегі өзекті тақырыптардың бірі болып отыр.

Тірек сөздер: халық лирикасы, тарихи жыр, когнитивті лингвистика, концепт, фрейм, тілдік бірліктер, дүниетаным, ұғым

Негізгі ережелер

Зерттеуде фольклор жанрына жататын тарихи жырлар мен қара өлеңдер тіліндегі бақыт концептісін айқындайтын тілдік бірліктер талдауға түсті. Бақыт концептісі тек ғылыми және зерттеу жұмыстарында ғана емес, сонымен қатар адамзаттың сөйлеу айналымында да қолдануға болатынын атап кетуге болады. Зерттеу пәні қазақ тілінде бақыт концептісін жүзеге асырудың әдістері мен құралдары болып табылады. Зерттеу нысанына халық лирикасының салаларына жататын тарихи жырлар мен қара өлеңдердің тілі алынған. Біздің жұмысымыздың мақсаты - бақыт концептісін зерттеу, оның мазмұнын ашуда қолданылатын тәсілдер мен тілдік бірліктердің мәнін анықтау.

Кіріспе

Қазақ халқының дүниетанымдық көзқарастары мен ұлттық идеясын дамытуда рухани құндылықтар белгілі бір орын алады. Өз кезегінде ұлттың рухани бағыты, негізгі өмірлік ұстанымдары, дүниетанымдары осы құндылықтарда қалыптасып, дамыды. Бүгінгі таңда нарықтық экономика мен бұқаралық мәдениет жағдайында адамның өмірі мен өзін-өзі жүзеге асыруы өте жоғары бағаланады. Қоғамдағы бақытты адамның бейнесі қандай болу керектігі жөніндегі ой философтар, психологтар, әлеуметтанушылармен қатар, лингвистерді де толғандырады. Қазіргі тіл білімінің жаңа бағыттары болып саналатын когнитивтік лингвистика, лингвомәдениеттану, гендерлік лингвистика, әлеуметтік лингвистика ғылымдарында *бақыт* ұғымы күрделі категория ретінде зерттеу нысанына айналып отыр. Сол себепті, осындай категорияның концепт құраушылық сипатын, оның мағыналық-ақпараттық өрісін, қазақ дүниетанымындағы аталмыш ұғымының мәнін ашу тіл білімінде өте маңызды деп ойлаймыз.

Концепт сөздің мағынасын тереңдете алады, өйткені аталмыш бірлікте халықтың санасында көрінетін белгілі бір құбылыстың танымдық белгілері бар.

Концепт өріс принципі бойынша ұйымдастырылады және сезімтал образ, ақпараттық мазмұн және интерпретациялық өрісті қамтиды. Аталмыш когнитивтік бірліктің құрылымы тілдік тұлғаның санасында сәулелену дәрежесінің әртүрлі когнитивті белгілерінен қалыптасады. Концептінің ұлттық, әлеуметтік, топтық және жеке ерекшеліктері байқалады. Концептілік талдау әдісі лингво-когнитивті

зерттеу барысында концептінің мән-мағынасын ашып, когнитивті интерпретация жасауды мақсат етеді.

Мәтінге концептілік талдау жасау арқылы автордың ұстанымын, оқиға суреттелген дәуір шындығын, сол заманда өмір сүрген халықтың болмысын, тұрмыс-тіршілігін, көзқарасын, ұлттық сана-сезімін айқындай аламыз.

Қазақ ұлтының түйсігіндегі *бақыт* ұғымының мәнін тану бабаларымыздың халық лирикасынан бастау алады. Себебі халық лирикасында қазақ халқының жүріп өткен жолын, таным-түсінігін көре аламыз. Сондықтан, жұмысымызды қазақ халық лирикасындағы бақыт концептісін сипатын зерттеуге арнап отырмыз.

Материалдар мен әдістер сипаттамасы

Мақаламызда Бабалар сөзінің *Қара өлең, Тарихи жырлар* жинақтары талдауға түсті. *Бабалар сөзі* жинағында қазақ халқының ғасырлар бойы жиналған асыл мұрасы, тарихы, мәдениеті, салт-санасы, философиясы, педагогикасы, өнері түгел қамтылған. Осы еңбектерге жүгіне отырып, бақыт концептін қолданудағы лингвистикалық талдауға бағыт алып отырмыз.

Зерттеу барысында бақыт концептісінің когнитивтік сипатын анықтайтын фреймдер анықталып, олардың мағынасы түсіндірілді.

Фольклорлық шығармалар тілінде ұлттың дүниетанымы, психологиясы, философиясы, салт-дәстүрі, наным-сенімі көрініс табады. Қазақ халқының бай мұрасы болып табылатын *Бабалар сөзі* тіліне концептілік талдау жасау арқылы қазақ халқының көркемдік әлемінің бейнесін танимыз.

Талқылау

Концепт – бұл ақыл-ой, танымдық сипаттағы құбылыстар деген қорытынды жасауға болады. Осылайша, бұл лингвистикалық бірлік сөздің лексикалық мағынасына қарағанда әлдеқайда кең және тереңірек, өйткені ол санаға қатысты семантикалық компоненттерді ғана емес, сонымен бірге адамның жалпы ақпараттық базасын, оның сөйлеуінде болмауы мүмкін тақырып немесе құбылыс туралы энциклопедиялық білімін көрсететін ақпаратты қамтиды.

Концепт мәселесі орыс тіл білімінде XX ғасырдың басынан бастап зерттеле бастады. Ең алғаш рет концепт терминін Ресей тіл білімінде С.С.Аскольдов-Алексеев 1928 жылы қолданған. Ғалым концептіні ойлау үрдістерінде сансыз зат, қимыл, біртектес ойлау қызметін алмастыратын ойлау құрылымы ретінде анықтаған [1, 279 б.].

В.И. Карасиктің ғылыми еңбегінде концептіні адамның жадында сақталған өмір тәжірибесі туралы ментальді білімі деп көрсетеді [2, 41 б.].

Жоғарыдағы ғалымдардың пікірі бойынша концепт адамның жадында сақталған өмір тәжірибесі туралы білім деген қорытындыға келуге болады. Бұл білім әр ұлттың ой-сана әлемінде өзіндік ерекшеліктермен сәулеленеді.

Қазақ халқының дүниетанымдық көзқарастары мен ұлттық идеясын дамытуда рухани құндылықтар белгілі бір орын алады. Өз кезегінде ұлттың рухани бағыты, негізгі өмірлік ұстанымдары, дүниетанымдары осы құндылықтарда қалыптасып, дамыды. Бүгінгі таңда нарықтық экономика мен бұқаралық мәдениет жағдайында адамның өмірі мен өзін-өзі жүзеге асыруы өте жоғары бағаланады.

Б.Тілеубердиев концепт сөздерді, олардың мәні мен мағынасын түсіну жеке адамнан бастау алып, қоғамдық таптар мен тұтас бір ұлттың ой-өрісі, дүниетанымы жайында ақпарат беретіндігін баса айтады [3, 88 б.].

Ғалым А.Исламның пайымдауынша, концептілерді талдау барысында төмендегідей бірізділік ұсталынады: сөздіктегі анықтамасы; концептің мағынасы мен оның әр түрлі философиялық және діни жүйелердегі орны; концептің адамның күнделікті санасындағы түсінігі; концептің әмбебап белгілері; концептің фразеологизмдердің түзілуіне немесе қолдануына әсері; белгілі бір концептіге байланысты сюжеттің немесе образдардың пайда болуы [4, 58 б.].

Кейбір ақиқат дүниелер адам санасындағы эмоционалды, аффективті көңіл-күйі арқылы, ішкі сезімі арқылы көрініс табады. Адамның күрделі эмоциясын білдіретін бақыт концептісі - тақырыптық аясы кең, мазмұны терең, қамтитын мәселелері өте маңызды, концептуалды өрісі өте күрделі концепт.

Арман сияқты, бақыт - бұл идеалдың сезімтал-эмоционалды түрі, бірақ одан айырмашылығы, бұл жеке тұлғаның ұмтылысын емес, сол ұмтылыстарды орындауды білдіреді. Бақыт ұғымы адамның белгілі бір объективті жағдайын немесе субъективті күйін сипаттап қана қоймай, адамның өмірі қандай болуы керек екендігі туралы түсінікті білдіреді.

Қазақ халқының ғаламдық бейнесін сомдайтын бақыт ұғымы іргелі концепт болып табылады. Бақыт қазақ халқының танымдық әлемін көрсететін негізгі категорияға жатады.

Адам баласы бұрынғы заманнан бері бақыттың мәнін түсінуге тырысқанымен бұл ұғымның сырын толық танып біле алмаған. Бұл ұғым тереңірек зерттеуді қажет ететін танымдық құбылыс.

Қазақ дүниетанымында адамның өмірдің мәнін түсінуге, бақытқа жетуге ұмтылысы оның өмір сүруге деген құштарлығын арттырады. Мақсатсыз өмір сүру, өмірдің мәнін түсінбеу адамды бақытсыздыққа әкелсе, керісінше өзінің қоғамдағы орнын анықтап, адамгершілік, мораль құндылықтарын толыққанды түсінген тұлға ғана бақытқа бөленері хақ. Бақыт ұғымы моральдық категория ретінде күнделікті тұрмыс-тіршіліктің бағытын да анықтап көрсетеді.

Қазақ әдеби тілінің сөздігінде бақыт сөзін мына сөздер ашатыны көрсетілген: 1. Бақ, зор қуаныш, шаттық. 2. Адамның өмір қызығы мен қуанышына, рақатына қанағаттану дәрежесін танытатын этикалық ұғым. Бақыт-көп мағыналы ұғым. Оның басты түсініктері: 1) бақ-дәулет, «қолға қонған құс», ырыздық; 2) қуаныш, ләззат, рақат; 3) жақсылыққа, ізгілікке жету, даналық; 4) өмірден өз орнын табу, толыққанды тұлғаға айналу [5, 646].

Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде бақыт сөзі төмендегідей сөздермен тіркесіп, тұрақты тіркес мағынасына ие болады. Бақытқа бөленді – бақытты болды, қызыққа кенелді. Бақыты күйді - бақытсыздыққа ұшырады, бағы тайды. Бақытын түсірді – бақ-талайын жоқ қылды. Бақытын ұрлады бақытсыз етті. Бақыты аспандады [6, 103 б.].

Сонымен қатар бақыт сөзімен синонимдес бақ, талай сөздері беріледі. Бақ – бақыт, талай. Бақыты тасыды – мерейі үстем. Бағы үстем болды – дәулеті тасыды, мерейі биік болды. Бағына орай – бақытына қарай. Бақ құсы басына қонды - бақытқа, дәулетке кенелді. Бақ сынасты – сынға түсті, жарысты. Бағы кесілді – жолы болмады, бақытсыздыққа ұшырады. Бағы байлады – бақытты болуға кедергі жасады. Бақ тайды - бақыттан ада болды [6, 100 б.].

Жоғарыдағы еңбектерден алынған мысалдардан біз бақыт ұғымы тікелей адам факторымен байланысты екендігін аңғарамыз. Келтірілген ақпараттық- тілдік бірліктер бақыт ұғымының мәнін ашуға қызмет еткен.

Нәтижелер

Бақыт ұғымы туралы толығырақ түсінік алу үшін *Бабалар сөзі* еңбегіндегі батырлар жыры мен қара өлеңдер зерттеу нысанына алынды. Қазақ лирикасындағы өлең жолдарын талдау барысында бақыт концептісін айқындайтын келесі фреймдер анықталды: бақыт - сәттілік, бақыт- қысқа мерзімді категория, бақыт -тағдыр, бақыт кілті еңбекте, бақыт оты жанды, бағы өрледі, бақыт-мұрат т.б.

Бақыт - сәттілік. Фольклорлық шығармалар тіліндегі *Өзен ұзақ ағады, бұлағы болса басында; Іздеген бақыт табады; Бақыт қолға қонған құс* секілді мақалдар бақыт концептісінің мағынасын ашып көрсеткен.

Бақыт - қысқа мерзімді категория. Бұл фреймдік қолданыстың мағынасы терең және мазмұнды. Себебі бақыт бүгін бар ертең жоқ. Басыңа келген бақытты қадірлей білу керектігі баяндалады. Қазақ халық лирикасында *өз бақытыңды қадірлемесең, адам бақытсыздықпен өмір сүреді* деген пайым айтылған.

Бақыт - тағдыр. Әр адамның өз бақыты өз қолында. Фольклорлық шығармаларда *«Аллам бір сәт болса да әр пендеге өз бақытын береді. Соны әр адам қабылдап, бағаласа, өмір бойы бақытты болып өтеді»* деген тұжырым берілген. Мысалы,

*Қарындаш, қалам алсам көңілім қақ,
Бергенше таудай талап, тарыдай бақ.
Ән салып ауылыңа келгенімде,
Қызыл тіл, тыным алмай зымырап бақ [7, 71 б.].*

Өлең жолындағы *Бергенше таудай талап, тарыдай бақ* деген тіркес қазақ дүниетанымының көрінісін таныту үшін ұтымды жұмсалған.

Бақыт кілті - еңбекте. Адам еңбектеніп, маңдай терімен жетістіктерге жетіп, алға қойған мақсаттарын орындап жатса - бұл бақыт. *Бақыт кілті - еңбекте* фреймі бақыт-мансап тіркесімен түсіндірілді. Мысалы, фольклорлық шығармаларда *мансап - арманыңа жетіп, жан жақты жеке тұлға болып қалыптасу, бұл бақытқа әкеледі* деген ой айтылған.

Бақыт оты жанды. Тарихи жырлар мен кара өлеңдерде *бақыт оты жанды* фреймін *Басқаның бейбақтығына қуанба, бақытына қуан* мақалымен байланыстырамыз. Сондай-ақ мына өлең жолдары *біреудің қайғысына қуанбай, бақытына қуану* дегеннің дәлелі.

*Табаныңа қадалған жалғыз шүгір,
Маңдайыма қадалсын деп жүремін [7, 114 б]
Қонады торғай ұшып томаршаға,
Жиылар топ болғанда бала-шаға.
Ұлы той жақсылықтың кезеңінде,
Отырған бекер қарап жараса ма? [7, 281 б.].*

Бұл мысалда ұлы тойдың жақсылығы бақытқа ұласып жататынын көрсеткен. Қазақтың үлкен тойлары даланың сәнді сахнасы секілді көрініс тапқан. *Той-халық қазынасы* деген қазақтың тамаша мақалымен ұласып жатқанын байқаймыз.

Бақыт- мұрат.

*Мұратқа батырлардың бәрі жетті,
Екеуі екі жерге үкім етті [8, 408 б].*

Мына өлең жолдарынан қазақ батырлары ақтық демі қалғанша жаудан елін қорғап, қазақ даласына тыныштық пен бейбіт өмір сыйлаған сәтін көзімізге елестетеміз. Ел арасындағы алауыздықтар мен тартыстарды тоқтатып, халқын бірлікте ұстап, жауға қарсы тойтарыс беріп, жеңіске жеткенінің бір көрінісін байқаймыз. Жеңісінің нәтижесі мұрат екендігі суреттелген. *Бақыт-мұрат* фреймі жеңіс, бірлік, өрге жүзу тіркестерімен ашылған.

Басына бақ қону. Талай ұрыстарда ата -бабалардың батасы батырларға қуат, жігер беріп, рухтандырып жеңіспен қайтуына үлкен күш беретіні мәлім.

*Түсінде берген екен бабалары,
Қоныпты содан бері басқа бағы [8, 376 б.].*

Бұл мысалда ата -бабалардың ақ батасын алған батырдың жолы ашылып, талай шайқастарда жеңіске жетіп, басына бақ қонғандығы баяндалған.

*Өлгенше жүрген екен бата алып-ақ,
Тұқымы өсіп, екеуіне де қоныпты бақ [8, 225 б.].*

Жоғарыдағы мысал *адамның бақыты – бала* деген қазақтың дана сөзімен байланысқан. Бауыр еті баласы дүниеге келген батырлардың бақытты жүзін көз алдымызға елестетеміз. Көптен бері ұрпағын жалғастыратын сәби күткен қос батырдың қуанышы қойнына сыймай, бақытқа кенелген сәттерінің көрінісін байқаймыз. Ұрпағын жалғастыратын тұяғы, қолқанаты, қамқоршысы дүние есігін ашып қандай бақытқа бөлегенін сөзбен жеткізу мүмкін емес.

*Ер Еділ түнде барып Жақсылыққа,
Сүйінші беріңіз, - деп хабар айтты [8, 403 б.].*

Сүйінші-қуанышты хабар әкелушіге берілетін сыйлық. *Сүйінші беріңіз* тіркесі алыстан сағынған адамының аман-есен еліне келгендігін хабарлау мақсатында қолданылған.

*Екі дос құшақтасып жылағанда,
Тау мен тас күңіретті енді мені [8, 403 б.].*

Бұл мысалда жау қолынан қаза тапты деп ойлап жүрген досының аман елге келгенін көрген достардың көріскен сәті суреттелген. Сол көріністі сырттан бақылаған Еділдің екі достың достығына тамсана қараған эмоциясы бейнеленген. *Тау мен тас күңіретті* фразеологизмі арқылы Еділдің ішкі сезімі баяндалған.

*Тайған бақ басқа қайтып келер ме екен,
Құдайым көз жасымды көрер ме екен?! [8, 373 б.].*

Фольклорлық шығармалар тілінде басына бақ қону фрейміне карама- қарсы **сағы сыну** фреймінің де мәнін ашатын тілдік бірліктер кездеседі. Фольклорлық шығармаларда басына қиыншылық түсіп, жолы болмай артынан жау қуып, жаяу қалып, өлімге бетпе-бет келген кейіпкердің жан дүниесі суреттелген.

*Арқалық аты шығып әр тарапқа,
Жайылған содан бері әруағы.
Қайта алмай айтқан сөзден батырлықпен,
Белдікті берді сонда сынып сағы [8, 377 б.].*

Сынып сағы тіркесі адамның шарасыз күйін суреттеп тұр. Алданып, қарусыз жаудың қолына түскен батырдың ішкі ызасын, үміт күтпеген шарасыз күйін сағы сыну фреймі арқылы дәл көрсеткендей.

Халық лирикасында **Мансапқа бақыт пенен бар ма тұрақ?** деген сұраққа мынандай жауап берілген:

*Бақыт пенен мансаптың
Екі түрлі жолы бар.
Біреу деп қате түсіну,
Оның да оң мен солы бар.
Бақыт пене мансап қонса егер,
Харам жиган дәулеттен.
Оның болмас тұрағы,
Аз күндік дәуір әуре еткен,
Ақылға қонса халалмен,
Бақыт, мансап тұрақты [8, 42 б.].*

Бұл өлең жолдарында бақыт пен мансаптың тұрақтылығы ақылмен тоқталатыны айтылған. Оймен ойлап, сарапқа салып басқа берген бақытты бағаласаң ғана бақытты уысыңнан шығармайсың дегенді меңзеген.

Сондай-ақ бақыт концептісіне байланысты мынандай синонимдер қатарын көрсетуге болады: *бақыт, рақым, гүлдену, тағдыр, сәттілік, әл- ауқат, талант, сәттілік, еңбек, ләззат, мемлекет, мансап, Көк құсы, уақыт, аққу т.б.*

Бақыт концептісіне қатысты антонимдер: *тайған бақ, сағы сынды, бастан бұлт айрылмады т.б.*

*Бұлт арылмай қойды ғой бастан, шіркін,
Сенсіз өмір секілді жалған, шіркін! [8, 109 б.]*

Бұлт арылмай қойды тіркесі бақыт концептісіне кереғар ұғымды беру үшін ұтымды жұмсалған.

Қазақ халық лирикасында қолданылған тілдік бірліктер ғаламның тілдік бейнесіндегі *бақыт* концепісін айқындауға қызмет еткен. Мәтіндердегі *бақыт* концептісін танытатын тілдік деректер дүниетанымдық ұғымдардың халық танымындағы көрінісін таңбалаған.

Қорытынды

Қазақ халқы *бақыт* ұғымының мағынасына ерекше көңіл бөлген. Сәби дүниеге келгеннен бастап, ата-анасы оның *бақытты* адам болып қалыптасуына күш-жігерін салған. Ұлттық таным-түсінікті танытатын осындай ұғым қазақтың бай фольклорында көрініс тапқан. Әсіресе, *Бабалар сөзі* жинағына енген тарихи жырлар мен қара өлеңдерден *бақыт* концептісін анықтайтын тілдік бірліктер, атап көрсетсек, нақыл сөздер, мақал-мәтелдер, көріктеуіш құралдар көптеп кездеседі. Себебі тарихи жырларда халықтың өмірі көрініс тапса, қара өлеңдерден ата-бабамыздың тұрмыс-тіршілігін біле аламыз. *Бақыт* концептісінің моделін жасаған когнитивтік құрауыштар ұлттық дүниетаным мен мәдениеттің ою-өрегін қалыңдатып көрсете алған.

Бақыт сөзінің төңірегіне жинақталған ақпараттық тіл бірліктерінің санада қалыптасқан бейнесі ұлттың болмысын айқындап көрсетеді. Тілдік бірліктер адамның санасында жеке өмірлік тәжірибесін жинақтап көрсетуде мағыналық жағынан өзектеніп, жүйелік байланысқа түсетіндіктен жеке сөздің лексикалық мағынасы емес, бір-бірімен байланысқан, мағыналық мәнмәтіндік деңгейде қарастырылады. Осыған байланысты *бақыт* концептісінің мағыналық-ақпараттық өрісінің ауқымы өте кең деген қорытындыға келеміз. Оған тарихи жырлар мен қара өлеңдерге концептілік талдау жүргізу арқылы көз жеткізе алдық.

Бақыт концептісінің мағынасын ашатын келесі фреймдер жинақталды: *бақыт – сәттілік; бақыт – қысқа мерзімді категория; бақыт – тағдыр; бақыт кілті – еңбекте; бақыт оты жанды; бақыт-мұрат т.б.*

Мәтін тіліне жасалған концептілік талдау халықтың болмысы мен тұрмыс-тіршілігіндегі *бақыт* ұғымының көрінісін айқындап беруге қызмет еткеніне көзімізді жеткіздік.

ӘДЕБИЕТ

[1]Аскольдов-Алексеев С.А. Концепт и слово // Русская словесность. От теории словесности к структуре текста: антология / под ред. В.П. Нерознака. –М.: Academia, 1997. – С. 267-279.

[2] Карасик В.И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс. – М., 1997. – С. 41-42.

[3] Тілеубердиев Б.М. Қазақ ономастикасының лингвоконцептологиялық негіздері. – Алматы: Арыс, 2007. – 280 б.

[4] Ислам А. Ұлттық мәдениет контекстіндегі дүниенің тілдік суреті: филол.ғыл. докт. ... дисс. – Алматы, 2004. – 229 б.

[5] Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық, II том А-Б. / Құраст. Ғ.Қалиев, С.Бизақов, О.Нақысбеков, С.Мырзабеков, А.Жаңабекова, А.Фазылова, Қ.Күдерінова, Б.Сүйерқұлова. – Алматы: Арыс, 2006. – 752 б.

[6] Жанұзақ Т. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі / Жалпы редакциясын басқарған Т.Жанұзақов. – Алматы: Дайк-Пресс, 2008. – 968 б.

[7] Бабалар сөзі: Жүзтомдық. Т 71: Қара өлең. – Астана: Фолиант, 2011. – 416 б.

[8] Бабалар сөзі: Жүзтомдық. Т 61: Тарихи жырлар. – Астана: Фолиант, 2010. – 448 б.

REFERENCES

[1] Asköldov-Alekseev S.A. Konsept i slovo (Concept and word) // *Ruskaia slovesnost. Ot teorii slovesnosti k strukture teksta: antologiya / pod red. V.P. Neroznaka. M.: Academia, 1997. P. 267-279. [in Rus.]*

[2] Karasik V.I. Īazykovoi krug: lichnost, konsepty, diskurs (Language circle: personality, concepts, discourse). M., 1997. P. 41-42. [in Rus.]

[3] Tileuberdiev B.M. Qazaq onomastikasynyñ lingvokonseptologialyq negizderi (Linguoconceptological foundations of Kazakh onomastics). Almaty: Arys, 2007. 280 p. [in Kaz.]

[4] Īslam A. Ūlttyq mädeniet kontekstindegi dūnienniñ tıldık sureti (Linguistic picture of the world in the context of national culture): filol.ğyl. dokt. ... diss. Almaty, 2004. 229 p. [in Kaz.]

[5] Qazaq ädebi tılıniñ sözdıgı (Dictionary of the Kazakh literary language). On bes tomdyq, II tom A-B. / Qūrast. Ğ.Qaliev, S.Bizaqov, O.Naqysbekov, S.Myrzabekov, A.Jañabekova, A.Fazylova, Q.Küderinova, B.Süierqūlova. Almaty: Arys, 2006. 752 p. [in Kaz.]

[6] Janūzaq T. Qazaq tılıniñ tūsındırme sözdıgı (Explanatory Dictionary of the Kazakh language) / Jalpy redaksiasyn basqarğan T.Janūzaqov. Almaty: Daik-Pres, 2008. 968 p. [in Kaz.]

[7] Babalar sözi (Word of ancestors): Jüztomdyq. T 71: Qara öleñ. Astana: Foliant, 2011. 416 p. [in Kaz.]

[8] Babalar sözi (Word of ancestors): Jüztomdyq. T 61: Tarihi jyrlar. Astana: Foliant, 2010. 448 p. [in Kaz.]

КОНЦЕПТ «СЧАСТЬЕ» В КАЗАХСКОЙ НАРОДНОЙ ЛИРИКЕ

* Испандиярова А.Т.¹, Әбсадық А.²

^{*1}докторант Костанайского регионального университета имени
А.Байтурсынова, Костанай, Казахстан,
e-mail: ispandyarovaa@mail.ru,

²д.ф.н., профессор Костанайского регионального университета
им. А. Байтурсынова, Костанай, Казахстан,
e-mail: absalmas@mail.ru

Аннотация. Статья посвящена анализу одного из важнейших для национального мировоззрения казахского народа понятий – эмоционального концепта «Счастье». Данная проблема с незапамятных времен волновала философов, психологов, поэтов. С развитием науки когнитивная лингвистика появилась возможность рассмотреть данную проблему в языковой картине мира. Рассмотрение этимологии слова «Счастье» позволяет проследить связь между значением этого слова и представлениями о феномене счастья в истории казахской языковой культуры. Основная цель нашей статьи – выявить значение концепта «Счастье» на языке казахской народной лирики. Объектом анализа стали исторические поэмы, народные песни, вошедшие в сборник «Бабалар сөзі». Понятию «счастье» даны разъяснения из толковых словарей казахского языка. В работе впервые выявлен когнитивный характер концепта «Счастье» в казахской народной лирике, проведен концептуальный анализ языковых единиц, обобщены понятия, раскрывающие содержание каждого фрейма. Проанализированы фреймы, отражающие сущность и менталитет казахского народа. Рассматривая концепт «Счастье» в казахской народной лирике, мы попытались внести вклад в новые направления лингвистики, такие, как когнитивная лингвистика, лингвокультурология, этнолингвистика. Результаты концептуального анализа данной статьи можно использовать на специальных семинарах, посвященных казахской фольклористике.

В ходе написания статьи мы убедились, что казахский фольклор является богатым наследием народа, который связывает прошлое и настоящее нации, потому что в фольклоре, наряду с историей, судьбой, бытом, отражена вера в будущее, мечта нации. А анализ языка фольклора является одной из актуальных тем в современном языкознании.

Ключевые слова: народная лирика, историческая поэма, когнитивная лингвистика, концепт, фрейм, языковые единицы, мировоззрение, понятие

THE CONCEPT OF «HAPPINESS» IN KAZAKH FOLK LYRICS

* Испандиярова А.Т.¹, Әбсадық А.²

¹doctoral student A.Baitursynov Kostanay Regional University,
Kostanay, Kazakhstan, e-mail: ispandiarovaa@mail.ru

²d.f.s., Professor of Kostanay Regional University named
after A. Baitursynov, Kostanay, Kazakhstan,
e-mail: absalmas@mail.ru

Abstract. The article is devoted to the analysis of one of the most important concepts for the national outlook of the Kazakh people – the emotional concept of happiness. This problem has worried philosophers, psychologists, and poets since time immemorial. With the development of the science of cognitive linguistics, it became possible to consider this problem in the linguistic picture of the world. Consideration of the etymology of the word happiness allows us to trace the connection between the meaning of this word and ideas about the phenomenon of happiness in the history of the Kazakh language culture. The main purpose of our article is to identify the meaning of the concept of happiness in the language of Kazakh folk lyrics. The object of the analysis were historical poems, folk songs included in the collection Babalar sozi. The concept of happiness is explained from explanatory dictionaries of the Kazakh language. For the first time, the cognitive nature of the concept of happiness in Kazakh folk lyrics was revealed, a conceptual analysis of linguistic units was carried out, concepts revealing the content of each frame were generalized. Frames reflecting the essence and mentality of the Kazakh people are analyzed. Considering the concept of happiness in Kazakh folk lyrics, we tried to contribute to new areas of linguistics, such as cognitive linguistics, linguoculturology, ethnolinguistics. The results of the conceptual analysis of this article can be used at special seminars dedicated to Kazakh folklore.

During the writing of the article, we were convinced that Kazakh folklore is a rich heritage of the people, which connects the past and present of the nation. Because in folklore, along with history, fate, everyday life, faith in the future, the dream of the nation is reflected. And the analysis of the folklore language is one of the topical topics in modern linguistics.

Key words: folk lyrics, historical poetry, cognitive linguistics, concept, frame, Language units, worldview, concept

Статья поступила 25.09.2022

УДК 81`37

МРНТИ 16.21.51

<https://doi.org/10.48371/PHILS.2023.32.78.008>

КУЛЬТУРНЫЙ КОД: ИНТЕРПРЕТАЦИЯ ГЕОМЕТРИЧЕСКОЙ ПРОСТРАНСТВЕННОЙ ПАРАМЕТРИЗАЦИИ ЮРТЫ

*Кемельбекова Э.А.¹, Бухарова Г.Х.²

^{*1}Докторант 3 курса ЕНУ им.Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан,
e-mail: e.kemelbekova@mail.ru,

²Д.ф.н., профессор, Башкирский государственный педагогический
университет (БГПУ) им.М.Акмуллы, Уфа,
Республика Башкортостан, Россия,
e-mail: buharova_g@mail.ru

Аннотация. Данное исследование посвящено, с одной стороны, изучению первоисточников о юрте с целью понимания исходных семантических культурных кодов, с другой - интерпретации ее геометрических форм и параметров, ее восприятию в пространстве. В статье анализируется этнокультурная специфика категории пространственности в казахском языке. Антропоцентричность выражения пространственных отношений в языковой картине мира казахов подтверждается использованием наименований частей юрты в обозначении направлений или местоположения частей предметов. В статье для описания соотношения языка и этнической культуры, языка и мышления авторами используется понятие «код культуры».

Авторы рассматривают проблему национального кода культуры — одного из актуальных на сегодняшний день понятий для гуманитарных дисциплин, изучающих состояние культуры современного общества. Приводятся различные определения национального кода культуры, свидетельствующие о сложности этого понятия. Для создания наиболее полного представления об изучаемом феномене в статье анализируется лингвокультурологическая составляющая концепта и архетипа «дом» в казахской культуре. Исследование семантики геометрической пространственной параметризации юрты в данной работе отражает матрицу архетипического мышления (сознания) номада.

Задачами исследования являются аспект анализа юрты как объекта архетипической культуры и рассмотрение её традиционного расположения в пространстве.

Методологической основой исследования заявленной в заголовке темы служат следующие концепты:

1. Земной мир Человека – архетипическое повторение небесного (сакральная природа Божества).

2. Юрта и ее пространство является *Imago mundi* – образ Вселенной кочевников, опосредованной особенностями мировоззрения кочевников. Юрта – это символ жизненной традиции народа.

В данной работе использованы методы и приемы компонентного анализа для установления семантической структуры номинативных единиц, обозначающих положение в пространстве, индуктивный и дедуктивный, описательный методы с применением приемов интерпретации, сопоставления, обобщения.

Предметом нашего исследования являются языковые единицы с пространственной семантикой в казахском языке.

Материалом для анализа послужили этнографические, культурологические, лингвистические, философские работы зарубежных и казахстанских ученых по исследуемой проблеме, рассматривающие единицы с пространственной семантикой с позиции семиотики и семантики. Также в работе были использованы этимологический словарь Фасмера, казахский толковый словарь, древнетюркский словарь, казахские пословицы и поговорки.

Ключевые слова: национальный код культуры, архетип, пространство, картина мира, юрта, дом, концепт, кочевник

Основные положения

Национальный код культуры стал, пожалуй, одним из наиболее актуальных, востребованных понятий лингвистики и ряда других гуманитарных дисциплин, занимающихся изучением состояния культуры современного социума. Изучением проблемы кода культуры как категории семиотики занимались в разные годы М.Фуко, Р.Якобсон, У.Эко, Р.Барт, Ю.Лотман, В.Красных.

Современная лингвистика активно рассматривает направление, в котором язык исследуется не просто как орудие коммуникации и познания, а как культурный код нации. Следует отметить, что термин «код культуры» (лат. *codex* — книга, и *cultura* — культура), иначе культурный код – явление многогранное и, соответственно, его толкования, которые встречаются в лингвистических трудах, отражают разные его аспекты.

В данной исследовательской работе мы постарались рассмотреть узкое и достаточно четкое толкование этого понятия, включив в него только образные коды, поскольку именно они имеют лингвистический аспект. Предложены такие трактовки, в которых культурный код предстает как носитель культурной информации, как способ сохранения

и трансляции культурной памяти. Например, Ю.М. Лотман подошел ко всей культуре как к знаково-коммуникативной системе, отождествив культурные коды и язык. По утверждению ученого, «Язык — это код плюс его история» [1, с.15]. Имеются и такие определения, в которых на первый план выдвигается когнитивный аспект явления, когда понятие «культурный код» максимально сближено с понятием «картина мира». Исследователь в области этнопсихолингвистики В.В. Красных пишет, что «Код культуры – это макросистема характеристик объектов картины мира; понятийная сетка, используя которую, носитель языка категоризирует, структурирует и оценивает окружающий его и свой внутренний миры» [2,с.232]. В рамках данной логики вполне понятным становится определение культурных кодов. Получается, что «код культуры» – это знаковый носитель картины мира. Культурный код является своего рода ключом к пониманию культуры определенной нации, это закодированная в некой форме информация, позволяющая идентифицировать культуру. Код культуры является системой культурных представлений определенного общества о картине мира, системой его мировоззренческих взглядов. Национальный код культуры фиксирует уникальные особенности национально-культурного менталитета, унаследованные народом от предков. Национальный культурный код сохраняется в образе жизни народа, его языке и создаваемых на этом языке многочисленных текстах культуры. Результат обзора литературы показал растущий научный интерес к проблеме «культурного кода» и его многогранное развитие. Далее мы рассмотрим соотношение культурного кода, концепта и семантики слова.

Введение

Как известно, любой национальный язык, будучи средством передачи значимой информации, отражает свойственные народу особенности национального характера, образа жизни, мировоззрения. Следуя вышесказанному, коды культуры связаны с древнейшими архетипическими представлениями о мире. Понятие “*архетип*” получило научный статус в трудах швейцарского ученого-психоаналитика К.Г.Юнга, определяющего архетипы как первозданное воззрение, «наиболее древние и наиболее всеобщие формы представления человечества» [3,с.28]. По Юнгу, сила и мощь архетипа связана с тем, что в нём кристаллизован опыт древнего человека по восприятию, переживанию и ориентации в мире. В нашем понимании архетипы – это универсальные элементы человеческой культуры, благодаря которым обществом усваивается первичное знание. Именно с архетипов

начинается процесс формирования менталитета любого сообщества. Изначально, на заре развития человечества появились архетипы, ставшие впоследствии концептами (дом, семья, и т.д.). Из семантически значимых архетипов выделяется дом. «Дом – макет мироздания, национальный космос в уменьшении... Устройство жилища, с одной стороны, есть отпечаток, отражение космоса вокруг нас; дом строится как схема того, что человек видит вокруг, так что по дому можно изучать воззрение народа на мир: как он его понимает». Формирование понятия «домашнее жилище, домовладение» является результатом осознания человеком того, что он является сознательным существом природы, частью природы. Дом – это крепость человека, семья, родина, «маленькое государство», золотой мост, соединяющий его с природой. [4, с. 12].

Если обратиться к семантике дома, то он является одним из наиболее значимых культурных кодов. По мнению исследователя А.С. Афанасьевой, дом как архетип является еще и маркером самоидентификации как личности, так и целого социума. На протяжении многовековой истории рассматриваемый концепт обрел дополнительные значения: семья, Родина, мир. Архетип «дом» также выражает идею безопасности, укрытия. Корневая основа «дома» означает «убежище, купол, укрытие», а в более широком смысле – «край», «страна», «мир», «вселенная» [5, с.29]. Стоит также отметить, что ключевым концептом в языковой картине мира у разных народов считается не только отношение к дому, но и познание пространства, позволяющее узнать и осмыслить среду обитания, сформировать свои взгляды и представления о нем. Среди выделяемых современными учеными структур повседневности пространство дома относится к числу базовых, так как ближайшее пространство человека – его жилище. Занимаемое пространство, на которой обосновался тот или иной этнос, в большей мере определяет и особенности его мировосприятия и национальный характер.

Моделью жилого пространства в номадической культуре является переносное мобильное жилище – юрта. С нашей точки зрения, исследование семантики геометрической пространственной параметризации юрты в данной работе может отразить матрицу архетипического мышления (сознания) номада. Казахская юрта как национальный архетип отражает особенности мира, мировоззрение народа и воплощает в себе идею порядка и целостности Вселенной. Через семантику юрты прослеживается связь с античными традициями, а также выявляются ключевые компоненты казахской философии.

Юрта представляет собой не только материальную культуру традиционного жизненного уклада, но и магическую макрокосмическую модель Вселенной в сознании казахов. Юрта кочевников – это и идея мировой горы, и «ось Мира» (Железный кол), и круговое восприятие внешнего пространства, так как кочевники Великой Степи считали, что жизнь – это постоянное движение. Вращается вечное Небо (Тенгри); вращается и сама земля (Умай). И Небо, и Земля воспринимались в циклическом (круговом) ключе. С небом в жилище кочевников символически связан шанырак, «вершина, устремленная к Тенгри» [5, с.35]. Таким образом, единство степи и неба можно рассматривать как архетип всеединства мира. Его сферичная форма связана с формой небесного купола над степью. Он повторяется и в символике, и в геометрических пространственных параметрах юрты. В форме, конструкции, пропорциях пространства юрты отразилась картина мира кочевника, а геометрические знаки-символы несли важное и сложное по значению образное содержание.

Материалы и методы

Данное исследование посвящено, с одной стороны, изучению первоисточников об этом древнем виде жилища кочевников с целью понимания исходных семантических культурных кодов, с другой – интерпретации ее геометрических форм и параметров, ее восприятию в пространстве.

Задачами исследования являются аспект анализа юрты как объекта архетипической культуры и рассмотрение её традиционного расположения в пространстве. Предлагаемая линия семантического исследования позволяет говорить о ней как о геометрической форме пространственной адаптации. Предметом нашего исследования являются языковые единицы с пространственной семантикой в казахском языке.

Материалом для анализа послужили этнографические, культурологические, лингвистические, философские работы зарубежных и казахстанских ученых по исследуемой проблеме, рассматривающие единицы с пространственной семантикой с позиции семиотики и семантики. Также в работе были использованы этимологический словарь Фасмера, казахский толковый словарь, древнетюркский словарь, казахские пословицы и поговорки.

Как было сказано выше, авторы формируют методологические подходы к изучению данной темы в целом, взяв за основу суждения по этому поводу известных ученых- исследователей. Таким образом, методологической основой исследования, заявленной в заголовке темы, служат следующие концепты:

1. Земной мир Человека – архетипическое повторение небесного (сакральная природа Божества).

2. Юрта и ее пространство является *Imago mundi* – образ Вселенной кочевников, опосредованной особенностями мировоззрения кочевников. Юрта – это символ жизненной традиции народа.

В данной работе использованы методы и приемы компонентного анализа для установления семантической структуры номинативных единиц, обозначающих положение в пространстве, индуктивный и дедуктивный, описательный методы с применением приемов интерпретации, сопоставления, обобщения.

Результаты исследования и их обсуждение

Исследования номадической культуры невозможны без изучения юрты. В казахском языковом сознании концепт “дом” определяется такими лексемами, как *юрта* (*киіз үй*), *үй*, *шанырақ*, *алтын босаға*, *отау*. С “национальным домом” – *юртой* – была связана вся жизнь казаха, поэтому она занимала особое место в быту казахов.

Слово «юрта» восходит к тюркскому «юрт». В «др.-тюрк. *jurt* – «дом, владение, место жительства, земля, страна», тур., чаг. и др. *jurt* – «место жительства, стоянка, жилище», «страна» [6, с. 300].

В «Этимологическом словаре русского языка» М. Фасмера указано, что слово «юрт» заимствовано «из тюркского, ср. тур., чагат., тел., кыпч. *jurt* – «место жительства, стоянка, жилище», алтайского *jurt* – «страна, государство, народ», татарского *jurt* – «двор со строением» [7].

Следует отметить, что слово «*jurt*» имеет общее значение у тюрков – «народ», «пастбище», «родовая земля». На казахском языке данное слово имеет более широкое значение, «*Ата-Журт*» («*Атамекен*») переводится как «Отечество», синоним слова «Родина», дословно «Отцовский дом», а «*Атамекен*», т.е. «отчизна» («*ата*»-дед, предок, «*мекен*» переводится по смыслу как освоенная дедами территория). В современном монгольском языке слово «юрта» («гэр», «эсгий гэр») синонимично слову «дом». В современном казахском языке словом «юрта» обозначается не просто дом, а особый передвижной сборно-разборный вид жилища. Дом кочевника в тюркском языке назывался *киіз үй*, *киіз* – войлок, *үй* – дом, то есть войлочный дом. Именно европейские исследователи так называли переносное жилище кочевников. С тех пор это понятие закрепились: *киіз-үй* в переводе с казахского языка означает «войлочный дом» [15, с. 396].

Как мы отмечали выше, философский смысл юрты неизмеримо глубок. Семантика юрты представляет собой модель мироздания.

План – ротонда (от лат. *rotundus* – круглый) – означает бесконечность, воплощение идеи первоначала Вечно Синего Неба (монг. Хухэ Мунхэ Тэнгэри). Образ юрты считается ярким отражением мироощущения и самосознания казахов. При создании юрты человек уподоблял его не только некоему микрокосмосу, но и самому себе. Шанырақ юрты – это голова; туловище – купол, уыки; ноги – кереге. Представления казахов, связанные с юртой, носят также антропоморфный характер. Это подтверждают термины из человеческой анатомии, которыми в казахском языке обозначаются части и элементы строения юрты. Так, например, каркас юрты называется *үйдің сүйегі* «скелет», «костяк» юрты; центр юрты – *кіндік*, «пуповина»; гнезда обруча дымового отверстия юрты, куда вставляются купольные рейки – *уық көз*, «глаза уыка»; *уықтың иігі* «плечо» уық; основание – уық - *қары*, «предплечье». Кереге (раздвижная решетка юрты, состоящая из отдельных секций) подразделяется на *керегенің басы* – «голова» кереге; *керегенің көзі* – «глаза» кереге; *керегенің құлағы* «ухо» – кереге; *керегенің қасы* – «бровь» кереге; *керегенің қанаты* – «крылья» кереге; *керегенің аяғы* – «ноги» кереге. Передняя часть юрты называется *алды* – «перед», задняя – *арқасы*, «спина»; боковые решетки – *жамбас*, «таз», тазовые кости. [8, с.27-28]

Анализ внешней параметризации пространства юрты.

Рассмотрение юрты как модели мира кочевников целесообразно начать с традиционного расположения её номадами в пространстве. Пространство – это то, что вмещает человека, то, что он осознает вокруг себя, то, что он видит простирающимся перед ним. Представление о пространстве у казахов связано с протяженностью, бесконечностью. Пространственные представления казахского народа отражены в его мировоззрении, топонимике физического пространства и способах ориентации в нем в вертикальной и горизонтальной осевой парадигме. Так, например, прасимвол у казаха-кочевника, связанный с бесконечностью, называет пространство «*кең дала*» – «просторная степь». Она заканчивается линией горизонта, которая именуется «*көк жиік*» («край неба»). Пространство дляномада – просторная степь, которая сливается на горизонте с небом. В представлении казаха, как кочевого народа, пространство – это всё, что находится под небом, оно широко, раздольно, безгранично, т.е. пространство – это окружающий мир. Эти представления о пространстве выражались в словах *шөл* (пустыня), *шөл дала*, *дала*, *шөлейт* (полупустыня), *алқап* (долина), *шабындық*. А в казахских мифах пространство обозначено словом «*Жерұйық*» (счастливая земля обетованная).

Во многих работах исследователей геометрическая пространственная модель описывается как образ горизонтальной плоскости с набором гигантских концентрических сфер с горизонтальным кругом. Так, исследователь А.Бахралинова в своей работе «Пространственная параметризация казахской языковой картины мира» отмечает, что, по мнению исследователя Э.Шакеновой, степь представлялась её обитателям как круг, охватывающий степь как целое, как реально существующий мир с человеком в центре. А исследователь А. Кодар фиксирует образ степи как гигантский восьмиугольник, соотносимый с образом круга, в который такой восьмиугольник может вписываться. Он отмечает, что у казахских сказителей – жырау – часто встречается выражение «*сегізқыр шартан*» – восьмиугольное пространство [9, с.176]. Из этого следует сделать вывод, что константами традиционных пространственных представлений являются: степь как гигантский круг, восьмиугольник, невидимая сфера.

Концепт протяженности у кочевника раскрывается в понятиях *простора, высоты, дали, глубины*. Он измеряет привычными для него образами, обращая их в символы. Например, казахами используется выражение «*аспанмен тілдескен (тірескен)*», что дословно переводится «говорящий с небом, подпирающий небо», а по смыслу – «очень высокий». Данное выражение используется, когда говорят о высоком доме, горе, дереве и т.д.

Что касается выбора места расположения для сооружения юрты и ее ориентации, то он имеет не спонтанный характер. Стремление кочевника поставить своё переносное жилище как можно ближе к возвышенному месту продиктовано причиной сакрального порядка. В сознании кочевников гора, сопка, холм представляет собой аналог Мировой горы, своего рода центра мира. «Центр мира находился там, где стояла юрта казаха. И степь для казахов свою центральную точку имела там, где стояла юрта или аул, но постоянные перекочевки перемещали ее в пространстве таким образом, что круг Земля – Вселенная имел свою центральную точку везде, в каждой точке степи, где находился кочующий...Центр, как неподвижная и в то же время смещающаяся в пространстве величина, был понятен казахам. Круг был символом Неведомого, Беспредельного пространства, олицетворяя бесконечное Время в Вечности. Сама сфера считалась эмблемой вечности и беспредельности. И кочевники понимали смысл этого явления, потому что они могли видеть сферу из ее центра и в то же время находиться вне него. Пространство, подобно сфере, радиусами расходилось от кочевника в разные стороны, открывая беспредельные горизонты вокруг, но и возвращаясь к нему как к центру

вращения» [10, с.16]. Таким образом, юрта и аул были для казахов центром степи в их мировосприятии.

То же самое можно сказать относительно ориентации юрты по сторонам света. Казахи, обладая эмпирическими знаниями, наблюдениями над природой, устанавливали дверь юрты строго на восток. Некоторые исследователи объясняют эти факты утилитарными мотивами. В частности, К.Мелехова и Е.Личман отмечают, что ориентировка двери и шанырака на восток позволяла предугадывать первые лучи солнца, а затем движение световых лучей по ободу шанырака и уыкам, тем самым служили своеобразными часами, а это уже задавало жесткую расположенность в пространстве. Установка юрты дверью на восток диктовалась также природными условиями, розой ветров, шедших с севера и запада [11, с.4]. Однако, следует отметить, что семантика востока, откуда восходит солнце, ассоциируется со светом, рождением жизни и считается благоприятной стороной света. Таким образом, можно сделать вывод о том, что восточная ориентация юрты кочевников считалась наиболее предпочтительной стороной света не только в прагматичном, но также и в сакральном смысле.

Анализ основных координат внутреннего пространства юрты.

Следует отметить, что внешняя форма пространства повторяется и во внутренней параметризации юрты.

Функционально пространство юрты внутри можно разделить на четыре семантических сектора: «*төр*» – сакральная часть; «*есік*»; «*оң жақ*» правая часть юрты – мужская, небесная, «*сол жақ*» левая – женская, земная. Такое деление пространства юрты установилось, если смотреть из глубины юрты со стороны «*төр*». То есть половину справа с точки зрения стоящего лицом к входу принято называть *мужской*, а половину слева – *женской*. Другой ориентацией считалось и то, что северная часть жилища считалась – *солтүстік*, а правая сторона, южная часть жилища – *оңтүстік*. Таким образом, компас в юрте не был необходим. По традиции, левая сторона предназначалась для женщин, а правая для мужчин. На женской стороне сосредотачивались вместилища для продуктов и одежды, кухонной и бытовой утвари. Её называли по поверью «*ырыздық-несібе, құт, кіріс кеңістігі*» – пространством для получения богатства, дохода и благополучия, иными словами, «*пространством процветания*». В половине, где располагались мужчины, возле порога висели оружие, ремни и обереги. Правая *мужская* сторона – сакральная часть юрты, она обозначена вертикалью *бакана*, длинным шестом, знаменующим, по древним представлениям, мировую ось и соединяющим «верх» – дымовое отверстие, *шанырақ* и

«низ» – землю. Это место проведения обрядов, отмечающих наиболее важные, ключевые этапы жизненного цикла, более связанного с идеей ритуального перехода в иной мир. Именно с этим местом связаны родильные обряды, где бакан образовывал опорную конструкцию для роженицы - именно на мужской половине происходили роды. После рождения и перерезания пуповины ребенка уже переносили на женскую, левую половину. Здесь же, на правой половине юрты, во время свадебных церемоний усаживали за занавеской невесту, здесь же проводили мусульманский обряд бракосочетания, обмывание и обряжение покойного. Так можно провести аналогию жизненного цикла. Жизнь человека начиналась в правой, мужской части юрты и на ней же завершалась, замыкая круг»[12, с.137-140.]. Анализируя, мы пришли к такому выводу, что при внутренней организации пространства юрты и в действиях ритуальных обрядов большое значение придавалось форме окружности и полукруга. Таким образом, культурный горизонт юрты в плане представляет собой четырехугольник (квадрат), заключенный в круг. Купол, образуемый *уыками* и *шаңырақом*, соотносясь с квадратным культурным горизонтом, символизирует соединение Неба и Земли. Четырехугольный параметр юрты обозначает не только стороны света, но и содержит более глубокие представления казахов. Во-первых, обозначает субъектный смысл человека и связанное с ним значение тотальности, всеохватности всех людей, всех народов. Во-вторых, в этом проявилось донаучное понимание геометрической сферы Земли как четырехугольного пространства. Ниже мы его представили в графической форме. (рис 1.)

Рис. 1 Схематическое деление пространства юрты

В целом, юрта представляет собой модель мира как в горизонтальном, так и в вертикальном измерениях. В вертикальном разрезе юрта отражается в трехуровневом строении мира: верхний мир олицетворяется куполом с шаныраком, средний мир – пространством от купола до пола и нижний мир – пространством под порогом [13, с.2]. Юрта была символом космоса и триединства Вселенной, символом освоенного пространства. Пространство внутри юрты разделялось по линии в следующем порядке: линия «*төр*» – очаг «*ошақ*» – порог (околодверная часть) «*босаға*». Все эти три точки являются сакральными объектами. Далее мы детально остановимся на них.

«*Төр*» – место, обладающее наивысшей культурной ценностью. Происхождение термина «*төр*» (*tör*) у многих ученых тюркологов имеют различные интерпретации. По одной из них, в современном монгольском языке «*төр*» означает «государство». Об этом свидетельствуют и Орхоно-Енисейские письменности, где данное слово употреблялось в значении государственности. Следовательно, на наш взгляд, разумным предположением является то, что слово имеет смысл почетного места повелителя. У казахов есть пословица «*Төресіз ел болмайды*» (Нет государства без повелителя). Более осмысленное значение слова «*төр*» высказал ранее академик Кононов, связав слово *Türk* с термином *Tör*. По мнению А.Кононова, *türk* <*türkün* “место, где собирается племя, отчий дом, родственники”, которое в результате гаплогенетической утраты конечного *-ün* превратилось в *türk:türk*<*türkün*<*tür/tör*, от связанного с этим значением понятия “место идола”, “передний угол”, “почетное место у очага” – до значения “обычай”, “закон” и вплоть до понятия “судья, господин, начальник” [14, с.94]. Существуют такие определения почетного места, как *қақ төр*, *төр ортасы*, *төрдің өзінде*, *оң жағында* (дословно в центре почетного места). Именно это место считалось значительным, и обладатель почетного места имел особый социальный статус. Престижность мест справа и слева от почетного, располагаемых по кругу, уменьшалась по мере приближения к двери юрты. Справа, на мужской половине, садились родственники мужа; родственники жены садились на женской половине, к ним присоединялись все остальные. Стоит отметить, что у казахов *оң жақ*, правая сторона обозначала также место взрослой, «на выданье» дочери. До достижения этого возраста место дочерей находилось на женской, левой половине, рядом с матерью. По достижению «брачного возраста» и до свадьбы она пересаживалась на правую сторону. И поэтому в народе говорят «*Қыз бала төр иесі, ұл бала үй иесі*» (дочь на «выданье» – обладательница почетного места, а сын – хозяин дома), так как дочь считалась «гостьей в доме отца», *қыз-*

қонақ. Обычно ближе к порогу места предназначались младшим по возрасту, а на околodверном пространстве (нижнем мире, мире смерти) – *босаға* размещались люди с низким социальным статусом (бедные; больные, т.е. по состоянию здоровья близкие к смерти; сирые; старые девы; бездетные, т.е. люди, не имеющие будущего-продолжения рода и т.д.). Обладатели почетного места делились на следующие категории: по социальному положению – баи, бии, беки, ханы; по таланту – акыны, певцы; по возрасту и мудрости – старейшины. Женщинам, кроме дочерей хозяина юрты (девушки на выданьи), строго воспрещалось занимать это место. Особым статусом наделялись вошедшие в юрту гости. Любой гость слышал от хозяина: «*Төрге өтіңіз!*», «*Қонағын сыйлаган төрге шық дер*» (дословно, когда гостю предлагают занять самое почетное место). Хотя хозяин юрты никогда никому не указывал места, каждый казах знал свое место и садился именно там, где ему положено было сидеть согласно этическим нормам, социальному статусу и половозрастному статусу. Соответственно этим трем делениям в юрте были негласно расписаны этические нормы поведения возрастных групп. Этические нормы поведения закреплялись в поговорках, пословицах. Так казахи говорят: «*Есіктен кіріп, төрге озба*», «*Есіктен кірмей жатып төр менікі деме*» (войдя в юрту, не стремись занять почетное место төр). Отношение к человеку, определение предмета разговора происходило сразу же, после того как он занимал место в юрте. Точное определение отразилось в поговорке «*Есіктен орын тапсаң төрге ұмтылма*» (не стремись сесть на почетное место, если ты нашел место у порога). Төр, как наиболее удаленная от порога часть пространства юрты, олицетворяла верхнюю часть мироздания [10, с.19-20].

Итак, деление на две половины идет по двум принципам: мужская и женская, хозяйская и гостевая: мужская и хозяйская находились справа от төр, а женская и гостевая – слева. Это было также связано с понятиями Хаоса и Гармонии: мужчина являл собой гармонизирующее начало, женщина – хаотичное, временное. Потому девушка называлась гостьей в семье. Здесь совпадало семантически и обыденное, сакральное и философское понимание предназначения женщины: девушка – временный человек, уйдет на другую сторону после замужества. Человека казахи называли гостем на этой земле: он уходил в небытие. По-видимому, именно по этой причине умершего по обычаю переносили с левой половины юрты на правую, женскую, гостевую – символ временности, символ смерти.

Центром предельно семантизированного внутреннего пространства юрты является очаг (*ошақ*), который был особым объектом поклонения,

так как шаңырақ, дверь и очаг являются самыми священными частями юрты. Например, у казахов очаг всегда находился в центре юрты и олицетворял солнце, вокруг которого кружилось все космическое действо. Очаг олицетворяет процветание семьи. В месте разведения огня – символа жизни – появлялась семья. Большинство семейных религиозно-мифологических и культовых обрядов проходило с применением определенных символов. Очаг – символ продолжения рода, поэтому пожелание *«ошағыңның оты өшпесін»* «пусть не гаснет огонь в очаге» имело большое значение. С почитанием очага, уважительным отношением к нему связаны запреты плевать в него, перешагивать через него и другие. Поэтому в казахском языке присутствуют очень много фраз со словом «ошақ» – очаг. *«Ошактын үш бутынан сураимын»* – говорили в то время, когда молили о благе и единстве своей семьи; *«Отынын басынан, ошағынның қасынан бер!»* – желание быть независимым от кого-либо. Огонь считался «Тотемом». Следовательно, так появился обычай лить масло в огонь. В каждой семье была традиция почитания огня. Есть также синонимичные словосочетания, связанные с очагом – огнем, *«От»* по-казахски: *«От басы = От басы ошаққасы»* – быть среди членов своей семьи; *«От жағып, күл шығарды = от жағып – су тасыды»* – быть занятым домашней работой; *«От журек»* – очень отважный и мужественный. *«Оты өре жанбады»* – это означает, что кто-то несчастен или в отчаянии; и *«От басынан өрт шықсын!»* – это проклинание говорят с пожеланиями в конечном итоге исчезновения с лица земли. *«От кешіп, муз төсенді»* – иметь много бедствий в жизни; *«отқа итермеледі»* – вызывать неудачу; *«Отын өшірді»* – погасить очаг в доме, т.е. разрушить семью. *«Екі оттын арасында қалды»* означает быть между двух огней, т.е. оказаться в досадном положении.

Вокруг очага располагалось внутреннее жилое пространство юрты, которое очерчивалось кереге. Изучая и раскрывая семантику слова *«кереге»*, мы пришли к выводу, что монгольское название юрты *«кэр»* (гер) генетически восходит к древнетюркскому *keragu*, что означает «шатер, юрта» [6, с.319]. Семантическое содержание древнетюркского «керагу» и позднеказахского *«кереге»* восходит к общему корню - *«кер»*, что означает растягивание. Действительно, главной отличительной особенностью решетчатого остова стен юрты как раз и является способность растягиваться во время установки. Еще одним интересным предположением для нас является и то, что корень слова встречается и в финноугорских языках. Так, например, немецкое слово Kirche сродни голландскому kerk, английскому church, финскому kirkko, изначально это слово означало жилище, церковь.

В ряде регионов Казахстана юрту иногда называют одним словом - “кереге”. У казахов данного региона встречается выражение: “*Баласын үйлендіріп бөлек кереге тұрғызып берді*”, “*керегесі кеңіді*” (Женил сына и наделил его отдельным кереге, т.е. юртой). Молодоженов благославляли словами «*керегең кең болсын*», что означало «пусть дом будет просторным, большим». Итак, можно считать установленным, что в казахском языке слово «кереге» ранее употреблялось также и в значении юрты в целом.

Следующим сакральным пространством юрты является порог – «*босаға*» («*ақбосаға*», «*алтын босаға*») т.е. дверь (*есік*), точнее, дверные косяки. В представлении казахов дверные косяки и порог являются священным местом, именно здесь находятся богатство, благополучие. Всем действиям у входа-выхода приписывалась высокая степень семиотичности. В понимании казахов босаға – это рама с обеих сторон двери. Слово босаға в казахском языке употребляется в нескольких значениях: 1) боковая стойка дверной рамы; 2) место около двери; 3) дом, семья, порог [15, с.139].

Порог является границей, которая отделяет внутреннее пространство юрты (микромир кочевника) от внешнего пространства (макромира). Также, по представлениям номадов, под порогом обитали духи-покровители жилища. Согласно верованиям казахов, «*босаға*» является сакральным объектом, требующим особого почтения. Об этом свидетельствуют бытовавшие среди кочевников запреты относительно порога жилища. У казахов запрещено стоять у входной двери юрты, так как, когда умирал новорожденный ребенок, его хоронили под порогом юрты (внизу). Строго наказывали тех, кто с умыслом попирает порог, либо, перешагивая при выходе за порог, спотыкался, наступал на порог и садился на него. Человек, совершая такие действия, выказывал неуважение к хозяину и навлекал на его семью несчастья. Казахи запрещали детям прислоняться к косякам двери («*босағаға сүйенбе*»), стоять у входа (*босағада тұрма*). Выражения, характеризующие целостность, нерушимость, устойчивость деревянного остова юрты, символизировали у казахов благополучие семьи и рода. Например, «*босағасы берік*» (дверные косяки его устойчивы) означает благополучие его дома, семьи и рода. Следует отметить, что при благословении молодоженов им желают «*босағаларың берік болсын!*» (Пусть будут устойчивы дверные косяки твои), что означает пожелание здоровья, благополучия семье.

Заклучение

Завершая обсуждение темы исследования, необходимо отметить, что культурный код является своего рода ключом к пониманию культуры определенной нации. Юрта является символом жизненной традиции народа, прочно зафиксированного в национальном коде сознания. Юрта, являясь одной из древних форм жилища кочевников, воплощает сложный мировоззренческий комплекс. Геометрическая параметризация юрты в традиционном мировоззрении казахов определила и мировоззренческий опыт повседневного быта. Можно с уверенностью сказать, что юрта как жилище была не только точно рассчитана и продумана с учетом быта кочевника, но и сам принцип и параметры ее построения, формы были отражением взглядов казахов на окружающий мир. Из вышеизложенного следует, что юрта для казахов являлась моделью и образом Вселенной – *Imagio mundi*, опосредованной особенностями мировоззрения кочевников.

При анализе мы пришли к такому выводу, что символика геометрических форм лежит в основе структуры пространства. Слова Галилео Галилея о том, что природа говорит языком геометрии, где буквы этого языка – круги, треугольники и иные фигуры, подтверждают наши выводы. Каждая геометрическая фигура может восприниматься как карта, в которой заключена часть знаний об устройстве Мира, Человека, Космоса. Зная язык геометрических параметров пространства, можно обрести понимание Бесконечного, Мира, Бытия – Абсолюта.

Анализ языковых единиц позволил увидеть, что части юрты в распределении пространства казахской юрты в большинстве своем имеют положительную характеристику: почетное место (*төр*), граница новой жизни (*алтын босаға*), место любимой дочери (*оң жағы*). Основными именами казахского концепта внешнего пространства (*кеңістік*) являются следующие: *ел, жер, ауыл, үй, жақ, орын, отбасы, аспан, тау, әлем, Ата-Жұрт (Атамекен), кең дала, көк жиек, шөл, шөл дала, дала, шөлейт, алқап, шабындық, Жерұйық, сегізқиыр шартан*. А концептами внутреннего пространства являются: *ырыздық-несібе, құт, кіріс кеңістігі* – пространство для получения богатства, *пространство процветания; шығыс кеңістігі, киелі кеңістік* – пространство, обладающее наивысшей культурной ценностью; *шекаралық кеңістік* – граница, которая отделяет внутреннее пространство юрты (микромир кочевника) от внешнего пространства (макромира).

Юрта, являясь отражением культуры общества, четко организована, место человека в ее пространстве связано с его полом, возрастом и социальным статусом.

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Лотман Ю.М. Семиосфера. – Санкт-Петербург: Искусство, 2000. – 704 с.
- [2] Красных В.В. Этнопсихолингвистика и лингвокультурология. – Москва: Гнозис, 2002. – 282 с.
- [3] Davydov A., Skorbatyuk O. From Carl Gustav Jung's Archetypes Of The Collective Unconscious To Individual Archetypal Patterns. – 2015, Volume 4, pp.25-42 [Электронный ресурс]. URL: https://www.researchgate.net/publication/292360845_FROM_CARL_GUSTAV_JUNG'S_ARCHETYPES_OF_THE_COLLECTIVE_UNCONSCIOUS_TO_INDIVIDUAL_ARCHETYPAL_PATTERNS (дата обращения 27.01.2023)
- [4] Bissenbayeva M., et al. Historically-cognitive stratum of ethnocultural lexis (on example of the Kazakh language). // Opción, Año 34, Especial – 2018, No.15 pp. 375-397 [Электронный ресурс]. URL: https://www.researchgate.net/publication/330224489_Historically-cognitive_stratum_of_ethnocultural_lexis_On_example_of_the_kazakh_language (дата обращения 27.01.2023).
- [5] Афанасьева А.С. Архетип дома в современной русскоязычной казахстанской прозе. Диссертация на соискание степени доктора философии (PhD). – Алматы, 2017. – 176 с.
- [6] Древнетюркский словарь. / под ред. Д.М.Насилова, И.В. Кормушина и др.; сост. Т.А. Боровкова, Л.В. Дмитриева, А.А. Зырин, И.В. Кормушин и др. 2-е изд., пересмотр. – Астана: «Ғылым» баспасы, 2016. – 760 с.
- [7] Этимологический онлайн-словарь русского языка Макса Фасмера. [Электронный ресурс]. URL: <https://lexicography.online/etymology/vasmer/> – (дата обращения 27.01.2023)
- [8] Nurlykhan Aljanova, Karlygash Borbassova, Shamshiya Rysbekova. A Semiotic Analysis of the Yurt, Clothing, and Food Eating Habits in Kazakh Traditional Cultures. // The International Journal of Critical Cultural Studies. The International Journal of Critical Cultural Studies. –2015, Volume 14, Issue 1, www.thehumanities.com. [Электронный ресурс]. URL: https://www.researchgate.net/publication/304936016_A_Semiotic_Analysis_of_the_Yurt_Clothing_and_Food_Eating_Habits (дата обращения 27.01.2023)
- [9] Бахралинова А.Ж. Пространственная параметризация казахской языковой картины мира // Вестник КемГУ. – 2013. – Т.1. №2 (542). – С.174-177.
- [10] Каракузова Ж.К., Хасанов М.Ш. Космос казахской культуры. Издание третье – Алматы: ТОО «Эверо», 2011. – 67 с.

[11] Melekhova K, Lichman Y., Erkin Z., Raimbergenov A. Yurt and its role in the culture of the people of Central Asia. // *European Journal of Science and Theology* – 2018, Vol.14, No.3, pp.13-26 [Электронный ресурс]. URL: https://www.researchgate.net/publication/327012336_Yurt_and_its_role_in_the_culture_of_the_people_of_Central_Asia (дата обращения 28.01.2023).

[12] Тойшанұлы А. Түрік-моңғол мифологиясы. – Алматы: «Баспалар Үйі», 2009. – 192 с.

[13] Сулейменов Т. Юрта – модель мира номадов // *Журнал/ газета: Наука и образование Южного Казахстана*. – 2006. – С.137-140 [Электронный ресурс] URL: <http://articles.ukgu.kz/sites/default/files/pps-publications/0493.pdf>

[14] Махпиров В.У. Имена далеких предков (источники формирования и особенности функционирования древнетюркской ономастики). [Электронный ресурс] URL: https://www.academia.edu/33371936/Имена_далеких_предков_pdf (дата обращения 28.01.2023)

[15] Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. – Алматы: Дайк-Пресс, 2008. – 968 с.

REFERENCES

[1] Lotman Yu.M. *Semiosfera (The Semiosphere)*. SPb.: Iskusstvo, 2000. 704 p. [In Rus.].

[2] Krasny`x V.V. *E`tnopsixolingvistika i lingvokul`turologiya. (Ethnopsycholinguistics and linguoculturology)*. Moskva: Gnozis, 2002. 282 p. [In Rus.].

[3] Davydov A. , Skorbatyuk O. From Carl Gustav Jung's Archetypes Of The Collective Unconscious To Individual Archetypal Patterns. 2015, Volume 4, pp.25-42 Available at: https://www.researchgate.net/publication/292360845_FROM_CARL_GUSTAV_JUNG'S_ARCHETYPES_OF_THE_COLLECTIVE_UNCONSCIOUS_TO_INDIVIDUAL_ARCHETYPAL_PATTERNS (Accessed:27.01.2023).

[4] Bissenbayeva M., et al. Historically-cognitive stratum of ethnocultural lexis (on example of the Kazakh language). // *Opción*, Año 34, Especial. 2018, No.15 pp. 375-397 [Электронный ресурс]. URL: https://www.researchgate.net/publication/330224489_Historically-cognitive_stratum_of_ethnocultural_lexis_On_example_of_the_kazakh_language (дата обращения 27.01.2023).

[5] Afanas`eva A.S. *Arxetip doma v sovremennoj russkoyazy`chnoj kazaxstanskoy proze. Dissertaciya na soiskanie stepeni doktora filosofii (PhD). (The archetype of home in contemporary Russian-language Kazakh prose. D. thesis for the degree of Doctor of Philosophy (PhD))*. Almaty', 2017. 176 p. [In Rus.].

[6] Drevnetyurkskij slovar'. (The Ancient Turkic Dictionary)/ pod red. D.M.Nasilova, I.V. Kormushina i dr.; sost. T.A. Borovkova, L.V. Dmitrieva, A.A. Zyrin, I.V. Kormushin i dr. 2-e izd., peresmotr. Astana: «Gylym» baspasy, 2016. 760 p. [In Rus.].

[7] Etimologicheskij onlayn-slovar russkogo yazyka Maksa Fasmera. (Etymological online dictionary of the Russian language by Max Fasmer.) Available at: <https://lexicography.online/etymology/vasmer/> (Accessed: 28.01.2023) [In Rus.].

[8] Nurlykhan Aljanova, Karlygash Borbassova, Shamshiya Rysbekova. A Semiotic Analysis of the Yurt, Clothing, and Food Eating Habits in Kazakh Traditional Cultures. // The International Journal of Critical Cultural Studies. The International Journal of Critical Cultural Studies. Volume 14, Issue 1, 2015, www.thehumanities.com. Available at: https://www.researchgate.net/publication/304936016_A_Semiotic_Analysis_of_the_Yurt_Clothing_and_Food_Eating_Habits (Accessed: 27.01.2023).

[9] Baxralinova A.Zh. Prostranstvennaya parametrizaciya kazaxskoj yazykovoj kartiny mira (Spatial parametrization of the Kazakh language picture of the world) // Vestnik KemGU. 2013. – T.1. №2 (542). P.174-177. [In Rus.].

[10] Karakuzova Zh.K., Xasanov M.Sh. Kosmos kazaxskoj kul'tury (The space of Kazakh culture) Izdanie tret'e. Almaty: TOO «E'vero», 2011. 67p. [In Rus.].

[11] Melekhova K, Lichman Y., Erkin Z., Raimbergenov A. Yurt and its role in the culture of the people of Central Asia. // European Journal of Science and Theology. 2018, Vol.14, No.3, pp. 13-26 Available at: https://www.researchgate.net/publication/327012336_Yurt_and_its_role_in_the_culture_of_the_people_of_Central_Asia (Accessed: 28.01.2023).

[12] Tojshanyly A. Tyrik-moңğol mifologiyasy'. (The mythology of the turik mogol) . Almaty: «Baspalar Yji», 2009. 192p. [In Kaz.].

[13] Sulejmenov T. Yurta - model mira nomadov (The yurt is a model of the nomadic world) // Zhurnal/gazeta: Nauka i obrazovanie Yuzhnogo Kazaxstana. 2006. P.137-140 [In Rus.].

[14] Maxpirov V.U. Imena dalekix predkov (istochniki formirovaniya i osobennosti funkcionirovaniya drevnetyurkskoj onomastiki). (The names of distant ancestors (sources of formation and peculiarities of the functioning of Old Turkic onomastics). Available at: https://www.academia.edu/33371936/Имена_далеких_предков_pdf (Accessed: 28.01.2023) [In Rus.].

[15] Qazaq tiliniñ túsındırme sözdıǵı (Explanatory Dictionary of the Kazakh language). Almaty: Daik-Pres, 2008. 968 p. [In Kaz.].

МӘДЕНИ КОД: КИІЗ ҮЙДІҢ ГЕОМЕТРИЯЛЫҚ КЕҢІСТІКТІК ПАРАМЕТРЛЕНУІН ТҮСІНДІРУ

***Кемельбекова Э.А.¹, Бухарова Г.Х.²**

***¹Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ 3 курс докторанты, Астана, Қазақстан,
e-mail: e.kemelbekova@mail.ru,**

**²Ф.ғ. д., профессор, М.Ақмулла атындағы Башқұрт мемлекеттік
педагогикалық университеті (БГПУ), Уфа,
Башқұртстан Республикасы, Ресей,
e-mail: buharova_g@mail.ru**

Аңдатпа. Бұл зерттеу жұмысы, бір жағынан, бастапқы семантикалық мәдени кодтарды түсіну үшін киіз үй туралы бастапқы дереккөздерді зерттеуге, екінші жағынан, оның геометриялық пішіндері мен параметрлерін түсіндіруге, және оны кеңістікте қабылдауына арналған. Мақалада қазақ тіліндегі кеңістік категориясының этномәдени ерекшелігі талданады. Қазақтар әлемінің тілдік көрінісіндегі кеңістіктік қатынастарды бейнелеудің антропоцентристік қасиеті заттардың бөліктерінің бағыттарын немесе орналасуын белгілеуде киіз үй бөліктерінің атауларын қолдану арқылы дәлелденеді. Мақалада тіл мен этникалық мәдениеттің, тіл мен ойлаудың байланысын сипаттау үшін авторлар «мәдениет коды» ұғымын қолданылады.

Авторлар қазіргі қоғам мәдениетінің жағдайын зерттейтін гуманитарлық пәндер үшін қазіргі кездегі өзекті ұғымдардың бірі — ұлттық мәдениет кодының мәселесін қарастырады. Бұл тұжырымдаманың күрделілігін көрсететін ұлттық мәдениет кодының әртүрлі анықтамалары келтірілген. Зерттелетін құбылыс туралы неғұрлым толық түсінік қалыптастыру үшін мақалада қазақ мәдениетіндегі «үй» тұжырымдамасы мен архетипінің лингвомәдени компоненті талданады. Бұл еңбектегі киіз үйдің геометриялық кеңістіктік параметрленуінің семантикасын зерттеу көшпенділердің архетиптік ойлауының (санасының) матрицасын көрсетеді.

Зерттеудің міндеті киіз үйді архетиптік мәдениет объектісі ретінде талдау және оны көшпенділердің кеңістіктегі дәстүрлі орналасуымен қарастыру аспектісі болды.

Тақырыпта жарияланған зерттеудің әдіснамалық негізі келесі тұжырымдамалар болып табылады:

1. Адамның жердегі әлемі – аспандық (Құдайдың киелі табиғаты) архетиптік қайталануы.

2. Киіз үй және оның кеңістігі - Imago Mundi – көшпенділердің дүниетанымының ерекшеліктері арқылы жасалған көшпенділер

әлемінің бейнесі. Киіз үй – халықтың өмір салтының символы.

Бұл жұмыста кеңістіктегі позицияны білдіретін номинативті бірліктердің семантикалық құрылымын анықтау үшін компоненттік талдаудың әдістері мен тәсілдері, интерпретация, салыстыру және жалпылау әдістерін қолдана отырып, индуктивті және дедуктивті, сипаттамалық әдістер қолданылады.

Біздің зерттеу пәніміз қазақ тіліндегі кеңістіктік семантикасы бар тілдік бірліктер болып табылады.

Талдау үшін материал ретінде семиотика мен семантика тұрғысынан қарастырып, зерттеліп отырған мәселеге қатысты шетелдік және қазақстандық ғалымдардың этнографиялық, мәдени, лингвистикалық, философиялық еңбектері алынды.

Сондай-ақ, жұмыста Фасмердің этимологиялық сөздігі, қазақ түсіндірме сөздігі, көне түркі сөздігі, қазақ мақал-мәтелдері қолданылған.

Тірек сөздер: ұлттық мәдениет коды, архетип, кеңістік, әлем бейнесі, киіз үй, үй, концепт, көшпенді

CULTURAL CODE: INTERPRETATION OF THE GEOMETRIC SPATIAL PARAMETRIZATION OF THE YURT

*Kemelbekova E.A.¹, Buharova G.Kh.²

*¹Doctoral student,

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan,
e-mail: e.kemelbekova@mail.ru,

²Doctor of Philology, Professor,

Bashkir State Pedagogical University named after M. Akmullah,
Ufa, the Republic of Bashkortostan, Russia,
e-mail: buharova_g@mail.ru

Abstract. This study is devoted, on the one hand, to the study of primary sources about the yurt in order to understand the original semantic cultural codes, on the other - the interpretation of its geometric shapes and parameters, its perception in space. The article analyzes the ethnocultural specificity of the category of spatiality in the Kazakh language. The anthropocentricity of spatial relations in the Kazakh linguistic picture of the world is confirmed by the use of the names of yurt parts to denote directions or locations of parts of objects. In the article, the authors use the concept of “culture code” to describe the relationship between language and ethnic culture, language and thinking. The authors consider the problem of the national code of culture, one of the currently relevant concepts for the humanities disciplines that study the state of culture in modern society. Various definitions of the national

code of culture are given, indicating the complexity of this concept. To create the most complete picture of the phenomenon under study, the article analyzes the linguoculturological component of the concept and archetype "house" in Kazakh culture. The study of the semantics of geometrical spatial parametrization of the yurt in this paper reflects the matrix of nomadic archetypal thinking (consciousness).

The aspect of the analysis of the yurt as an object of archetypal culture and its consideration with the traditional location of nomads in space was chosen as the task of the study.

The methodological basis of the research stated in the title of the topic are the following concepts:

1. The earthly world of Man is an archetypal repetition of the heavenly (the sacred nature of the Deity).

2. The yurt and its space is an Imago mundi – an image of the nomads' universe mediated by the peculiarities of the nomads' worldview. The yurt is a symbol of the vital tradition of the people.

The methods and techniques of component analysis to establish the semantic structure of nominative units denoting position in space, inductive and deductive, descriptive methods using the techniques of interpretation, comparison and generalisation were used in this work.

The subject of our research is linguistic units with spatial semantics in the Kazakh language.

Ethnographic, culturological, linguistic, philosophical works of foreign and Kazakh scientists on the problem under study, considering from the perspective of semiotics and semantics, served as the material for analysis. Also, the etymological dictionary of Fasmer, Kazakh explanatory dictionary, ancient Turkic dictionary, Kazakh proverbs and sayings were used in the work.

Key words: national code of culture, archetype, space, worldview, yurt, house, concept, nomad

Статья поступила 31.10.2023

ӘОЖ 8'81-26

XҒТАР 16.01.11

<https://doi.org/10.48371/PHILS.2023.79.69.009>

МӘДЕНИЕТАРАЛЫҚ ҚАТЫСЫМНЫҢ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕРІ, НЕГІЗГІ ТҮРЛЕРІ МЕН СИПАТТАМАСЫ

* Оразбаева А.С.¹

*¹ Магистр, аға оқытушы,
әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Алматы, Қазақстан,
e-mail: Alima.oralbayeva@gmail.com

Аңдатпа. Ұсынылып отырған мақала қазіргі таңда адам өмірінің қажетті әрі маңызды алғышартына айналып отырған, тіл үйренуде, түрлі мәдениеттермен байланысқа түскенде бетпе-бет келетін ұғым мәдениетаралық қатысым, оның түрлерін, сипатын қарастырып талдайды. Мәдениетаралық қатысым немесе коммуникация, оның негізгі екі түрі вербалды және бейвербалды коммуникация сипаты, ерекшеліктері, айырмашылықтары, мәдениетаралық коммуникативтік құзіреттілік сияқты осы саланың өзекті мәселелерін қарастырады. Аталмыш тақырып аясында көптеген еңбектер жазылып, зерттеулер жасалып жүр. Біздіңде сол салаға үлес қосып, зерттеуді практикалық жақтан зерделеп, қарапайым тілмен ғылыми ұғымдарды суреттеп көрсету. Мақаланы жариялау мақсаты – шет тілдік мамандықтарда мамандар даярлауда тиімді мәдениетаралық қатысым жасау үшін ескерілуі тиіс маңызды белгілер, сипаттар, алғышарттарды талқылап, ара жігін ашып, осы коммуникация түрін тиімді қолдана білу үшін кеңестер ұсыну. Мақалада мәдениетаралық құзіреттілік, мәдениетаралық коммуникативтік құзіреттілік сияқты терминдер қарастырылады, мәдениетаралық қатысымның негізгі екі түрі ретінде қарастырылатын вербалды және бейвербалды коммуникацияларды қалай бір-бірінен ажыратамыз, олардың қайсысы коммуникацияның тиімді болуына ықпалы зор екенін ашуға тырысамыз.

Мақалада берілген зерттеу нысанын талдау барысында суреттеу, жүйелеу, салғастыру және салыстыру, сұрыптау, жинақтау, прагматикалық талдау әдістері қолданылды. Зерттеудің әдіснамасы мәдениетаралық қатысым теориясын зерттеген ғалымдар мен еңбектерді аналитикалық тұрғыдан шолу жасауға негізделген. Мақалада қарастырылып отырған тақырып, зерттеу нысаны теориялық және практикалық тұрғыдан маңызды, оның себебі мәдениетаралық қатысым

теориясы мен практикасы, мәдениетаралық қатысым негіздері пәндерін оқып үйренгенде студенттерге, білім алушыларға осы тақырып аясында нақты әрі түсінікті көмекші құрал болмақ.

Мақалада мәдениетаралық қатысым, мәдениетаралық коммуникативтік құзіреттілік, вербалды және бейвербалды коммуникация терминдеріне анықтама беріліп, олардың негізгі сипаттамалары, тиімділік дәрежесі анықталды, бұл өз кезегінде жұмыстың нәтижесі болып саналады. Коммуникация барысында вербалды және бейвербалды коммуникация түрінің қайсысы тиімді екені коммуникация сипатына, ресми немесе бейресми болғандығына, ақпарат берушінің ойы, жоспары, ниетіне байланысты, коммуникант қай коммуникация түрін таңдайтынына байланысты болатындығы жайлы практикалық кеңестер берілді. Мақалада талданған тақырыпқа сай ұғымдар студенттерге, магистранттарға мәдениетаралық қатысым теориясы мен практикасын оңай меңгеруге, семинар сабақтарында тақырыпты ашуға, коммуникация түрлерінің айырмашылықтарын сезінуге, екі коммуникацияның негізін айқындауға көмек қолын ұсынатын құнды жұмыс.

Тірек сөздер: мәдениетаралық қатысым, мәдениетаралық құзіреттілік, вербалды коммуникация, бейвербалды коммуникация, мәнмәтін, мәдени таңбаланған тілдік бірліктер, дене қимылы, ым-ишара.

Негізгі ережелер

Мәдениетаралық қатысым немесе әртүрлі мәдениеттер мен мәдени ортадағы адамдар арасындағы қарым-қатынас әрқашан адамдардың жер бетінде бірге өмір сүруінің маңызды алғышарты болған және солай болып қала бермек. Қазіргі уақытта мәдениет, мәдениеттер арасындағы айырмашылық, мәдениетаралық қатысым сияқты ұғымдар маңызды болып отыр. Мыңжылдықтан кейінгі тұрғын ретінде біздің өзге ұлт өкілдерімен, өзге мәдениетпен бетпе-бет келіп қарым-қатынас жасау қажетті болып отыр. Мәдениетаралық қатысым адам өмірінің барлық салаларында дерлік орын алып отыр, оған дәлел көршілес елдермен шекаралас болу, бетпе-бет өзара әрекеттесулерде, бизнесте, саясат пен бұқаралық ақпарат құралдарында, саяхат жасауда ешқандай шекара болмай бөгде мәдениетпен қарым-қатынас жасауға тұра келіп тұр, сондықтан мәдениетаралық қатысымды үйреніп, оның қыр-сырын білгеннен асқан нәрсе болмай тұр, таңдауда жоқ. Мәдениетаралық қатысым жаңа қалыптасқан ұғым емес, ол адамзат баласы сауда жасап, шекара асып, түрлі жорықтар жасай бастағанда пайда болған. Дегенмен, соңғы 30 жыл ішінде адамдар коммуникация процесіне мәдениеті әртүрлі адамдарды қатыстырғанда, мәдениетаралық байланыстарда нақты

не болатынын жүйелі түрде зерттеуді бастады. Мұнда да, шетелде де адамдар мәдени әралуандылықты өмір шындығы деп қабылдады. Олар енді адамдар қатысым жасағанда бұл әртүрлілік қалай болатынын білгісі келді. Зерттеудің мұндай арнаға ауысуы прагматикалық себептермен байланысты. Осы қажеттіліктерден мәдениетаралық қатысым туралы оқып, оны ұғыну заман талабы бола бастады, мәдениетаралық қатысым құзіреттілігін әрбір адамзатта дамыту алдыңғы арнаға шықты.

Кіріспе

Мәдениетаралық коммуникация дегеніміз түрлі мәдениет өкілдерінің қарым-қатынас жасауы, мұнда міндетті түрде қатысушылардың бірі басқа тілде сөйлейтін болып келеді. Ағылшын тілінің рөлі өсіп тұрған таңда мәдениетаралық коммуникацияның вербалды қамтамасыз ету қажеттігі туады, яғни, жеке байланыстар жасау, телефонмен әңгіме жүргізу, хат-хабар алмасу, презентациялар, мәжілістер, келіссөздер өткізу, конференциялар мен семинарларға қатысу. Тіл - әр халықтың айнасы ретінде және мәдениет көрінісі ретінде мәдениетаралық байланыста делдалдық сипатқа ие [1].

Мәдениетаралық құзыреттілік – бұл басқа мәдениет өкілдерімен табысты әрі нәтижелі қарым-қатынас жасау қабілеті. Бұл қабілет жас кезден бастап қалыптасуы мүмкін немесе ерік-жігер мен біліктіліктің арқасында дамып, жетілдірілуі мүмкін. Мәдениетаралық құзіреттілікті бағалаудың мақсаты адамның оған қабілеті немесе әлеуеті бар-жоғын анықтау болып табылады. Мәдениеттер континенттер немесе ұлттар арасында ғана емес, сонымен бірге бір компанияда немесе тіпті отбасында да әртүрлі болуы мүмкін: әр адамның өз тарихы, өз өмірі, демек, өз мәдениеті, мәдени қатысы (географиялық, этникалық, моральдық, діни) бар, саяси және тарихи). Мәдениетаралық құзыреттілік адамның өз мәдениеті туралы хабардар болуын, тіл мен мәдениеттің қарым-қатынасын түсінуін және мәдениеттерді зерттеу, талдау және салыстыру тәсілдері туралы түсінік беруді қамтиды [2, 189 б.].

Мәдениетаралық құзіреттілік – адамдардың әлеммен өзара әрекеттесуін орынды және тиімді басқару. *Мәдениетаралық құзіреттілік* – 1) топтық шекаралар немесе ұлттық, географиялық, тілдік, этникалық, кәсіптік, сыныптық немесе гендерлік шекараларды қоса алғанда, тілдің қолданылуына әсер ететін әртүрлі түрдегі дискурс жүйелері арқылы адамдардың бір-бірімен қалай сөйлесетінін және түсінетінін зерттейтін пәнаралық зерттеу саласы; 2) мәдени жағынан бір-біріне ұқсамайтын тұлғалардың ақпарат алмасуы [3, 31 б.]. *Мәдениетаралық коммуникациялық құзыреттілік* - бұл тұлғаның басқа мәдениетке

жататын адамдармен тиімді және сәйкес ақпарат алмасу дәрежесін көрсету үшін қолданылатын термин [4, 42 б.].

Басқаша айтқанда, *мәдениетаралық коммуникация құзіреттілігі* – бұл тұлғалардың дұрыс вербалды және бейвербалды қарым-қатынас, қарым-қатынастағы өзін-өзі ұстау стилі, өзіндік және шетелдік мәдениеттің нормалары мен принциптері, коммуникаторлардың дұрыс әрекеттері, әртүрлі контексттер туралы білімі.

Мәдениетаралық құзіреттіліктің маңызды белгілері ретінде төмендегілерді атауға болады:

- Әртүрлі мәдениеттерге бейімделу қабілеті
- Әртүрлі қоғам жүйелерімен араласа білу қабілеті
- Психологиялық стрессті жеңе білу
- Тұлғааралық қарым-қатынас орнату мүмкіндігі
- Қарым-қатынасты жеңілдету қабілеті
- Басқаларды түсіне алу қабілеті
- Бейімделу
- Оптимизм
- Өзін-өзі және мәдениетті тану
- Мәдени айырмашылықтар туралы хабардар болу
- Сақтық (мәселелерді немесе қауіпті болдырмау үшін сақ болу)
- Коммуникациялық құзіреттілік (қарым-қатынас жасау қабілеті)
- Коммуникациялық тиімділік (ойлаған нәтижеге жету тиімділігі)
- Коммуникациялық функциялар
- Жауапкершілікті бақылау
- Әңгімелесуді басқару мінез-құлықтары
- Ынтымақтастық
- Мәдени өзара әрекеттесу
- Сұраныс (ұзақ мерзімді мақсатқа бағдарлану)
- Эмпатия
- Тұлғааралық қарым-қатынаспен таныс болу
- Ашық әрі шыншыл болу
- Өзара әрекеттестікке қатысу
- Тұлғааралық икемділік
- Тұлғааралық үйлесімділік
- Тұлғааралық қызығушылық
- Этноцентризм
- Вербалды емес мінез-құлық
- Пікір көшбасшылығы
- Тапсырманы орындау
- Өзіне деген сенімділік

- Өзіндік сана
- Әлеуметтік бейімделу

Осы аталған белгілердің бәрі болмаса да бірнешеуі мәдениетаралық қатысымға түскен тұлғада болған жағдайда адам өзін мәдениетаралық күзіретті деп есептей алады. Кез-келген шетел тілін меңгерген тұлға бөгде мәдениетпен таныс болғандықтан бұл қатысымның сипатын, қыр-сырын біледі, және мәдени шиеленіске тап болғанда одан қалай жол табарын біледі.

Материалдар мен әдістердің сипаттамасы

Мақаланы жазу мен тақырыпты талдау барысында бар ақпаратты жүйелеу, түрлі әдебиеттерден алынған материалдарды жинақтау, жүйелеу, сұрыптау тәсілдері қолданылды. Ағылшын, қазақ, орыс тілдеріндегі ақпараттарды салыстыру және салғастыру, аудару, анализдер қолданылды. Тақырып пен зерттеу нысан бойынша аналитикалық шолу және прагматикалық талдау әдістері пайдаланылды. Зерттеудің әдіснамасы мәдениетаралық қатысым теориясын зерттеген ғалымдар мен еңбектерді аналитикалық тұрғыдан шолу жасауға негізделген. Зерттеу материалдары қолданылған әдебиеттер тізімінде көрсетілген теориялық және практикалық еңбектерден, тақырып төңірегінде жазылған ғылыми жұмыстар негізінде қарастырылды.

Талқылау және нәтижелер

Жалпы мәдениетаралық қатысымның негізгі екі түрі қарастырылады: вербалды және бейвербалды.

Вербалды коммуникация деп ойлар, ақпарат, көзқарас пен пікір алмасуды атайды [5, 76 б.]. Вербалды коммуникация тілді қолдану арқылы жүзеге асады және ақпаратты ауызша немесе жазбаша жеткізу. Басқаша айтқанда вербалды коммуникация сөз, сөздік қор арқылы өз ойыңды жеткізу болып табылады. Вербалды коммуникация ауызша және жазбаша болып екіге бөлінеді. Вербалды коммуникацияның ауызша түрі сөз арқылы жүзеге асады, адамның бетпе-бет, телефон, бейне, радио, теледидар, интернет арқылы әңгімелесуі жатады. Вербалды коммуникацияның жазбаша түрінде қарым-қатынас жасау үшін белгілер мен символдар қолданылады. Вербалды коммуникацияның жазбаша түріне электронды пошта арқылы, хат алмасу арқылы жазбаша түрде өзіндік грамматикалық, жазу стилі мен эмлесі бар коммуникация жатады.

Вербалды коммуникацияның тиімді болуына әсер ететін факторлар деп мыналарды атауға болады:

- Тіл
- Сөз және сөздік қор
- Екпін
- Сөздің дұрыс айтылуы
- Сөйлеудегі кідірістер
- Қатты дауыстау
- Нақтылап айту
- Сөз таңдау

Зерттеу жұмысымыздың нысаны ретінде қарастырып, талдап, анализ жасау үшін вербалды коммуникациядан көрі бейвербалды коммуникацияны зерделеп, оның артықшылықтарын, кемшіліктерін тілге тиек етеміз. Бейвербалды коммуникация басқа коммуникация түрлеріне қарағанда анағұрлым тиімдірек деп басқа ғалымдарда, зерттеушілерде айтып жүр. Біз өз кезегімізде бейвербалды қатысымының артықшылықтары басымырақ екенін, бөгде мәдениетпен байланыс орнатқанда коммуникацияның тиімді әрі ұтымды болуы үшін коммуникацияның осы түрін қолданғанымыз дұрыс екенін дәлелдейміз. Дегенменде, оны қолдануда сақ болуды, оның өзіндік ерекшеліктері мен ұтымды тұстары бар екеніне назар аударамыз.

Бейвербалды коммуникация дегеніміз сөйлеусіз ақпарат алмасу, ауызша сөйлеуді қажет етпейтін коммуникация түрі, сөйлеушінің дене қозғалысымен қарым-қатынас жасауы [6,76 б.].

Бейвербалды коммуникация келесі үш элементтен тұрады [7]:

- *Сыртқы түр* (киім үлгісі, шаш үлгісі, ұқыптылық, косметиканы пайдалану, бөлменің көлемі, жарықтандыру, безендіру, жиһаз)
- *Дене қимылы* (мимика, ым-ишара, адамның тұру қалпы)
- *Дыбыстар тар шығаруы* (дауыс үні, дыбыс деңгейі, сөйлеу жылдамдығы).

Сөзсіз жүзеге асырылатын бейвербалды қарым-қатынас коммуникацияның үлкен пайызын құрайды. Қарым-қатынастың бұл түрі адамдардың көңіл күйін, тәжірибесін, үмітін, сезімдерін, ниеттерін, сонымен қатар қарым-қатынас жасаудың моралдық және жеке қасиеттерін түсінуге мүмкіндік береді.

Бейвербалды коммуникацияның артықшылықтары мен кемшіліктерін қарастырып көрейік. Негізі, ғалымдар олардың бірнешеуін атап өтеді, дегенменде, зерттеу нәтижесі ретінде біз өз пайымдауымызды беріп, өз тарапамыздан жасалған зерттеулерге сай төмендегі артықшылықтары мен кемшіліктерін негізгі деп атап көрсетуді жөн көрдік.

Бейвербалды коммуникацияның артықшылықтары:

1. **Толықтырушы қасиеті:** Бейвербалды белгілер вербалды хабарды немесе ақпаратты оған мағына беру арқылы толықтырады. Мәселен, ренжітіп алған адамыңызды кешіріңіз деген мағынада арқасынан қақсаңыз болады.

2. **Көрсетуге жеңілдігі:** Бейвербалды коммуникация түрінде ақпаратты немесе хабарды визуалды, аудио немесе оданда басқа дыбыссыз құралдар көмегімен көрсету арқылы бере аласыз.

3. **Ауыса алу қабілетінің болуы:** Бейвербалды коммуникациядан вербалды коммуникацияға ауыса алуы, әсіресе, қатты шу болғанда, түрлі себептермен үзіліп қалғанда, арасы қашық болғанда. Мәселен, тынышталыңыз дегеннің орнына ерінге саусақты қойып көрсетіп тыныштандыру, ия деп жауап берудің орнына басты изеу сияқты [8].

4. **Екпін түсіру:** Вербалды коммуникацияны атап көрсету мақсатында, керекті сөзді нақтылау мақсатында жиі қолданылады.

5. **Қайталау:** Ауызша хабарламаны қайталау үшін қолданылады. Мәселен, бағыттарды хабарлауда сол бағыттарды қолмен көрсету, меңзеу.

6. **Сауаты жоқ адамдарға көмекші құрал:** Қарым-қатынастың бұл түрі ым-ишара, қимылмен бет арқылы ымдау, көзбен көрсету, қолымен ұстау арқылы ақпарат жеткізетіндіктен ешқандай ауызша немесе жазбаша сөз алмасуды қажет етпейді, бұл өз кезегінде сауатсыз адамдарға қиындық тудырмайды. Демек, олар үшін пайдалы байланыс түрі болмақ.

7. **Мүгедек адамдарға көмекші құрал:** Бейвербалды коммуникация әсіресе құлағы естимейтін адамдарға көп көмегін тигізеді. Олар ақпаратты саусақтар, қол, көз қимылдары арқылы алмасады.

8. **Тартымды презентация:** Бейвербалды коммуникация көрнекі құралдарға, суреттерге, графика мен белгілерге негізделіп жасалады, сондықтан қабылдаушыға тартымды болады.

9. **Уақыттың текке кетпеуін қамтамасыз етеді:** Бейвербалды коммуникация қабылдаушыға өте жылдам жетеді, сол себепті ақпарат жеткізушінің алтын уақытының босқа кетпеуін қамтамасыз етеді.

10. **Хабарламаның жылдам жеткізілуі мен қабылдануын қамтамасыз етеді:** Ауызша немесе жазбаша хабарламаларға қарағанда бейвербалды коммуникация қабылдаушыға жылдам жеткізіледі және қабылдаушы оны жылдам түсінеді, өйткені ол хабар жеткізуде символдар, белгілер қолданады.

Бейвербалды коммуникацияның кемшіліктері:

1. **Анық әрі нақты емес:** Бейвербалды коммуникация анық әрі

нақты емес, өйткені коммуникацияның бұл түрінде қабылдаушыға нақты мағына беретін сөздер немесе тіл қолданылмайды. Ешбір сөздік бейвербалды коммуникация бойынша ақпарат немесе анықтама бере алмайды, олардың мағынасы мәдениет пен мәнмәтін аясында ғана емес оны қабылдау деңгейіне қарайда түрленіп отырады.

2. **Үздіксіз коммуникация:** Вербалды коммуникацияны сөйлеуді кез келген уақытта тоқтатуға болады, бірақ бейвербалды коммуникацияны тоқтату әдетте мүмкін емес. Сөйлеу тілінің құрылымы болады, оны қолдануда грамматикасының өзгергенін анықтай аламыз, ал бейвербалды коммуникацияда ондай талдау жасай алмаймыз.

3. **Көп каналды арналы:** Бейвербалды коммуникацияда сөйлеушінің көз қимылына қарап отырып қол қимылының мағынасын жіберіп алуыңыз әбден мүмкін. Барлығы бір уақытта бірден орын алатындықтан, бәрін бақылап, ұғынып отыру қиынға соғуы мүмкін. Барлығы бірден орын алатындықтан үлгеруге тырысып әбден шатасу қаупі бар.

4. **Мәдени таңбаланған:** Бейвербалды коммуникация түрлері мен оны қолдану мағынасы сізге бала кезіңізден сіңіп, оны ата-анаңыз немесе танысыңыздан сізге өтуі мүмкін. Тек кейбір ым-ишаралар барлық мәдениетке тән болуы мүмкін, бірақ барлығы емес. Бір мәдениетте оң немесе дұрыс деп саналатын қимылдар басқа бір мәдениетте теріс немесе бұрыс болып көрінуі мүмкін. Сондықтан бейвербалды коммуникацияда ақпарат алмасу мәдени таңбаланған болуы мүмкін.

5. **Ұзақ әңгімелесу мүмкін емес:** Коммуникацияның мұндай түрінде адам ұзақ хабар алмаса алмайды. Ешқандай тарап қажетті немесе маңызды мәселелерді егжей-тегжейлі талқылай алмайды.

6. **Түсіну қиын:** Коммуникацияның мұндай түрінде сөз мағынасын бірден түсіну қиын, көп қайталауды қажет етеді. Сөйлеу барысында дене қимылдарын қолданатындықтан ол кез-келген адамға түсінікті бола бермейді.

7. **Барлығына ұнай бермейді:** Бейвербалды коммуникацияны барлық адам қолдай бермейді. Бұл коммуникация кейде тыңдаушыға әсер қалдыра алмайды, әрі барлық жағдаяттарда қолданыла бермейді. Оның ықпалы аз, оны қоғамдық байланыс құралы ретінде пайдалану мүмкін емес.

8. **Бейресми:** Бейвербалды коммуникация басқа коммуникациялар сияқты ешқандай ережелерді, ресмилікті немесе құрылымды ұстанбайды. Көп жағдайда адамдар бейвербалды коммуникацияға саналы түрде нақты дене қимылын қолдану арқылы түспейді, ол әр жағдайда әртүрлі болуы ықтимал.

9. Қымбат коммуникация түрі: Кейбір жағдайларда бейвербалды коммуникация үлкен шығынды талап етеді. Мәселен, бейвербалды коммуникацияда қолданылатын көрнекіліктер, презентациялар, құрылғылар, аудио-визуалды байланыс коммуникацияның басқа түрлеріне қарағанда қымбатқа түседі.

10. Ақпарат бұрмаланады: Коммуникацияға түсу үшін дене қимылдары, бет қимылдары, көз, қолмен ұстау, белгілер, дыбыстар сияқты қатысым түрлері қолданылатындықтан ақпаратты бұрмалау мүмкіндігі үлкен.

Вербалды және бейвербалды қатысымды түсіндіріп, олардың сипатын ашып, мұндай коммуникация түрлеріне тән қасиеттерді сипаттап, артықшылықтары мен кемшіліктерін сараптай келе, олардың айырым белгілерінде айтып өтуді жөн санаймыз. Келесі кестеде осы екі коммуникацияның айырмашылықтарын беруге тырыстық.

Кесте 1. Вербалды және бейвербалды коммуникацияның айырмашылықтары

<i>Вербалды коммуникация</i>	<i>Бейвербалды коммуникация</i>
Сөз, сөздік қор қолданылады, грамматикалық және стилистикалық тұрғыдан әрленеді.	Сөз немесе сөздік қор қолданылмайды, ақпаратты сөздің көмегінен алма-сады.
Айтатын ойынды, пікірінді алдын ала жоспарлап, ойластырып, белгілі бір құрылымға сәйкестендіріп жеткізесің.	Белгілі бір құрылымы жоқ, бірден орын алады.
Хабар алмасуда сөз, сөз тіркестері, сөйлем қолданылатындықтан коммуникацияның қабылдау, түсіну оңай, адресаттың ойы айқын.	Коммуникация барысында белгілер, дене қимылы, дыбыс және тағы басқа құралдар қолданылатындықтан ақпаратты түсіну оңайға соқпайды.
Тілі ресми болып келеді.	Тілі бейресми болып келеді.
Сөйлеуді кез келген уақытта тоқтатуға болады.	Сөйлеуді кез келген уақытта тоқтату әдетте мүмкін емес.
Коммуникацияның жазбаша түрінде хабарды қайта-қайта қарауға, талдауға, кейінге қалдырып оған қайта қайтып келуге болады.	Коммуникация барысында дене қимылы мен ым-ишара жағдаятқа байланысты бір рет қолданылып, ұмыт болады.
Ақпараттың 30-40 пайызы қабылданады.	Ақпараттың 60-70 пайызы қабылданады.
Ақпарат мағынасы толығымен түсінікті болады, пікір алмасу жылдам әрі бірден орын алуы мүмкін.	Сөйлеушінің эмоциясы, жай-күйі, жағдайын түсіну орын алады. Ақпаратты түсіну уақытты талап етеді.

Коммуникация желі арқылы, телефонмен, хат- хабар алмасу арқылы немесе бетпе-бет орын алады.	Коммуникация бір немесе бірнеше тараптың тікелей қатысуымен ғана орын алады.
Коммуникация орын алуы үшін нақты ой, жоспар, ережеге сүйенеді.	Ешқандай ережелерді, ресмилікті немесе грамматикалық, стилистикалық құрылымды ұстанбайды.
Коммуникация бір каналды\арналы, сөйлеуші сөздерді дыбыстау арқылы ақпарат алмасады.	Коммуникация көп каналды\арналы, дене қимылы, ым-ишара, дауыс екпіні, қозғалыс қолданылады.
Саналы, нақты, тоқтаулы процесс.	Алдын ала ойластыра алмайтын, дайындықсыз, үздіксіз процесс.

Бейвербалды коммуникацияны түсініп алған соң, тағы бір зерттеу бағыты ретінде бөгде мәдениет өкілдерімен оны тиімді әрі ұтымды пайдалану мақсатында, қарым-қатынасқа түскен тұлғалармен шиеленіске келіп қалмау үшін кейбір практикалық кеңестерді ұсынамыз.

Бейвербалды коммуникация сәтті болуы үшін:

- Киім үлгісіне көңіл бөлгеніңіз абзал, коммуникация жағдаяты мен түріне сай киінгеніңіз жөн.
- Коммуникацияға түспестен бұрын қай ұлт өкілімен байланыс орнатасыз, сол ұлттың мәдениетіне тән дене қимылдары, ым-ишара қабылданған екенін пысықтап қарап алыңыз.
- Коммуникация барысында арақашықтық мәселесіне де көңіл бөліп, арнайы әдебиеттерді қараңыз.
- Бейвербалды коммуникацияда барлық мәдениетке тән универсалды, мағынасы бәріне мәлім позитивті ым-ишара мен дене қимылдарын қолдануға тырысыңыз, басқаларды білместіктен ренжітіп алудан сақтанасыз.
- Бейвербалды коммуникацияның көзбен қадағалау, уақытты тиімді жұмсай білу, арақашықтықты сақтау, дауыс ырғағы сияқты түрлерін ұстануды естен шығармаңыз.
- Бейвербалды коммуникация коммуникацияға түсіп отырған тұлғалармен жақын қарым-қатынас жасауға, оң ықпал етуге, эмоцияңызды қадағалауға, коммуникация барысын сөзсіз бақылап отыруға тиімді екенін ұмытпаңыз.

Қорытынды

Бөгде ұлт өкілдерімен қарым қатынас орнатуда вербалды және бейвербалды коммуникация түрлері сөзсіз орын алады. Әр коммуникация түрінің өз ерекшеліктері бар, әрине вербалды коммуникация түрі қай кездеде болсын мағынасы терең, екі жақты, тиімді әдіс болып қала бермек. Бейвербалды коммуникация өз кезегінде ғалымдардың дәлелі

бойынша тиімдірек, қабылдауға жеңіл, ешқандай ресмилікті қажет етпейтін, жақын қарым-қатынас орнатуға тиімді. Біздіңде мақсатымыз коммуникацияның осы екі түрін зерттеп, зерделеп, мәдениетаралық құзіреттілікті қалыптастыруда, мәдениетаралық қатысым жасауда тиімдісін анықтап, кеңестер беру болған еді. Мәдениетаралық құзіреттілікті дамыту үшін арнайы білім қажет және оны меңгерген әрбір тұлға құзіретті бола бермейді. Университет білім бағдарламасында мәдениетаралық коммуникация теориясы мен практикасы және соған қатысты пәндер саны көп, міндетті болып отыр.

ӘДЕБИЕТ

- [1] Исабеков С.Е. Зарубежная межкультурная коммуникация // Сб.статей. – Алматы: КазУМОиМЯ имени Абылай хана, 2013. – С. 5-8.
- [2] Құнанбаева С.С. Қазіргі шеттілдік білім берудің теориясы мен практикасы. – Алматы, 2010. – 324 б.
- [3] Volodymyr Goshylyk, Natalya Goshylyk. A Glossary of Intercultural Communication. Ukraine. Ivanovo-Frankivsk, 2010.
- [4] Myron W., Lustig Jolene Koester. Intercultural Competence. Intercultural Communication across Cultures. USA, 2010
- [5] Воркачев С.Г. Лингвоконцептология и межкультурная коммуникация: истоки и цели. Филологические науки. – 2005. – №4. – С.76-83.
- [6] J Edward T. Hall and the History of Intercultural Communication: The United States and Japan by Everett M. ROFERS William B. HART Yoshitaka MIIKE, Keio Communication Review No. 24, 2002
- [7] <https://content.wisestep.com/verbal-nonverbal-communication-important-workplace/>
- [8] Donna M. Stringer and Patricia A. Cassiday. 52 Activities for Improving Cross-cultural Communication. Intercultural Press. London, 2009

REFERENCES

- [1] Issabekov S.E. Zarubezhnaya mezhkulturnaya kommunikatsia (Foreign intercultural communication) // Sbornik statei. Almaty: KazUMOiMYA imeni Ablai khana, 2013. P. 5-8. [In Rus.]
- [2] Kunanbaeva S.S. Kazirgi shettildik bilim berudin teoriasy men praktikasy(Theory and practice of modern foreign education). Almaty, 2010. 324 p. [In Kaz.]
- [3] Volodymyr Goshylyk, Natalya Goshylyk. A Glossary of Intercultural Communication. Ukraine. Ivanovo-Frankivsk, 2010

[4] Myron W., Lustig Jolene Koester. Intercultural Competence. Intercultural Communication across Cultures. USA, 2010

[5] Vorkachev S.G. Linguokonseptologiya I mezhkulturnaya kommunikatsia: istoki I seli (Linguoconceptology and intercultural communication: origins and goals) Philologicheskie nauki 2005. №4. s. 76-83. [In Rus.]

[6] J Edward T. Hall and the History of Intercultural Communication: The United States and Japan by Everett M. ROFERS William B. HART Yoshitaka MIIKE, Keio Communication Review No. 24, 2002

[7] <https://content.wisestep.com/verbal-nonverbal-communication-important-workplace/>

[8] Donna M. Stringer and Patricia A. Cassiday. 52 Activities for Improving Cross-cultural Communication. Intercultural Press. London, 2009

НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ МЕЖКУЛЬТУРНОЙ КОММУНИКАЦИИ, ВИДЫ И ХАРАКТЕРИСТИКИ

***Оразбаева А.С.¹**

***¹Магистр, старший преподаватель,
Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
Алматы, Казахстан
e-mail: Alima.orazbayeva@gmail.com**

Аннотация. В представленной статье рассматривается и анализируется понятие межкультурной коммуникации, ее виды и особенности, которая становится необходимой и важной предпосылкой жизнедеятельности человека, с которой сталкиваются при изучении языка и при соприкосновении с разными культурами. Также рассматриваются основные понятия и актуальные вопросы, такие как: межкультурная коммуникация, два ее основных вида, вербальная и невербальная коммуникация, их природа, особенности, их различия, межкультурная коммуникативная компетенция. В рамках этой темы написано много работ и проводятся исследования. Мы вносим свой вклад в эту область, анализируя данную проблему с практической точки зрения и иллюстрируя научные концепции простым языком. Цель статьи – рассмотрение важных особенностей, предпосылок, которые необходимо учитывать для эффективного межкультурного общения при подготовке специалистов иноязычных специальностей. В статье мы пытаемся выяснить, являются ли такие термины, как межкультурная компетенция и межкультурная коммуникативная компетенция, одним и тем же понятием или это разные понятия, выявляем различия вербальной

и невербальной коммуникации и устанавливаем, какие из них оказывают наибольшее влияние на эффективность коммуникации.

При анализе объекта исследования, представленного в статье, использовались методы описания, систематизации, сравнения и сопоставления, сортировки, суммирования, прагматического анализа. Методология исследования основана на аналитическом обзоре работ ученых, изучавших теорию и практику межкультурной коммуникации. Тема, объект исследования, рассматриваемые в статье, важны с теоретической и практической точки зрения, причина этого в том, что они будут наглядным обоснованием для студентов и обучающихся при изучении теории и практики межкультурной коммуникации, основы межкультурной коммуникации.

В статье определены термины, такие как: межкультурная коммуникация, межкультурная коммуникативная компетенция, вербальная и невербальная коммуникация, описаны их основные характеристики, степень эффективности, что, в свою очередь, рассматривается как результат работы. В ходе исследования даны практические советы о том, какой вид вербального и невербального общения эффективен, от чего зависит характер общения. Рассмотренные в статье понятия представляют собой ценный труд, который поможет студентам и магистрантам легко освоить теорию и практику межкультурной коммуникации, раскрыть тему на семинарах, прочувствовать различия двух видов коммуникации, определить основания двух типов общения.

Ключевые слова: межкультурная коммуникация, межкультурная компетенция, вербальная коммуникация, невербальная коммуникация, контекст, культурно обусловленная лексика, язык тела, жесты

SOME ISSUES OF INTERCULTURAL COMMUNICATION, MAIN TYPES AND FEATURES

***Orazbayeva A.S.¹**

***¹MA, senior lecturer,
Kazakh National University by al-Farabi,
Almaty, Kazakhstan,
e-mail: Alima.orazbayeva@gmail.com**

Abstract. The article under research deals with intercultural communication, its types and features which is very topical in language learning and when confronted with foreign cultures today. The article discusses the key issues as intercultural communication, intercultural communication

competence, two main types of cross-cultural communication: verbal and non-verbal communication, their features, differences. The topic of intercultural communication is discussed and researched time by time by many scholars. Our aim is also to analyze intercultural communication from the practical perspective, and to give our contribution to the field. The aim of publication is to discuss and differentiate the important features, preconditions, types of intercultural communication in training linguists to communicate intercultural. The article highlights the essence of intercultural competence, intercultural communication competence, difference between verbal and non-verbal communications, which type of communication is effective in communicating with foreign cultures.

The research methods are descriptive, comparative and contrastive, analytical, pragmatic analysis. The research methodology is analytical research review of the works of scholars who dealt with intercultural communication theory and practice. The research topic, research object and research materials are significant from the theoretical and practical aspects with the reason of the article helpful tool for young researchers, language learners, students.

The authors try to define the terms intercultural communication, intercultural communication competence, verbal and non-verbal communications. At the same time, the features, characteristics, effectiveness degree, practical recommendations are suggested as the research results. The researchers give practical tips to use verbal or non-verbal communication when communicating with foreign cultures. The practical approach to deal with the topical theme facilitates students, master course students when preparing to the seminars, to feel the difference between communication types, to master theory and practice of intercultural communication.

Key words: intercultural communication, intercultural competence, verbal communication, non-verbal communication, context, culture-specific vocabulary, body language, body movements

Статья поступила 11.12.2022

УДК 81`42
МРНТИ 16.01.11
DOI 10.48371/PHILS.2023.16.88.010

КОГНИТИВНЫЙ ДИССОНАНС И ЕГО ПРОЯВЛЕНИЕ В АНГЛОЯЗЫЧНОМ МЕДИАДИСКУРСЕ

*Оспанова А.К.¹, Шевякова Т.В.²

*¹докторант PhD, КазУМОиМЯ имени Абылай хана,
Алматы, Казахстан, E-mail: aikhos369@gmail.com,
²д.ф.н., профессор, КазУМОиМЯ имени Абылай хана,
E-mail: david-sec@mail.ru

Аннотация. Данная статья посвящена определению понятия когнитивного диссонанса и лингвистическим знакам англоязычного медиадискурса, репрезентирующим данный феномен. В статье приводятся определения когнитивного диссонанса, используемые в психологии, социологии, лингвистике, переводоведении, межкультурной коммуникации. Проведен обзор работ исследователей, занимавшихся изучением теории когнитивного диссонанса. Предпринята попытка вывести свое определение когнитивного диссонанса. В работе представлены определения медиадискурса. Рассматриваются ситуации возникновения когнитивного диссонанса, отражающиеся в медиадискурсе. Приводятся различные примеры проявления когнитивного диссонанса с анализом характерных языковых единиц (маркеров). В процессе исследования применялись следующие методы: метод дискурс-анализа, метод контекстуального анализа, концепт-анализ, метод функционально-стилистического анализа.

Информация, полученная человеком посредством медиадискурса, может привести к возникновению психологического диссонанса, то есть ситуации, в которой новые сведения не вполне соответствуют (или даже совсем противоречат) его системе знаний. Для того, чтобы избавиться от неприятного состояния, человек либо меняет свое представление об этом явлении (или событии), либо меняет свое поведение. Он стремится к внутреннему балансу своей когнитивной системы. В данном случае малоприятное состояние все же побуждает человека вернуться к состоянию консонанса.

Наша задача – объяснить этот феномен и на примерах из медиадискурса выделить языковые знаки, сигнализирующие о возникновении когнитивного диссонанса и/или свидетельствующие о попытке избавиться от него. Для этого нами были выработаны

экстралингвистические и лингвистические критерии выявления когнитивного диссонанса. В этом заключается научная значимость исследования. Проведенное исследование может послужить основой для разработки методических рекомендаций по данному направлению, что является практической значимостью работы.

Ключевые слова: когнитивный диссонанс, противоречие, дискомфорт, гармония, медиадискурс, маркер, комментарий, реципиент

Основные положения

Современное общество живет в условиях постоянного поиска информации. Зачастую мы не успеваем за технологическим прогрессом и то, что совсем недавно считалось инновационным, сегодня уже обыденность, которую сменила другая новинка.

Изменился и сам процесс поиска информации. Если раньше, чтобы найти необходимую книгу, нужно было физически пересмотреть библиотечные каталоги, потратив при этом много времени, то сейчас благодаря дистанционному допуску мы пользуемся онлайн библиотеками, не выходя из дома или находясь на рабочем месте. Именно с процесса поиска информации начались исследования американского психолога и социолога Леона Фестингера, впоследствии приведшие к разработке теории о когнитивном диссонансе.

Введение

Леон Фестингер вместе со своими коллегами обратился к изучению проблемы распространения слухов, которую считал одним из видов поиска информации. Однако в процессе исследования группа «нащупала» более интересное и перспективное направление, которое и оказалось впоследствии теорией когнитивного диссонанса. Труд с одноименным названием был опубликован Л. Фестингером в 1957 году.

Под диссонансом ученый понимает «...существование противоречивых отношений между отдельными элементами в системе знаний... Когнитивный диссонанс может пониматься как условие, приводящее к действиям, направленным на его уменьшение. ...это чрезвычайно сильный побудительный фактор» [1, с. 20].

Согласно Л. Фестингеру, проблема возникновения диссонанса в когнитивной системе – довольно широко распространённое явление, и появление противоречий может происходить в любой социальной ситуации.

Например, представьте, что вы футбольный болельщик и однажды руководство клуба, за который вы болеете, приглашает в команду

лучшего игрока года (при том, что команда уже состоит из талантливых футболистов). Вы воодушевлены и готовы поддерживать свой любимый футбольный клуб, потому что вы уверены в их победе. Наступает день игры, ответственный момент, однако команда проигрывает. Все болельщики разочарованы и не понимают, как это могло произойти. Команда с сильным составом игроков должна была победить. Таким образом, в сознании болельщика возникает несоответствие его ожиданий результатам, то есть появляется описанное Л. Фестингером противоречие между двумя понятиями.

Для уменьшения степени когнитивного диссонанса (а согласно Л. Фестингеру, для человека естественно желание стремиться к восстановлению баланса в системе своих представлений об окружающем мире) в данной ситуации участники (болельщики) могут оправдать проигрыш команды следующими причинами: травмы игроков, неверная стратегия тренера, более сильный соперник, ненастная погода, неудачный день по гороскопу и т.п. Другими словами, участники любыми доступными им способами будут пытаться избавиться от чувства дискомфорта и противоречивого отношения к ситуации. В данном случае это необходимо участникам для того, чтобы продолжать болеть за свою команду и поддерживать ее в будущем.

Таким образом, как и утверждает автор теории, когнитивный диссонанс может возникнуть практически в любой ситуации, что, по нашему мнению, делает данную теорию особенно актуальной с точки зрения лингвистики, так как в большинстве случаев проявление данного феномена выражается языковыми средствами. Если вернуться к вышеописанному примеру, можно увидеть степень проявления когнитивного диссонанса по опубликованным статьям, послематчевым репортажам и комментариям болельщиков в социальных сетях. На наш взгляд, когнитивный диссонанс проявляется через особенности, своеобразие дискурса и употребление характерных языковых средств, так называемых маркеров.

Цель нашего исследования мы видим в определении феномена когнитивного диссонанса, раскрытии понятия медиадискурса, а также в поиске примеров проявления диссонанса в англоязычном медиадискурсе.

Материал и методы

Как было сказано выше, Леон Фестингер является автором труда «Теория когнитивного диссонанса», опубликованного в 1957 году. Теория когнитивного диссонанса началась с изучения слухов, которые распространились после землетрясения в одном из американских

штатов. Слухи, как это часто бывает, распространялись быстро, при этом многие верили этим негативным слухам о скором более разрушительном землетрясении. Изучив данную проблему, Л. Фестингер заключил, что в людях заложено стремление к внутреннему балансу между поступающей и уже известной информацией.

Таким образом, в основе теории когнитивного диссонанса лежит положение о противоречии двух когнитивных составляющих (мнений, идей, образов поведения). Человек пытается уменьшить возникающий диссонанс и вернуться к состоянию внутренней гармонии. У него появляется мотивация, приводящая к изменению поведения, поиску новых знаний либо общего элемента между противоречивой информацией. То есть состояние когнитивного диссонанса хоть и само по себе неприятное, но может послужить стимулом к выработке новых идей, появлению новых знаний и даже формированию нового мировоззрения. Это зависит от того, в какой степени диссонанса находится реципиент информации. Также согласно Л. Фестингеру, если испытанный в прошлом диссонанс был довольно сильным, в будущем человек будет пытаться избегать подобных ситуаций, что может привести к отказу от каких-либо действий [1, с. 44].

В соответствии с целью нашего исследования, определение понятия дискурса является ключевым, так как путём получения диссонантной информации и одновременно материалом исследования, служит медиадискурс. Именно в медиадискурсе мы попытаемся отыскать примеры с ситуациями проявления когнитивного диссонанса.

Исследование дискурса имеет междисциплинарный характер, так как к изучению дискурса применяются различные подходы: литературоведческий, лингвистический, психологический, социологический и т.д., что приводит к формированию различных определений дискурса.

В связи с таким большим количеством определений Т. ван Дейк предлагает различать два определения дискурса. В широком смысле – дискурс есть комплексное коммуникативное событие, происходящее между говорящим и слушающим (наблюдателем), в определенном временном, пространственном и прочем контексте. Коммуникативное действие может быть речевым, письменным, а также иметь вербальные и невербальные составляющие (например, разговор с другом, диалог между пассажирами, чтение газеты).

В узком смысле – дискурс есть текстовый или письменный с учетом присутствия только одной вербальной составляющей. С этих позиций термин «дискурс» обозначает заверченный или продолжающийся

продукт коммуникативного действия, его письменный или устный результат, который интерпретируется реципиентами (например, вербальный продукт, письменный или устный, коммуникативного действия).

Согласно Т. А. ван Дейку, изучение правил функционирования языка в обществе ведется не только с точки зрения прагматических подходов к дискурсу, но также с учетом определенных социальных факторов (мнения и установки говорящих, их социального и этнического статуса); определенным образом коррелируются личностные характеристики носителей языка с их намерениями, чувствами, эмоциями и т.д. [2].

Мы полагаем, что именно при несовпадении взглядов в связи с, например, каким-либо социальным фактором, и может возникнуть ситуация когнитивного диссонанса. Возраст может стать одним из таких факторов и повлиять на возникновение когнитивного диссонанса. Например, аналитическая программа «BBC Newsnight» четко нацелена на взрослую аудиторию, в отличие от передачи под названием «Newsround», рассчитанной на юных зрителей. «BBC Newsnight» содержит подробный анализ текущих событий в стране, независимое расследование актуальных для современного общества тем, интервью с политиками, общественными деятелями, представителями королевской семьи и т.п. Соответственно, можно предположить, что данная программа является «серьезной» и рассчитана на «серьезных» людей с примерно одинаковыми фоновыми знаниями, общим жизненным и профессиональным опытом. Вероятно, просмотр данной программы представителями более молодой аудитории способен спровоцировать у них появление когнитивного диссонанса (например, при употреблении в программе узкоспециализированных терминов, историзмов, архаизмов и т.п.)

На возникновение когнитивного диссонанса влияние может оказать и гендерный аспект. Например, просмотр так называемых «женских» («мыльные оперы») либо «мужских» шоу (о технических характеристиках раритетных автомобилей) потенциально способен вызвать несоответствие между компонентами когнитивной системы людей и привести к диссонансу.

Предположим, что зритель, переключая каналы в поисках чего-то интересного для просмотра после рабочего дня, случайно натывается на некий телесериал. Как только он понимает, что это теленовелла, «мыльная опера», у него срабатывает стереотипное мышление о том, что это произведение исключительно для женской аудитории (первый элемент в системе знаний). Однако, задержавшись и вникнув в сюжет,

зритель осознает, что просмотр сериала оказывается увлекательным и довольно интересным (второй, новый элемент).

Наблюдается несоответствие между элементами его когнитивной системы, то есть диссонанс: мужчина думает, что он, солидный человек, не может смотреть такое несерьезное, малобюджетное телешоу, снятое исключительно для домохозяек. В данном случае когнитивный диссонанс окажется, скорее всего, кратковременным, так как зритель вынужден будет принять новую информацию, тем самым избавившись от дискомфортных мыслей и продолжив «изучение» заинтересовавшего его телесериала.

Обратимся к определению понятия «дискурс» исследователя Арутюновой Н.Д., которая рассматривает дискурс как «связный текст в совокупности с экстралингвистическими, прагматическими, социокультурными, психологическими и другими факторами», как «речь, погруженную в жизнь». Дискурс – это явление, исследуемое в режиме текущего времени, то есть по мере его появления и развития, и при его анализе необходимо учитывать все социальные, культурологические и прагматические факторы. Поэтому термин дискурс, в отличие от термина текст, не применяется к древним и др. текстам, связи которых с живой жизнью не восстанавливаются непосредственно [3, с. 137].

Одним из важных аспектов медиадискурса мы считаем его способность развиваться во времени. Медиадискурс, информирующий о каком-либо событии, может способствовать возникновению ситуаций проявления когнитивного диссонанса у реципиентов информации, так как события, описываемые в нем, все еще могут разворачиваться, и на момент взаимодействия с медиадискурсом у зрителей или слушателей может сложиться противоречивое представление о происходящем. Впоследствии, дополненный новыми сведениями (дающими возможность составить более полное представление о действительности) медиадискурс приведет к снижению или избавлению участников данной ситуации от когнитивного диссонанса.

Например, в новостях сообщают о повышении цен на овощи. Потребители же, напротив, ожидали традиционного, сезонного удешевления. Сложившаяся ситуация вызывает формирование диссонанса между реальностью и представлениями людей, их прошлым опытом (так разгар лета ассоциируется с наличием дешевых овощей в представлении покупателей).

В дальнейшем выясняется, что поставщики овощей в целях большего заработка продали весь товар в другие регионы/страны, что вызвало повышение цен на оставшийся продукт (а новый, если и

есть, также дорог). При появлении новой информации медиадискурс дополняют полученными сведениями, тем самым разъяснив ситуацию, тем не менее это не приводит к уменьшению диссонанса до тех пор, пока в дело с подорожанием не вмешиваются местные органы. Ситуация наконец, стабилизируется, цены возвращаются к прежнему уровню и, когда об этом сообщают в новостях, когнитивный диссонанс исчезает, потребители остаются довольны.

Приведенный пример подтверждает слова Арутюновой Н.Д. о такой особенности дискурса, как развитие и обновление ранее неизвестными деталями. В нашем случае медиадискурс за счет этого приобретает еще одно свойство: он становится способным как вызывать, так и уменьшать или снимать когнитивный диссонанс по мере развития событий, которым данный медиадискурс посвящен.

Во время работы над статьей использовался комплекс методов, включающий в себя: метод дискурс-анализа (позволяющий изучить медиадискурс, его особенности, структуру; выделить, какие языковые единицы используются в данном типе дискурса, изучить экстралингвистическую составляющую дискурса, а также выявить слова, выражения, потенциально вызывающие противоречия); метод контекстуального анализа (предполагающий, что для полного понимания значения языковых единиц необходим контекст, без которого слова теряют смысл, особенно контекст важен для медиадискурса); концепт-анализ (направленный на выявление концептов, семантизируемых в медиадискурсе и, возможно, способных вызвать диссонанс в сознании людей); метод функционально-стилистического анализа (используемый для распознавания стилистически окрашенных языковых средств медиадискурса).

Работа Леона Фестингера после опубликования привела к появлению многих других исследований. В дальнейшем с теорией когнитивного диссонанса работал Эллиот Аронсон, ученик и последователь Л. Фестингера. Он считал теорию «примитивной», однако соглашался, что она оказала определенное воздействие на науку. Аронсон также отмечает широкий диапазон экспериментальных исследований теории когнитивного диссонанса, начатые еще Фестингером и продолженные другими исследователями [4].

Э. Аронсон считал, что теория когнитивного диссонанса «вдохновила исследователей на проведение более 3000 экспериментов, которые, вместе взятые, изменили понимание психологами того, как работает человеческий разум. Когнитивный диссонанс ускользнул даже от академических кругов и вошел в массовую культуру» [5, с. 14].

Таким образом, в наши дни проблема когнитивного диссонанса все еще является актуальной и продолжает привлекать внимание исследователей не только в области психологии, но и других направлений, в частности, лингвистики, и, прежде всего, когнитивной лингвистики.

Проблемой определения когнитивного диссонанса и его лингвистического проявления на протяжении ряда лет занимались российские ученые. Обратимся к диссертационному исследованию Дроздовой Т.В. Автор изучает проблему реализации феномена когнитивного диссонанса в общении и дискурсе, а именно – в поэтическом дискурсе. Дроздова Т.В. рассматривает когнитивный диссонанс как категорию речевого взаимодействия, содержательная суть которого заключается в несоответствии познаний коммуникантов, представимых на уровне языкового выражения [6, с. 5].

Другим российским ученым, интересующимся проблемой когнитивного диссонанса, является доктор филологических наук Демьянков В.З. В своей работе «Когнитивный диссонанс: когниция языковая и неязыковая» автор раскрывает понятие диссонанса при помощи аппарата девяти «модулей понимания». Каждый модуль соответствует задаче, которая, по мнению лингвиста, не всегда и не обязательно решается слушающим или адресатом. При описании Модуля 2 о выдвижении и верификации гипотез о смысле всего текста, автор приводит в пример заголовки статьи «Суд запретит приезжим жениться». У читающего может возникнуть противоречивое мнение о содержании материала, которое исчезнет сразу после прочтения всей статьи, на самом деле описывающей, что запрещены лишь фиктивные браки с целью получения разрешения на проживание [7, с. 33-40].

В своей работе «Cognitive dissonance from the intercultural communication perspective» Леонтович О.А. рассматривает когнитивный диссонанс в аспекте межкультурной коммуникации. Она пишет о связи диссонанса и непонимания (или недостаточного понимания) иностранного языка и культуры, но при этом не отождествляет их. Согласно исследователю, недопонимание может быть результатом недостатка знаний, когнитивный диссонанс возникает из-за столкновения между несовместимыми информационными блоками, точками зрения, мнениями, предположениями и, во многих случаях, осознанием нарушения коммуникации. У людей развивается психологический блок, мешающий понять суть речи своих собеседников, своего поведения или оценки ситуации. Это может вызвать не только краткосрочные коммуникативные проблемы, но и более серьезные последствия, моральные и идеологические противоречия, предубеждения и различные типы межкультурных конфликтов.

Как заключает Леонтович О.А., способность распознавать ситуации когнитивного диссонанса, определять их истоки и находить способы их преодоления приобретает особое значение для решения проблемы. Мы согласны с автором и считаем изучение проблемы когнитивного диссонанса, возникающего при взаимодействии с дискурсом, а в особенности с медиадискурсом, чрезвычайно важным направлением научного исследования.

Леонтович О.А. утверждает, что мировоззрение во многом зависит от того, как реальность концептуализируется и категоризируется в определенной культуре. Отображение мира – это не то же самое, что и сам мир. Следовательно, пишет автор, компетентный подход к межкультурной коммуникации подразумевает, что люди не должны осуждать другие культуры [8].

Современное медиапространство отличается открытостью и доступом к нему глобального сообщества. Не всегда соблюдается компетентный подход, что потенциально может привести к ситуациям возникновения когнитивного диссонанса. Рассмотрение ситуаций, в которых возникновение когнитивного диссонанса потенциально возможно, особенно важно с точки зрения межкультурной коммуникации, поскольку при осуждении какого-либо культурного явления мы можем наблюдать проявление диссонанса (несоответствие увиденного, услышанного заложенным в сознании представлениям о культуре). Осуждение проявится невербально (неодобрительные жесты, такие как покачивание головой) или вербально (языковые конструкции с отрицательным значением).

В целом понимание когнитивного диссонанса зарубежными и российскими учеными похоже. Как те, так и другие сходятся во мнении, что постулаты теории когнитивного диссонанса возможно применять практически к любой науке, тесно связанной с человеческой деятельностью.

Результаты и обсуждение

Таким образом, мы приходим к выводу, что когнитивный диссонанс – это состояние, при котором возникает чувство дискомфорта, вызванное содержащейся в дискурсе информацией, выраженной лингвистическими единицами, значение, смысл которых противоречит известной реципиенту информации. Реципиент дискурса попытается уменьшить чувство дискомфорта и найти связующее звено между двумя противоречивыми понятиями.

Для выявления ситуаций возникновения когнитивного диссонанса,

нами выделяются экстралингвистические и лингвистические критерии.

Среди экстралингвистических критериев мы выделяем физиологические (возраст, гендер), социальные, этнокультурные.

К социальному критерию, по которому определяется наличие когнитивного диссонанса, можно отнести ситуацию, описанную в работе Л. Фестингера, который утверждает, что изменение социального статуса способно привести к возникновению когнитивного диссонанса. Например, студент, получивший диплом педагога и начавший преподавать, теперь назначен оценивать чью-то работу, вести занятия. И если раньше он мог критиковать своих преподавателей за неинтересные лекции, то теперь проведение занятий стало частью его собственной работы. В данном случае представления о роли и поведении студента диссонируют с новой ролью преподавателя и соответствующим профессии поведением. Пытаясь вернуться к гармоничному восприятию и уменьшить диссонанс, молодой педагог будет стараться принять и даже оправдать свое положение (например, занятие для студентов может и неинтересное, но зато оно направлено на закрепление пройденного материала, что полезно перед сдачей экзамена) [1, с. 240].

Как известно, английский язык имеет статус международного языка. «BBC News» является глобальным новостным ресурсом, посещаемым и просматриваемым пользователями со всего мира. Люди владеют английским языком в разной степени: для кого-то это родной язык, кто-то использует медиадискурсы в качестве материала языковой практики и, скорее всего, столкнется с новой информацией, не соответствующей его представлениям о мире, поначалу малопонятной или не принятой в его культуре.

Одним из примеров такого несоответствия может служить сообщение новостной программы «BBC» с заголовком «Who Wants To Be A Millionaire: Teacher beats brother to win jackpot» – «Кто хочет быть миллионером: Учитель побил рекорд брата и выиграл джекпот» [9]. В данном случае значение слова «beat» когда-то метафоризировалось с физического «бить, колотить» до абстрактного «победить, превосходить».

Представим, как бы на данную фразу отреагировал человек, для которого английский не является родным, например, иммигрант, недавно переселившийся в англоязычную страну. В данном случае есть вероятность, что читатель или слушатель воспримет значение фразы в прямом смысле – «Учитель побил брата, чтобы выиграть». Возникнет когнитивный диссонанс: противоречие между услышанным (прочитанным) с представлениями о традиционных семейных ценностях. В дальнейшем такого диссонанса можно будет избежать, за

счет приобретения практического опыта использования многозначных слов или стёртых метафор.

Ситуации с различием в диалектах языка мы также можем отнести к одной из причин, способных привести к возникновению когнитивного диссонанса. Как и в других языках, в английском имеются диалекты, которые отличаются произношением и лексическим составом. Носители английского языка говорят на разных диалектах и не всегда в полной степени могут сразу понять, что значит то или иное слово. Это касается жителей Великобритании, так как на территории страны имеется огромное количество различных диалектов.

Рассмотрим ситуацию, описанную в сюжете «BBC», посвященном диалекту г. Данди в Шотландии. Героиня репортажа – Лили Томпсон, бывшая сотрудница фабрики. Для того, чтобы продемонстрировать отличие региональной речи от общепринятой, она считает до десяти. Различия в произношении действительно имеются.

Журналист Кен Макдональд спрашивает, когда миссис Томпсон осознала, что ее речь отличалась от той, на которой говорили в остальной Шотландии. На что миссис Томпсон отвечает, что это произошло много лет спустя, когда ее зять сказал ей, что нужно произносить не «*seven*», а «*seven*». Сын миссис Томпсон заявляет, что мать не хотела, чтобы он говорил на диалекте и поэтому отправила его изучать стандартный британский английский с самого детства [10].

Можно предположить, что в тот момент, когда героиня осознала, что говорит на диалекте, у нее и возник когнитивный диссонанс – ее представление о том, как нужно произносить данное слово, не совпадало с новой для нее информацией. Чтобы уменьшить состояние дискомфорта, она решила, что ее сын будет обучаться и говорить на общепринятом варианте английского.

Возникновение и употребление в медиадискурсе неологизмов также может являться лингвистическим критерием определения когнитивного диссонанса. Например, в программе «Press Preview: A first look at Tuesday's newspaper headlines» канала «Sky News», вышедшей в апреле 2021 года и посвященной проблеме пандемии, очень часто используется выражение *Covid (vaccine) passport* – «*паспорт вакцинации*». Употребление данного неологизма приводит к когнитивному диссонансу, так как, с одной стороны, введение данного документа, по мнению некоторых членов парламента Великобритании, является опасным, контрпродуктивным и приводит к дискриминации, но, с другой стороны, дает возможность свободного передвижения в условиях всемирного локдауна [11].

О наличии когнитивного диссонанса можно судить и по комментариям, оставленным под видео. Так, комментатор видео Rory Smith использовал фразу, содержащую оксюморон: «*Clear and confusing as ever*» (*Понятно, что ничего не понятно*). Следующий зритель, под именем Michael Marshal, явно с иронией, пишет: «*in today's papers ... vaccines are great*» (в сегодняшних газетах...*вакцины это здорово*) [12].

В спортивном репортаже телеканала «Fox News» «Наоми Осака в ужасной ситуации» сообщается о том, что японская теннисистка Наоми Осака покинула Открытый чемпионат Франции по теннису после того, как федерация тенниса оштрафовала спортсменку за отказ участвовать в послематчевых пресс-конференциях [13].

За несколько дней до инцидента Осака опубликовала в соцсетях пост о своем намерении отказаться от общения с прессой после матчей: «*We're often sat there and asked questions that... bring doubt into our minds and I am not just going to subject myself to people that doubt me. I have watched many clips of athletes breaking down after a loss in the pressroom. I believe the whole situation is kicking a person while they are down*» [14].

(«Нас сажают там и зачастую задают вопросы,... после которых ты начинаешь чувствовать себя неуверенно, и поэтому я не собираюсь общаться с людьми, которые сомневаются во мне. Я видела много клипов, в которых спортсмены во время пресс-конференций теряют самообладание после поражения в матче. Я считаю, что такая ситуация все равно что «бить лежащего»).

В оригинале были использованы следующие стилистические приемы: повтор, фразеологизм. Повтором в данном случае является употребление местоимения «я». Как правило, это средство используется авторами для усиления высказывания, привлечения внимания. Осака прибегает к такому построению фразы для того, чтобы подчеркнуть, что медиадискурс посвящен проблеме, с которой она столкнулась лично (непонимание со стороны общественности) и ее нынешнему положению.

Фразеологизм «бить лежащего», употреблённый теннисисткой, говорит о ее негодовании и недовольстве как прессой, так и руководством федерации, кроме того, мы наблюдаем высокую степень когнитивного диссонанса между ее представлением о том, как должны проводиться соревнования (и другие мероприятия) с действительностью. В общеизвестном представлении (то есть то, что спортсменка ожидала увидеть), пресс-конференция – это общение, комментирование, способ настроиться на матч, подведение итогов. Однако в реальности она, судя по ее словам, столкнулась с противоположным – с давлением, критикой, потерей самоконтроля, наказанием в виде штрафа. Для того, чтобы

избавиться от настолько сильного диссонанса, она решается отказаться от участия в пресс-конференции, а в дальнейшем и в соревновании.

Стоит отметить, что анализируемый медиадискурс может вызвать проявление определенной степени диссонанса у реципиентов информации (зрителей, читателей), поскольку в общем понимании, спорт – это здоровье, как физическое, так и ментальное. Это развитие, честность, азарт, победа или поражение. Данный же пример демонстрирует, что современный спорт – это шоу, за отказ от участия в котором (при упоминании того же ментального здоровья) спортсменов штрафуют, дисквалифицируют и т.п.

Обратимся к комментарию журналиста Боба Паркера:

«If I was running the French Open I'd tell her to stay home. I'd tell her, take care of your mental health. *You can't come here and not participate in what we do. Writers who cover our sport come all over the world...* and they come here for tennis fans. It ain't about us» [15].

«Если бы я проводил Открытый чемпионат Франции по теннису, я бы сказал ей, чтобы она оставалась дома. Я бы сказал ей: позаботься о своем психическом здоровье. Ты *не можешь* находиться здесь и *не участвовать* в том, что мы делаем. *Журналисты*, освещающие наш спорт, *приезжают со всего мира...* и приезжают сюда ради фанатов тенниса. Это не ради нас».

Стилистические приемы, использованные в оригинале: литота, гипербола

Диссонанс, возникший у журналиста, проявляется во фразе с употреблением литоты: *You can't come here and not participate*. Следовательно, автор считает, что нахождение спортсмена на территории проведения соревнований автоматически означает, что он участвует во всех публичных мероприятиях. Гиперболой он также подчеркивает свое мнение: «*Writers...come all over the world*». Наоми Осака же отказалась от участия в пресс-конференции, сославшись на проблемы с ментальным здоровьем, но при этом выразила желание продолжить участие в соревновании. Таким образом, по мнению Паркера действия теннисистки противоречат ожидаемому от нее поведению (общение с журналистами спортсменке не под силу, но на борьбу за медали и призовые здоровье имеется).

Попытку уменьшить когнитивный диссонанс мы видим во фразе «*...they come here for tennis fans. It ain't about us*». Журналист остается при своем изначальном мнении, оправдав это тем, что все мероприятия проводятся не для журналистов, а для болельщиков тенниса.

В целом, применяемые в исследовании экстралингвистические и лингвистические критерии могут служить маркерами, дающим возможность для обнаружения ситуаций возникновения, измерения степени и/или снижения когнитивного диссонанса в медиадискурсе.

Заключение

Наше исследование ставило перед собой следующие цели: раскрыть феномен когнитивного диссонанса, определить концепт медиадискурса, а также проиллюстрировать возникновение когнитивного диссонанса при помощи примеров из англоязычного медиадискурса.

В процессе исследования нами использовались различные методы. В первую очередь, метод дискурс-анализа, давший возможность изучить структуру, функциональные особенности медиадискурса, характерные языковые знаки. Особое значение при анализе дискурса придавалось экстралингвистическим критериям определения потенциально возможных случаев возникновения когнитивного диссонанса (жизненный опыт, возраст, социальная принадлежность участников дискурса). Лингвистические критерии также являлись важной составляющей анализа.

Метод контекстуального анализа важен при работе с медиадискурсом, так как помогает выявить заложенное непосредственно говорящим значение слова или фразы в данный момент времени, при данных условиях. Без контекста невозможно полностью понять смысл всего медиадискурса. Применение стилистических приемов (метафора, оксюморон, диалектизм и т.п.) обусловлено контекстом медиадискурса как одним из важных аспектов коммуникации.

Несовпадение представлений людей о предметах реальности, концептов служит источником возникновения когнитивного диссонанса. Следовательно, применение концепт-анализа представляется крайне важным.

Для обнаружения языковых единиц, вызывающих интерес с точки зрения возможного проявления когнитивного диссонанса, применялся метод функционально-стилистического анализа.

Как было определено выше, к когнитивному диссонансу приводит ситуация, при которой представление об определенном концепте, выраженное в дискурсе, не соответствует уже заложенным в когнитивной системе реципиента знаниям. В результате проведенного исследования мы приходим к выводу, что человек может испытывать состояние когнитивного диссонанса практически ежедневно, поскольку постоянно сталкивается с новым знанием. Одним из источников таких знаний в

современном обществе являются всевозможные средства массовой информации и собственно медиадискурс, который они создают.

Влияние медиадискурса на социум огромно. При взаимодействии с ним мы не только передаем или получаем знания, но и используем определенный способ передачи информации (что является отличительной чертой медиадискурса) – печатное издание, телевидение, радио, сайты новостных агентств, социальные сети. Способы передачи информации влияют на целевую аудиторию. Взрослое поколение предпочтет более традиционные методы получения информации – газеты, телевидение, более молодой аудитории комфортнее будет пролистать новостную ленту на своем смартфоне.

Отметим, что, благодаря популярности последнего, возможности для создания медиадискурса в последние годы возросли во много раз. Сейчас многие современные новостные агентства периодически узнают и получают первичную информацию о происходящих событиях именно от своих же читателей-очевидцев в виде снятого на смартфон видео. То есть иногда медиадискурс в наше время создается любителями, что может привести к противоречивому отношению к передаваемой в видео новости.

Во время создания медиадискурса профессионалы всегда отталкиваются от среднестатистической аудитории, примерно рассчитывают на конечного потребителя с определенными общими знаниями, жизненным опытом. От репортажа любителя вряд ли можно ожидать настолько глубокого анализа, и реакция публики на репортаж любителя может привести к возникновению когнитивного диссонанса. То же самое можно сказать и о комментариях в социальных сетях, содержащих определенные языковые маркеры. Они также могут быть индикаторами когнитивного диссонанса реципиентов информации, либо же вызывать новый диссонанс у других пользователей, что приводит в дальнейшем к обмену комментариями для прояснения ситуации и снижению диссонанса.

Подчеркнем, что возвращение к консонансу между компонентами когнитивной системы – это естественное желание человека. Снизить или избавиться от когнитивного диссонанса можно, заменив один элемент (идею, убеждение, оценку) на другой (например, «старое» представление на «новое» или наоборот).

Проведенный нами анализ продемонстрировал актуальность дальнейшего изучения феномена когнитивного диссонанса и его проявления в англоязычном медиадискурсе. Рассмотрение частных примеров доказывает наличие противоречий в сознании реципиентов,

вызванных информацией, содержащейся в медиадискурсе. Полагаем, что в дальнейшем следует уделить большее внимание рассмотрению критериев для выявления когнитивного диссонанса на примере данного типа дискурса.

ЛИТЕРАТУРА

[1] Фестингер Л. Теория когнитивного диссонанса. – М.: ООО «Издательство «Э», 2018 г. – 20, 44 с.

[2] Ван Дейк Т.А. К определению дискурса. [Электронный ресурс]. – URL <http://psyberlink.flogiston.ru/internet/bits/vandijk2.htm>

[3] Лингвистический энциклопедический словарь [Электронный ресурс] / Гл. ред. В.Н. Ярцева – М.: Сов. Энциклопедия, 1990. – URL <http://tapemark.narod.ru/les/136g.html>

[4] Aronson E. The Theory of Dissonance: Progress and Problems. *Advances in Experimental Social Psychology*. Volume 4. 1969. – 1-34 p.

[5] Aronson E., Tavris C. *Mistakes Were Made (But Not by Me)*. Houghton Mifflin Harcourt, 2007. – 14 p.

[6] Дроздова Т.В. Когнитивный диссонанс как лингвистическая проблема: на материале английского языка. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук / Т.В. Дроздова. – Тула. ТГПУ, 2011. – 5 с.

[7] Демьянков В.З. Когнитивный диссонанс: когниция языковая и неязыковая // Когнитивные исследования языка: Выпуск 9. Взаимодействие когнитивных и языковых структур. Сб. научных трудов. / Отв. ред. вып. В.З.Демьянков. – М.: Институт языкознания РАН; Тамбов: Тамбовский гос. университет им. Г.Р.Державина, 2011. – 33–40 с.

[8] Леонтович О.А. Cognitive dissonance from the intercultural communication perspective // *Russian Journal of Linguistics*. – 2015. – Т. 19. – №4. – С. 49-56. doi:10.22363/2687-0088-9257

[9] Who Wants To Be A Millionaire: Teacher beats brother to win jackpot. BBC News. 2020. - URL: <https://www.bbc.com/news/entertainment-arts-54126588>

[10] Macdonald K. Scots dialects ‘as good as a second language’. BBC Scotland Science. 2017. – URL: <https://www.bbc.com/news/uk-scotland-41844216>

[11] Joseph G. Press Preview: A first look at Tuesday’s newspaper headlines. SkyNews. 2021. URL: https://www.youtube.com/watch?v=Aon60_YA0iI&list=PLG8IrydigQffWr4VA-PqTxaKdkmz6KSv0&index=21

[12] PressPreview:AfirstlookatTuesday’snewspaperheadlines. SkyNews Youtube channel. 2021. – URL: https://www.youtube.com/watch?v=Aon60_

YA0iI&list=PLG8IrydigQffWr4VA-PqTxaKdkmz6KSv0&index=21

[13] Squires T. The Back Page. Fox Sports Australia. 2021. – URL: https://www.youtube.com/watch?v=8Z0NoJkp_N4&t=12s

[14] Osaka N. Hey Everyone. Tweet. Twitter. 2021. – URL: <https://twitter.com/naomiosaka/status/1397665030015959040?s=20>

[15] Parker R. The Odd Couple. Fox Sports Radio YouTube channel. 2021. – URL: <https://www.youtube.com/watch?v=r4Ima1-mAuI>

REFERENCES

[1] Festinger L. Teorija kognitivnogo dissonansa. (Theory of cognitive dissonance) M. ООО «Izdatel'stvo «Е». 2018. 20, 44, p. [In Rus.]

[2] VanDejk T.A. K opredeleniju diskursa. (Ideology: A Multidisciplinary Approach). 1998. <http://psyberlink.flogiston.ru/internet/bits/vandijk2.htm> [In Rus.]

[3] Lingvisticheskij jenciklopedicheskij slovar' [Elektronnyj resurs] / Gl. red. V.N. Jarceva. M.: Sov. Jenciklopedija, 1990. – URL <http://tapemark.narod.ru/les/136g.html> [In Rus.]

[4] Aronson E. The Theory of Dissonance: Progress and Problems. Advances in Experimental Social Psychology. Volume 4, 1969. 1-34 p.

[5] Aronson E. Tavis C. Mistakes Were Made (But Not by Me). Houghton Mifflin Harcourt, 2007. 14 p.

[6] Drozdova T.V. Kognitivnyj dissonans kak lingvisticheskaja problema: na materiale anglijskogo jazyka. (Cognitive dissonance as a linguistic problem: on the material of the English language) Avtoreferat dissertacii na soiskanie uchenoj stepeni kandidata filologicheskix nauk. Tula. TGPU, 2011. 5 p. [In Rus.]

[7] Dem'jankov V.Z. Kognitivnyj dissonans: kognicija jazykovaja i nejazykovaja. (Cognitive dissonance: linguistic and extralinguistic cognition). Kognitivnye issledovanija jazyka: Vypusk 9. Vzaimodejstvie kognitivnyh i jazykovyh struktur. Sb. nauchnyh trudov. Otv. red. vyp. V. Z. Dem'jankov. M. Institut jazykoznanija RAN; Tambov: Tambovskij gos. universitet im. G. R. Derzhavina, 2011. 33–40 p. [In Rus.]

[8] Leontovich O.A. Cognitive Dissonance from the Intercultural Communication Perspective. Russian Journal of Linguistics. T. 19. №4. 2015. 49-56 p. doi: 10.22363/2687-0088-9257

[9] Who Wants To Be A Millionaire: Teacher beats brother to win jackpot. BBC News. 2020, September 20. <https://www.bbc.com/news/entertainment-arts-54126588>

[10] Macdonald K. Scots dialects 'as good as a second language'. BBC Scotland Science. 2017, November 17. <https://www.bbc.com/news/uk-scotland-41844216>

[11] Joseph G. Press Preview: A first look at Tuesday's newspaper headlines. Sky News. 2021, April 6. https://www.youtube.com/watch?v=Aon60_YA0iI&list=PLG8IrydigQffWr4VA-PqTxaKdkmz6KSv0&index=21

[12] Press Preview: A first look at Tuesday's newspaper headlines. Sky News. 2021, April 6. https://www.youtube.com/watch?v=Aon60_YA0iI&list=PLG8IrydigQffWr4VA-PqTxaKdkmz6KSv0&index=21

[13] Squires T. The Back Page. Fox Sports Australia. 2021, June 2. https://www.youtube.com/watch?v=8Z0NoJkp_N4&t=12s

[14] Osaka N. [@naomiosaka]. Hey Everyone. [Tweet]. Twitter. 2021, May 27. <https://twitter.com/naomiosaka/status/1397665030015959040?s=20>

[15] Parker R. The Odd Couple. Fox Sports Radio. YouTube. 2021, May 28. <https://www.youtube.com/watch?v=r4Ima1-mAuI>

КОГНИТИВТІ ДИССОНАНС ЖӘНЕ ОНЫҢ АҒЫЛШЫН ТІЛІНДЕГІ МЕДИАДИСКУРСЫНДАҒЫ КӨРІНІСТЕРІ

*Оспанова А. К.¹, Шевякова Т. В.²

*¹PhD докторант, Абылай хан атындағы ҚазХҚ және ӘТУ,

Алматы, Қазақстан,

E-mail: aikhos369@gmail.com,

²ф.ғ.д., профессор, Абылай хан атындағы ҚазХҚ және ӘТУ,

E-mail: david-sec@mail.ru

Аңдатпа. Бұл мақала когнитивтік диссонанс анықтамасын және осы құбылысты көрсететін ағылшын тіліндегі медиадискурстың тілдік белгілерін бөліп шығаруға арналған. Мақалада психологияда, әлеуметтануда, лингвистикада, аударматануда, мәдениетаралық коммуникацияда қолданылатын когнитивті диссонанс құбылысына анықтамалар берілген. Когнитивті диссонанс теориясын зерттеумен айналысатын зерттеушілердің еңбектері қарастырылған. Сондай-ақ когнитивті диссонанстың анықтамасын шығарып алуға әрекет жасалынды. Жұмыста медиадискурстың анықтамасы берілген. Медиадискурс негізінде когнитивті диссонанстың пайда болу жағдайлары қарастырылған. Когнитивті диссонанс пайда болу жағдайларына әртүрлі мысалдар және де қолданылған тілдік бірліктерге (маркерлерге) талдау жасалынды.

Адамның медиадискурс арқылы алған ақпараты психологиялық диссонанстың пайда болуына әкелуі мүмкін. Бұл жаңа ақпарат оның білім жүйесіне сәйкес келмейтін (немесе толығымен қайшы келетін) жағдай. Жағымсыз күйден құтылу үшін адам осы құбылыс (немесе

оқиға) туралы өз идеясын немесе мінез-құлқын өзгертеді. Ол өзінің танымдық жүйесінің ішкі тепе-теңдігіне ұмтылады. Яғни, когнитивтік диссонанс жағдайы жағымсыз болғандықтан, адам үндестік күйіне оралуға ынталандырады. Зерттеу процесінде келесі әдістер қолданылды: дискурстық талдау әдісі, контекстік талдау әдісі, концепциялық талдау, функционалдық-стилистикалық талдау әдісі.

Біздің міндетіміз - бұл құбылысты түсіндіру және когнитивтік диссонанс пайда болуын ескертетін және/немесе одан құтылу әрекетін көрсететін медиадискурстағы тілдік белгілерін анықтау. Бұл мақсатты орындалу үшін біз экстралингвистикалық және лингвистикалық критерийлерді әзірледік. Медиадискурстағы мысалдарды қарастыру реципиенттер санасында туындаған диссонанстың бар екенін дәлелдейді. Жүргізілген зерттеулер осы бағыттағы әдістемелік ұсыныстарды әзірлеуге негіз бола алады.

Тірек сөздер: когнитивтік диссонанс, үйлеспеушілік, жайсыздық, үйлесім, медиадискурс, маркер, комментарий, ақпарат алушы.

COGNITIVE DISSONANCE AND ITS MANIFESTATION IN THE ENGLISH-LANGUAGE MEDIA DISCOURSE

*Ospanova A.K.¹, Shevyakova T.V.²

*¹PhD student, Kazakh Ablai khan University of International Relations and
World Languages, Almaty, Kazakhstan,
E-mail: aikhos369@gmail.com,

²Doctor of Philological Sciences, Professor, Kazakh Ablai khan University
of International Relations and World Languages,
E-mail: david-sec@mail.ru

Abstract. This article is dedicated to the definition of the concept of cognitive dissonance and linguistic signs of English media discourse, representing this phenomenon. The article deals with the definition of the phenomenon of cognitive dissonance, used in psychology, sociology, linguistics, translation studies, intercultural communication. A review of the work of researchers engaged in the study of the theory of cognitive dissonance is given. There is also an attempt to elaborate the definition of cognitive dissonance. The work presents the definition of media discourse as well. The situations of the emergence of cognitive dissonance based on media discourse are considered. Different examples of the manifestation of cognitive dissonance are given along with the analysis of characteristic linguistic units (markers).

Information obtained by a person through media discourse can lead to the emergence of psychological dissonance, i.e. situations in which new information does not correspond (or completely contradicts) person's system of knowledge. In order to get rid of an unpleasant situation, a person either changes one's presentation of this phenomenon (event), or changes one's behavior. He or she strives for internal balance. In this case, though situation is unpleasant, it still encourages an individual to return to the state of the consonance in one's cognitive system.

Our task is to explain this phenomenon and, using examples from media discourse, to highlight linguistic signs signaling the occurrence of cognitive dissonance and/or indicating an attempt to remove the latter. In order to achieve the aim extra linguistic and linguistic criteria have been developed.

Key words: cognitive dissonance, contradiction, discomfort, harmony, media discourse, marker, comment, recipient

Статья поступила 04.11.2022

UDC 81'37

SRSTI 16.21.51

<https://doi.org/10.48371/PHILS.2023.23.18.011>

LEXICAL AND SEMANTIC FIELD OF SOMATISMS IN THE KAZAKH LANGUAGE

***Ramanova A.A.¹**

***¹Candidate of Filology, Associate Professor
University of Innovation and Technology of
Western Kazakhstan, Uralsk, Kazakhstan,
e-mail: ramanova2008@mail.ru**

Abstract. The permanent interest of modern linguistics in the human factor in language can be seen from the study of somatic units, the somatic lexicon includes everything related to the human body in its semantics. Being one of the ancient layers of the lexicon, somatisms form the universal lexical fund of any language and are characterized by stability, high frequency of use and branched semantic structure. Somatic vocabulary requires a comprehensive analysis, since the lexical-phraseological fund of any language is rich and distinctive, numerous and complex in its nature. In this connection, it is very important to distinguish those somatic units, the root of which is a

part of the human body, and to study its linguistic nature in a special way.

The purpose of the study is to determine the lexical and semantic features of somatisms in the Kazakh language. In the research work, using the dictionary of the Kazakh literary language as a source, the analysis of somatisms in the Kazakh language was made. The research work used methods of mass sampling collection and analysis of materials.

The results and conclusions obtained in the course of the study will contribute to a closer acquaintance with the specific features of the lexicon of the Kazakh language, the scientific completion of the Kazakh lexicology.

The importance of the research work is the interest of modern linguistics to somatism study, belonging to the linguistic universals, in the egocentric direction and the demand for somatic units study within the framework of linguoculture and intercultural relations. The relevance of the research work, first of all, is reflected in the fact that it is combined with the general direction of comprehensive consideration of the lexical-semantic system of language, with topical issues of studying lexical microsystems.

Key words: somatic vocabulary, somatic phrase, body parts, linguistic picture of the world, linguoculturology, phraseology, lexico-semantic field, sema

Basic provisions

Somatisms occupy an important place in any linguistic representation of the world because of the ontogenetic functional properties of human body parts and their universality. The human body was the starting point from which humans began to know and describe the world around them.

In the human microcosm, the body plays an important role, being a manifestation not only of the material, physical and corporeal, but also of everything related to the realm of emotions and interpersonal relationships. For example, the heart in our linguistic consciousness is not only an organ that ensures the movement of blood through vessels, but also an analogue of emotional experiences, feelings, moods, and souls.

As a class of linguistic units, somatizations occupy one of the first places in the expression of the main cultural codes, namely somatic, temporal, and spatial, object, etc. In this regard, it seems important to study somatic units in terms of their functionality in the representation of cultural signs and stereotypes.

Introduction

Somatisms are the names of the parts of the human body. Language units with somatistic components create a cultural and national image of the world, which reflects the life and customs of people, traditions and behavior, their attitude to the world and to each other.

Somatisms are nouns with the basic meaning of human or animal body parts. Somatic vocabularies are units whose components are words – names of human or animal body parts. The term can be used in biology, medicine to mean "something related to the human body".

At the end of the XX and beginning of the XXI century, linguists pay special attention to the somatic vocabulary, trying to find tolerant solutions to the problems of intercultural communication, to increase the efficiency of the study of the lexical composition of the language. . The term was first introduced by F. O. Wakk. He came to the conclusion that "somatisms belong to one of the oldest strata of phraseology and constitute the most used part of the vocabulary of any language" [1, p. 23]. Thus, since the second half of the XX century, the term "somatization" has been actively used in the study of words denoting everything related to the human or animal body.

All people in the world, members of any nationality, head, feet, eyes, ears, etc. of the body. It is known that he can name such parts. Somatisms represent a necessary framework of concepts and relations in any human society, without which it is difficult to think of human speech and the frequency of somatic vocabulary is high.

It should be noted that since different peoples express their emotions in different ways, their somatisms differ from each other, for example, non-verbal actions may have different meanings in different countries.

Materials and methods

In the research work, using the dictionary of the Kazakh literary language as a source, an analysis of somatisms in the Kazakh language was made. The methods of analysis, mass selective collection of materials were used in the research work.

Research results and discussion

It is known that all body parts carry additional meanings of cultural significance. The somatic concept is recognized as a unit of the cultural code. In cultural studies, the term cultural code is the main key to the concept of the cultural image of the world. We can determine the ability of people to think already at the first stages of their life, to analyze the cognitive image of the world, to identify certain attributes by which people base the names of objects of the surrounding reality.

Modern linguists also consider the concept of “somatic code”. This concept is basic, e.g., plant, object food, etc. The somatic code is ancient, so it is the most important compared to the others.

In the somatic code, the symbolic functions of various body parts occupy a special place. For example, instead of the word “person” “hand” may act as a symbol (*not enough working hands*, that is, not enough people for a certain job).

Somatic lexicon is one of the interesting lexical-semantic groups. In recent years, the study of somatic vocabulary in linguistics has aroused more and more interest among scholars.

Somatisms, as well as the non-verbal signs they represent, reflect the communicative aspect of bodily behavior in space, the individuality inherent in the body in everyday life [2].

Somatisms are one of the ancient layers of vocabulary directly related to the functional-emotional aspects of human life.

Somatisms constitute the main part of the vocabulary of the language, which explains their wide use in phraseological units. Somatisms have a great potential of phraseological units, they are characterized by stability and high frequency of use. In addition, somatic vocabulary is widely used, has a developed semantic structure and high expressiveness. Thus, somatisms actively participate in the formation of cultural units and their meaning.

The most ancient code of culture is considered to be somatic (body), because man began to understand the surrounding world through self-awareness, considered himself a part of the world, and at the same time tried to separate himself from it and preserve his personal space. In the somatic code, the symbolic functions of different parts of the body take special place [3, p. 105].

For example, the head is a symbol of mental activity; the eye is a symbol of light, spirituality, as well as evil intentions and insidious ideas (“sneaky eyes” – in the meaning of a cunning person, looking straight ahead).

It is no coincidence that the names of body parts occupy a place in the ancient lexical layer of any language, because the awareness of human existence begins with the recognition of itself, its qualities and features in comparison with the environment. Therefore, the study of groups of words from the ancient layer of a particular language, determining their semantic, morphological, word-formation, etc. features allows us to learn the specific features of this language and the people who speak this language.

The frequent use of somatisms is directly related to their function. Somatisms are a constituent part of the vocabulary of every language. They have cognitive and educational properties. A person first of all knows himself

physiologically with the help of his body parts.

Based on experience, the child, along with pronouncing the first words in his life "mom" (mama), "dad" (papa), "sister" (apa), "grandfather" (ata), "grandmother" (azhe), tries to master the words "head" (bas), "hands" (qol), "eyes" (koz), "mouth" (auyz), "feet" (ayaq), "nose" (murn), etc.

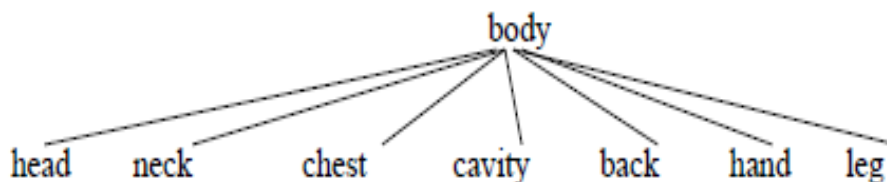
It is no coincidence that the names of body parts occupy a place in the ancient layer of the vocabulary of any language, because the awareness of human existence begins with the comparison of himself, his qualities and features with the environment.

In linguistics there is no consensus among scholars in defining the nature of a group of words denoting body parts, because of this they are differently defined and called differently. For example, functional group (G.S. Shchur), thematic group (D.N. Shmelev, M. Orazov, F.P. Filin), lexical-semantic group (A.I. Kuznetsova), semantic field (M. Birvish, K.J. Fillmore) [4, p. 12].

Although scholars call the group of lexical units denoting parts of the body different terms, they agree that this group is formed by a logical part-whole relationship.

In our scientific work, we consider the set of words denoting body parts as a lexical-semantic field because they represent the reality, are grouped on the basis of the common meaning of body part, connected with various lexical-semantic relations, and form a whole structured system.

When studying the lexical-semantic field, it is useful to analyze the units in their structure by dividing them into different lexical-semantic groups depending on their differential meaning. In our work, the meanings of the units in the lexical-semantic field of body part names in the Kazakh language include *the head part of the body, the neck part, the chest part, the cavity, the abdominal cavity, the back*, due to the presence of an integral sema common to all body parts, as well as the differential sema representing the structure, location, and function of each of them. We classified them into lexical-semantic groups: words denoting a part, *a part of a hand, a part of a leg*, and *names of bones*.

Pic. 1 –Lexical-semantic groups from within semantic field.

Body parts called head, neck, chest, abdomen, back, arms, legs include several body parts and form the basis for the formation of separate lexical-semantic groups from within this lexical-semantic field.

Head – 1. The upper or front moving part of the human or animal body [5, p.10]. The head contains the external organs of the *brain*, vision (*eyes*), hearing (*ears*), digestion (*mouth, tongue*) and breathing (*nose*).

Neck – 1. The part of the body that connects the human or animal head to the chest [5, p.260]. The *esophagus, larynx* and *pharynx* are located in the neck region.

Chest – 1. The front part of the torso from the abdomen to the neck, the thorax [5, p. 724]. *The heart, lungs, liver, kidneys, spleen, stomach, intestines, duodenum, bile, uterus, and bladder* are located in the chest.

Legs somatism are *hips, knees, ankles, feet*, etc. It is divided into several parts and has a hierarchical structure. Between the words *hip, knee, ankle* and *foot* there is a homonymic connection, as they are all lexemes of the same level of meaning, representing parts of the whole.

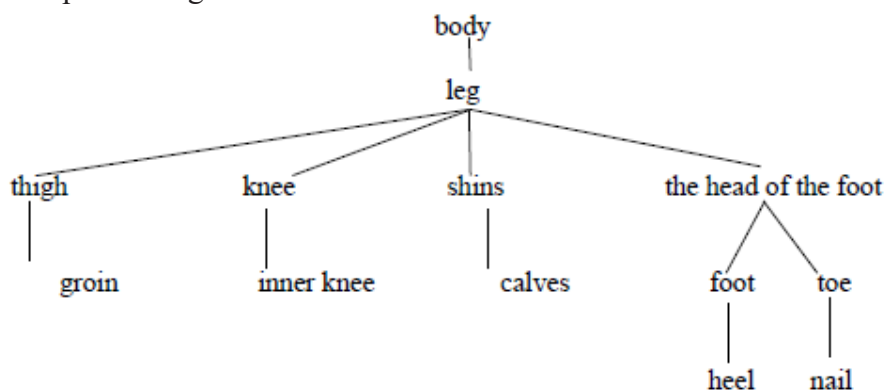
The thigh is the part of the human leg up to the knee [5, p. 633].

Knee is the place where the quick and middle tibia bones connect [5, p. 590].

From the word *thigh*, from the word *groin*, from the *knee – inner side of the knee joint*, from the *ankle – calf* and from the *head of the foot – meronyms big toe, foot*, and from *big toe – meronym nail*. The *meronym heel* branches off from the lexeme of the foot.

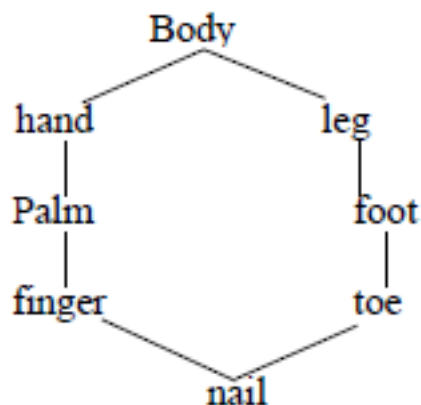
Thus, we see that the structure of the lexical-semantic field of the names of body parts is organized by dividing the whole into parts in a hierarchical way, with the parts being connected with the whole.

Thus, we see that the structure of the lexical-semantic field of names of body parts is organized by dividing the whole into parts in a hierarchical way, with the parts being related to the whole.

Pic. 2. – The structure of the lexical-semantic field of names of human being body parts

The meronymic connection does not always create a clear hierarchical structure, because in addition to the fact that the parts of the meronymic structure branch off from one point, there are times when they meet at a certain point.

In our language, the parts of the hands and feet that depart from the holonim of the body merge into the meronym nail. This is because the word “nail” is the name for the “hard growth on the tip” of both hands and feet. Following A. M. Kuznetsov, we call the lexeme nail at the junction of the two parts branching off from one point in the meronymic structure a supermeronym.

Synonymy, which is widespread in the language, can be attributed to one of the main lexical and semantic relations formed between the names of body parts in the Kazakh language. The richness of synonyms in the lexical and semantic field of the Kazakh language is evidenced by the abundance of synonymic rows consisting of several words, including synonymic pairs. In the lexical-semantic field there is full or partial correspondence between words that are synonyms; possession of factual and abstract character; one represents the name of the whole, the other part; There are such features as participation in the formation of two different synonymic rows and the presence of different stylistic shades due to the expression of multiple meanings of a body part. The name of a body part, which is characterized by a factual, clear meaning and the sign of neutrality, is always used as a support for a synonymic series.

The fact that one of the members of a synonymic pair or series in the field of body organ names is basically a term indicates the closeness of this field to the term system, and at the same time they differ in that they are more widely used in general literary language than other term systems.

Epiglottis // uvula; epiglottis // earlobe; pupil // eyes; larynx // larynx; occiput; occiput // occiput; spleen // liver synonymous series are typical for the names of body parts.

Ehe epiglottis is the small tongue at the back of the human soft palate [5, p. 522]. The little uvula is the epiglottis that continues to the posterior palate. From the explanations of both words we see that they are names for the same part of the body. Epiglottis and uvula are defined interchangeably in dictionaries as synonyms. However, the general public rarely says uvula. Since there is no such thing as a large tongue and a small tongue, the word “epiglottis” is often used instead. Tongue is a new term in linguistics, which was born from the literal translation of the Russian word “yazichok” [5, p. 21].

The second meaning of the word uvula means “a small soft cartilage on the bottom of the ear” [5, p. 522]. In this meaning the word “uvula” is synonymous to the word “earring” [5, p. 542], which means the mentioned body part. Thus, we can see that in the field of the names of body parts in the Kazakh language a pair of synonyms earring // lobe is formed. Based on the meaning of the word lobe, it refers to two different parts of the body and is used in both synonyms. In the first synonymic series, this word serves as a support for the semantic organization of the second, and in the second synonymic series it is subordinated to the supporting word.

Shoulder // upper arms. The shoulder is understood as a part of a person from the neck to the hand [5, p. 393], and in the dictionaries the shoulder is understood as a shoulder [5, p. 400]. Therefore, the lexemes shoulder and shoulder are used interchangeably in the dictionaries and denote only one part of the body. While the shoulder is common to all styles, the shoulder is mostly characteristic of the literary style.

Lexical units that are not recognized as antonyms in the lexical system are treated as words of opposite meaning in the field structure. According to scientist L.A. Novikov, the concept of antonymic opposition to the structure of the semantic field is more important than antonyms. For example, for the semantic field of “house, apartment” the opposite of the words “roof” – “floor” is as important as the antonyms “high” – “low” related to the concept of space. However, the first antonyms may not form antonym pairs in our everyday understanding. Y. N. Karaulov emphasizes that the antonymic relationship in the field is closer to the opposite logical relationship compared to the lexical antonyms; however, they also have a general lexical antonym based on them, and cites the words “hand” and “leg” as an example. “Although the words “hand” and “leg” are not antonyms in the common language, they can enter into an antonymic relationship within the semantic field. This is because they

belong to a group of words that have a name that represents only one generic concept. Here the name representing the concept of origin is considered the field of comparison of meanings with each other. ...Anonyms in the field structure, as well as general lexical antonyms, do not simply negate each other, they assume the presence of a certain commonality, which can be compared with each other" [6, p. 23]. Therefore, the realization of the antonym connection between the units in the lexical-semantic field of the names of body parts is explained by the fact that they belong to the same common meaning. Relying on A. A. Shavel's opinion, we recognize the antonymic pairs in the given lexical-semantic structure of the field as occasional antonyms, since in the lexical system the names of body parts do not enter into antonymic relations, this type of relations is established between somatisms only within the field.

The establishment of the antonymic relationship in the lexical-semantic field of the names of body parts was based on the comparison and opposition of the properties, characteristics, functions of body parts and their location. For example, the word *head* and the word *leg* are in an antonymic relationship. The basis for the opposition of these words is their location at the two extremes of the corpus. The second member of this antonymic series is the word "leg" forms antonymic pair with the name "hand".

Although man is a product of nature, a natural child, he lives by the mysterious forces of that nature and at the same time learns its mysteries. The parts of the body are directly related to all of this. According to many researchers and lexicographers, somatic phrases constitute 30% of the phraseological fund of any language. Phraseological phrases, in which the stimulus is a part of the human body, are the name arisen due to the thematic grouping of the right word combinations.

Somatic phraseology requires a comprehensive analysis, as the lexical-phraseological fund of any language is rich and aboriginal, numerous and complex in its nature. In this regard, it is very important to separate somatic phraseology, which is the source of human body parts, and to study its linguistic nature.

If we consider a human being as a single, mysterious, complex biological personality from the point of view of physiology, anatomy, psychology, then we call parts and parts of this personality, closely connected and dependent on each other, forming an indivisible system.

Full knowledge of human nature in general depends in many cases on a deeper knowledge of the nature of the parts of the body directly related to his being. The functions of the body organs are not the same in all cases. Often they are presented as an image formed in the human mind, in the social environment, and the results of these actions are evaluated by experience.

This phenomenon is transmitted from generation to generation only through language (facts, data). It means that “Language is the historical memory of a people”. What do we know about body parts? What would our ancestors have said about it? Based on the information differentiated in people’s consciousness and stored in their memory, folk understanding, as well as information obtained through oral literature, somatism “head” is a symbol of the concepts of control, thinking, orientation, mind -intelligence, “eye” – worldview, “kidney”, “liver” – closeness, kinship, “lungs” – state of mind, “wall” – fortress, strength, “heart” – feelings, love, sources of strength [7,p.65] .

In this regard, we decided to conduct a study of the somatism of the heart from the internal organs of man based on our work. Since the heart is the main organ of the body, it is one of the components describing the biological, psychological and spiritual center of a person.

The Explanatory Dictionary of the Kazakh language gives the following definition: Heart – 1) the central organ distributing blood through the body, the main organ; 2) figurative meaning is the human soul, the spiritual sense.

The heart is the heart of goodness and mercy, the abode of faith. Its purity is the guarantee of the health of our soul and body.

The heart is a spiritual organ created by Allah to recognize, feel and grow. Joy, sadness, happiness, faith, righteous feelings, etc. feelings also live in the heart. One distinguishes with the heart between truth and falsehood, right and wrong.

“The heart is the most important organ in the human body. It is the abode of knowledge, good qualities, intentions, and goodness”.

In this regard, I would like to quote Abay’s words about the heart: “Is there any place dearer than the heart of a living person? Our Kazakh word for “heart man” is batyr. Besides, he does not know the properties of the heart. It would be good for them to think of mercy, kindness, and to consider all people as their brothers and sisters, so these are matters of the heart, and haste is also a matter of the heart. If the tongue listens to what the heart says, it will not come out lying. If he believes the word of an honest one, the heart will be forgotten. The “heart” of our Kazakh cannot be praised. Obedient in what he says, keeps his promises, quickly recovers from evil deeds, does not walk down the street like a dog, capable of turning the head of many deluded, admitting though hard what the righteous poet admitted, not admitting what the righteous poet did not admit, though easy, courage and heroism. The word “batyr” means “wolfish, not brave”.

As we can see the secret nature of Abay’s “heart” filled with mercy, kindness, charity, honesty, courage, heroism, fearlessness, creation of evil and

creation of good can be recognized, seen and felt only through specific actions. More comprehensively than this, it is impossible to describe and describe the "heart. Generally speaking, the state of the "Heart" can be described in words such as "feelings, joy, heroism, fear, fearfulness, vulnerability, arrogance, hotness, coldness".

The heart is the center of the human body, the main force of life; if the heart stops beating, a person also stops living. The heart is directly connected to all organs of the human body and is the most important organ of the body.

All human organs and organs do not take an active part in the formation of this group of phraseological expressions. According to F. Vacca, somatic phraseology very often uses only the names of body parts, the function and meaning of which are clear. The size and thematic diversity of the group of somatic phraseological expressions formed on the basis of these names depends on the importance and clarity of the main function of these body parts. This phenomenon is characteristic of the Kazakh language. Somatic phraseological expressions formed on the basis of visible main organs and organs, on the basis of their performance, prevail over phraseological expressions formed on the basis of other anatomical names.

Despite the importance and necessity of internal organs in human life, phraseological expressions based on these names are rare. In addition, parts and organs of the human body, such as the *head, eyes, hands, heart, feet, tongue, hair, forehead, neck, back*, etc. perform more vital functions and movements than limbs. So, to summarize, it can be said that somatic combinations formed on the basis of a person and its organs are a complex phenomenon with many subtleties, which require comprehensive study. In Kazakh linguistics, this group of units is studied at the level of various articles and dissertations. The most common anatomical names used in such phrases are mouth, head, heart, eye and tongue. They are the supports of words and thoughts and play a special role in creating a rich phraseological fund of the language.

Conclusion

Very familiar and close to a person are their body parts. From the first step of his life, a person first observes his body, then other people and tries to find out what their body movements mean, what they want to say with these movements, what gestures they make. The movements of the human body are full of contradictions. Body language is a special communicative tool that can be used to get a lot of information during communication. Language is very important for humans to learn about their nature and to communicate with others. In particular, the function of language phenomena

such as somatic expressions is very high in recognizing different actions, movements, normality, moods of a person in various aspects of human life and society. Somatic phrases can be the basis for revealing the meaning of human body language, gestures and gestures. A special place in the creation of the language picture of the world is occupied by somatic phrases, which are a mirror of national life.

REFERENCES

[1] Vakk F. O somaticheskoy frazeologii v sovremennom estonskom yazyke (About somatic phraseology in modern Estonian). Annotaciya diss. kandidat filol. nauk. Tartu, 1964. [In Rus.]

[2] Kozerenko A. D. Frazеologicheskie somatizmy i semioticheskaya konceptualizaciya tela (Phraseological Somatisms and Semiotic Conceptualization of the Body)// Voprosy yazykoznanii. Rossijskaya akademiya nauk. M., 2011. № 6. S. 54–66. [In Rus.]

[3] Vorob'eva L.B. Simvolicheskie znacheniya somaticheskogo yazyka v russkih i litovskih poslovicah (Symbolic meanings of somatic language in Russian and Lithuanian proverbs) // Vestnik Novgorodskogo gosudarstvennogo universiteta. M., 2014. №77. Str. 105–107. [In Rus.]

[4] YAnuzakova M.T., YAntasova S.YU. Frazеologicheskie vyrazheniya, svyazannye s anatomicheskimi nazvaniyami i dvizheniyami (Phraseological expressions related to anatomical names and movements)// <https://articlekz.com/kk/article/27027> [In Rus.]

[5] Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. (Dictionary of the Kazakh literary language. Fifteen volumes. 1-15)/ T.Dzhanuzak, S.Omarbekov, A.YUnisbek i dr. Almaty, 2011.[In Kaz.]

[6] Karmenov N.Ĝ. Leksikalyq-semantikalyq qatynas türleri (qazaq jáne arab tilderindegi dene мүшелерінің атаулары бойынша). Filologia ğylymdarynyñ kandidaty ... dis. Referat (Types of lexical and semantic communication (by body part names in Kazakh and Arabic). Candidate of philological Sciences ... dis. abstract..) Almaty, 2002.[In Kaz.].

[7] Nurdzhanova A.B. Issledovanie somaticheskogo fragmenta yazykovoj kartiny mira na osnove binarnyh par oppozicij (The study of the somatic fragment of the linguistic picture of the world on the basis of binary opposition pairs) // Vestnik KazNU. Filologicheskij serial. Almaty, 2014. №1(147), s. 27-32. [In Rus.]

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ СОМАТИЗМДЕРДІҢ ЛЕКСИКАЛЫҚ-СЕМАНТИКАЛЫҚ ӨРІСІ

*Раманова А.А.¹

*¹филология ғылымдарының кандидаты, доцент,
Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті,
Орал, Қазақстан, e-mail: ramanova2008@mail.ru

Аңдатпа. Қазіргі лингвистиканың тілдегі адам факторына тұрақты қызығушылығы соматикалық бірліктерді зерттеуге жүгінуден көрінеді, соматикалық лексика адам денесіне қатыстының барлығын өз семантикасына жинақтаған. Лексиканың ежелгі қабаттарының бірі бола отырып, соматизмдер кез-келген тілдің әмбебап лексикалық қорын құрайды және тұрақтылықпен, қолданудың жоғары жиілігімен және тармақталған семантикалық құрылымымен сипатталады. Соматизмдердің қоршаған әлемнің шындықтарымен кең байланысы дененің әртүрлі бөліктерінің қызметтерін таңбалауға, осы топтың лексемаларында бейнелі мағыналардың күрделі жүйесін қалыптастыруға жағдай жасайды. Соматикалық лексика кез келген тілдің лексика-фразеологиялық қорының құнарлы да байырғы, сан жағынан мол, табиғаты күрделі құрамды болғандықтан жан-жақты талдауды талап етеді. Осыған байланысты адамның дене мүшесі ұйытқы болған соматикалық бірліктерді бөліп алып, оның тілдік табиғатын арнайы зерттеудің маңызы зор.

Зерттеудің мақсаты – қазақ тіліндегі соматизмдердің лексикалық-семантикалық ерекшеліктерін айқындау. Зерттеу жұмысында Қазақ әдеби тілінің сөздігін дереккөз ретінде пайдалана отырып, қазақ тіліндегі соматизмдерге талдау жасалды. Зерттеу жұмысында материалдарды жаппай іріктеп жинақтау, талдау әдіс-тәсілдері қолданылды.

Зерттеу барысында алынған нәтижелер мен тұжырымдар қазақ тілі лексикасының өзіндік ерекшеліктерімен жақынырақ танысуға, қазақ лексикологиясының ғылыми тұрғыдан толығына түсуіне үлесін қосады. Зерттеуде алынған нәтижелер мен қорытындыларды жоғары оқу орындарының лексикология, фразеология бойынша өткізілетін курстарда, дәріс сабақтары мен семинарларда, сөздіктер жасауда пайдалануға болады.

Зерттеу жұмысының маңыздылығы эгоцентристік бағыттағы тілдік әмбебаптарға жататын соматизмдерді зерттеуге қазіргі лингвистиканың қызығушылығының және лингвомәдениеттану мен мәдениетаралық қарым-қатынас аясында соматикалық бірліктерді зерттеуге деген сұраныстың; тіл мамандарының әртүрлі ұлттық мәдениеттердің өзіндік

ерекшелігін зерттеуге және анықтауға қызығушылығының; сөз арқылы әр мәдениеттің өзіндік ерекшелігін анықтауға және терең түсінуге деген ұмтылысының артуымен байланысты анықталады. Зерттеу жұмысының өзектілігі, ең алдымен, тілдің лексика-семантикалық жүйесін жан-жақты қарастырудың жалпы бағытымен, лексикалық микрожүйелерді зерттеудің қазіргі таңдағы өзекті мәселелерімен ұштасып жатуынан көрінеді.

Тірек сөздер: соматикалық лексика, соматикалық тіркес, дене мүшелері, әлемнің тілдік бейнесі, лингвомәдениеттану, фразеологизм, лексика-семантикалық өріс, сема

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧЕСКОЕ ПОЛЕ СОМАТИЗМОВ В КАЗАХСКОМ ЯЗЫКЕ

*Раманова А.А.¹

*¹ кандидат филологических наук, доцент,
Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет,
Уральск, Казахстан,
e-mail: ramanova2008@mail.ru

Аннотация. Устойчивый интерес современной лингвистики к человеческому фактору в языке проявляется в обращении к изучению соматических единиц. Соматическая лексика обобщила все, что связано с человеческим телом, в своей семантике. Являясь одним из древнейших слоев лексики, соматизмы составляют универсальный лексический запас любого языка и характеризуются стабильностью, высокой частотой использования и разветвленной семантической структурой. Широкая связь соматизмов с реалиями окружающего мира создает условия для маркировки функций различных частей тела, формирования сложной системы переносных значений в лексемах данной группы. Соматическая лексика требует всестороннего анализа лексико – фразеологического фонда любого языка из-за его богатого, коренного, количественного, сложного по своей природе состава. В связи с этим большое значение имеет специальное исследование языковой природы человека с выделением соматических единиц, в которых он был иницирован.

Цель исследования – выявить лексико-семантические особенности соматизмов казахского языка. В исследовательской работе проведен анализ соматизмов казахского языка с использованием словаря казахского литературного языка в качестве источника. В исследовательской работе использованы методы и приемы массовой выборки и анализа материалов.

Полученные в ходе исследования результаты и выводы способствуют более пристальному знакомству со спецификой лексики казахского языка, научному наполнению казахской лексикологии. Результаты и выводы, полученные в исследовании, могут быть использованы на курсах, лекционных занятиях и семинарах, проводимых вузами по лексикологии, фразеологии, при составлении словарей.

Значимость исследовательской работы определяется возросшим интересом современной лингвистики к изучению соматизмов, относящихся к языковым универсалиям эгоцентрической направленности, и спросом на изучение соматических единиц в рамках лингвокультурологии и межкультурной коммуникации; заинтересованностью лингвистов в изучении и выявлении специфики различных национальных культур; стремлением к выявлению и глубокому пониманию специфики каждой культуры через слово. Актуальность исследовательской работы проявляется, прежде всего, в сочетании с общим направлением всестороннего рассмотрения лексико-семантической системы языка, актуальными проблемами современного изучения лексических микросистем.

Ключевые слова: соматическая лексика, соматическая фраза, части тела, языковая картина мира, лингвокультурология, фразеологизм, лексико-семантическое поле, сема

Статья поступила 24.10.2022

ӘОЖ 81'42

XFTAP 16.01.11

<https://doi.org/10.48371/PHILS.2023.35.44.012>

ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ СИНЕРГЕТИКАНЫҢ ДИНАМИКАЛЫҚ ЖӘНЕ ЖҮЙЕЛІ ПРИНЦИПТЕРІ

*Серикова А.С.¹, Рысалды Қ.Т.²

¹докторант, г.ғ.м., Абылай ханатындағы ҚазХҚ және ӘТУ,
Алматы, Қазақстан, e-mail: akniet.serikova@bk.ru

²ф.ғ.д., профессор, Абылай ханатындағы ҚазХҚ және ӘТУ,
Алматы, Қазақстан, e-mail: ryssaldy@yandex.kz

Аңдатпа. Мақалада заманауи зерттеулердің перспективалық бағыты болып табылатын синергетиканың динамикалық және

жүйелі принциптері, ерекшеліктері мен әдістері сипатталған. Бұл парадигманың өзектілігі оның күрделі жүйелердің өзара әрекеттесуін зерттеудегі жұмысымен және көптеген ғылыми салаларда «жүйе» ұғымын кеңінен қолданумен байланысты. Жалпы синергетика сөзінің тамыры, грек тілінде бар және оны ынтымақтастық деп аударуға болады. Зерттеудің мақсаты- синергетиканың маңызды жетістіктері мен олардың лингвистикада қолданылуының өзектілігін талдау. Ғылыми зерттеу идеясы лингвистика саласындағы синергетиканың ролін одан әрі терең зерттеу болып табылады. Жұмыстың практикалық маңыздылығы алынған мәліметтерді оқу процесінде, атап айтқанда, халықаралық ынтымақтастық саласындағы оқу курстарын құру үшін пайдалану мүмкіндігімен анықталады. Зерттеу әдісі синергетикалық әдісті қолдана отырып құрылымдық талдаудан тұрады. Бұл әдіс оның барлық өзара байланысты элементтерін тұтас талдауды, физикалық сипаттамалардың таралуын зерттеу мен сипаттауды қамтиды. Мақалада осы мәтіндерді талдау арқылы лингвистикадағы синергетиканың дамуының кейбір заңдылықтары анықталды. Мақалада жүйенің құрылымы мен қызметінің негізгі сипаттамалары мен ерекшеліктері сипатталған, синергетиканың негізгі ұғымдары берілген және олардың түсіндірмелері берілген. Зерттеудің мәні осы мәселені зерттеу қажеттілігінде жатыр, өйткені синергетика мәселелері қазіргі лингвистикада өзекті. Зерттеу нәтижелері синергетика принциптеріне негізделген тіл білімінің салалары – лингвосинергетика және оның әртүрлілігі функционалды лингвосинергетика ретінде қарастырылатынын көрсетеді. Синергетикалық лингвистика тілді өзін-өзі ұйымдастыратын жүйе ретінде түсінеді және модельдер жасау үшін жүйелік-теориялық тұжырымдамаларды қолданады. Ол функционалды-аналитикалық болуы мүмкін және сандық лингвистиканың түсіндірме тәсілдерін пәнаралық шеңберге орналастыра алады. Құбылысқа байланысты когнитивті қызығушылықтар және теорияға дейінгі гипотезалар зерттеу объектісі, оның ғылыми талдау құралдары және егжей-тегжейлі көтерілген мәліметтер туралы негізгі болжамдарды құрайды. Лингвистикалық синергетика тілді күрделі динамикалық ашық жүйе ретінде сипаттауға кең мүмкіндіктер береді, ал функционалды лингвистикалық синергетика өз кезегінде оның жұмыс істеуі мен эволюциясының ерекшеліктерін сипаттауға мүмкіндік береді.

Тірек сөздер: синергетика, лингвосинергетика, функционалды лингвистикалық синергетика, концептуалды жүйе, принцип, когнитивті, интеграция, хаос, фазалық ауысу.

Негізгі ережелер

Синергетика жүйелердің өздігінен ұйымдастырылуын, олар құрайтын құрылымның әртүрлі деңгейдегі элементтерінің ұқсастығын зерттеумен айналысады, бұл мәтінді тіл білімінің шеңберінен шығып, тіл білімінің қалыптасқан объектісі ретінде қарастыруға мүмкіндік береді. Синергетика – күрделі объектілердің өздігінен ұйымдастырылуы туралы ғылым. Тек синергетика тұрғысынан алғанда, дайын нәтижелерде (яғни, тіл мен мәтіннің дәлелденген конструкцияларында) қамтылған құрылымдардың, стильдің, мағынаның, жаңа ақпараттың және басқа нәрселердің пайда болу процесстері толығымен нақтыланады. Дайын нәтижелерді (мәтіндерді, тілдік құрылымды) зерттеуден дайын нәтижелерде бақыланбайтын объектілерді енгізу процестерін зерттеуге көшу синергетикалық сипатқа ие.

Кіріспе

Көптеген лингвисттер мұндай концепцияны синергетикалық тәсіл негізінде, оның үйлесімділігіне, синтезделген білім салаларының бірлігіне, әлемді эволюциялық және тұтас пайымдауға байланысты дамытуға болады деген пікірде [1, 40 б.]. Тіл ғылымының қазіргі даму кезеңінде бірін-бірі толықтырып, тілдік құбылыстарға өзіндік түсініктеме ұсынатын көптеген теориялар пайда болуда. Бұл табиғи болып көрінеді. Өйткені, атап өткендей, Ф.М. Березин, «кез келген, тіпті жан-жақты теория тілге жан-жақты сипаттама бере алмайды» [2, 22 б.]. Осыған орай, синергетиканың басты терминдерінің бірі – “жүйе” ұғымына деген қызығушылықты тағы да байқаймыз. Технологияның қарқынды дамуы, көптеген ғылыми жаңалықтар, жаңа пәндердің пайда болуы, “жүйе” терминін түсінуде және оны ғылыми зерттеулерде қолдану мүмкіндіктерінде айтарлықтай өзгерістерге әкеледі. Тіл білімі саласындағы зерттеулер де шет қалмайды. Бізді қоршап тұрған шынайы, яғни табиғи жүйелердің – әлеуметтік, физикалық, химиялық, биологиялық және т.б. динамикалық конгломерат ретінде қабылданатындықтан, зерттеушілер органикалық және бейорганикалық табиғатқа ортақ заңдылықтарға негізделген дүниенің жан-жақты ғылыми көзқарасын жасауға ұмтылады. Осының арқасында өзіндік зерттеу әдістері бар жаңа ғылыми теориялар ұсынылды, олар кейіннен әртүрлі күрделі жүйелерді зерттеудің біртұтас тәсілі ретінде синергетика үшін негіз болды. Бұл мақаланың мақсаты - синергетиканың маңызды жетістіктерін және олардың тіл білімінде қолданылуының өзектілігін талдау.

Материалдар және әдіс-тәсілдер

Тілдің көп өлшемді онтологиясы әртүрлі зерттеулерде синергетикалық әдістемені қолдануға мүмкіндік береді. Қазіргі кезеңде лингвистикалық синергетика екі негізгі саланы – тілдік синергетика мен сөйлеу синергетикасын қамтиды. Бұл саладағы көптеген зерттеулер үшін мәтін/дискурс сияқты күрделі жүйені қалыптастыруға мүмкіндік беретін, олардың параметрлерін орнатуға бағытталған мәтін мен дискурстың синергетикасы ерекше қызығушылық тудырады. Мысалы, кеңістіктік сипаттарды ашу, сонымен қатар табысты қарым-қатынас принциптері мен адам мінез-құлқына коммуникативті әсер ету тәсілдерін ашу. Тіл лингвосинергетикасының негізгі міндеті оның ішкі динамикалық құрылымын анықтау және сипаттау, оның өзгеру механизмдерін түсіндіру, соның ішінде, бифуркация нүктелерінде (даму жолының тармақталуы), қайта құрылымдау және қайта құру жағдайларында. Тіл синергетикасы тарихи тіл білімімен тығыз байланысты. Ол тілдің эволюциясының негізгі кезеңдерін, оның ішінде тілдің пайда болуын, оның сызықтық емес даму ерекшеліктерін (кейде бірте-бірте, кейде жылдам), оның құрамдас бөліктері мен ішкі жүйелерінің келісілген мінез-құлқын, тілдің тілдің тілге әсерін түсінуге бағытталған. Тілді синергетикалық парадигма аясында зерттеу, сонымен қатар оның ерекшеліктерін ашық, өзін-өзі ұйымдастырушы жүйе ретінде сипаттауды қамтиды. Яғни, тіл жүйесін динамикалық тепе-теңдікте (синхронияда) және фазалық ауысу күйінде зерттеу, бұл тілдің ұйымдастырылуы мен қызметіндегі сапалық өзгерістер (диахрония). Синхрондық және диахрондық тәсілдер зерттеу процесінің екі қажетті, бірін-бірі толықтырушы, өзара байланысты жазықтығы болып табылады. Талданатын жүйенің қазіргі жай-күйі мен қызметін білу ғана емес, сонымен бірге оның ұйымдасу принциптерін, дамудың белгілі бір кезеңіндегі «мінез-құлқын» ашып көрсету, эволюцияның тенденциялары мен ықтимал жолдарын белгілеу маңызды екені сөзсіз. Көріп отырғанымыздай, синергетика тілдік жүйенің нақты көрінісін ұсынады. Синергетикалық талдау және синтез принциптерін қолдану күрделі динамикалық, ашық өзін-өзі реттейтін жүйе ретінде, тіл эволюциясының теориясына үлес қосуға мүмкіндік береді. Тіл жүйесінің тепе-теңдік күйі, дәстүрлі тіл білімінде жеткілікті түрде толық сипатталған. Тіл үнемі өзгеріп тұратыны белгілі, дегенмен оның әртүрлі деңгейлері мен ішкі жүйелері әртүрлі жылдамдықпен өзгереді. Лингвистикалық синергетиканың негізгі міндеті – тілдің ерекшеліктері мен ішкі динамикасын және кейбір өзгерістерге ұшыраған тілдің қоғамда өзінің коммуникативтік қызметін атқара алатын механизмдерін анықтау, сипаттау және түсіндіру. Сонымен, синергетика принциптерін

пайдалана отырып, тіл жүйесінің фазалық ығысуын, сондай-ақ оны көп бағытты бифуркацияларға және әртүрлі потенциалды тартушыларға (жүйені дамыту мақсаттары) байланысты өзгертуге арналған дизайн нұсқаларын модельдеу және түсіндіру мүмкін болады. Синергетикалық тәсіл негізінен динамикалық-жүйелік болып табылады, өйткені ол сөйлеу әрекетін жүйелі, бірақ мобильді, дамушы формация ретінде зерттейді.

Нәтижелер

“Синергетика” терминін неміс физигі Г.Хакен күрделі жүйелердің сыртқы және ішкі өзара әрекеттесуін – олардың пайда болуын, өздігінен ұйымдастырылуын, дамуын, өзгеруін зерттейтін ғылыми бағытты белгілеу үшін енгізген. Мұндай жүйенің мінез-құлқын сипаттау үшін, тұрақтылық пен жұмыс істеуге қабілетті болатын сыртқы ортаның әсерін түсіну маңызды. Синергетикалық жүйенің күрделілік дәрежесі оның бөліктерінің көптігімен ғана емес, сонымен қатар олардың арасындағы байланыстардың кең ауқымымен, сондай-ақ олардың басқа жүйелердің элементтерімен жаңа байланыстар орнату қабілетімен анықталады. Жүйе – белгілі бір ортада болатын кеңістіктік және уақыттық шекаралары бар иерархиялық ұйымдастырылған компоненттердің (элементтер, бөліктер, ішкі жүйелер және т.б.) және олардың байланыстарының жиынтығы [3, 48 б.]. Жалпы жүйенің және оның құрамдас бөліктерінің сыртқы ортамен өзара әрекеттесуі бұл жүйені ашық етеді. Ашық жүйенің жұмыс істеуі сыртқы ортадан ақпарат (энергия) келгенде пайда болады. Керісінше, тұйық жүйе сыртқы ортамен әрекеттеспей, бұл ерте ме, кеш пе жүйенің азғындауына әкеледі. Көптеген «тірі» жүйелер (соның ішінде тілдік жүйе) ашық. Тіл жүйесінің ашық сипаты қоғамның әлеуметтік, экономикалық, саяси және мәдени өмірінің, ғылыми-техникалық жетістіктердің өзгерістері мен көріністеріне жауап ретінде көрінеді. Тіл жаңа ұғымдарды өзінің лексикалық ішкі жүйесінде сақтау арқылы жеткізеді. Көпұлтты қоғам мен жаһандық үдерістер жағдайында тіл өзгермеуі мүмкін емес, бірақ кез келген басқа жүйе сияқты ол өзін-өзі сақтауға ұмтылады. Жүйе өзінің пішіні мен жұмыс істеуін сақтау үшін оның құрамдас бөліктерінің динамикасындағы ішкі және сыртқы ауытқуларға, тіпті кейбір хаос тудыратын (жүйенің бастапқы параметрлерінен ауытқу) әлі де сақталатын шамада ғана жол бере алады.

Ереже бойынша, жүйенің «күрделілігі» деп жүйенің көптеген құрамдас бөліктерінің, бөліктері мен деңгейлерінің өзара байланысы мен өзара әрекеті, олардың реттілігі мен күрделі мінез-құлқы түсініледі [4, 265 б.]. Жүйенің күрделілігі оның қызмететуінде көрінеді, сондықтан талдау

мен сипаттау жаңа ғылыми әдістерді, тәсілдер мен перспективаларды қолдануды талап етеді. Биологиялық, физикалық, экономикалық, тарихи, әлеуметтік, тілдік құбылыстарды сипаттауда, синергетикалық тәсілдің ұғымдары мен әдістерін сәтті қолдану күрделі жүйелердің эволюциялық принциптерінің әмбебаптығы болмаса, ұқсастығын ашты. Нәтижесінде синергетика пәнаралық байланыстың кең ауқымын жасауға мүмкіндік берді және білімнің пәнаралық синтезінің концептуалды-әдістемелік негізі ретінде қарастырылады. Синергетика әлемді тұтас қабылдауға әкелді, онда бәрі өзара байланысты және үнемі өзгеріп отырады. Синергетиканың негізгі ұғымдары әртүрлі. Олар күрделі жүйелерді, соның ішінде тілді сипаттау үшін қолданылатын ұғымдар: интеграция, синтез, өзара әрекеттесу, жүйелілік, ашықтық, сызықтық емес, тепе-теңдік емес, динамика, эволюция және т.б. Зерттеудің жаңа салаларында синергетикалық әдістер мен принциптерді қолдану жүйенің өзіндік дамуын – оның негізгі кезеңдері мен фазалық ығысуын, тербелістерін, бифуркациялық аймақтарын және басқа да ерекшеліктерін түсіну және сипаттау үшін тиімді. Тіл ашық өздігінен дамитын күрделі жүйе болғандықтан, оның құрылымы мен қызмет етуінің әртүрлі аспектілерін зерттеуге синергетикалық көзқарас өте қажет. Келесі кезекте тіл білімінің кейбір салаларын қарастырамыз. Олар лингвистикалық принциптерге негізделген. Күрделі ашық динамикалық жүйелерді зерттеуге жаңа көзқарас, жаңа терминологияны енгізуді, сонымен қатар кейбір ұғымдар мен түсініктерді қайта қарауды қажет етеді. Төменде тіл білімінің синергетикалық бағытында қолданылатын синергетиканың негізгі ұғымдары берілген.

Фрактал. Бұл терминді математик Б.Мандельброт күрделі жүйенің құрылымдық ұйымының әрбір деңгейіндегі және/немесе масштабындағы «өзіндік ұқсастық» моделін сипаттау үшін енгізген. Фрактал – бөліктерге бөлінетін, немесе әрқайсысы дерлік бүтіннің қысқартылған көшірмесі болып табылатын бөлшектелген пішін [5, 519 б.]. Фракталдардың негізгі сипаттамасы ретінде өзіндік ұқсастық танылады. Тілдік жүйеде ұйымдастырудың фракталдық түрі де бар: тілдің бір деңгейінің элементтері тілдің басқа деңгейінің неғұрлым күрделі комбинациялары үшін құрылыс блоктары болып табылады және өз кезегінде ұйымның келесі деңгейінде одан да күрделі конфигурациялар үшін негіз болады. Айта кету керек, комбинациялар деңгейі неғұрлым жоғары болса, ықтимал баламалардың ауқымы кеңірек болады. Тіл жүйесі дербес және сыртқы факторлардан тәуелсіз емес, керісінше, солармен анықталады. Функционалистердің пікірінше, «әлемнің концептуалды бейнесі тілде және сөзде қалыптасады» [6, 35 б.]. Мұндай

түсіну сөйлеушінің/жазушының мақсаты (ниеті) қандай, осы мақсатқа жетуде қандай тілдік құралдар ең оңтайлы болып табылады, қандай факторлар сол немесе басқа тілдік құралды таңдауды анықтайды деген сұрақтарға жауап іздеуге жетелейді.

Сызықтық / сызықтық емес. Тұрақтылық пен тепе-теңдік парадигмасында сызықтық жүйенің ішкі сигналдар мен сыртқы әсерлерге пропорционалды және детерминирленген реакциясында бейнеленетін себептер мен әсерлердің тізбегі болып табылады [7, 13 б.]. Сызықты емес жүйелер мезгіл-мезгіл хаосқа ұшырайды және әрқашан оларды болжауға болмайды, өйткені олардың мінез-құлқы нақты бастапқы шарттармен анықталмайды және жалпы қабылданған математикалық принциппен анықталмайды. Синергетикалық парадигма сызықтылыққа қарама-қарсы маңыздырақ принцип ретінде сызықтық еместілікке назар аударады. Сызықтылық ұғымы жүйенің құрама компоненттерінің, мысалы, сөйлеу тізбегіндегі тілдік элементтердің реттілігімен байланысты. Бейсызықтылық, керісінше, жүйелі мінез-құлық үлгілері тұрғысынан күрделі шындықты жасайды, сонымен қатар асимметрияны, заңдылықты және біркелкі еместі зерттеуді қамтамасыз етеді. Бейсызықтылық синергетикалық парадигманың концептуалды өзегі деп айтуға болады, оны сызықтық емес парадигма деп те атайды. Тілдік жүйенің сызықты еместігі жүйенің ерекшеліктері мен функцияларына және оның әрбір құрамдас бөлігінің мінез-құлқына байланысты.

Өзін-өзі ұйымдастыру. Күрделі жүйенің өзін-өзі ұйымдастыру кезеңдерінің тізбегі осы жүйенің динамикасы, оның эволюциясы болып табылады. Синергетикада өзін-өзі ұйымдастыру, бұл жүйенің ішкі құрылымын реттеуге бағытталған жүйенің көптеген құрамдас бөліктері мен бөліктерінің бірізді әрекетінің процессі де, нәтижесі де болып табылады. Көпкомпонентті синергетикалық жүйе бола отырып, тіл элементтердің, бөліктердің және ішкі жүйелердің күрделі әрекетімен сипатталады. Синергетикалық парадигма жүйені сипаттаудың микроскопиялық және макроскопиялық деңгейлерін бөліп көрсетеді. Микроскопиялық деңгей элементар компоненттерді және олардың берілген жүйедегі мінез-құлқын зерттеуді қамтиды, ал макроскопиялық деңгей бүкіл жүйенің сыртқы әлеммен әрекеттесуінің нәтижесіндегі динамикасының сипаттамасы болып табылады. Жүйенің макроскопиялық құрылымын макроскопиялық айнымалылар – реттік параметрлер арқылы сипаттауға болады. Тапсырыс параметрлері белгілі бір күрделі жүйенің сипаттамалары болып табылады. Бұл оның құрамдас бөліктерінің тәртібін бақылайтын жүйенің факторлары.

Параметр үлгісіндегі өзгерістер күрделі жүйедегі құрылымдық өзгерістер туралы сигнал бере алады және керісінше. Сөйлеу әрекетінде реттілік параметрлері сөйлеуді берілген коммуникативті мақсатқа (немесе мақсаттарға) жетуге бағытталған коммуникативті оқиға ретінде ұйымдастыратын функционалдық дискурстық байланыстар болып табылады [8, 26 б.].

Бұл, әсіресе, сөйлеу шығармасының жалпы семантикалық кеңістігі мәтіннің барлық жеке құрамдас бөліктері мағыналарының жай қосындысынан асып кетсе, сөйлеуде айқын көрінеді [9, 158 б.].

Флуктуациялар мен бифуркациялар. Флуктуация деп жүйенің динамикасында белгілі бір ауытқуды, оның ішінде тұрақтылықты жоғалтуды да тудыруы мүмкін жүйенің уақытша өзгеруі немесе бір нүктеден екінші нүктеге тұрақты ауысуы түсініледі. Тербелістер жүйені бифуркация деп аталатын критикалық нүктеге әкелуі мүмкін. Одан әрі жүйе жергілікті және ғаламдық өзгерістерге ұшырайды. Жергілікті тәсілмен кез келген динамикалық параметрдің немесе параметрлердің тұрақты өзгеруімен пішіндегі үздіксіз өзгерістер. Неғұрлым күрделі, жаһандық өзгерістерге фазалық ауысулар, критикалық нүктелік ауысулар жатады, онда өзгерістер үзіліссіз және көп болуы мүмкін. Негізінен жалпы жүйенің көптеген деңгейлерінде бір мезгілде мүмкін болатын ауытқуларға байланысты. Бифуркация нүктесінен өтіп, жүйе жаңа тұрақты күйге келеді. Күрделі жүйелерді сипаттай отырып, Р.Бишоп маңызды сипаттамалар қатарына көптеген құрамдас бөліктерді, құрылымның симметриясының бұзылуын, иерархиясын, байланысын, тұтастығын, мінез-құлық траекторияларының күрделілігін және т.б. атайды [10, 111 б.].

Аттрактор бастапқы шарттарға қарамастан жүйенің даму барысында қандай күйге ұмтылатынын және жүйенің фазалық кеңістігінде нүкте немесе траектория ретінде бейнеленген күйді білдіреді. Мұндай тұрақты күй өзін-өзі ұйымдастырушы жүйеде ақпараттың дамуын реттейтін логикалық ережелердің (жағымды және теріс әрекеттесу) жиынтығын қолдану арқылы анықталады. Сөйлеуге қатысты аттрактор сөйлеушінің/жазушының коммуникативті мақсаты болып табылады. Шын мәнінде, аттрактор жүйе эволюциясының соңғы нүктесі болып табылады [11, 300 б.].

Талқылау

Тіл қарым-қатынастың нақты жағдайын ескере отырып, іс-әрекетте қарастырылады және тілден тыс мақсаттар мен қарым-қатынас функцияларын жүзеге асыратын сөйлеу-ойлау құралы ретінде

түсініледі. М.Халлидейдің пікірінше, тіл әлеуметтік және функционалдық үш түрге жауап береді: біріншіден, ішімізде және айналамызда болып жатқан оқиғаларды түсініп, түсіндіре білу; екіншіден, әлеуметтік рөлдер мен қарым-қатынастарды үйлестіру арқылы нақты әлеммен әрекеттесу; үшіншіден, берілген және жаңа (тақырып-рематикалық қатынас) тұрғысынан мағына құра білу. Лингвосинергетиканың бір саласы, М.Халлидейдің ғылыми мектебі әзірлеген, жүйелік функционалдық лингвистика теориясының синергетикалық әдіснамасы мен негіздерін органикалық түрде синтездеген, функционалды лингвосинергетика.

Жүйелік-функционалдық лингвистика тілдің/сөйлеудің/ дискурстың белгілі бір сипаттамаларының вербальды өзара әрекеттестіктің нақты жағдайында белгілі бір коммуникативтік жағдайға байланысты белсенділенуінің шарттары мен процестерін зерттеуді мақсат етеді [12, 143 б.]. Ол тілдің қызметін, мағынасын және форма мен мағынаның байланысын жасайтын ресурс ретінде қарастырады және құрылымдық (жүйелік) ақпаратты экстралингвистикалық факторлармен біріктірілген сипаттамаға біріктіруге ұмтылады.

М.Халлидей тілдің бұл функцияларын метафункциялар деп атайды және оларды сәйкесінше идеялық, тұлғааралық және мәтіндік деп белгілейді. Яғни тілді қолдану бір мезгілде барлық үш метафункцияны қамтиды. Жүйелік-функционалды лингвистиканың тағы бір маңызды және іргелі концепциясы – таңдау ұғымы. Жалпы парадигматикалық қатынастар бастапқы болып саналады және өзара байланысты белгілер жүйесіндегі негізгі компоненттерді жүйелеу арқылы тілдің семантикалық мүмкіндіктерін құрайды. Сыртқы араласусыз ішкі процестердің нәтижесінде кеңістіктік-уақыттық және функционалдық ығысуларға ұшырайтын жүйелер өзін-өзі ұйымдастырушы жүйелер деп аталады [13, 69 б.]. Тіл де синергетиканың жалпы теориясында қалыптасқан күрделі жүйе.

Сондықтан, функционалды лингвосинергетиканың негізгі міндеттерінің бірі, тілде білдіру үшін қолжетімді ресурстар арқылы нақты контексттер мен жағдайларда осы семантикалық әлеуетті құрудың мүмкін нұсқаларын анықтау болып табылады. Синтагматикалық қатынастар белгілі бір тілдік функцияны таңдаудың формалды және құрылымдық салдарын анықтайтын белгілі бір мәлімдеме (дискурс) аясында жүйенің жүзеге асуы ретінде қарастырылады. М.Халлидей таңдау концепциясының маңыздылығын атап көрсетеді, өйткені мәтін «семантикалық таңдаудың үздіксіз процесі. Мәтін – мағына, ал мағына – таңдау» [14, 137 б.]. Сондықтан тілді формальды ережелердің жиынтығы емес, тұлғааралық контексттегі мағына алмасуы және тілдің

мағыналы таңдау ретінде жұмыс істеуі ретінде қарастырған жөн. Көріп отырғаныңыздай, жүйелік-функционалдық теория тілдің қалай қызмет ететінін түсінудің бастапқы нүктесі ретінде парадигмалық осьті алады. Функционалдық лингво-синергетиканың негізгі принциптерінің ішінде мыналар ерекшеленеді:

- тілдің және дискурстың тығыз қарым-қатынаста өзін-өзі ұйымдастыру процестеріне талдау жасау, ал өзін-өзі ұйымдастыру барлық құрамдас бөліктердің функционалдық және семантикалық әлеуетін жұмылдыру ретінде түсініледі;
- олардың сыртқы ортасының сызықты еместігі фонында тіл мен дискурстың сызықты еместігі (тарихы мен этникалық топ, нақты коммуниканттар санасы және коммуникативті жағдайдың параметрлері);
- тілдің белсенді өзара әрекеті және сыртқы ортамен дискурс;
- тіл мен дискурс жүйесінің элементтерінің қызмет етуіне қатысты реттік параметрлердің сипатын анықтау;
- элементтердің тартымдылыққа бағытталуы (коммуникативтік мақсат),

• оңтайландыру мен ақпараттың көрінісі. сығымдау процестері ағылшын тілінің тенденциясы түріндегі және үнемді дискурс. Функционалдық лингвосинергетиканың тағы бір ерекшелігі прагматикамен тығыз байланыста. Бұл белгілі бір дискурсивті кеңістікке байланысты мағынаны түсіндірудің маңыздылығын анықтайды. Басқаша айтқанда, функционалды лингвосинергетика прагма-семантикалық тұтастық болып табылатын сол немесе басқа мағынаның белгілі бір контексте тілдік құралдар арқылы қалай жасалатынын, бұл процеске қандай қосымша факторлар әсер ететінін талдайды. Сонымен бірге дискурстық талдау ең алдымен коммуникативті жағдаятты – тілдің коммуникативті қолданылуын, тілдік фактілердің адам әрекеті аспектісінде сипатталуын, белгі арасындағы қатынасты анықтайтын тілдік кеңістіктің шындыққа енуін ескереді.

Бұл дерексіз ақпарат алмасуды емес, ақпараттық мазмұнды қамтитын және қарым-қатынасқа қатысушыларға және олардың іс-әрекеттеріне әсер ететін көптеген компоненттерден тұратын нақты коммуникация процесін қамтамасыз ететін тілдің коммуникативті параметрлерін іздеуге ықпал етеді. Синергетикалық құбылыс ретінде келесі әдеби монологтың үзіндісін қарастырса болады[15, 16 б.].
Мысалы :

By the time we're middle-aged I can tell you they'll have discovered how to arrest the ageing process forever. They're working on it. It'll be quite possible soon to stop death, to stop death in most cases. I assure you.

Жоғарыда келтірілген мысалда іс-әрекеттің қазіргі және болашақ сәттері арқылы өрнектелетін жағдаяттың көп өлшемділігі баяндауышқа өзінің пайымдау барысына қарай, баяндау тақырыбын өзгертуге мүмкіндік береді. Мұндай жағдайда келер шақ формасы қосымша мағынаға ие болады, атап айтқанда, жоспарды орындауға деген шынайы ниет, бірақ бұл мүмкін емес.

Келер шақ бейнесін ашу барысында оның мағыналық және прагматикалық кеңістігі өзін-өзі ұйымдастыруға, өзін-өзі реттеуге, өзін-өзі дамытуға қабілетті ашық сызықты емес тепе-теңдік жүйесі ретінде қалыптасады.

Лингво-синергетикалық жоспарда уақытша бұрылыстар оқиға компонентінің белсенді дамуына ықпал етеді, көркем мәтіннің ырғағын қамтамасыз етеді:

But fate decided that my parents and I and the three wise men, as I shall call them, should meet one day on the Goubert Salai seaside esplanade and that my secret should be outed.

Бұл мысалдардан синергетика процесінің мәнін көруге болады. Мұндай түрдегі өзін-өзі ұйымдастыру олардың нәтижелерінің қосындысына тең емес жүйеге әсер етудің қосындысының нәтижесі ретінде синергетика бойынша еңбектерде шартты түрде анықталған сызықтық емес қасиетіне негізделген. Мысалы, келесі әдеби үзінді ағылшын тілінің әртүрлі мағына элементтерін бір формада біріктіру қабілетін көрсетеді:

No matter what I do or how I behave, unprompted and unsought the gifts come. And they will keep on coming. Naked photos, cold pizza, their girls, even their grief. I feel a growing confidence about my stay in Nice. It will be all right now, I feel sure. It will work out.

Бұл мысалда келер шақты білдіретін грамматикалық құралдардың тіркесімі бар: (...what I do or how I behave... the gifts come; ...they will keep on coming; It will be all right...; It will work out) және жанама түрде тұлғаның болашаққа эмоционалдық сенімділігін көрсетеді. Мәтіннің бұл фрагментінде тікелей жанама уақытша белгілер жоқ; кейіпкер болашақта кездесетін пәндік ситуациялардың тізімі ғана берілген. Кейіпкердің іс-әрекетін баяндау арқылы оның жан күйін жанама түрде бейнелеудің бұл жолы көркем прозалық мәтіндерге өте тән. Сонымен тілдік бірліктер тілдің грамматикалық заңдылықтарының да, сөйлеушінің санасындағы мағына тудыратын қосымша қасиеттердің де диапазонында қызмет етеді, олар адамның сөйлеу сәтіндегі эмоционалдық күйімен анықталады. Демек, келер шақ бейнесі түзу сызықта, яғни тілдік құралдардың мағыналарының кәдімгі қосындысы арқылы емес, синергетикалық

түрде, белгілі мағыналарды қосу принципі бойынша қалыптасады, ол «қосынды емес» ,бірақ жаңа мағыналар береді. Әйтпесе, тіл өзінің маңызды құрамдас бөліктерінен – келер шақты бейнелеудің бейнелі құралдарының салдарлары мен ішкі жүйелерінен айырылуы мүмкін. Өзін-өзі ұйымдастыру процесі болмаған жағдайда, мысалы, келер шақтың мағынасын келесі фрагменттерде жанама түрде көрсету мүмкін емес еді.

Тіл – бұл «дұрыс» тілдік құрылымдарды/формаларды жасау немесе білу ғана емес, қажетті семантикалық кеңістікті қалыптастыру және белгілі бір коммуникативтік міндеттерді шешу. Сондықтан функционалдық лингвосинергетика үшін тілдің функционалдығы маңызды, өйткені функциясы жоқ құрылым аз мазмұнды схемаға айналады. Дегенмен, тілдің функцияларын тиімді белсендіру және талдау үшін оның құрылымын түсіну қажет. Себебі ,мінез-құлқының әмбебап принциптеріне сәйкес өзгеріп, дамып отыратын өзін-өзі ұйымдастырушы жүйе. Осылайша, жүйелік функционалистер тілді әлеуметтік семиотикалық жүйе ретінде қабылдайды, онда оның мәні мен формасы әрқашан контекстпен, жағдайдың параметрлерімен және қарым-қатынасқа қатысушылардың коммуникативті мақсаттарымен анықталады. Функционалдық лингвосинергетика талдаудың әртүрлі түрлерін пайдаланады, оның ішінде өрнекті, мазмұнды және контекстті талдау. Мағынаның қалыптасу процесіне контекст бірінші кезектегі үлес қосады. Адам оқшау сөйлемдерде емес, белгілі бір дискурс кеңістігінде жасалып, оның ықпалына ұшырайтын мәнді бірлік – мәтіндерде сөйлеп, жазады.

Қорытынды

Синергетика эволюция және фазалық ауысу мәселелеріне ерекше назар аударатыны, жүйе теориясының дамуындағы жеткілікті жаңа кезең болып саналса да, пәнаралық сипатта бола отырып, ол ашық, динамикалық, өздігінен ұйымдастырылатын күрделі жүйелермен айналысатын көптеген ғылымдарды біріктіреді.

Синергетиканың пәнаралық байланысы жаратылыстану ғылымдарында әзірленіп, жүзеге асырылатын зерттеу әдістерінің синтезінде жатыр. Лингвосинергетика немесе лингвистикалық синергетика – тілді оқытудағы осындай пәнаралық зерттеу тәсілі болып есептеледі. Тілді зерттеуде синергетикалық принциптерді қолдану мүмкін ғана емес, сонымен қатар қажет, өйткені тіл синергетикалық жүйенің барлық критерийлеріне сәйкес келеді - бұл ашық, динамикалық, сызықты емес, көптеген иерархиялық ішкі жүйелері және өзара

байланысқан және реттеуші тәртіп параметрлерінің әсерінен жұмыс істейтін элементтері бар, өздігінен ұйымдастырылатын жүйе. Бұл синергетика теориясында ашылған күрделі жүйе, мінез-құлқының әмбебап принциптеріне сәйкес өзгертін және дамитын күрделі синергетикалық мегажүйе. Лингво-синергетиканың әлеуеті тілді синергетикалық жүйе ретінде жан-жақты зерттеуге шекара ашады және тілдің табиғаты, қызметі және даму болашағы туралы түсініктерімізді кеңейтуге мүмкіндік береді. Функционалдық құрылымның ұйымдасуын зерттейді. Тіл адамдардың өзара әрекеттесуінің көптеген және үнемі өзгеріп отыратын контексттерінде мағынаның қайнар көзі болып табылады. Тілдің ерекшелігі оның өзара байланысты таңдаулардың үлкен желісі ретінде ұйымдастырылуында. Функционалды лингвосинергетика, тілді қолданушылары тілдік құралдардың бірқатар баламаларының ішінен таңдау жасай отырып, мағынаны жеткізетін мағыналық мүмкіндіктері бар жүйелер жүйесі ретінде қарастырады. Сонымен бірге сөйлеу шығармасының жалпы семантикалық кеңістігінің қалыптасуы сызықтық емес принципі бойынша жүреді, өйткені жалпы мағына, әдетте, мағыналардың механикалық қосындысынан асып түседі.

ӘДЕБИЕТ

- [1] Базылев В.Н. Синергетика языка: Овнешнение в гадательных практиках // В.Н. Базылев. М.: Диалог. – МГУ. – 1998. – С.180.
- [2] Березин Ф.М. О парадигмах в истории языкознания XX в. // Ф.М. Березин. Лингвистические исследования в конце XX в.: Сб. обзоров (Сер.: «Теория и история языкознания») / исслед. Отдел языкознания, Редколл.: Березин Ф.М., отв. ред. и др. –М. – 2000. – С. 9-25.
- [3] Князева Е.Н. Основания синергетики: Синергетическое мировидение // Е.Н. Князева, С.П. Курдюмов. – М.: Книжный дом «ЛИБРО-КОМ». – 2010. – С. 256.
- [4] Майнцер К. Сложносистемное мышление: Материя, разум, человечество. Новый синтез. Пер. с англ. // К. Майнцер. Под ред. и с предисл. Г.Г. Малинецкого. –М.: Книжный дом «ЛИБРОКОМ». – 2009. – С. 464.
- [5] Мандельброт Б. Фрактальная геометрия природы / Б. Мандельброт. – М.: Институт компьютерных исследований. – 2002. – С. 656.
- [6] Миронова Ю.В. Художественный дискурс как когнитивный диалог о «языке – доме духа» // Ю.В. Миронова, Т.И. Сокольская. Дискурс профессиональной коммуникации. – 2021. – №3(2). – С. 33-42. DOI: <https://doi.org/10.24833/2687-0126-2021-3-2-33-42>

[7] Пономаренко Е.В. Системность функциональных связей в современном английском дискурсе: Автореферат дис. доктора филологических наук // Е.В. Пономаренко. – М. – 2004. – С. 47.

[8] Пономаренко Е.В. Функциональная системность дискурса и предпосылки развития лингвосинергетики // Е.В. Пономаренко. Вестник Российского университета дружбы народов. Серия: Лингвистика. – 2006. – №2. – С. 22-27.

[9] Пономаренко Е.В. Нелинейность как системное свойство функционального пространства английского делового дискурса // Е.В. Пономаренко, Г.А. Паршутина. Вестник Самарского университета. История, педагогика, филология. – 2018. – № 3 (24). – С. 156–160. DOI: <https://doi.org/10.18287/2542-0445-2018-24-3-156-160>

[10] Bishop R.C. Metaphysical and epistemological issues in complex systems. Philosophy of complex systems. Handbook of the philosophy of science. Ed. by C. Hooker. Amsterdam: Elsevier, 2011, no 10, pp. 105-136.

[11] Coffman J.A. On causality in nonlinear complex systems: The developmentalist perspective. Philosophy of complex systems. Handbook of the philosophy of science, Ed. by C. Hooker. Amsterdam: Elsevier, 2011, no 10, pp. 287-309.

[12] Fontaine L. Analysing English grammar: A systemic functional. Cambridge: Cambridge University Press, 2012, pp. 294.

[13] Haken H. Information and self-organization: A macroscopic approach to complex systems. 2nd enlarged edition. Berlin: Springer, 2000, pp. 222.

[14] Halliday M.A.K. Language as social semiotic. London: Edward Arnold, 1978, pp. 256.

[15] Khramchenko D.S. Functional-linguistic parameters of English professional discourse // Professional Discourse & Communication. 2019, no 1 (1), pp. 9-20. DOI: <https://doi.org/10.24833/2687-0126-2019-1-1-9-20>.

REFERENCES

[1] Bazylev V.N. Sinergetika yazyka: Ovneshteniye v gadatel'nyh praktikah (Synergetics of language: Externalization in fortune-telling practices), V.N. Bazylev. M.: Dialog. MGU, 1998, pp. 180. [In Rus.]

[2] Berezin F.M. O paradigmah v istorii yazykoznaniiya XX v. (On paradigms in the history of linguistics in the 20th century.), F.M. Berezin, Lingvisticheskie issledovaniya v konce XX v.: Sb. obzorov (Ser.: «Teoriya i istoriya yazykoznaniiya») / issled. Otdel yazykoznaniiya, Redkoll.: Berezin F.M., otv. red. i dr. M., 2000, pp. 9-25. [In Rus.]

[3] Knyazeva E.N. Osnovaniya sinergetiki: Sinergeticheskoe

mirovidenie (Foundations of synergetics: Synergetic worldview), E.N. Knyazeva, S.P. Kurdyumov. M.: Knizhnyj dom «LIBRO-KOM», 2010, pp. 256. [In Rus.]

[4] Majncer K. Slozhnosistemnoe myshlenie: Materiya, razum, chelovechestvo. Novyj sintez. Per. s angl. (Complex systems thinking: Matter, mind, humanity. New synthesis.), K. Majncer, Pod red. i s predisl. G.G. Malineckogo. M.: Knizhnyj dom «LIBROKOM», 2009, pp. 464. [In Rus.]

[5] Mandel'brot B. Fraktal'naya geometriya prirody (Fractal geometry of nature), B. Mandel'brot. M.: Institut komp'yuternyh issledovanij, 2002, pp. 656. [In Rus.]

[6] Mironova Yu.V. Hudozhestvennyj diskurs kak kognitivnyj dialog o «yazyke – dome duha» (Artistic discourse as a cognitive dialogue about "language - the house of the spirit"), Yu.V. Mironova, T.I. Sokol'skaya, Diskurs professional'noj kommunikacii, 2021, no 3(2), pp. 33-42. DOI: <https://doi.org/10.24833/2687-0126-2021-3-2-33-42>. [In Rus.]

[7] Ponomarenko E.V. Sistemnost' funkcional'nyh svyazej v sovremennom anglijskom diskurse: Avtoreferat dis. doktora filologicheskikh nauk (Consistency of functional connections in modern English discourse: Abstract of the thesis of Doctor of Philology), E.V. Ponomarenko. Moskva, 2004, pp. 47 [In Rus.]

[8] Ponomarenko E.V. Funkcional'naya sistemnost' diskursa i predposylki razvitiya lingvosinergetiki (Functional consistency of discourse and prerequisites for the development of linguosynergetics), E.V. Ponomarenko // Vestnik Rossijskogo universiteta družby narodov. Seriya: Lingvistika, 2006, no 2, pp. 22-27. [In Rus.]

[9] Ponomarenko E.V. Nelinejnost' kak sistemnoe svojstvo funkcional'nogo prostranstva anglijskogo delovogo diskursa (Nonlinearity as a system property of the functional space of English business discourse), E.V. Ponomarenko, G.A. Parshutina. Vestnik Samarskogo universiteta. Istoriya, pedagogika, filologiya, 2018, no 3(24), pp.156–160. DOI: <https://doi.org/10.18287/2542-0445-2018-24-3-156-160> [In Rus.]

[10] Bishop R.C. Metaphysical and epistemological issues in complex systems. Philosophy of complex systems. Handbook of the philosophy of science. Ed. by C. Hooker. Amsterdam: Elsevier, 2011, no 10, pp. 105-136.

[11] Coffman J.A. On causality in nonlinear complex systems: The developmentalist perspective. Philosophy of complex systems. Handbook of the philosophy of science, Ed. by C. Hooker. Amsterdam: Elsevier, 2011, no 10, pp. 287-309.

[12] Fontaine L. Analysing English grammar: A systemic functional. Cambridge: Cambridge University Press, 2012, pp. 294.

[13] Haken H. Information and self-organization: A macroscopic approach to complex systems. 2nd enlarged edition. Berlin: Springer, 2000, pp. 222.

[14] Halliday M.A.K. Language as social semiotic. London: Edward Arnold, 1978, pp. 256.

[15] Khrumchenko D.S. Functional-linguistic parameters of English professional discourse //Professional Discourse & Communication. 2019, no 1 (1), pp. 9-20. DOI: <https://doi.org/10.24833/2687-0126-2019-1-1-9-20>.

ДИНАМИЧЕСКИЕ И СИСТЕМАТИЧЕСКИЕ ПРИНЦИПЫ ЛИНГВИСТИЧЕСКОЙ СИНЕРГЕТИКИ

***Серикова А.С.¹, Рысалды К.Т.²**

^{*1}докторант, м.г.н., КазУМОиМЯ им. Абылай Хана,
Алматы, Казахстан,
e-mail: akniet.serikova@bk.ru

²д.ф.н., профессор, КазУМОиМЯ им. Абылай Хана,
Алматы, Казахстан,
e-mail: ryssaldy@yandex.kz

Аннотация. В статье описаны динамические и системные принципы, особенности и методы синергии, которая является перспективным направлением современных исследований. Актуальность данной парадигмы связана с ее работой при изучении взаимодействия сложных систем и широким использованием понятия «система» во многих научных областях. Вообще слово «синергия» имеет греческие корни и может быть переведено как «сотрудничество». Цель исследования – проанализировать важные достижения синергии и актуальность их применения в языкознании. Идея научного исследования заключается в дальнейшем углубленном изучении роли синергии в области языкознания. Практическая значимость работы определяется возможностью использования полученных данных в образовательном процессе, в частности, для создания учебных курсов в сфере международного сотрудничества. Метод исследования состоит из структурного анализа с использованием синергетического метода. Этот метод включает комплексный анализ всех ее взаимосвязанных элементов, изучение и описание распределения физических характеристик. В статье путем анализа текстов определены некоторые закономерности развития синергии в языкознании. Описаны также основные

характеристики и особенности строения и работы системы, приведены основные понятия синергии и даны их пояснения. Суть исследования заключается в необходимости изучения данной проблемы, поскольку проблемы синергии актуальны в современном языкознании. Результаты исследования показывают, что языковые направления, основанные на принципах синергетики, являются лингвосинергетикой, а ее разновидность рассматривается как функциональная лингвосинергетика. Синергетическая лингвистика понимает язык как самоорганизующуюся систему и использует теоретико-системные концепции для создания моделей. Язык в таком случае может быть функционально-аналитическим и помещать объяснительные подходы количественной лингвистики в междисциплинарные рамки. Познавательные интересы, связанные с явлением, и до теоретические гипотезы формируют основные предположения об объекте исследования, средствах его научного анализа и поднимаемых деталях. Лингвистическая синергия предоставляет широкие возможности для описания языка как сложной динамической открытой системы, а функциональная языковая синергия, в свою очередь, позволяет описать особенности его функционирования и эволюции.

Ключевые слова: синергетика, лингвосинергетика, функциональная лингвистическая синергетика, концептуальная система, принцип, когнитивность, интеграция, хаос, фазовый переход.

DYNAMIC AND SYSTEMATIC PRINCIPLES OF LINGUISTIC SYNERGETICS

*Serikova A.S.¹, Rysaldy K.T.²

*¹PhD student, master of human sciences, Ablai Khan KazUIRandWL,
Almaty, Kazakhstan,
e-mail: akniet.serikova@bk.ru,

²Doctor of Philology, professor, Ablai Khan KazUIRandWL,
Almaty, Kazakhstan,
e-mail: ryssaldy@yandex.kz

Abstract. The article describes the dynamic and systemic principles, features and methods of synergy, which is a promising area of modern research. The relevance of this paradigm is associated with its work in the study of the interaction of complex systems and the widespread use of the concept of "system" in many scientific fields. In general, the word synergy has Greek roots and can be translated as cooperation. The purpose of the study is to analyze the important achievements of synergy and the relevance

of their application in linguistics. The idea of scientific research is to further in-depth study of the role of synergy in the field of linguistics. The practical significance of the work is determined by the possibility of using the obtained data in the educational process, in particular, to create training courses in the field of international cooperation. The research method consists of a structural analysis using a synergistic method. This method includes a comprehensive analysis of all its interrelated elements, the study and description of the distribution of physical characteristics. In the article, by analyzing these texts, some regularities in the development of synergy in linguistics are determined. The article describes the main characteristics and features of the structure and operation of the system, the basic concepts of synergy are given and their explanations are given. The essence of the study lies in the need to study this problem, since the problems of synergy are relevant in modern linguistics. The results of the study show that linguistic directions based on the principles of synergetics is linguosynergetics, and its variety is considered as functional linguosynergetics. Synergetic linguistics understands language as a self-organizing system and uses system-theoretic concepts to create models. It can be functional-analytical and place the explanatory approaches of quantitative linguistics in an interdisciplinary framework. Cognitive interests associated with the phenomenon and pre-theoretical hypotheses form the main assumptions about the object of study, the means of its scientific analysis and the details raised. Linguistic synergy provides ample opportunities for describing a language as a complex dynamic open system, and functional linguistic synergy, in turn, allows describing the features of its functioning and evolution.

Key words: synergetics, linguosynergetics, functional linguistic synergetics, conceptual system, principle, cognition, integration, chaos, phase transition.

Статья поступила 16.09.2022

UDC 81.37

SRSTI 16.21.51

<https://doi.org/10.48371/PHILS.2023.37.52.013>

CULTURAL AND COGNITIVE CHARACTERISTICS OF TOPONYMS IN RELIGIOUS WORKS

*Tlegenova G.B.¹, Berkenova R.A.², Pertaeva E.K.³, Myrzakhanova G.K.⁴

*¹PhD student, Researcher of Applied Linguistics at the A. Baitursynov

Institute of Linguistics, Almaty, Kazakhstan,

e-mail: gulden_20.88@list.ru, <https://orcid.org/0000-0001-9842-3324>,

²Candidate of philological sciences, Associate Professor at the International

Taraz innovative institute, Taraz, Kazakhstan,

e-mail: agabekkyzy_rabiga@mail.ru,

<https://orcid.org/0000-0002-3830-1648>,

³Candidate of philological sciences, Associate Professor at the International

Taraz innovative institute, Taraz, Kazakhstan,

e-mail: autidor.59@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-2728-6649>,

⁴Master's degree, senior lecturer at the

Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan,

e-mail: gulzhan.myrzahanova@mail.ru,

<https://orcid.org/0000-0001-8125-4341>

Abstract. Despite the importance of theonymy as a special sector of the onomastic space, it presents a particular difficulty for the modern researcher, in contrast to other types of proper names. The fact that those onyms are insufficiently commented onomatically is due, first of all, to the fact that many of them belong to the most ancient lexical layers, to moreover, often carefully guarded in the environment of use, as well as the fact that in their teaching one should not proceed from modern scientific and philosophical concepts, but from the role that this onymic type played at the moment of occurrence, which requires the reconstruction of the worldview of people of that time, their religious picture of the world. The purpose of this study is to describe the cultural and cognitive characteristics of toponyms as part of the linguistic picture of the world and to identify the cognitive mechanisms for creating geographical names based on religious concepts. The study of the toponym is considered as a certain structure of knowledge, which makes it possible to identify and describe mental representations of the space as a whole. Practical and theoretical part of onomastic linguoconceptology in further research of practical tasks, monographs, higher education in the preparation of teaching materials for places, etc. can be used.

This article defines the cultural and cognitive characteristics of the study of toponyms in religious works. Particular attention is paid to the works carried out in line with the cognitive and functional approaches to the analysis of toponymic material.

The subject of this article is toponymy in Orkhan-Yenisei manuscripts. As a result of the research, cognitive analysis of examples of toponyms in religious works was made and conclusions were given from a cultural-cognitive point of view.

Key words: toponym, onomastics, cognitive approach, conceptual structure of toponym, toponymic picture of the world, religious works, geographical name, cultural and cognitive

Basic provisions

Toponymy, like any other science, does not stand still and reacts sensitively to changes occurring in the scientific world, including the linguistic world. The subject of our consideration is the religious toponyms in the works of domestic scientists of the last three decades.

Introduction

The cultural and cognitive characteristics of toponyms were performed mainly in accordance with the traditional approach to the analysis of toponymic materials. The importance of the research is that it is focused on the identification of the systemic-structural organization of this category of special vocabulary.

At the same time, we noted that along with the traditional approach in toponymy. The cultural and cognitive characteristics of toponyms is a new approach is beginning to develop that meets the goals and objectives of anthropocentric linguistics, text linguistics, and the cognitive-discursive (communicative) paradigm of scientific knowledge. The cultural and cognitive characteristics of toponyms deserves separate consideration and is the subject of the description of this article.

Let us consider in more detail how the problems we have identified are solved. In the new paradigm of scientific knowledge, the problems of toponomination are still relevant. This area of research is dominated by the problem of studying the principles of the formation of toponyms and their cognitive foundations. The process of creating a geographic name is generally no different from the process of creating an appellative derived word. The toponym is also a secondary linguistic unit, and its emergence, according to cognitive scientists, occurs as a result of the interaction of concepts.

As the analysis of the definitions by Superanskaya A. V. shows, in the new scientific paradigm, many traditional linguistic problems, including problems of onomasiology and semasiology, problems of cultural and cognitive functioning of toponyms in different types of texts [1].

In different discursive conditions, there were beginning to be studied from other theoretical positions and V.V. Korneva (2012) receives a new interpretation. The relationship to the main toponymic unit, which is treated not only as a unit of language (linguistic sign) but also as a linguistic and cultural sign, as an ethnocultural phenomenon, as a structure of knowledge, also changes radically [2].

Multifaceted and diverse functions of geographical names – toponyms have caused different approaches to their study. The ethnolinguistic approach presented in the works of the linguistic and cultural approach Kubryakova E. S. [3] has become widespread. The research works of these scholars and Kovlakas E.F. [4] are well known and do not need additional clarification. Much less known to the scientific community are the works performed in accordance with the cognitive approach.

From the point of view of the situation of meaning, the choice of a cognitive basis represents the first stage in the creation of a geographical name. At the second stage, the choice of an onomasiological (cognitive) feature takes place. It actually underlies the delimitation of the same type elements of geographical space, and which, because of this, is not determined as rigidly as the basis of toponomination. These features are well described in traditional toponymy and are often interpreted in it as criteria or principles of toponymy.

However, there are limitations here as well. With all the freedom of choice, one thing remains unchanged – the concept of PLACE, when creating the conceptual structure of a toponym, is placed in the context of those areas of knowledge. They have a certain value and are somehow connected with various types of human activity. It is this knowledge, including knowledge about space and time, about society, labor, culture, religion, and others, that serve as a source of filling the position of a conceptual feature. The freedom to choose a conceptual attribute is due to the fact that there is no unambiguous interdependence between it and the basis.

Therefore, they can be connected by different relationships, different types of communication. This is also facilitated by the fact that the element that unites them – predicative connectives do not find a verbal representation in the external structure of the toponym. As a result, different interpretations of geographical names are possible. In particular, toponyms with components. As a rule, they do not have an unambiguous interpretation.

Material and research methods

The cognitive and linguocultural analysis helped to define greater conceptual connections between a person and the space surrounding him were revealed in the course of studying the religious toponymy. The data obtained made it possible to interpret the toponymic picture of the world as a complex formation, which is structured by a system of interrelated conceptual formations. The research is based on the conceptual analysis of the concepts in Orkhan-Yenisei manuscripts presented through the concepts PERSON, NAME, SPACE, TIME, MOVEMENT, EARTH, WATER, RIVER, MOUNTAIN. The research used cognitive analysis of toponymic picture of the world which is based on a person and his perception of the surrounding geographical space in Islamic and Christian world. The conceptual and cultural analysis is based on the world around people, reflecting the main stages in the development of the history of the region and the ethnic preferences of the peoples inhabiting it.

Literature review

Like a derivative word, the toponym has a tripartite structure. It consists of an onomasiological (cognitive) feature and a cognitive predicate linking them into a single whole. Linguists agree that the cognitive basis of the toponym is the concept of PLACE. As well as its substitutes – concepts such as MOUNTAIN, VALLEY, VILLAGE and others, reflecting a person's knowledge of the division of geographical space into various natural categories (natural facts) and artificial objects (art facts), brought under a certain rubric of topographic classification.

*As stated by Andrea Bölcskei (2015) 'RELIGION as a domain is highlighted in the settlement names of several cultural areas, but the explicitness of its reference or the religious tradition reflected in the name forms may differ considerably. **The** cognitive and linguo-cultural analysis always allowed scientists to draw important conclusions about the patterns of toponymization [5].*

To study the process of formation of toponyms, some scientists propose to use cognitive-matrix analysis. According to the definition of Pak S. M., the cognitive matrix is a certain format of knowledge. In the structure of which there is a core (in a different interpretation – a cognitive basis, represented by the concept PLACE) and peripheral components (cognitive features) that open access to conceptual areas of various levels of complexity and link together knowledge about different aspects of a single phenomenon. It is important that these connections (conceptual predicate) do not have a mandatory, stereotyped nature inherent in the nodes of the frame [6, p.10].

Within the framework of this concept, the matrix of Christian toponyms looks like this: the base area is structured by the concept PLACE. The feature areas are structured by the concept Christianity and Islamic religion varies depending on the motivation of the name. In turn, according to Lugovaya E. A. [2008] the concept of Christianity as an area of the matrix is represented by various structural components that can act as a cognitive context when understanding a place [7, p.111].

The stated provisions were further developed in the dissertation research by Shcherbak A. S. (2007). According to him, depending on the categorical affiliation of the conceptual basis of the toponym, one can speak of a greater or lesser degree of probability of predicting the choice of signs-characteristics [8].

In particular, if the conceptual basis is represented by one or another component of geographic space, then the choice of a conceptual feature becomes more probabilistic. Since in cases of this kind different natural realities are brought under a certain natural category (mountain, rock, valley, etc.). And they, in turn, are included in the basic category of "subject/objectivity" with its inherent characteristics [9, p.13].

A similar perspective of considering the structure of the toponym with the generating basis "natural realia". Nakhanova L.A. (2014) made an attempt to identify the main categories of natural objects on the surface of the earth (land) and their relationship with other categories in Orkhon-enyssey manuscripts. Religious toponyms act as an onomasiological (cognitive) feature of the name and thereby determine how the geographical space is categorized in Spanish linguistic culture [10, pp.12–14].

It should be noted that despite the similarity of general approaches to the analysis of the toponym as a structure of knowledge. Some linguists focus on different aspects of its study. Among them are not only the categorization of toponymic objects, the dynamic aspect of creating a toponym and its cognitive structure. As mentioned above, it is also the identification of those cognitive mechanisms – cognitive schemes and interpretive operations that are reflected in geographical names.

Studies of this kind indicate that in the new paradigm of scientific knowledge in the works of toponymists, the problems of onomasiology are further developed. Scientists are trying to uncover the connection between language and cognitive processes and show how and why, on what grounds. As a result of what cognitive operations is the meaning of toponymic objects and what structures of knowledge are reflected in toponymy.

The authors Irena S. Khokholova – Liudmila S. Zamorshchikova – Viktoriia V. Filippova (2022) have been the first to use the analysis of the

cognitive modeling of toponyms to discover the worldview of the local ethnic groups transferred to the local terrain. In this regard we also tried to make conceptual analysis on our topic [11].

Professor N.G. Shaimerdinova studies ancient Turkic written monuments from the cognitive and discursive point of view and writes about the phenomenon of Tonikok, the category of time and space in Turkic monuments. The scholar examines the precedents of scholars who studied ancient Turkic monuments and analyses the peculiarities of their translation. The scholar “It is no accident that the death of Kaganov and Kül-Tegin was expressed by atypical verbs ‘flew’, ‘flew away’, and the verb ‘death’ dominating in this situation is used in brackets. These verbs (“he flew away”, “he flew away”) contain deep meaning: probably, with the ancient Turks death had another interpretation, there was no such thing as death, death is immortality or continuation of life in macrocosmos”[12, p. 70]. Here we see the importance of analyzing the concepts of Life and Death in Turkic knowledge.

It should also be noted that in modern cognitively-oriented studies there is a fundamentally different perspective of considering toponominations. So, some authors suggest going from the concept to geographical names that verbalize it. In particular, we studied the features of the linguistic representation of the concept of “religion” and proved that its components are the spatial localization of northern geographic objects. Religious toponyms represent seasonal human activity, which is reflected in housing, food, clothing, etc.; in calendar winter holidays; in hunting and fishing; in winter sports and leisure are updated in the toponymic nomination. Based on this, we can say that the concept of “religion” is the most important component of the Western national identity and “Islam” as Turkic countries.

Results and discussion

The research in the field of toponymy makes it possible to discover the connection between language and mentality, language and national identity. In general linguistics, in anthropocentric and cognitive linguistics, toponyms are also studied as part of the language picture of the world. The result of this kind of research was the identification of a close relationship between toponyms representing the concept PLACE with other phenomena. The composition of it is largely determined by the composition of the studied geographical names themselves, their typology, as well as the distribution area.

Thus, according to the results of our study, the basis of religious toponymy is formed by the concepts of SPACE, TIME, PERSON, NUMBER and SACREDITY.

The historical texts, like Orkhan-Yenisei manuscripts can serve as a reliable source of information about the person living in a certain territory. In particular, based on the extraction of information from the toponymy of the Republic of Kazakhstan, a mental image of a person was modeled. It is structured by such cognitive-semantic fields (concepts) as 'man', 'woman', 'human body', 'religion', 'mythological representations', 'nationality', 'social sphere and professions', 'actions', 'situations', 'perception', 'assessment' and etc.

In general, the study of the toponymic picture of the world in Orkhan-Yenisei manuscripts as part of the linguistic picture of the world showed that it captures the ethno-cultural experience of people and different types of knowledge. Religious toponymy includes naive everyday, cultural, historical and social facts of human thoughts and beliefs. The toponymic concept sphere reflects the worldview and the axiological-evaluative system of the ethnos.

Within the framework of another scientific paradigm-functionalism, one more topical direction in the study of religious toponyms can be distinguished. It is connected with the definition of the functional potential of toponyms in different speech genres. According to S. M. Pak, the functioning of toponyms in the scientific style is due to the objectively existing heterogeneity of the language of science. It largely depends on the subject of scientific presentation, as well as on the target setting of the text. In particular, in the texts of the natural sciences (physics, computing) toponyms are used extremely rarely. They are used only as part of terminological phrases that arise as a result of stable associations with a certain realia.

For example, the expression "Arystan Bab" means the personal name coordinated with 'bab' which means a religious person as a priest. Toponyms realize the greatest number of functions in geographical texts. They are used both as a nomenclature sign to indicate a specific topoobject, and as a term, and as a stylistic means. A variety of functions is also found in literary texts, in which they serve as a means of figurative, concise and capacious use and create all sorts of allusions – historical, biblical, literary. Fiction is characterized by the phenomenon of toponymic polyphony – in the text, sociocultural information (the hero's place of residence, the social motivation of the address, the cultural component) and semantic increments obtained in the context (implementation of stylistic functions) can be updated at the same time [13, p. 23]. The functional loading of the toponym and its stylistic functions are largely determined by the genre of literary works.

Thus, in J. R. R. Tolkien's epic "The Lord of the Rings", toponyms form the core of the onomastic space of the virtual world of fantasy works. They are the ones that concentratedly carry linguo-culturological, ethnic, cultural

and historical information. In other genres and in other literary directions, toponyms carry a different semantic meanings.

According to Bugbayeva Zh., Zhumabekova A., Ibrayeva L., Kabosheva N., Akhatova N. (2016) “In each epoch, the names, features etc. of the required for life instruments, weapon, clothes and food, the notions, referring to the everyday things and moral values, customs, religion, entertainments, feasts are preserved only as the language facts” [13].

Religious toponyms reveal the cognitive mechanisms underlying the formation of a geographical name, and interpret toponyms as a verbally fixed system naively everyday, cultural and historical-social knowledge and ethno-cultural experience gained as a result of the long development of the people. Religious toponyms are a unique means of reflecting, identifying and evaluating the surrounding world, geographic space and a person; they make it possible to discover the connection between language and mentality. The cognitive and linguo-cultural analysis of toponymical language represents national identity. Religious toponyms have a great functional potential, which is revealed in different ways in different communicative and discursive conditions.

Toponyms of the Old Turkic period *Idoq Bash*, *Qan Idoq Bash*, *Tamay Idoq Bash* consist of the constituent component *Idoq*. It is, in turn, has a number of meanings semantically related to each other: I.:

1. ‘sacred’ in *Kir.*, *Alt.*, *Khak.* ‘sent by God, happy, blessed, good’; ‘honor, reverence, respect, revered, respected, honest, honorable, venerable, venerable, respectful, famous, glorious, precious’;

2. ‘week’ in *kbal.*;

3. ‘spirits of rivers, mountains, valleys, fetish, object of admiration, reverence’ in *Alt.*, *Khak.*;

4. ‘bringing happiness’ in *Kir.*, *Alt.*; ‘happy, blessed’ by M. Kashgari;

5. ‘cattle, an animal consecrated as a sacrifice, a horse consecrated to God, a sacrifice’ in *Yak.*, *Alt.*; ‘sacrificial’ in *Yak.*; ‘appointed, consecrated for sacrifice’;

6. ‘name given to an animal released into freedom as a sign of the fulfillment of a given promise’ by M. Kashgari;

7. ‘high (about grief)’.

All meanings are related, but there is a semantic shift in the meaning of ‘week’. Perhaps this is due to the expansion of the specific meaning of ‘Sunday’ in the Karachay-Balkar language, which can be traced in the phrases *yyk / yykh kyn*. Most researchers consider *Idoq* a derivative of *id-* ‘to send’.

As stated Kerimbayev, E. A. (1995) the Kazakh onomastics has ethnocultural, nominative and functional aspects [14].

In the ancient view of ancient people, in particular the ancient Turks, the mountains were seen as a kind of sacred object, connecting them with *Tengri*. The mountains were the place where they sacrificed animals to *Tengri* and prayed for prosperity. That is why the sacred significance of the mountains was enormous. The higher the mountain appeared, the more sacred it seemed. There are some places related *Tengri* like *Khan Tengri*.

Toponyms were centers, a core open to the sky, functioned as altars where they could donate booty for the prosperity of the whole people. At the same time, each mountain could also have its own ghost, the spirit that protected these places. Ghosts were perceived as spirits of ancestors. Spirits were presented in the form of pale people, whose distinctive feature was the absence of eyebrows and eyelashes. Mountain ghosts were protectors of mountain forests, and also protected people from seasonal troubles and other evil spirits. At the same time, the spirits punished those who harmed the environment (plants, animals). Mountain ghosts demanded that no violations be allowed in the direction of animals, vegetation, places, especially careless handling of fire, etc.

If the rules were broken, they were often punished with various diseases. Myths about mountain ghosts were transmitted through fairy tales, legends and myths, which have survived to this day among many Turkic peoples. In this regard, we assume that *Idoq Bash*, *Qan Idoq Bash* as well as *Tamay Idoq Bash* are mountain objects to which the ancient Turks came to conduct spiritual, ritual rites, worship of *Tengri* and the spirits of living beings.

In general, the sacralization of mountain objects was a characteristic feature of the Turkic peoples. This is due to a faith close to monotheistic, which can be denoted by the term "*Tengrianism*". *Tengrianism* presupposes the duality of everything that exists on earth. This religious system was born in the depths of the Eurasian nomadic society. *Tengri* was an omnipotent, omniscient god of all things. Only by the will of *Tengri*, the *Kagan* could be proclaimed the ruler of the Turkic peoples. That is confirmed by the texts of the Orkhon-Yenisei monuments. However, the beliefs of the ancient Turks, in addition to Tengrism, included beliefs of a totemic and shamanistic nature.

Zhartybayev, A. E. (2006) proved that the historico-linguistical, etymological and ethnocultural elements of Central Kazakhstani toponyms are from ancient times [15, p. 52]. According to him, toponyms are connected with the spiritual culture, like: mythonims, connected with the live stock, nomadism, traditions, plants, animals, and others. There are semantic groups with the names of plants, events, water, colour, shape, size, geographic locations, numerals, life existences, rivers, natural resources and etc.

In particular, the analysis of the functional potential of toponyms in Orkhan-Yenisei manuscripts showed that literary toponyms, along with the

function of the chronotope and various stylistic functions of creating aesthetic reality, enhance the accusatory pathos inherent in the works of critical realism. The study of the functioning of toponyms in Orkhan-Yenisei manuscripts using cognitive analysis methods revealed the features of the formation of mental spaces based on toponyms. They are the main types of interaction of these mental spaces – comparison, assimilation and opposition. The use of a pragmatic approach made it possible to single out such functions of toponyms in journalistic discourse as identifying, intensifying, evaluating and characterizing, the function of attracting the attention of the addressee, the background function, and the function of switching the temporal and event context.

Thus, the cognitive and linguo-cultural analysis of various linguistic material leads the authors to a theoretically significant conclusion about the relationship between the communicative and discursive conditions for the use of toponyms. It is also the connection between the style and genre of the text and the role that toponyms play in it.

Having analyzed toponyms in religious works recorded in the texts of the Orkhon-Yenisei written monuments, we came to the following conclusion:

1. Toponyms in religious works are represented in the onomastic system of the ancient Turkic language, the important components of which are onomastic space, onomastic universals, onomastic field, including various concepts of the toponymic system, toponymic bases, toponymic formants and appellatives.

2. The systematization of toponyms in religious works embodied in the Orkhon-Yenisei written monuments is reduced to linguistic and non-linguistic classifications, in which the most important are linguistic (etymological, lexical-semantic and structural-word-building).

3. Toponyms in religious works did not arise by chance, but in connection with the laws of the development of society. They reflected the originality of the events of a particular historical period, the material and spiritual culture of the people, as well as the characteristics of the environment, nature, wildlife. Many of the ancient Turkic toponyms contain lexical elements of foreign origin, due to linguocultural contacts with other peoples. They were borrowed in earlier periods, the Turkic time itself, as well as in later periods.

4. The texts of the Orkhon-Yenisei written monuments show that in the temporal and spatial representations of the ancient Turks toponyms played an important role in life, in the ancient era toponyms had a huge meaning. It was expressed in its functional features. Analysis of the texts showed that toponyms had two functions: landmarks and witness marks. Along with various ways of orientation, which are evidenced by the texts of the ancient

Turkic (Orkhon-Yenisei) written monuments. There was also orientation through toponyms, which played a kind of role of landmarks denoting the territorial boundaries of "foreign, enemy" states.

5. A variety of appellative vocabulary of ancient Turkic toponyms delimits and details almost all varieties of geographical objects created by nature and human activity. As the collected material shows, these are the names of countries, large and small settlements, lakes and rivers, mountains and peaks, and other objects. In the archaic consciousness of the ancient Turks, the picture of the surrounding world (nature, society, etc.) was presented in a generalized, undivided form. Therefore, we reveal the toponyms recorded in the Orkhon-Yenisei monuments within two tiers: macrotoponyms and toponyms proper.

6. Toponyms in religious works are characterized by an extremely diverse composition of vocabulary related to various areas.

In conclusion, the review of the religious literature showed that in the study of geographical names there is a close relationship between traditional research and new directions due to changes in the scientific paradigms of linguistic knowledge. Appeal to the problem of the human factor in the language on the material of toponymy, to the issues of organization of knowledge and its influence on the choice of a geographical name.

Conclusion

The cultural and cognitive analysis of toponyms made it possible to reveal the internal semantic structure of the word. Their characteristics the connections of its semantic variants, as well as the origin (etymology) of the word helped to identify the differential meanings of the studied lexemes. We can interpret the models of the cultural and cognitive analysis to identify signs of ancient Turkic geographical names in Orkhon-Yenisei monuments.

In general, toponym formation in religious literature present the basis of concepts. That is why it is important to know and to study the units of toponym motivation. The cultural and cognitive analysis of toponyms in religious literature is based on the system of world outlook of the Kazakh nation from ancient times, the peculiar moral values and spiritual habits. The reason is that the above mentioned values are manifested in the life of ethnos and its historical values.

REFERENCES

[1] Superanskaja A.V. Chto takoe toponimika? Iz istorii geograficheskikh nazvanij (What is toponymy? From the history of geographical names). 2-izdanie. M.: Librokom, 2011. 178 p. [In Rus.]

[2] Korneva V.V. Osnovnye napravlenija izuchenija toponimov (Main directions of studying toponyms) // Vestnik Voronezh, 2012. № 2. P. 21-26. [In Rus.]

[3] Kubrjakova E.S. Jazyk i znanie: na puti poluchenija znanij o jazyke: Chasti rechi s kognitivnoj točki zrenija. Rol' jazyka v poznanii mira. Jazyki slavjanskoj kul'tury (Language and knowledge: on the path to obtaining knowledge about language: parts of speech from a cognitive point of view. The role of language in understanding the world.). M., 2004. 560 p. [In Rus.]

[4] Kovlakas E.F. Osobennosti formirovanija toponimicheskoy kartiny mira: leksiko-pragmaticheskij i jetnokul'turnyj aspekty (Features of formation of a toponymic picture of the world: lexical-pragmatic and ethnocultural aspect.). Krasnodar, 2009. 51 p. [In Rus.]

[5] Andrea Bölskei. Culture Dependent Toponym Types (The Concept of SETTLEMENT in Different Cultures) – Onomastica, 2022 <http://www.gencat.cat/llengua/BTPL/ICOS2011/105.pdf>

[6] Pak S.M. Toponimy v aspekte funkcional'noj geterogenosti rechi/ teksta (Toponymy in the aspect of functional heterogeneity of speech/text). M., 1993. 16 p. [In Rus.]

[7] Lugovaja E.A. Toponim virtual'nogo prostranstva kak kul'turno-istoricheskaja kategorija (na materiale jepopei Dzh. R. R. Tolkiena «Vlastelin kolec») (Toponym of virtual space as a cultural-historical category (based on the work of J. R.R.Tolkien “Lord of the Ring”). Stavropol', 2006 22 p. [In Rus.]

[8] Shherbak A.S. Konceptosfera jazyka kak mental'naja osnova formirovanija toponimov (The concept of language as a mental basis for the formation of toponyms) // Voprosy kognitivnoj lingvistiki, 2007. №. 3. P. 40-45. [In Rus.]

[9] Golev N.D. Edinstvo ontologicheskogo i mental'nogo bytija toponimicheskoy sistemy (k problema tike kognitivnoj toponimiki) (The unity of the ontological and mental existence of the toponymic system (the problem of cognitive toponymy) // Voprosy onomastiki, 2008. № 5. P. 5-18. [In Rus.]

[10] Nahanova L.A. Istoriko-semanticheskaja interpretacija toponimov v Orhono-Enisejskih pamjatnikah (Historical and semantic interpretation of toponyms in Orkhon-Yenisei monuments.). – Astana, 2014. 167 p. [In Rus.]

[11] Irena S. Khokholova – Liudmila S. Zamorshchikova – Viktoriia V. Filippova. Indigenous place names: the cognitive-matrix analysis // efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/http://www.xlinguae.eu/files/XLinguae2_2018_22.

[12] Shaimerdinova N.G. The ancient Turkic world picture in the texts of written monuments. Astana, ENU. 2014.

[13] Bugybayeva Zh., Zhumabekova A., Ibrayeva L., Kabosheva N., Akhatova N. Problems of Meaning in Toponym Formation of Kazakh Language – Asian Social Science; Vol. 11, No. 19; 2015 ISSN 1911-2017

E-ISSN 1911-2025 Published by Canadian Center of Science and Education-
efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://pdfs.semanticscholar.org/8ee8

[14] Kerimbaev Je.A. Kazahskaja onomastika v jetnokul'turnom, nominativnom i funkcional'nom aspektah (Kazakh onomastics in ethnocultural, nominative and functional aspects). Almaty, 1995. 248 p. [In Rus.]

[15] Jartybaev A.E. Ortalyq Qazaqstannyñ tarihi-lingvistikalyq, etimologialyq және etnomädeni elementteri (Historico-linguistical, etymological and ethnocultural elements of Central Kazakhstan). Kandidattyq dissertasiya. Almaty, 2006. 145 p. [In Kaz.]

ЖЕР-СУ АТТАРЫНЫҢ ДІНИ ШЫҒАРМАЛАРДАҒЫ МӘДЕНИ-ТАНЫМДЫҚ СИПАТЫ

*Тлегенова Г.Б.¹, Беркенова Р.А.², Пертаева Э.К.³, Мырзаханова Г.К.⁴

*¹Докторант, А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты
Қолданбалы лингвистика бөлімінің
ғылыми қызметкері, Алматы, Қазақстан,

e-mail: gulden_20.88@list.ru, <https://orcid.org/0000-0001-9842-3324>

²Филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор

Халықаралық Тараз инновациялық институты, Тараз, Қазақстан,

e-mail: agabekkyzy_rabiga@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-3830-1648>

³Филология ғылымдарының кандидаты, доцент, Халықаралық Тараз
инновациялық институты, Тараз, Қазақстан,

e-mail: autidor.59@mail.ru, ³<https://orcid.org/0000-0002-2728-6649>,

⁴Аға оқытушы, магистр, Абай атындағы

Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан,

e-mail: gulzhan.myrzahanova@mail.ru,

<https://orcid.org/0000-0001-8125-4341>

Аңдатпа. Теонимияның ономастикалық кеңістіктің ерекше секторы ретіндегі маңыздылығына қарамастан, ол жалқы есімдердің басқа түрлерінен айырмашылығы қазіргі зерттеушіге ерекше қиындық туғызады. Ол онимдердің ономикалық тұрғыдан жеткіліксіз түсініктеме берілуі, ең алдымен, олардың көпшілігінің ең көне лексикалық қабаттарға жататындығынан, сонымен қатар, жиі қолданыс ортасында мұқият сақталуына байланысты. олардың ілімі қазіргі ғылыми-философиялық концепциялардан емес, сол кездегі адамдардың дүниетанымын, дүниенің діни бейнесін қайта құруды талап ететін осы онимдік түрдің пайда болу сәтінде атқарған рөлінен шығуы керек. Бұл зерттеудің мақсаты – топонимдердің әлемнің тілдік бейнесінің бір бөлігі ретінде, олардың мәдени-танымдық ерекшеліктерін сипаттау және діни ұғымдар негізінде

географиялық атаулардың жасалуының когнитивтік сипатын беру. Топонимді зерттеу жалпы кеңістіктегі танымдық бейнелерін анықтауға және сипаттауға мүмкіндік беретін білімнің белгілі бір құрылымы ретінде қарастырылады. Ономастикалық лингвоконцептологияның практикалық және теориялық бөлігін практикалық тапсырмаларды, монографияларды одан әрі зерттеуде, жоғары оқу орындарын оқу-әдістемелік кешендерді дайындауда және т.б. пайдалануға болады.

Зерттеу діни еңбектердегі топонимдерді талдауда өзіндік мәдени-танымдық ерекшеліктерімен айқындалады. Топонимикалық материалды талдаудың когнитивтік және функционалдық тәсілдеріне сәйкес жүргізілген орхан-енисей еңбектеріне ерекше назар аударылды.

Бұл мақаланың пәні – Орхан-Енисей қолжазбаларындағы топонимика болып табылады. Зерттеу нәтижесінде діни еңбектердегі топонимдер мысалдарын когнитивтік талдау жасалып, мәдени-танымдық тұрғыдан тұжырымдар берілді.

Тірек сөздер: топоним, ономастика, когнитивтік бағыт, топонимнің концептуалды құрылымы, әлемнің топонимикалық бейнесі, діни шығармалар, географиялық атау, мәдени-танымдық.

КУЛЬТУРНО-ПОЗНАВАТЕЛЬНАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ТОПОНИМОВ В РЕЛИГИОЗНЫХ ПРОИЗВЕДЕНИЯХ

*Тлегенова Г.Б.¹, Беркенова Р.А.², Пертаева Э.К.³, Мырзаханова Г.К.⁴

*¹Докторант, Институт языкознания имени А.Байтурсынулы, научный сотрудник отдела прикладной лингвистики, Алматы, Казахстан, e-mail: gulden_20.88@list.ru, <https://orcid.org/0000-0001-9842-3324>,

²Кандидат филологических наук, ассоциированный профессор
Международный Таразский инновационный институт,
Тараз, Казахстан, e-mail: agabekkyzy_rabiga@mail.ru,
<https://orcid.org/0000-0002-3830-1648>,

³ Кандидат филологических наук, доцент, Международный
Таразский инновационный институт, Тараз, Казахстан,
e-mail: autidor.59@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-2728-6649>,

⁴Старший лектор, магистр, Казахский национальный педагогический
университет имени Абая, Алматы, Казахстан,
e-mail: gulzhan.myrzahanova@mail.ru,
<https://orcid.org/0000-0001-8125-4341>

Аннотация. Несмотря на важность теонимии как особого сектора ономастического пространства, она представляет особую трудность для современного исследователя, в отличие от других типов имен

собственных. То, что эти онимы недостаточно прокомментированы ономастически, объясняется, прежде всего, тем, что многие из них относятся к древнейшим лексическим пластам, к тому же часто тщательно охраняемым в среде употребления, а также тем, что при их изучении следует исходить не из современных научных и философских концепций, а из той роли, которую данный онимический тип играл в момент возникновения, что требует реконструкции мировоззрения людей того времени, их религиозной картины мира.

Цель данного исследования – описание культурно-познавательной характеристики топонимов как части языковой картины мира и выявление когнитивных механизмов создания географических названий на основе религиозных понятий. Изучение топонима рассматривается как определенная структура знаний, позволяющая выявить и описать ментальные представления о пространстве в целом. Практическая и теоретическая часть ономастической лингвоконцептологии может быть использована в дальнейших исследованиях практических задач, монографиях, в высшем образовании при подготовке учебных материалов и т.д.

В данной статье определяется культурно-познавательная характеристика исследований топонимов в религиозных произведениях. Особое внимание уделяется работам, выполненным в русле когнитивного и функционального подходов при анализе топонимического материала в орхоно-енисейских памятниках.

Предметом данной статьи является топонимия в орхоно-енисейских памятниках. В результате исследования проведен когнитивный анализ примеров топонимов в религиозных произведениях, даны выводы с точки зрения культурно-когнитивного аспекта.

Ключевые слова: топоним, ономастика, когнитивный подход, концептуальная структура топонима, топонимическая картина мира, религиозные произведения, географическое название, культурно-познавательный

Статья поступила 14.10.2022

UDC 81'44

SRSTI 16.21.47

<https://doi.org/10.48371/PHILS.2023.63.77.014>

LEXICAL-SEMANTIC WAYS OF FORMING OF MEDICAL TERMS IN THE ENGLISH AND TATAR LANGUAGES

Khislamova V.N.¹, *Abdullina L.I.²

¹Doctor of Philological Sciences, Professor, Institute of International
Studies, Kazan Federal University, Kazan, Russia,

E-mail: hisamovaven@yandex.ru,

*²Lecturer, Institute of International Studies, Kazan Federal University,
Kazan, Russia, E-mail: lilia-2591@mail.ru

Abstract. The article «Lexical-semantic ways of forming of medical terms in the English and Tatar languages» considers the ways of forming of medical terms by changing the semantics of words already existing in the common language and borrowing from other languages in the English and Tatar languages.

This study uses a comparative analysis. The lexical-semantic methods of term formation are considered as the basis for comparison. The method of comparative interpretation is applied - the principles of interpretation of the compared material of two languages are determined.

The results of this study make it possible to use the obtained theoretical results and the collected lexical material in courses of general linguistics and lexicology and cognitive linguistics of the English and Tatar languages, in addition, the data obtained can be used in teaching professionally oriented English: in practical lessons of English language and in translation practice of students of medical sciences. The lexical material obtained in the course of the research can supplement the existing dictionaries of medical terminology in the English and Tatar languages.

Thus, the general qualities and specific features of the lexical-semantic ways of forming of medical terms in the English and Tatar languages are revealed. Lexical-semantic methods are typical for both languages, however, in the case of terminologization, metonymization, metaphorization and borrowing from other languages, some specific features are revealed in each language.

Key words: term, extension of meaning, narrowing of meaning, terminologization, metaphorization, metonymization, intersystem borrowing, interlingual borrowing, the English language, the Tatar language

Basic provisions

Medicine is the most important area of human activity, as it covers issues related to maintaining health, preventing diseases and treating them. Medicine is in constant development, in connection with which new terms appear, which replenish languages. One of the important issues in this regard is the study of ways of forming new terms. The lexical-semantic way of forming terms is important, as it helps to implement the principle of language economy.

The study of lexical-semantic ways of forming medical terms in languages of different structure, namely in English and Tatar languages, is necessary not only in terms of problems of the typology of language universals, but also in terms of studying this phenomenon in each specific language, which allows taking into account the peculiarities of medical terms when translation from one language into another, in addition, the lexical-semantic ways of forming medical terms in these languages in a comparative aspect have not been previously studied.

Introduction

The term, like the word of the general literary language, is formed on the basis of existing words and roots of the general literary and special vocabulary. There are all structural types of words among the terms that are also common for the general literary language [1, p. 89].

By form, terms are divided into words (single-word, monolexemic terms) and phrases (multi-word, polylexemic terms) [2, p. 121]. According to the structure of single-word terms, the following terms can be distinguished: simple (the stem of the term coincides with the root, *e.g.*, *Eng. hand, leg; Tat. baş* 'head', *mi* 'brain', *etc.*), affixal (the stem of the term contains root and affixes, *e.g.*, *Eng. disabled, unipotency; Tat. qarınçiq* 'ventricle', *analıq* 'womb', *etc.*) and complex terms (consist of at least two root morphemes, *e.g.*, *Eng. gallbladder; Tat. yöräğaldı* 'atrium', *etc.*)

According to V.P. Danilenko [1, p. 89], in terminology, the same methods of nomination are productive and active, with the help of which the vocabulary of a common language is replenished: semantic, morphological, syntactic, morphological-syntactic.

Description of material and methods

In the study of lexical-semantic methods of forming terms in the medical terminology of the English and Tatar languages, the following methods were used: direct linguistic observation and description, word-formation analysis, definitional analysis, continuous sampling, comparative-contrastive analysis.

The method of direct linguistic observation and description was used to identify lexical-semantic ways of forming of new terms in the medical terminology of the languages under consideration. Definitional analysis was used when considering dictionary definitions of terms. The continuous sampling method is used when collecting language units for research. The source of the search was the terminological dictionaries R. Sell, M. A. Rothenberg, Ch. F. Chapman «Dictionary of Medical Terms» (2018), W. A. Dorland «Dorland's pocket medical dictionary» (2009), «Medical Russian-Tatar explanatory dictionary» (2003) ed. by M. M. Gimadeeva, Z. Miftakhova, «Defining dictionary of the Tatar language» in 6 volumes: vols. 1 (2015), 4 (2018), 5 (2019) ed. by R. R. Abdullina; vols. 2 (2016), 3 (2017), 6 (2021) ed. I. I. Sabitova

Discussion

S.V. Grinev-Grinevich [2, p. 121] gives the following classification of term formation methods that are typical for the terminology of the Russian and English languages: 1. Semantic methods of term formation (terminologization of the commonly used meaning of a word, extension of the meaning of a common word, metaphorization of the meaning of a common word, metonymic transfer of the meaning of a common word, specialization of the meaning of a common word, intersystem borrowing of lexemes, borrowing of foreign lexemes and term elements); 2. Morphological methods of term formation (suffix, prefix, prefix-suffix formation of terms, complex suffix method, complex prefix method, conversion, inverse derivation); 3. Syntactic way of term formation; 4. Morphological and syntactic methods of term formation (compounding, ellipsis, abbreviation, blending, apocope).

F.S. Faseev [3, pp. 28-34] identifies such ways of forming terms in the terminology of the Tatar language as: 1. Termination of words that exist in the vocabulary of the language; 2. Formation of new terms based on the native language; 3. Borrowing terms from the Russian literary language. In the case of termination, there are various ways of semantic adaptation of ordinary words to express the terminological meaning: words from the literary language, learned Arabic, Persian and other words, colloquial language, dialectal words. The formation of terms on the basis of the native language involves the way of affixation - the addition of suffixes, the addition of roots, equal combinations of two words (the formation of paired terms), the reduction of terms, the combination of terms - the formation of compound terms (it is the most productive type in the Tatar language - term combinations occupy a significant place in terminological dictionaries and have a lot of word-building models). The third way of forming terms involves borrowing

terms mainly from the Russian language or through the Russian language.

V.P. Danilenko distinguishes [1, pp. 91-95] the most typical features of terminological word formation:

1. Terms are created as the names of concepts that are associated with a narrow professional area and are intended to serve as a means of communication for people engaged in certain professional, scientific, industrial activities.

2. Terminological word formation is a conscious process, not spontaneous. Conscious participation in the creation of terms provides an opportunity to artificially introduce specialized in meaning word-forming morphemes, which connect a certain classification system of concepts with a certain system of linguistic means of expressing these concepts.

3. Conscious term creation makes it a controlled, regulated process.

4. The process of formation of a term is more complicated than the formation of a word in a general literary language. A term requires a verbal disclosure of the content of the terminological nomination, i.e. definition of a concept, because without a definition, without defining the boundaries of the content of a given concept, without highlighting the features that separate this concept from another, the term cannot be considered complete.

5. It is important for terminological nominations how transparent their internal form is. Word-building means - standard addition parts and affixes - mainly play an important role in creating an understandable internal form of the term, which serves as a means of its professional orientation. This orientation is not limited to the designation of one distinguishing feature. The internal form of the term reflects the relation of a given technical concept to other members of a certain classification series by means of word-forming morphemes of the language.

6. Term formation is closely dependent on the classification of concepts. The terms of one classification series, if possible, should be formed according to one word-formation model. At the same time, it should be taken into account that the term not only names the concept, but also reflects the content of the concept. Probably, this quality of the term leads to the need to create predominantly compound terms - terms-phrases that are able to more fully reflect the features of the concept. In a word-term, this role is played by a word-forming morpheme.

The semantic method of term formation is the formation of terms with the help of various types of changes in the meaning of words that previously existed in the general literary language. As mentioned above, these include borrowings from a common language, accompanied by terminologization, extension, narrowing (specialization) of meaning, a change in meaning as a result of metaphorical and metonymic transfers, as well as borrowing a term

from other terminologies and languages.

The semantic method of term formation is one of the most ancient methods in which words or phrases are rethought by expanding their semantics, homonyms and synonyms.

Lexical-semantic ways of forming medical terms in English and Tatar languages

The lexical-semantic method of term formation includes the following types:

1. Terminologization of the meaning of a common word

In this case, the common dictionary meaning of the word is preserved, but in the sublanguage of medicine it is considered in a specialized meaning. S.V. Grinev-Grinevich [2, p. 121] argues that such terms constitute the most ancient layer in the scientific and technical vocabulary: in the English language, most of them belong to the Old English period, in the Tatar language, such terms are of ancient Turkic origin, e.g., *Eng. breast, hand, neck, head; tat. baş* 'head', *lepkä* 'crown of head', *teş* 'tooth', *qul* 'hand', etc. According to F.S. Faseev [3, p. 13], the unit, which is taken as the object of terminology, has a meaning in common language, but it has a definition in terminology.

2. Extension the meaning of a common word

Extension of meaning - an increase in the semantic volume of a word in the course of historical development, e.g., *Eng. chill* - 1. «*feeling of cold due to cold environment*»; 2. «*shivering and sensation of cold, often marking the start of an infection and development of a fever*»; *doctor* - 1. «*a learned person*»; 2. «*a person who is qualified to treat people who are ill*» [4, pp. 20-30]; *Tat. vraçlık* 'doctoring' – 1. «*vraç hönäre*» 'profession of a doctor'; 2. «*dävalau eşe*» 'medical business' [5, p. 703]; *arqa* - 1. «*keşe gäüdasendä muennan bilgä qadär bulğan artkı öleşe, ä khayvannarda, qoş-qortlarda muennan qoyırıqqa qadärge sırt yaq öleşe*» 'the back part of the human body from the neck to the waist, and in animals and birds, part of the body from the neck to tail'; 2. «*qulnın uçqa kire yağı, artı*» 'back of the hand' [5, p. 208], etc.

3. Narrowing of the meaning of a common word

When meaning is narrowed, not only a simple assignment of meaning, «binding» of a definition occurs, but also a transfer of the name of one concept to another based on the common character of all the features of a commonly used concept, if the narrowed concept has additional features. In this case, all the main differential features of the two concepts are the same, but the special concept in the terminological system has other features that are basic, relevant for this special concept and are absent in the commonly used concept, e.g., *Eng. vaccine* - original meaning: «*fluid from cowpox*

pustules used in inoculation»; meaning, by extension: «a preparation of killed microorganisms, living attenuated organisms, or living fully virulent organisms that is administered to produce or artificially increase immunity to a particular disease» [6, p. 75]; canine - 1. «of or relating to dogs»; 2. «a pointed tooth between the incisors and premolars of a mammal, often greatly enlarged in carnivores»; hysteria – 1. «an unrecognized medical diagnosis made exclusively in women with symptoms including faintness, nervousness, insomnia, fluid retention and heaviness in the abdomen. Hysteria was originally thought a disease of women brought on by the migration of the uterus. When it was later determined that the uterus was a non-migratory organ, physicians and other learned men concluded that hysteria was the perfect default diagnosis for whatever was troubling their female patients»; 2. «exaggerated or uncontrollable emotion or excitement»; [4, pp. 20-30]; Tat. taban – 1. «ayaq tabanınıñ urtaça ozınlığı qadär ozınlıq ülçäü berämlege» 'foot as a measure'; 2. «ayaqniñ cirgä (cirlekkä) basa torğan asqı yöze» 'foot as a part of body' [7, 2015], etc.

4. Metaphorization

Metaphorical term formation is a process of nomination, the essence of which is to convey new concepts of a special field of knowledge using the available nominative means [8, p. 210]. Metaphorical nomination in terminology has a dual nature, combining the identification of similar features of compared objects and, at the same time, the actualization of differences between them, corresponding to the essence of the term in principle [9, p. 28]. In medical metaphor, such models as «Man», «Everyday life», «Culture», «Organistic model», «Geometric figure», «Nationality and geography», «Time», «Nature» are distinguished, which, in turn, are subdivided for several models. Natural metaphor includes models related to inanimate nature, for example, the names of astronomical objects, geographical models that arose based on similarities with certain landscape objects and natural phenomena (models related to natural phenomena, landscape) and biomorphic (botanical model motivates the formation of terms medicine, which contain in their structure a metaphorical component borrowed from the field of botany, and a zoomorphic model, which includes metaphor terms, the transfer of meaning in which is based on the similarity of the object or phenomenon of medicine with the object or phenomenon of the animal world). Anthropomorphic metaphor includes social metaphor, which is carried out on the basis of the similarity of the disease with the social role, status and product of human activity; artifact - based on the similarity of medical phenomena and objects with well-known objects - and gastronomic - the result of a figurative nomination of food products - models. This group also includes metaphors-somatisms

formed on the basis of parts of the human body etc. In English, the following models of the natural conceptual domain have been distinguished: names of astronomical objects, *e.g.*, *sunset eyes*, *macular star*, *gray star*, *green star*, *etc.*, geographical models: models related to natural phenomena, *e.g.*, *cloudy vision*, *falling snow sign*, *etc.* and landscape models such as *ulcer crater*, *lacrimal lake*, *nasolacrimal canal*, *dental scale*, *etc.*; botanical, such as *fern pattern*, *root of tooth*, *etc.*, zoomorphic, such as *cat's cry syndrome*, *elephant-leg*, *etc.* The following patterns of anthropomorphic metaphors are found in English: social patterns such as *mother's mark*, *carpal boss*, *nurse cell*, *etc.*; artifact models, *e.g.*, *pillow orthopnea*, *jacket*, *basket cell*, *etc.*; gastronomic models, *e.g.*, *cake kidney*, *cottage-cheese necrosis*, *etc.*; somatic metaphors, such as *blind gut*, *wisdom tooth*, *marbled skin*, *etc.* The following models of metaphors are found in the Tatar language: natural metaphor, which includes geographical models: natural phenomena, *e.g.*, *cil çäçäge* 'chicken pox', *qar ofthalmiyäse* 'snow blindness', *etc.*; landscape models, *e.g.*, *aşqazanı kanalı* 'gastric canal', *burazna* 'gyrus', *üt qapçığı çoqırçığı* 'gallbladder bottom', *etc.*; biomorphic models: botanical, *e.g.*, *küz alması*, *qolaq yafrağı* 'ear lobe', *etc.*; zoomorphic models, *e.g.*, *qaz täne* 'goose skin', *tamaq baqası* 'angina', *sualçansıman üsente* 'vermicular appendix', *etc.*; anthropomorphic metaphors, which include: social models, *e.g.*, *şakhterlar anemiyäse* 'miner's anemia', *etc.*; artifact models, *e.g.*, *üt kuğı* 'gallbladder' *bavır qapqası* 'porta hepatic', *etc.*; gastronomic models, *e.g.*, *söt teşe* 'milk tooth', *söt avıruı* 'candida', *etc.* When metaphorizing, the most and least active models are distinguished. In English medical terminology, the most active models are «Architecture and Buildings» (13.7%) and «Landscape» (9.04%). Less active models include «Orientation» (0.27%) and «Symbol» (0.9%). In the medical terminology of the Tatar language, the most active models are «Landscape» (22.4), «Household items» (12.9%) and «Architecture and buildings» (12.6%), the least active models are «Art» (0.2%) and «Astronomy» (0.1%). In the Tatar language, metaphorical terms are used much more often than in English. Tatar medical terminology is focused on traditional sources of metaphorization - peasant life with its realities, sphere of activity. English medical terminology is focused on reflecting modern realities, both in domestic and industrial, social terms. The metaphors of the models «Symbol», «Games and toys», «Vehicles», «Sport» are found only in the English language.

5. Metonymization

V.V. Ivanov [10, p. 57] defines metonymy as follows: «Metonymy is the transfer of a name from one object to another, carried out on the basis of contiguity, on the basis of objectively existing spatial, temporal, causal connections between these objects». N.V. Gorokhova [8, p. 152] describes

metonymy as the most important feature of human thinking. Metonymy serves the purpose of understanding new phenomena, performs a referential function that is, it allows one entity to replace another.

Metonymy is the basis of the sign creation mechanism. In the process of interpreting a sign, a certain structure of knowledge is initially selected, which subsequently can evoke in the mind not only objects and phenomena, but also all the associated information. This means that the verbal symbols assigned to this structure «retain» this information in the mind in a highly reduced and simplified form, which is due to the fact that it is much easier to operate with such metonymic designations in the mind than to recall from memory all the information behind these symbols. [8, p. 152]. With the development of meaning through metonymy, the same word can name a part and a whole; subject and its content; item and place of its location or manufacture; action and its result; tool and the result of its application; the creator and the thing created by him, etc. Synecdoche is a special type of metonymy. Synecdoche is the transfer of a name from one object, carried out according to the principle of contiguity, based on the existing unity of the whole and the part, as well as quantitative relations [10, p. 57]. As an example, we will give the following models of metonymic transfer in the English language: «process - surgical intervention», e.g., *fistulization* - 1. «*the process of becoming fistulous*»; 2. «*the surgical creation of a fistula*» [11, p. 335]; «process - a quantitative factor», e.g., *clearance* - 1. «*the act of clearing*»; 2. «*a quantitative measure of the rate at which a substance is removed from the blood, as by the kidneys, the liver, or hemodialysis; the volume of plasma cleared per unit time*» [11, p. 176]; in the Tatar language: «disease - a sign/symptom», e.g., *miksedema* 'myxedema' - 1. «*gioterioz töre*» 'type of hypothyroidism'; 2. «*gipoterial şeşenü*» 'solid edema' [12, p. 273, 323]; subject - process, e.g., *discitis* 'discitis' - 1. *cumyrtqaara disk yalqınsınıı* 'inflammation intervertebral disc'; 2. «*umyrtqaara disktağı dystrofiya protsessı*» 'process of dystrophy in intervertebral disc' [12, p. 153, 155], etc. Examples of transferring based on synecdoche are as follows: in the English language: «whole – part», e.g., *cervix* - 1. «*neck*»; 2. «*the front portion of the neck*» [11, p. 137]; in the Tatar language: «whole – part», e.g., *kükräk* - 1. «*gäydäneñ yuğarığı öleşe*» 'chest'; 2. «*kükräk bize*» 'mammary gland' [9, p. 137, 161], etc. In the languages under consideration, the most active and least active models of metonymic transfers are also distinguished. In the English language, the most active models are: «general – particular» (23.8%), «function – means» (14.3%); the least active models: «substance – person» (0.1%), «science – field» (0.1%), «research – field» (0.1%), etc. In the Tatar language, the most active model is «general – particular» (25.6%), and

the least active models are «process - result of the process» (0.4%), «process - quantitative factor» (0.4%).

6. Intersystem borrowing of terms

K.Ya. Averbukh [13, p. 27-28] writes the development of modern science entails the integration of scientific knowledge and the convergence of many scientific disciplines in this regard. In the sphere of language, this is reflected in the fact that with the most active contacts, various scientific disciplines, their languages converge, mutually complementing each other, using the terminology of not only one and the other science, but also creating new terms. This is how integration appears. Medical terminology is no exception. Borrowing from one term system to another occurs with a change in the meaning of the term, e.g., in the English language: *decompression* - 1. **(physics)** *a reduction in pressure around someone or something*; 2. **(medicine)** *removing harmful pressure on part of the body* [14] etc.; in the Tatar language: *transmissiya* 'transmission' - 1. **(mechanics)** *mekhanik energiyäne kaeshlar yärdämendä motordan stanoklarğa yäki başqa mekhanizmnarğa kücherä torgan caylanma* 'transmission in mechanics' [7]; 2. **(medicine)** *yogışlı häm parasitar avırularnıñ buıntığayaqlılar aşa küçüe* 'transmission of infection via arthropodas' [12, p. 478]; *rotatsiya* 'rotation' - 1. **(agriculture)** *çäçü äyläneşe vakıtında avıl khucalığı kul'turalarnıñ ber äylänep çıǵuı* 'field changing' [7]; 2. **(medicine)** *oçlıqnıñ bui küçhäre tiräli khäräkäte* 'motion of a limb or of its part about anterior-posterior axis' [12, p. 417]; *tromb* 'thrombus' - 1. **(ecology)** *qorı cirdä köçle cil, yäşenle yañğırlardan torgan öermä* 'whirlwind'; 2. **(medicine)** *qan tamirlarınıñ oeshqan qanı, etc.* 'blood clot' [7]. As can be seen from the above examples, most interterminological borrowings can be found in several languages, since they are international: they coincide in their external form (taking into account the regular corresponding sound, graphic units, grammatical features).

7. Borrowing terms from other languages

Borrowing of foreign language terms and term elements plays an important role in medical terminology. According to M.M. Moskaleva and Hua Fung [15, p. 105], it has the following features: they penetrate in writing, since the exchange of scientific and technical information is realized through publications, and a conscious influence on borrowing processes, which allows the systematic formation of term systems. The authors also highlight the linguistic factors of widespread borrowings. These are the ability to decode international elements, which facilitates the understanding of the content of terms, the compliance of internationalisms with the requirement of brevity and monosemy, high word-formation valency, the ability to combine with part of the word of the native language, as well as with words in phrases. The main

part of the medical terminology of the English and Tatar languages consists of terms of Greek-Latin origin, and they also borrow terms from English, French, Italian, German, Arabic, Persian, etc. languages, e.g., *Eng. cardiomegaly* (Greek), *uterus* (Lat.), *rectocopy* (Greek-Lat.), *jaundice* (French), *malaria* (Italian), *bejel* (Arabic), *beri-beri* (Singal), etc. and term elements, mostly of Greek origin, such as *cyt-*, *phleb-*, *hom-*, *-tomia*, *-therapia*, *scopy*, etc.; *tat. gipotenziya* 'hypotension' (Greek-Lat.), *kardiogramma* 'cardiogram' (Greek), *fibrin* 'fibrin' (Lat.), *koklyuş* 'whooping cough' (French), *skrining* 'screening' (English), *spritz* 'syringe' (German), *skarlatina* 'scarlet fever' (Italian), *daru* 'medical drug' (Persian), *cārākhāt* 'wound' (Arabic), etc. English medical terminology is characterized by an abundance of borrowings from French. The Tatar medical language is known for borrowings from Arabic and Persian. In the Tatar language, the borrowing of terms from other languages is mainly realized through the Russian language.

Results

Lexical-semantic methods of term formation include terminologization, extension, narrowing of the meaning of a commonly used word, metaphorization, metonymization, borrowing from other term systems, borrowing from other languages. This method is productive in medical terminology. If terminologization, extension, narrowing of the meaning were more often characteristic of the initial term formation, then metaphorization, metonymization, intersystem and interlingual borrowing are also found in the modern era. In the medical terminology of the English and Tatar languages, all of the above methods are found. At the same time, some of the ways of forming the terms of the category under consideration have their own characteristics. Terms formed by terminologization in the English language are of Old English origin, in the Tatar language this category, in most cases, is made up of terms of Old Turkic origin. When metaphorizing, the models «Landscape» and «Architecture and buildings» are among the active ones in both languages, but their ratio in the languages under consideration is different. In English, «Architecture and buildings» occupies 13.7% and «Landscape» - 9.04%. In the Tatar language, the «Landscape» model accounts for 22.4%, «Household items» occupies 12.9%, «Architecture and buildings» - 12.6% Less active models in the English language include «Orientation» (0.27%) and «Symbol» (0.9%); in the Tatar language - «Art» (0.2%) and «Astronomy» (0.1%). In the Tatar language, metaphorical terms are used much more often than in English. Tatar medical terminology is focused on traditional sources of metaphorization - peasant life with its realities, sphere of activity. English medical terminology is focused on reflecting modern

realities, both in domestic and industrial, social terms. The metaphors of the models «Symbol», «Games and toys», «Vehicles», «Sport» are found only in English. With regard to metonymization, the common thing for the two languages is the activity of the «general - particular» model. The least active models in English are: «substance – person», «science – area», «research – area», etc.; in the Tatar language - «process - the result of the process», «process - a quantitative factor». Borrowings from other languages also have their own characteristics. As a result of historical events, the medical terminology of the English language was replenished with terms of French origin. In the modern era, English itself is a source of borrowing of medical terms, since WHO realized its activities in English. The Tatar language has borrowed terms from Arabic-Persian languages for several centuries. Later, borrowings from European languages began to penetrate into it through the Russian language. At present, the Tatar medical terminology is replenished with borrowed units from the English language also through the Russian language.

Conclusion

Thus, in the formation of terms by lexical-semantic methods, there are common characteristics and specific features in the English and Tatar languages. The differences are due to the national and cultural characteristics of the two languages, the perception of the world by different nations, historical events that influenced the development of medical terminology, geographical location, as well as the religious views of the two nations.

REFERENCES

- [1] Danilenko, V.P. 1977. Russkaya terminologiya: opyt lingvisticheskogo opisaniya. (Russian Terminology: the Experience of Linguistic Description). Moscow: Nauka. 246 p. [In Rus.]
- [2] Grinev-Grinevich, S.V. 2008. Terminologiya (Terminology). 9th ed. Moscow: Izdatel'skiy Tsentr «Academy». ISBN 978-5-7695-4951-9. [In Rus.]
- [3] Faseev F.S. 1961. Sposoby obrazovaniya terminov v tatarskom literaturnom yazyke. (The Ways of Term Formation in the Tatar Literary Language): Abstract of Candidate's Thesis. Moscow. 40 p. [In Rus.]
- [4] Shumylo M. Yu., Halytsky D. 2014. Etymological and semantic changes of the English medical terms. In: Science and Education a New Dimension, Philology. n. II (6). Is: 29, pp. 29-31.
- [5] Tatar teleneñ añlatmalı süzlege: I tom. (Explanatory Dictionary of The Tatar Language: Vol. I). 2015. Abdullina R.R., Sagitova A.M., Gaffarova F.F., Gazizova F.M., etc. Kazan: TähSI

[6] Wolfberg D.M. 2017. Polisemiya I omonimiya v angliyskoy meditsinskoy terminologii. (Polysemy and homonymy in English medical terminology). In: Filologicheskie nauki. Voprosy teorii I praktiki. n. 3 (69): p. 2. pp. 74–78. [In Rus.]

[7] Miftakhov, Z. 2012. Tatar teleneñ añlatmalı süzlege. (Explanatory Dictionary of The Tatar Language). Zainsk: Şähsi kitap nāşriyatı. Application for the site. [Online] Available <https://watan.su/> (January, 10 2020)

[8] Gorokhova N.V. 2014. Metaforizatsiya kak protsess semanticheskogo razvitiya terminov v diskurse spetsialista truboprovodnogo transporta. (Metaphorization as a Process of Semantic Development of Terms in the Discourse of a Pipeline Transport Specialist). In: Vestnik Leningradskogo gosudarstvennogo universiteta im. A.S. Pushkina. n. 2, pp. 210-217. [In Rus.]

[9] Oznigin M.V. 2010. Rol' metaphory v strukturirovanii i funktsionirovanii russkoi meditsinskoi terminologii. (The Role of Metaphor in the Structuring and Functioning of the Russian Medical Terminology): Candidate's Thesis: 10.02.01. Saratov. 181 p. [In Rus.]

[10] Ivanov V.V. 1996. Semanticheskie osobennosti meditsinskih terminov (na materiale nemetskogo yazyka). (Semantic features of Medical Terminology (Based on the German Language)): Candidate's Thesis: 10.02.04. Moscow. 21 p. [In Rus.]

[11] Dorland W.A. 2009. Dorland's pocket medical dictionary. 28th ed. Philadelphia: Elsevier Saunders.

[12] Meditsinskiy russko-tatarskiy tolkovyy slovar'. (Russian-Tatar Medical Explanatory Dictionary). 2003. Gimadeev M.M. (eds.). Kazan: Magarif. 560 p. [In Rus.]

[13] Averbukh K.YA. 2005. Obshchaya teoriya termina: kompleksno-variologicheskii podkhod. (The General Theory of the Term: A Complex-Variological Approach): Doctoral Thesis: 10.02.19. Ivanovo. 324 p. [In Rus.]

[14] Cambridge Dictionary. 2022. [Online] Available: <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/> (January 04, 2022)

[15] Moskaleva M.M., Hua Fun. 2000. Zaimstvovanie kak odin iz putei obrazovaniya terminov (na primere russkoi I kitaiskoi voennoi leksiki). (Borrowing as One of the Way of Term Formation (on the Example of the Russian and Chinese Military Vocabulary)). In: Yazyk, soznanie, kommunikatsiya. Is. 12, pp. 105-108. [In Rus.]

АҒЫЛШЫН ЖӘНЕ ТАТАР ТІЛДЕРІНДЕГІ МЕДИЦИНАЛЫҚ ТЕРМИНДЕРДІ ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ЛЕКСИКО- СЕМАНТИКАЛЫҚ ЖОЛДАРЫ

Хисамова В.Н.¹, *Абдуллина Л.И.²

¹филология ғылымдарының докторы, Қазан федералдық университетінің Халықаралық қатынастар институтының профессоры, Қазан қ., Ресей, e-mail: hisamovaven@yandex.ru,

*²Халықаралық қатынастар институтының оқытушысы, Қазан федералды университеті, Қазан қ., Ресей, e-mail: lilia-2591@mail.ru

Аңдатпа. «Ағылшын және татар тілдеріндегі медициналық терминдердің жасалуының лексико-семантикалық жолдары» атты мақалада жалпы тілде бұрыннан бар сөздердің семантикасын өзгерту және ағылшын және татар тілдеріндегі басқа тілдерден алу арқылы медициналық терминдердің жасалу жолдары қарастырылған.

Зерттеуде салыстырмалы талдау әдісі пайдаланылады. Салыстыру үшін негіз ретінде терминжасамның лексика-семантикалық әдістері қарастырылады. Салыстырмалы интерпретация әдісі қолданылады - екі тілдің салыстырылған материалын түсіндіру принциптері анықталады.

Бұл зерттеудің нәтижелері алынған теориялық нәтижелер мен жинақталған лексикалық материалды жалпы тіл білімі, лексикология және ағылшын мен татар тілдерінің когнитивтік лингвистика курстарында пайдалануға мүмкіндік береді.

Сонымен қатар, алынған мәліметтерді медицина факультеттерінің студенттеріне кәсіби бағытталған ағылшын тілін оқытуда практикалық сабақтарда және аударма тәжірибесінде пайдалануға болады.

Сонымен, ағылшын, татар тілдеріндегі медициналық терминдердің жасалу лексика-семантикалық жолдарының жалпы қасиеттері мен өзіндік ерекшеліктері ашылады. Лексикалық-семантикалық әдістер екі тілге де тән, дегенмен терминдену, метонимизация, метафоризация және басқа тілдерден алу жағдайында әр тілде кейбір ерекше белгілер ашылады.

Тірек сөздер: термин, мағынаның кеңеюі, мағынаның тарылуы, терминология, метафоризация, метонимизация, жүйе аралық қарыз алу, тіларалық қарыз алу, ағылшын, татар

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧЕСКИЕ СПОСОБЫ ФОРМИРОВАНИЯ МЕДИЦИНСКИХ ТЕРМИНОВ В АНГЛИЙСКОМ И ТАТАРСКОМ ЯЗЫКАХ

Хисамова В. Н.¹, *Абдуллина Л. И.²

¹д.ф.н., профессор, Институт международных отношений, Казанский
федеральный университет, Казань, Россия,
E-mail: hisamovaven@yandex.ru,

*²преподаватель, Институт международных отношений, Казанский
федеральный университет, Казань, Россия,
E-mail: lilia-2591@mail.ru

Аннотация. В статье «Лексико-семантические способы образования медицинских терминов в английском и татарском языках» рассматриваются способы образования медицинских терминов путем изменения семантики слов, уже существующих в общеупотребительном языке, и заимствования из других языков в английском и татарском языках.

В данном исследовании используется сравнительный анализ. В качестве основы для сравнения рассматриваются лексико-семантические способы терминообразования. Применяется метод сопоставительной интерпретации – определяются принципы интерпретации сопоставляемого материала двух языков.

Результаты данного исследования позволяют использовать полученные теоретические результаты и собранный лексический материал в курсах общего языкознания и лексикологии и когнитивной лингвистики английского и татарского языков, кроме того, полученные данные могут быть использованы при обучении профессионально ориентированному английскому языку студентов медицинского направления на практических занятиях по английскому языку и в переводческой практике. Полученный в ходе исследования лексический материал может дополнить существующие словари медицинской терминологии на английском и татарском языках.

Таким образом, выявляются общие качества и особенности лексико-семантических способов образования медицинских терминов в английском и татарском языках. Лексико-семантические приемы типичны для обоих языков, однако в случае терминологизации, метонимизации, метафоризации и заимствования из других языков в каждом языке выявляются некоторые специфические особенности.

Ключевые слова: термин, расширение значения, сужение значения, терминологизация, метафоризация, метонимизация, межсистемное заимствование, межъязыковое заимствование, английский язык, татарский язык.

Статья поступила 18.12.2022

Бөлім 2.
АУДАРМА ТЕОРИЯСЫ ЖӘНЕ
ПРАКТИКАСЫ САЛАСЫНДАҒЫ ЗЕРТТЕУЛЕР
Раздел 2.
ИССЛЕДОВАНИЯ В ОБЛАСТИ ТЕОРИИ И
ПРАКТИКИ ПЕРЕВОДА
Part 2.
RESEARCHES IN TRANSLATION THEORY AND PRACTICE

УДК 378.147:811

МРНТИ 16.31.41

<https://doi.org/10.48371/PHILS.2023.97.87.015>

МНЕМОТЕХНИЧЕСКИЕ ПРИЕМЫ В
ПРАКТИКЕ ОБУЧЕНИЯ ПЕРЕВОДУ

Аубакирова А.К.¹, *Кожбаева Г.К.²

¹ к.п.н., доцент, КазУМОиМЯ им. Абылай хана, Алматы, Казахстан,
e-mail: Aubakirova-aiman@mail.ru,

² м.ф.н., ст.преподаватель, КазУМОиМЯ им. Абылай хана,
e-mail: gkozhbaeva@gmail.com

Аннотация. Авторы представляют мнемонические приемы и техники в методике преподавания перевода как ключевой подход для осуществления переводческой деятельности, основанной на запоминании языкового материала и его адекватной передаче на язык перевода. Цель данной статьи – изучение практического применения техник запоминания и расширения объема кратковременной памяти как одной из важных задач в профессиональном обучении студентов-переводчиков.

Научная новизна исследования заключается в разработке и систематизации комплекса мнемонических упражнений для студентов переводческого факультета с целью практики создания ассоциативных связей при переводе и тренировки успешного запоминания больших объемов текста различного типа. Среди предложенных читателям упражнений есть упражнения на запоминание цифр, сложных сочетаний образов, постепенное увеличение объема запоминаемой информации, параллельное прослушивание и проговаривание / чтение информации.

Данная статья представляет теоретический и практический интерес для преподавателей теории и практики перевода иностранного

языка, а также может быть интересна преподавателям иностранного языка, культурологии, регионоведения, а также студентам языковых факультетов.

В рамках проведенного исследования авторы анализируют историю развития мнемонического подхода в рамках теории переводоведения, где было отмечено постоянное развитие мнемотехник на базе когнитивной лингвистики, были описаны когнитивные механизмы фиксации образов при запоминании, законы ассоциации идей по Слоущу (закон сходства, контраста, последовательности и одновременности), а также виды информации по типу составления мнемонических связей (образная, речевая, точная). Также анализируется влияние канала, через который происходит восприятие переводимой информации – через слух, зрение, чтение, а также связь между типом полученной информации и тем, по каким каналам переводчик ее получает.

Через применение главного закона в мнемонике переводчикам рекомендуется соединять понятия на разных языках через внутреннее наблюдение, т.е. сознательное последовательное создание связи между двумя понятиями на основе воображения. В статье дается обоснование того, что тренировка памяти должна быть целенаправленной и систематической для успешного формирования переводческих навыков запоминания текста, а регулярное применение мнемонического подхода способствует эффективному достижению этой задачи в обучении переводчиков.

Ключевые слова: мнемоника, мнемотехники и приемы, когнитивистика, кратковременная память, мнемонические опоры, перевод, обучение переводу, закон ассоциации идей.

Основные положения

Обучение переводческому делу представляет собой сложный процесс, нацеленный на развитие переводческих умений и навыков, стратегий и техник перевода, имеющих принципиально важное значение для успешной профессиональной деятельности [1].

Одним из квалификационных требований как к устным, так и к письменным переводчикам является развитая память: «Переводчику нужна хорошая кратковременная память, чтобы запоминать только что услышанное, и хорошая долговременная память, чтобы помещать информацию в контекст. Способность запомнить максимум информации является важным фактором, равно как и способность анализировать и обрабатывать материал» [2, с. 4-5]. Успешное формирование профессиональной компетенции зависит не только от содержания, но

и от правильно выбранной методики обучения переводу. Расширение объема памяти в целом и умение применять специальные техники запоминания – это задачи, которые, наряду с обучением принципам, способам и приемам перевода, должны быть в фокусе внимания на всех этапах работы с будущими переводчиками.

Введение

Поиск наиболее эффективных методов и способов, применяемых в процессе обучения переводу, представляет одну из наиболее изучаемых, но вместе с тем не до конца изученных областей в теории перевода.

Экскурс в историю вопроса показал, что существует целый ряд проверенных на практике техник, направленных на формирование навыков и умений будущего переводчика. Однако целенаправленная и систематическая тренировка памяти (кратковременной и долговременной) зачастую игнорируется. Развитая память и техники запоминания, хранения и распаковки заархивированной информации – ключевой инструмент профессионала, позволяющий достичь оптимальной полноты и адекватности перевода.

В современной теории перевода все больше внимания уделяется вопросам когнитивистики, которая дает новые представления о механизмах памяти человека. В настоящей статье мы обратимся к мнемоническому способу, зарекомендовавшему себя как один из эффективных механизмов для запоминания информации и ее адекватной передачи с искомого на целевой язык при устном последовательном переводе. Хотя в нашей работе мы рассматриваем примеры в связке английский-русский языки, указанные приемы и техники являются универсально применимыми в обучении переводчиков.

Описание материалов и методик

В статье приводится эмпирический подход к исследованию поставленного вопроса. Следовательно, описываются методики, использованные на практических занятиях, при этом основная отработка приемов и техник работы с памятью проводилась на уроках по устному переводу. Фокус был направлен на применение мнемотехник в последовательном переводе как форме перевода, требующей наибольшего обращения к механизмам кратковременной и средневременной памяти, умению эффективно и сознательно отбирать, запоминать и воспроизводить как идейный, так и непосредственно текстовый объем информации. Кроме того, именно на примере устного перевода можно ярко представить механизм прикладных мнемотехнических приемов в профессиональном обучении. Развитию мнемотехник для работы с

долговременной памятью, таких как: запоминание перевода, дефиниции слов, заучивание объемных текстов, клишированных фраз и т.д., уделялось меньше внимания, так как, по нашему мнению, это в большей степени входит в круг задач методики преподавания языка и литературы. В рассматриваемой же статье методика применения мнемонического подхода в обучении переводу является ключевым вопросом.

Аудио- и текстовые материалы, используемые на занятиях, отбирались по следующим критериям: различный уровень сложности, аутентичность, наличие в свободном доступе (соблюдение авторских прав), тематика, содержательные требования, такие как: наличие прецизионной информации, устойчивых сочетаний, акценты и т.д. Материалы носили как учебный характер, так и брались из реальных общедоступных источников.

Данное исследование проводилось в течение 2021-2022 учебного года в КазУМОиМЯ имени Абылай хана на базе Факультета перевода и иностранной филологии. Каждое из предложенных ниже упражнений было отработано во время контактных занятий со студентами 3-4 курса специальности «Переводческое дело». Специфика темы исследования позволяет успешно применить тот же ряд упражнений как на контактных, так и на онлайн занятиях с применением видеоконференции.

Результаты и обсуждение

Как известно, будущий переводчик должен владеть широким спектром умений и навыков, необходимых для решения переводческих задач. В. Комиссаров, говоря о профессиональной компетенции будущего переводчика, выделяет языковую компетенцию, коммуникативную и текстообразующую [3, с. 326]. Вместе с тем, как отмечает автор, профессиональная компетенция переводчика включает еще множество так называемых околоспециальных умений [3, с.332].

Забродиной И.К. сделана попытка систематизировать комплекс навыков и умений будущего переводчика через призму его социокультурной составляющей. Приведем некоторые из них:

1) сбор, обобщение, классифицирование, систематизирование и интерпретация культуроведческой информации при использовании разнообразных источников, в том числе Интернета;

2) подготовка культуроведческих материалов, отражающих культурные и острые социальные аспекты культур стран родного и изучаемого языков на родном и изучаемом языках, при использовании интернет-ресурсов, интернет-СМИ, мультимедийных материалов;

3) проведение аналогий, противопоставлений, обобщений в

процессе сравнения фактов, явлений культуры, событий в культурной жизни родного и изучаемого сообщества;

4) участие в дискуссиях на изучаемом языке при обсуждении культуроведческих особенностей жизни народов стран изучаемых языков;

5) выбор социокультурно приемлемого стиля общения;

6) распознавание и интерпретация социокультурно маркированной лексики и дискурса;

7) выступление в качестве культурного представителя между двух соизучаемых культур, при этом способствуя установлению культурных контактов, объясняя культурную специфику взаимоотношений людей изучаемых стран, прогнозируя возможные коммуникативные недопонимание и конфликты, помощь в их предотвращении и устранении;

8) выступление в качестве представителя своей родины;

9) социокультурно приемлемым образом выступать против культурной дискриминации, культурной агрессии и культурного вандализма [4, с. 9]

Образованный на положениях когнитивного и коммуникативного подходов мнемонический подход предполагает взаимообусловленную направленность обучения, при которой происходит намеренная фиксация и систематизация языковых знаний и формирование ценностно-смысловых установок при использовании различных языковых форм и средств в процессе реальной коммуникации. При этом следует учитывать тот факт, что коммуникативная направленность обучения связана непосредственно с изучением правил и особенностей употребления конкретных языковых форм в зависимости от ситуации общения, что предполагает формирование чувства языка и осознание его адекватного использования для выражения мыслительной деятельности [5].

Мнемоника(др.греч. *μνημονικόν* –искусство запоминания) – комплексное единство специальных техник и методов, облегчающихзапоминаниетребуемой информации и расширяющих объём памяти путём образования ассоциативных контактов. То есть классическая мнемоника базируется на особенностях внимания и памяти. Это может быть использование знакомых образов и терминов, которые уже имеют определенные образные, звуковые и другие чувственные и логические связи с абстрактными понятиями или иными данными, возникшими в тексте, и которые необходимо максимально запомнить и воспроизвести в дальнейшем. Таким образом, при возникновении ассоциаций, связанных с тем или иным образом, мозг автоматически производит все ранее соединенные образы.

В настоящее время виды мнемотехники постоянно совершенствуются на основе новых представлений о механизмах памяти человека и благодаря быстрому развитию когнитивной лингвистики. Сейчас феноменальная память уже не воспринимается как чудо, а переходит в разряд общедоступных навыков, которые можно сформировать. Иными словами, процессом запоминания можно управлять сознательно. Например, если запоминание осуществляется в зрительной анализаторной системе, запись образов в памяти происходит с помощью мыслительной операции соединения образов, поскольку доказано, что образы удерживаются в памяти лучше всего. Для быстрого преобразования любых видов информации в образы применяется ограниченный набор приемов кодировки. Чтобы эффективно закодировать информацию, надо прежде всего сосредоточиться на той информации, которую мы хотим сохранить в памяти. Внимание является ключевой стадией процесса запоминания, и если им пренебречь, то и самые лучшие мнемонические приемы не помогут [6, с. 139].

Классическая мнемоника основывается на механизмах внимания и памяти и имеет следующую особенность: когда человек в своем воображении соединяет два или несколько зрительных или слуховых образов, мозг фиксирует эту взаимосвязь. В дальнейшем при припоминании одного из образов этой ассоциации мозг воспроизводит все ранее соединенные образы.

Фиксация образов в памяти – это процесс, который можно научиться контролировать и регулировать. Как известно, мозг в первую очередь воспринимает зрительные образы. Мнемотехника опирается именно на эту способность мозга, представляя собой некое программное обеспечение, функционирующее как адаптер для разных видов информации, передавая их на языке образов. Данная функция дает возможность сознательно контролировать функцию запоминания.

Как отмечают исследователи, в памяти лучше сохраняются те предметы, явления и события, которые либо схожи, либо противоположны друг другу, либо возникают одновременно, либо следуют друг за другом. В процессе запоминания могут быть задействованы *«четыре... закона ассоциации идей: закон сходства, контраста, последовательности и одновременности»* [7, с. 3].

В силу этого крайне важно, чтобы материал, который следует запомнить, подчинялся одному из вышеназванных законов ассоциации. В основе всех четырех законов ассоциации лежит принцип составления связей. Если ассоциативные связи возникают автоматически, то речь идет об естественной ассоциации. Наш мозг подсознательно, не намеренно, фиксирует подобные естественные связи.

Там, где отсутствуют естественные связи, прибегают к искусственным ассоциациям, они требуют осознанного действия. Искусственная ассоциация — набор визуальных образов, в которых зашифрованы элементы информации, над которыми происходит работа [5]. Наш мозг способен увязать в одну искусственную ассоциацию до пяти образов одновременно.

В мнемонике подлежащая запоминанию информация подразделяется на точную, речевую и образную.

Визуальные образы-картинки – это то, что человек видел своими глазами в реальности, в видеоформате, на фотографии, схеме и т.д. Мы можем легко представить перед глазами интерьер своей спальни, кадры из часто повторяющейся рекламы на телевидении. Визуальный образ лучше сохраняется в нашем сознании и не требует особого внимания и волевого запоминания.

Речевая информация запоминается труднее. Под ней подразумеваются устная речь и письменные тексты. Дело в том, что не каждое устно сказанное или написанное слово или сочетание вызовет определенный зрительный образ в сознании.

Особенно сложно передавать связи между речевыми образами, являющимися менее яркими и запоминающимися, нежели образы, воспринимаемые зрительно. Очень часто в речи мы не используем конкретные образы, а говорим и слышим об отношении к этим образам. Основную образность в речь приносят существительные, хотя их количество меньше, чем количество глаголов или прилагательных. Однако даже минимальные морфологические частицы несут информацию о ситуации и могут кардинально изменить значение всего высказывания. Сравнивая силу визуальных и речевых образов, мы видим, что несколько кадров кинофильма мгновенно помогут нам понять, видели ли мы этот фильм ранее, но не каждый прочитанный параграф, если в нем не будет очень ярких образов, которые мы создали самостоятельно в своем воображении, даст мгновенное представление о том, читали ли мы книгу или нет. Зрительный анализатор работает даже с речевой информацией так, что происходит неосознанная визуализация читаемого контента, то есть мы снова возвращаемся к идее связи слова и его визуала.

Даты, имена, дни рождения, профессиональные термины, пароли и логины, перевод иностранных слов, неправильные глаголы и другие подобные им данные содержат в себе так называемую прецизионную или точную информацию [8]. Это самый сложный для запоминания вид информации. Осознанное контролируемое запоминание - это ключевой

прием мнемотехники, который направлен на создание искусственных связей между элементами необразной информации, что облегчает процесс запоминания [9].

Как работает мнемотехника? Она основана на естественной закономерности человеческой памяти – если наша память уже вспоминала какую-то информацию, образно говоря, *проходила по конкретной дорожке памяти*, то в следующий раз процесс вспоминания будет проходить быстрее и легче, так как «путь» уже нам известен. Чтобы запомнить иностранные слова и их перевод, нужно соединить слово, его понятие или какой-то визуальный образ – то есть проводится определенное внутреннее аналитическое наблюдение, мы находим связи между словами, таким образом, запоминая слово 1, мы запоминаем слово 2. В дальнейшем к этой связке слов добавляются ассоциативно другие слова. Образно это выглядит как бусы-слова на нитке памяти. Кстати, именно такой же принцип лежит в функциональной основе четок, перебирая которые человек проходит знакомый путь и вспоминает текст. Если четки есть физический объект, то наши ассоциативные связи или порядок вспоминания есть абстрактный образ тех же бусин в нашем сознании.

Продemonстрируем на конкретных примерах возможности мнемотехники на практических занятиях. Данные упражнения носят примерный характер, содержательный аспект которых может меняться в зависимости от задач конкретного занятия.

Пример 1. Студенты ограниченное время читают текст в 100-150/200-250 слов, выписывая/выделяя маркером (на продвинутом этапе) ключевые слова (возможны вариации: только глаголы, только существительные, числительные), и прилагая усилия для запоминания текста (ассоциации, образность, последовательность и т.д.). После этого текст убирается и воспроизводится по памяти устно на языке оригинала или на целевом языке. Можно обратиться к выписанным словам, но они в первую очередь служат как ментальная фокусировка, помогающая больше *включить* зрительную память в процесс запоминания. За 20 минут студенты должны *обработать* 5-6 текстов. Через 15 минут после данного упражнения студенты получают список отдельных слов/фраз на языке оригинальных текстов, которые они читали, опираясь на которые они воспроизводят тексты на целевом языке. В данном случае можно добавить еще одно переводческое упражнение с подключением памяти – пока один человек пересказывает текст с опорой, второй переводит синхронно, параллельно вспоминая оригинальный текст. Данное упражнение помогает студентам концентрироваться на сознательном

запоминании информации. Практика показала, что систематическое проведение такого упражнения существенно влияет на умение человека управлять когнитивными процессами запоминания, выделения главных пунктов и т.д. на двух языках параллельно.

Пример 2. Упражнение, подобное вышеописанному, проводится и с аудиотекстом. Студенты в наушниках слушают каждый свой текст, задача – запомнить максимальный объем детальной информации. На начальном этапе или в работе со сложными и объемными текстами можно использовать переводческую запись, последующее обращение к которой опционное. Основной упор делается на включении четырех законов ассоциации идей: закон сходства, контраста, последовательности и одновременности. В начале работы лучше использовать сюжетные тексты по типу новостных блоков, далее можно переходить к абстрактным аудиотекстам. При сюжетных текстах студенты должны были стараться визуализировать звучащий текст. Затем пересказать свой текст, припоминая свою визуализацию и, возможно, опираясь на переводческую запись. Для включения непосредственно перевода студенты в парах пересказывают и синхронно/последовательно переводят текст. Кроме того, в таком виде деятельности идет переключение кодов – студент А слушал текст на языке А, пересказывает на языке В, студент В переводит обратно на язык А. Дополнительно студента А просят проанализировать перевод студента В, насколько близко к оригиналу он перевел. Студенту А приходится припоминать детали оригинального текста, сравнивать с деталями перевода, тем самым еще раз активировать работу памяти.

Пример 3. Студентам зачитывается несколько рядов слов. Например, ряд 1: political ideas, ideologies, institutions, policies, still life, processes, government, diplomacy, law, strategy, war; ряд 2: aesthetic, artsy, graphical, virtuosity, avant-garde, felony, postmodern, public performance и далее ряд 3, ряд 4. Слова still life и felony не вписываются в свои тематические ряды, но ввод этих слов объясняется тем, что создается эффект неожиданности, а переводчик в реальных условиях должен быть готов к появлению неожиданной информации. После прослушивания слов студенты восстанавливают ряды слов, или только *лишних* слов или, наоборот, без них, строя ассоциации по принципам сходства, контраста, последовательности и одновременности. То есть для начала они учатся применять законы ассоциаций в последовательности слов, постепенно переходя к связным текстам.

Пример 4. Запоминание ряда чисел. По мнению исследователей, цифровой ряд полезнее давать вначале на родном языке для простого повторения на слух, а затем – для перевода на иностранный язык. Для

более эффективного запоминания необходимо создать стабильные мнемобразы. Например, по визуальному подобию: Цифра 1 может ассоциироваться со столбом, а 2 с лебедем, 4- с перевернутым стулом, 6 – с вишенкой на торте, 8 - с гитарой, а 9 – с воздушным шаром. На занятиях студенты слушали аудиотексты с цифрами в тексте и последовательно раскладывали карточки с рисунками (вишенка, воздушный шар и т.д.), визуально напоминая цифры из текста. После пересказывали (по сути последовательно переводили) текст на целевом языке. Таким образом, формировались устойчивые визуальные ассоциации с цифрами на двух языках. Кроме этого, мы прибегаем к этому типу упражнений при обучении алфавиту немецкого языка студентов, у которых первым иностранным языком является английский. Так, например, в английском языке буква "Z" произносится в словах как [зэ], в то время в немецком языке данная буква читается как [цэ]. Во избежание ошибки при чтении, мы просим ассоциировать букву Z с образом цапли.

Пример 5. Классический *Снежный ком*, когда синтаксическая структура и просто количество лексических единиц увеличивается с каждым новым повторением. Увеличиваем количество слов и усложняем их структурную организацию: 1 «Классический *Снежный ком*....», «Классический *Снежный ком*, когда синтаксическая структура усложняется.....», «Классический *Снежный ком*, когда синтаксическая структура усложняется и количество слов увеличивается ...». Естественно, что сложность цепочки зависит от уровня студентов и тематики. На продвинутом уровне добавляются цифры, даты, имена собственные. Необходимо поощрять студентов использовать ассоциативные принципы и соответствующий персонифицированный образный ряд. Чтобы разнообразить и сделать упражнение веселее, можно применять различное интонирование, мелодию, акцент для каждого следующего повторения.

Пример 6. Данное упражнение также основано на визуальном восприятии информации. В интернете представлено множество компьютерных флеш-игр на формирование и закрепление словарного запаса. Такие игры можно использовать и как переводческие упражнения. На начальном этапе изучения например, определенной терминологии или в качестве игровой технологии можно использовать карточки по типу игры *Мемо*. Пара студентов получает примерно 30 карточек с 15 фразами и 15 переводами. Студенты по очереди открывают по две карточки, если слово и перевод совпадают, студент забирает их себе, если не совпадают, кладет обратно. Игрокам необходимо запомнить перевод и место карточек в разложенной колоде.

Пример 7. Упражнение активирует зрительное и пространственное восприятие. Студенты смотрят видеоматериал и одновременно проводят эхо-повтор. Затем они смотрят тот же видеоматериал без звука и проводят *аудио-дубляж* на оригинальном или целевом языке.

Пример 8. Другое упражнение на аудиовизуальное запоминание: студенты слушают аудиоматериал и одновременно читают вслух текст - A return ticket to Paris from London costs 14 pounds 14 pence. Они должны запомнить максимум информации, осознанно сконцентрировавшись на процессе запоминания, возможно сфокусировать внимание на каком-то определенном аспекте: цифре, именах, действиях и т.д. Затем получают текст с пробелами, где, например, удалена вся точная информация - A return ticket to Paris from London costs ... pounds ... pence. Студенты читают текст, восстанавливая пропущенную информацию.

Пример 9. Один из важных пунктов в воспитании переводчиков – это расширение фоновых знаний. Как было сказано выше, основной опорой человеческой памяти является зрительный образ, поэтому, если мы работаем в рамках общественно-политической тематики, критично, чтобы студенты знали не только, например, произношение имен собственных на рабочих языках (Xi Jinping/СиЦзиньпин, Antonio Guterres/Антониу Гутерриш), но и как они выглядят. Только в этом случае во время перевода будет возможно опираться на визуальные образы. На практическом занятии можно включить презентацию с автоматической сменой слайдов, студенты называют или записывают имена людей, которых видят на экране. На следующем этапе студенты слушают тексты с этими именами, запоминают, воспроизводят/переводят. Таким образом, формируется устойчивая образная связь, которая будет в дальнейшем помогать визуализировать объемный текст.

Пример 10. Студенты слушают текст на языке А, читая вслух текст на языке В, затем пересказывают один из текстов. В зависимости от финального задания тренируется распределение внимания и памяти или умение сконцентрироваться на определённом материале и отключиться от дистракторов.

Пример 11. Данное упражнение несколько отличается от остальных, так как является скорее внеаудиторным и применяется для самостоятельной тренировки памяти и внимания. Студенты на улице считают машины различных цветов – 1 желтая, 3 белые, 2 желтые, 4 серебристые, 4 белые и т.д., одновременно проговаривая марку. Или называют на языке Х номера машин, попутно считая количество по цветам. Упражнение можно варьировать, уделяя внимание то запоминанию, то распределению внимания.

Представленные упражнения лишь часть от использованного на практике материала. Они не требуют больших усилий или сложных технических средств, легко применимы как на контактном, так и на онлайн занятии. При творческом подходе универсальны и адаптивны для любого языкового уровня и аудитории.

Заключение

В данной статье мы попытались показать роль комплексного подхода (визуального, ассоциативного и т.д.) к применению мнемонических приемов при обучении переводу. Данный способ доказал свою состоятельность и универсальность в формировании профессиональных навыков будущего специалиста.

Главной прикладной целью нашего исследования было выбрать ряд базовых шаблонов для удобных и эффективных упражнений, направленных на развитие профессиональной памяти. Представленные выше примеры были опробованы на практике со студентами и можно с уверенностью утверждать, что они помогают научить студентов осознанно и сфокусированно использовать возможности памяти, сделать процесс запоминания контролируемым, создать индивидуальную модель запоминания, основанную на всевозможных мнемотехнических приемах и методах. Кроме того, такого рода еженедельная сконцентрированная работа показала студентам, что вполне реально улучшить объем и качество памяти постоянными и систематическими тренировками. Студенты сами были мотивированы искать и создавать новые методы работы с мнемотехниками. Таким образом, поиск эффективных способов и приемов, используемых в практике обучения переводу, продолжается.

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Комиссаров В.Н. Теоретические основы методики обучения переводу / Комиссаров В.Н. – М.: «Рема», 1997. – С.112.
- [2] Phelan M. The Interpreter's Resource/ Clevedon, Buffalo, Toronto, Sydney: «Multilingual Matters Ltd». – 2001.– С. 217.
- [3] Комиссаров В.Н. Современное переводоведение / Комиссаров В.Н. – М.: «ЭТС». – 2002. – С. 406.
- [4] Забродина И.К. Методика развития социокультурных умений студентов посредством современных Интернет-технологий (немецкий язык, специальность «Перевод и переводоведение»): дис. ... канд. пед. наук. / М.: МГГУ имени М.А. Шолохова, 2012. – С. 215.
- [5] Щепилова А.В. Когнитивный принцип в обучении второму иностранному языку: к вопросу о теоретическом обосновании // Иностранные языки в школе. – 2003. – № 2. – С. 4-12.

[6] Солсо Р. Когнитивная психология. Часть III. Мнемоника и образы. / СПб.: «Питер». – 2002. – С. 103-104.

[7] Слоущ Н.Д. Мнемотехника или искусство укреплять память. 3-е изд., доп. / Слоущ Н.Д. – Одесса: «Типография «Одесских Новостей». – 1893. – С. 71-75.

[8] Словарь мнемотехники (система «Джордано») [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://mnemonikon.mnemonikon.ru/members/slovar_f.htm (дата обращения: 05.10.2022).

[9] Козаренко В.А. Учебник Мнемотехники. Система запоминания «Джордано». М., 2007 // [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://mnemonikon.mnemonikon.ru/lib.htm> (дата обращения: 08.10.2022).

REFERENCES

[1] Komissarov V.N. Teoreticheskie osnovy metodiki obucheniya perevodu (Theoretical aspects of teaching translation) / Komissarov V.N. М.: «Рема», 1997. P.112. [in Rus.]

[2] Phelan M. The Interpreter's Resource, Clevedon, Buffalo, Toronto, Sydney: Multilingual Matters Ltd. 2001. P. 217

[3] [3] Komissarov V.N. Sovremennoe perevodovedenie (Modern translation studies) / Komissarov V.N. М.: «ETS». 2002. P. 406. [in Rus.]

[4] Zabrodina I.K. Metodika razvitiya sociokul'turnyh umenij studentov posredstvom sovremennyh Internet-tehnologij (nemeckij yazyk, special'nost' «Perevod i perevodovedenie») (Methodology for the development of socio-cultural skills of students through modern Internet technologies (German language, specialty Translation and translation studies): dis. ... kand. ped. nauk. / М.: МГГУ имени М.А. Шолохова, 2012. P. 215. [in Rus.]

[5] SHЧЕпилова A.V. Kognitivnyj princip v obuchenii vtoromu inostrannomu yazyku: k voprosu o teoreticheskom obosnovanii (Cognitive principle in teaching a second foreign language: on the issue of theoretical justification) // Inostrannye yazyki v shkole. 2003. № 2. P. 4-12. [in Rus.]

[6] Solso R. Kognitivnaya psihologiya. CHast' III. Mnemonika i obrazy (Cognitive psychology. Part III. Mnemonics and images..) / SPb.: «Piter». 2002. P. 103-104. [in Rus.]

[7] Sloushch N.D. Mnemotekhnika ili iskusstvo ukrepyat' pamyat' (Mnemonics or the art of strengthening memory.) 3-e izd., dop. / Sloushch N.D. Odessa: «Tipografiya «Odesskih Novostej». 1893. P. 71-75.

[8] Slovar' mnemotekhniki (sistema «Dzhordano») (Dictionary of mnemotechnics ("Dzhordano" system)) [Elektronnyj resurs]. – Rezhim dostupa: http://mnemonikon.mnemonikon.ru/members/slovar_f.htm (data obrashcheniya: 05.10.2022). [in Rus.]

[9] Kozarenko V.A. Uchebnik Mnemotekhniki. Sistema zapominaniya «Dzhordano»(Textbook of Mnemonics. Memory system "Giordano".) M., 2007 // [Elektronnyj resurs]. – Rezhim dostupa: <http://mnemonikon.mnemonikon.ru/lib.htm> (data obrashcheniya: 08.10.2022). [in Rus.]

АУДАРМАНЫ ОҚЫТУ ТӘЖІРИБЕСІНДЕГІ МНМОТЕХНИКАЛЫҚ ТӘСІЛДЕР

Аубакирова А.К.¹, *Кожбаева Г.К.²

¹ п.ғ.к., доцент, Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті, Алматы, Қазақстан,
e-mail: Aubakirova-aiman@mail.ru,

*² ф.ғ.м, аға оқытушы, Абылайхан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті, Алматы, Қазақстан,
e-mail: gkozhbaeva@gmail.com

Аңдатпа. Авторлар аударманы оқыту әдістемесіндегі мнемоникалық әдістер мен әдістерді тілдік материалды есте сақтауға және оның аударма тіліне барабар берілуіне негізделген аударма қызметін жүзеге асырудың негізгі тәсілі ретінде ұсынады. Бұл мақаланың мақсаты-студент-аудармашыларды кәсіптік оқытудағы маңызды міндеттердің бірі ретінде есте сақтау әдістерін практикалық қолдануды және қысқа мерзімді есте сақтау көлемін кеңейтуді зерттеу.

Зерттеудің ғылыми жаңалығы-аударма факультетінің студенттері үшін мнемоникалық жаттығулар кешенін әзірлеу және жүйелеу, аударма кезінде ассоциативті байланыстар құру және әртүрлі типтегі мәтіннің үлкен көлемін сәтті есте сақтауға үйрету. Оқырмандарға ұсынылған жаттығулардың ішінде сандарды есте сақтау жаттығулары, суреттердің күрделі комбинациясы, есте сақталатын ақпарат көлемін біртіндеп арттыру, параллельді тыңдау және ақпаратты қайталау сонымен қатар басқа жаттығулар бар.

Бұл мақала шет тілін аудару теориясы мен практикасының оқытушылары үшін теориялық және практикалық қызығушылық тудырады, сонымен қатар шет тілі, мәдениеттану, аймақтану пәндерінің оқытушылары, сондай-ақ тіл факультеттерінің студенттері үшін қызықты болуы мүмкін.

Зерттеу аясында авторлар когнитивті лингвистика негізінде мнемотехниканың тұрақты дамуы байқалған аударма теориясы шеңберіндегі мнемоникалық тәсілдің даму тарихын талдайды, есте сақтау кезінде бейнелерді бекітудің когнитивті механизмдері, Слоущ идеялары қауымдастығының заңдары (ұқсастық, контраст, дәйектілік

және бір мезгілде заң), сондай-ақ мнемоникалық байланыстарды құрастыру түрі бойынша ақпарат түрлері сипатталды (бейнелі, сөйлеу, дәл). Сондай – ақ, аударылған ақпаратты қабылдау жүзеге асырылатын арнаның-есту, көру, оқу арқылы, сондай-ақ алынған ақпарат түрі мен аудармашы оны қандай арналар арқылы алатындығы арасындағы байланысқа әсері талданады.

Мнемотехникада негізгі заңды қолдану арқылы аудармашыларға әртүрлі тілдердегі ұғымдарды ішкі бақылау арқылы біріктіру ұсынылады, яғни. қиялға негізделген екі ұғым арасындағы байланысты саналы түрде дәйекті құру. Мақалада мәтінді есте сақтаудың аударма дағдыларын сәтті қалыптастыру үшін есте сақтау жаттығулары мақсатты және жүйелі болуы керек, ал мнемоникалық тәсілді үнемі қолдану аудармашыларды оқытуда осы міндетке тиімді қол жеткізуге ықпал етеді.

Тірек сөздер: мнемотехника, мнемотехника және әдістемелер, когнитивтік ғылым, қысқа мерзімді есте сақтау, мнемоникалық тіректер, аударма, аударманы оқыту, идеялардың ассоциация заңы

MNEMOTECHNICAL TECHNIQUES IN THE PRACTICE OF TEACHING TRANSLATION

Aubakirova A.K.¹, *Kozhbayeva G.K.²

¹ Candidate of Pedagogic Sciences, Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Languages, Almaty, Kazakhstan,
e-mail: Aubakirova-aiman@mail.ru,

^{*2} Master of Philology, senior lecturer,
Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Languages, Almaty, Kazakhstan,
e-mail: gkozhbaeva@gmail.com

Abstract. The authors present mnemonic techniques and methods to be applied in teaching translation as a key approach for the implementation of translation activities based on memorization of language material and its adequate transfer into the target language. The purpose of this article is to study the practical application of memorization techniques and the expansion of short-term memory as one of the important tasks in the professional training of translation students.

The scientific novelty of the research lies in the development and systematization of a set of mnemonic exercises for students of the Faculty of Translation in order to practice creating associative connections in translation and training successful memorization of large volumes of text of various types. Among the exercises offered to readers are exercises for memorizing

numbers, complex combinations of images, a gradual increase in the amount of memorized information, parallel listening and speaking / reading information.

This article is of theoretical and practical interest for teachers of the theory and practice of translation of a foreign language, and may also be of interest to teachers of a foreign language, cultural studies, regional studies, as well as students of language faculties.

Within the framework of the study, the authors analyze the history of the development of the mnemonic approach within the framework of the theory of translation studies, where the constant development of mnemonics based on cognitive linguistics was noted, the cognitive mechanisms of fixing images during memorization, the laws of association of ideas by layer (the law of similarity, contrast, sequence and simultaneity), as well as types of information by the type of mnemonic connections were described (figurative, verbal, precise). It also analyzes the influence of the channel through which the translated information is perceived – through hearing, sight, reading, as well as the relationship between the type of information received and the channels through which the translator receives it.

Through the application of the main law in mnemonics, translators are encouraged to connect concepts in different languages through internal observation, i.e. conscious consistent creation of a connection between two concepts based on imagination. The article substantiates that memory training should be purposeful and systematic for the successful formation of translation skills of memorizing text, and the regular use of the mnemonic approach contributes to the effective achievement of this task in the training of translators.

Key words: mnemonics, mnemonics and techniques, cognitive science, short-term memory, mnemonic supports, translation, translation training, the law of association of ideas

Статья поступила 12.05.2022

UDC 81`25

SRSTI 16.31.41

<https://doi.org/10.48371/PHILS.2023.44.72.016>

TRANSLATION ASPECTS OF CULTURE-SPECIFIC ELEMENTS IN POLITICAL DISCOURSE

Mukhametkaliyeva G.O.¹, * Zhumaliyeva Zh.K.², Alipbayeva A.A.³

¹ Candidate of Philological Science, Al-Farabi KazNU, Almaty, Kazakhstan,

E-mail: gulnar1962@mail.ru,

^{*2} Doctorate candidate, Ablai Khan KazUIRandWL, Almaty, Kazakhstan,

e-mail: j.jumaliye@gmail.com,

³ Doctorate candidate, Al-Farabi KazNU, Almaty, Kazakhstan,

e-mail: a.alipbayeva@gmail.com

Abstract. This article considers peculiarities of culture-specific expressions in political discourse and deals with translation problems of socio-political realia in frame of political communication. Relevance of the study is identified by the importance of providing adequate translation of specific lexis in maintaining pragmatic effect of original speech in target language. Article analyses national and cultural aspects of American political discourse based on national values presented in inaugural speech. Features of inaugural speech showcase the functional characteristics of performative genre of political rhetoric such as glorification of national virtues, appeal to traditional values, unification of the nations. On the basis of the study authors suggest that background knowledge about national and cultural identities of speakers enables the translator to solve translation problems caused by cultural “gap” between participants of the discourse. It is also proved that effective application of translation techniques that helps to transfer not only form but also the content, meaning and cultural coloring of realia. Content analysis of source language speech, comparative translation analysis of materials in English and Russian as well as quantitative method are applied. Results show that mechanical transmissions, creation of new expressions and likening techniques are among frequently used techniques for translation of culturally marked expressions.

Key words: culture-specific expressions, translation, political discourse, national values, translation techniques, inaugural speech, source language (SL), target language (TL)

The article was written within the framework of grant funding for scientific and (or) scientific and technical projects for 2022–2024.

The research was funded by the Scientific Committee of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan (grant AP14869709).

Basic provisions

Role of translation in maintaining and promoting effective intercultural communication is indispensable. It explains the reason of using comprehensive and differentiated approach in finding both theoretical and practical solutions of translation tasks. Studies about culture related linguistic factors of political discourse reveal main issues of translation socio-political realia in terms of using effective ways of transmitting the authentic color of culture-specific expressions. Frequently where there is cultural focus, there is a translation problem due to the cultural "gap" or "distance" between the source and target languages [1, p.119]. Translation of culturally marked expressions, known as realia, is important problem caused by factors that arise due to divergence of national values, difference between historical and cultural peculiarities of native speakers of different languages, social and political system of countries the live. Article considers translation techniques applicable to socio-political realia in inaugural speech and analyses its pragmatic functions in target language.

Introduction

Increasing interest of specialists in various fields to the national and culture-specific expressions in foreign languages is justified by the importance of nationally marked units in the process of intercultural communication and by the frequent use in various discourses and areas of professional communication. The term "realia" was introduced by famous linguist A. V. Fedorov in the second half of the last century. S. Vlachov and S. Florin give explanation of its divergent meaning. G. V. Shatkov and G. V. Chernov consider realia as a synonym for "non-equivalent word", P. Newmark describes realia as a "cultural word" and provide their classification. As a result of scholars' attention and numerous researches in this field, realia became familiar as a lexis of special category, a linguistic and cultural phenomenon. It refers to a unique object or phenomenon typical to a certain ethnic or linguistic community, and its cultural equivalent (concept) and the means of nomination of this concept in the language.

Translating realia is a daunting challenge for interpreters due to the fact that nationally marked expressions mostly exist in one particular language and have no equivalence in other languages, accordingly it requires deep background knowledge and high cultural and social awareness about SL audience. Moreover, constant change and enrichment of the language by

new realia that reflect the socio-political system of the country complicates translation process of political discourse. Lack of research on translation of socio-political realia in interpretation of political discourse and necessity of further development of fundamental problems of translation techniques to provide adequate interpretation of culture-specific expressions as well as systemic research of linguacultural peculiarities of translation of political discourse identify relevance of the study.

Aim of the study is to identify effective translation techniques of realia in political discourse from English into Russian that provides adequate interpretation from ST to TT. In compliance with the aim following objectives have been determined: to identify features of socio-political realia of American political discourse; to define translation techniques of culture-specific expressions; to analyze examples of socio-political realia which showcase national values of American nation; to analyze translation of political discourse.

The article provides illustrative examples of culturally marked expressions with comments and analysis, so they can be used in practice of translation and interpretation, international relations and teaching foreign language as well as in courses of intercultural communication.

Description of materials and methods

Typescript of the Inaugural statement of the US President Joe Biden in [whitehousearchives.com](https://www.whitehouse.gov/the-press-office/2021/01/20/president-biden-inaugural-address) and its translation into Russian in ru.usembassy.gov serve as a material of the study. Researchers on political communication pay particular attention to the presidential rhetoric such the bright examples of which is the inaugural speech. Pragmatic effect of inaugural speech, its communicative setting is to represent the President as a protector of unity of the nation and of the governmental power defines set of particular linguistic tools which are considered as the main tactics of leverage strategy, which in its turn requires linguistic and stylistic analysis of inaugural statements and identification of social and cultural aspects through realia that reflect social and cultural values of American nation. Content analysis is applied to identify specific lexical units in research material; linguo-stylistic analysis is used to define features of socio-political realia in inaugural speech; contextual analysis helps to define the meaning of specific lexis; comparative translation analysis applied to identify effective translation techniques. Integrated approach provides an analytical description of nationally and culturally marked units and the difficulties of their translation that interpreter may encounter.

Results and Discussions

Public statements are status related discussion on the level of "politician - society or big social groups" [2, p.314]. The performative nature of the inaugural speech is associated with the main features that distinguish it from other genres of the rhetoric. K. Campbell and K. Jamison identify certain characteristics of inaugural speech of American Presidents: a) the unification of the audience into a single people, a single nation, as a witness and full participant in the ceremony of legitimizing the new president; b) appeal to the past as a source of traditional values of the nation and etc [3, p. 349] The inspiring function of inaugural speech is to encourage the nation for great things to come and glorify traditional values. The new president must instill in the audience hope for a better future, faith in the success of her/his activities, and confirm that she/he is the successor to the tradition of predecessors:

Over the centuries through storm and strife, in peace and in war, we have come so far. But we still have far to go (J. Biden)

We dare not forget today that we are heirs of that first revolution (J. F. Kennedy). Thus, as we can see, the glorification of national virtues is inextricably linked with the assertion of national values. The idea of commitment to traditional values and the need to preserve them is constantly emphasized not the need to develop new ones.

We look ahead in our uniquely American way – restless, bold, optimistic – and set our sights on the nation we know we can be and we must be (J. Biden)

The affirmation of traditional values also refers to "the greatness of the nation". *Freedom, labor, faith, discipline, comfort, security, safety, prosperity* are the values most often mentioned in the inaugural speeches of American presidents [2, p.339]. Those values are always reflected in the form of particular words or expressions i.e. realia in the official statements of governmental authorities. Most of them we classify as socio-political realia as they are considered as nationally colored vocabulary, which reflects the features of the state-political system of the country and the socio-political structure of the society served by this language. According to G. D. Tomakhin, this specific lexis includes a wide range of lexical units that describe the administrative-territorial structure of the country, authorities, country's socio-political life, the military sphere in detail [4, p.195].

Translation of realia in its turn is a result of using complex of translation techniques, which provide linguacultural "adaptation" of the word. Thus, the translation of this non-equivalent lexis is not limited by the search for direct correspondence in the target language; it is an enhanced thinking process of "reconceptualization of cultural equivalent, concept and transfer of the form, content, national and historical coloring by means of the target language" [5, p. 14]

Vlakhov S. and Florin S. identify two main issues in translating realia: 1) the lack of equivalence in the TL due to the lack of the referent among the native speakers of the language; 2) the need to transfer not only the reference meaning (semantics) but also the coloring (connotation) i.e. national and historical marking of the realia [6, p. 340].

In publications of the famous translator, Feodorov A.V., translation techniques that can be applied to convey the meaning of culturally marked expressions were mentioned for the first time. He suggested several translation transformations and mentioned about the importance of cultural background of the translator in translation of this unique lexis. It goes without saying that the ability to correctly convey the designations of the things referred to in the original, and the images associated with them, requires certain knowledge about the reality that is depicted in the translated work, regardless of whether such knowledge is acquired by direct acquaintance with it or gained from books or other sources [7, p.303].

Gudii K.A. provides the categorization of translation techniques according to the method of conveying the form and the content, as well as maintenance or, on the contrary, elimination of national and historical coloring:

- 1) methods of mechanical transmission;
- 2) techniques for creating a new word;
- 3) explanatory techniques;
- 4) likening techniques [8, p.3].

Choice of particular these types of translation techniques to be applied to translation analysis of the material is justified by the fact that the researcher used comprehensive scholastic approach on identification and categorization of translation techniques that help to provide adequate interpretation and accurate translation of cultural bound expressions.

Methods of mechanical transmission is presented as automatic transfer of sound and graphic representation of realia in SL into TL. Transformations such as transliteration and transcription can transfer the form of the realia but not its national and historical features, its meaning is identified only in the context.

Techniques for creating a new word is creation of neologisms or new expressions in accordance to the model of SL with the means of TL. Calque and neologisms can help to keep national marking of the expression and have potential to domesticate and enrich TL vocabulary.

Explanatory techniques disclose the meaning of the word by providing brief or full explanation in different forms: within the text, in reference page or as translator's comment.

Likening techniques include substitutions for various kind of equivalents: equivalents in TL, equivalents in other languages or contextual equivalence.

Table 1. Realia related to administrative-territorial structure

Source text	Target text	Translation technique
Capitol	Капитолий	Mechanical transmission; transliteration
red against blue	красный цвет противопоставляется синему	Creation of new expression; calque
conservative versus liberal	консервативное находится в оппозиции к либеральному	Mechanical transmission; transliteration

Table 2. Realia related to governmental bodies and authorities

Source text	Target text	Translation technique
Chief Justice	Председатель Верховного суда США	Likening techniques; substitution
Roberts	Робертс	Mechanical transmission; transliteration
Vice President Harris	вице-президент Харрис	Mechanical transmission; transliteration
Speaker Pelosi	спикер Пелоси	Mechanical transmission; transliteration
Leader Schumer	лидер Шумер	Mechanical transmission; transliteration
Leader McConnell	лидер Макконелл	Mechanical transmission; transliteration
Vice President Pence	вице-президент Пенс	Mechanical transmission; transliteration

Table 3. Realia related to social and political life

Source text	Target text	Translation technique
racial justice	Расовая справедливость	Creation of new expression; calque
Emancipation Proclamation	Прокламация об освобождении рабов	Explanatory techniques; explication
Civil War	Гражданская война	Creation of new expression; full calque
the Great Depression	Великая депрессия	Creation of new expression; full calque
World War	Вторая мировая война	Creation of new expression; full calque, addition
9/11	9 сентября	Explanatory techniques; explication

the sacred oath	святенная присяга	Likening techniques; substitution
swearing-in of the first woman in American history	присяга первой в истории Америки женщины	Likening techniques; substitution

Table 4. Realia related to geographical names

Source text	Target text	Translation technique
great Mall	величественный Молл	Mechanical transmission; transliteration
Potomac	Потомак	Mechanical transmission; transliteration
Arlington National Cemetery	Арлингтонское кладбище	Omission

Table 1 illustrates translation and techniques used in transferring the meaning of realia related to administrative-territorial structure in the US. Capitol is a name of the building or set of buildings in Washington D.C., the place where the US Congress meets is translated by transliteration. Main political parties represented by groups divided by political ideology as conservatives and liberals, Republican and Democratic Party respectively also transferred through transliteration. Names of government authorities and their state titles as well as geographical names as shown in Table 2 and Table 4 respectively are mainly transmitted by transliteration.

The political and social life of a country is reflected in its institutional terms. Where the title of a head of state (“President”, “Prime Minister”, “King”) or the name of a parliament (Assemblée Nationale, Camera dei Deputati or “Senate”) are “transparent”, that is, made up of “international” or easily translated morphemes, they are through-translated [1, p. 99].

Technique of creating new words or expressions in accordance to the model in source language through calque is mainly used translation of words that describe social and political life. Target language speakers with the background knowledge about political system and history of the US can possibly understand the meanings of “красные и синие штаты”, “расовая справедливость” and “Великая депрессия”. Nevertheless, some realia such as “Emancipation Proclamation” and “9/11” should be explained as it is merely impossible to provide adequate translation and convey their meaning by other techniques.

Substitution of some expressions by their equivalents in TL are used. Out of the context dictionary translation of “sacred oath” into Russian, “нерушимая клятва”, “святенная клятва” do not fully explain the meaning that culture specific expression. Interpreter’s choice to substitute that concept

by its equivalent in TL is effective in terms of bringing pragmatic effect of such a solemn ritual into TL.

Conclusion

Translation of culture specific words and expressions has never been an easy task in translation practice due to above mentioned factors. Adequate translation of socio-political realia in political discourse requires set of professional skills such as deep background knowledge of translator not only about the history and current political and social situation in the country but also about its national and cultural values and national identity that has repercussions in official statements of governmental authorities. Several translation techniques can be effectively applied to convey not only the form but also the meaning of realia and help to provide the same pragmatic effect for target language audience.

REFERENCES

- [1] Newmark P. A Textbook of Translation. London: Pearson Education, 1998, pp. 99-119
- [2] Sheigal E.I. Semiotika politicheskogo diskursa (Semiotics of political discourse). Thesis for Candidate in Philological Science. Volgograd, 2000, p. 314 [In Rus.]
- [3] Jamieson K. H., Campbell K. K. The Interplay of Influence: News, Advertising, Politics and Mass Media. Belmont: Wadsworth Publishing Company, 1997, p. 349
- [4] Tomahin G. D. SShA: lingvostranovedcheskij slovar'. Literatura. Teatr. Kino. SMI. Muzyka, tanec, balet. Arhitektura, zhivopis', skulptura (USA: Linguistic Dictionary. Literature. Theatre. Movie. Mass Media. Music, dance, ballet. Architecture, painting, sculpture) Moscow, 2001, p. 272 [In Rus.]
- [5] Alekseeva M. L. K probleme tipologii priemov peredachi realij// Vestnik Pjatigorskogo gosudarstvennogo lingvisticheskogo universiteta (On the problem of typology of methods of transferring realities// Bulletin of the Pyatigorsk State Linguistic University), Pyatigorsk, 2021, p.14 [In Rus.]
- [6] Vlahov S., Florin S. Neperevodimoe v perevode (Untranslatable in translation) Moscow, 1980 p. 340 [In Rus.]
- [7] Fedorov A.V. Osnovy obshhej teorii perevoda (Fundamentals of the general theory of translation) Moscow, 2013, p. 303 [In Rus.]
- [8] Gydij K.A. Tipologija priemov peredachi kul'turno-spezificheskikh slov//Lingvistika i mezhkul'turnaja kommunikacija (Typology of methods of transmission of culture-specific words) Tver, 2012, p. 3 [In Rus.]

САЯСИ ДИСКУРСТАҒЫ МӘДЕНИ ЕРЕКШЕЛЕНГЕН ТІРКЕСТЕРДІ АУДАРУ АСПЕКТІЛЕРІ

Мұхаметкалиева Г.О.¹, *Жумалиева Ж.К.², Алипбаева А.А.³

¹ к.ф.н., әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Алматы, Қазақстан,
e-mail: gulnar1962@mail.ru,

*² докторант, Абылай хан атындағы
ҚазХҚ және ӨТУ, Алматы, Қазақстан,
e-mail: j.jumaliye@gmail.com,

³ докторант, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Алматы, Қазақстан,
e-mail: a.alipbayeva@gmail.com

Аңдатпа. Мақала саяси дискурстағы мәдени-ерекшеленген тіркестердің сипаттарын қарастырады және саяси коммуникация аясындағы әлеуметтік-саяси реалияларды аудару мәселелерін қарастырады. Зерттеудің өзектілігі түпнұсқада берілген прагматикалық әсерді аударма тілінде сақтауда арнайы лексиканың барабар аудармасын қамтамасыз ету маңыздылығымен анықталады. Мақалада сипатталған американдық саяси дискурстың ұлттық және мәдени аспектілері инаугурацияда ұсынылған ұлттық құндылықтарға негізделген. Инаугурациялық сөздің ерекшеліктері ұлттық қасиеттерді дәріптеу, дәстүрлі құндылықтарға үндеу, ұлттарды біріктіру сияқты саяси риториканың перформативті жанрының функционалдық ерекшеліктерін көрсетеді. Зерттеудің негізінде авторлар сөйлеушілердің ұлттық-мәдени ерекшеліктері туралы аялық білім аудармашыға дискурс қатысушыларының арасындағы мәдени «алшақтықтан» туындаған аударма мәселелерін шешуге мүмкіндік береді деп болжайды. Сондай-ақ реалияның формасын ғана емес, мазмұнын, мағынасын және мәдени бояуын беруге көмектесетін аударма әдістерін қолдану тиімділігі дәлелденді. Бастапқы тілдегі сөзге мазмұндық талдау жасау, ағылшын және орыс тілдерінде берілген материалдарға салыстырмалы аудармалық талдау жасау, сонымен қатар сан-мөлшер әдісі қолданылды. Нәтижелер механикалық әдіс, жаңа сөз жасау және ұқсату әдістері мәдени өрнектелген тіркестерді аудару үшін жиі қолданылатын әдістердің бірі екенін көрсетеді.

Тірек сөздер: мәдени ерекшеленген тіркестер, аударма, саяси дискурс, ұлттық құндылықтар, аударма тәсілдері, инаугурациялық сөз, бастапқы тіл (БТ), аударма тілі (АТ)

ПЕРЕВОДЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ КУЛЬТУРНО-СПЕЦИФИЧНЫХ ВЫРАЖЕНИЙ В ПОЛИТИЧЕСКОМ ДИСКУРСЕ

Мухаметкалиева Г.О.¹, *Жумалиева Ж.К.², Алипбаева А.А.³

¹ к.ф.н., КазНУ им. аль-Фараби, Алматы, Казахстан,

e-mail: gulnar1962@mail.ru,

*² докторант, КазУМОиМЯ им. Абылай хана, Алматы, Казахстан,

e-mail: j.jumaliye@gmail.com,

³ докторант, КазНУ им. аль-Фараби, Алматы, Казахстан,

e-mail: a.alipbayeva@gmail.com

Аннотация. В статье рассматриваются особенности культурно-специфических выражений в политическом дискурсе, а также проблемы перевода социально-политических реалий в рамках политической коммуникации. Актуальность исследования определяется важностью обеспечения адекватного перевода специфичной лексики для сохранения прагматического эффекта оригинальной речи на языке перевода. В статье анализируются национально-культурные аспекты американского политического дискурса на основе национальных ценностей, представленных в инаугурационной речи. Особенности инаугурационной речи демонстрируют функциональные характеристики перформативного жанра политической риторики, такие как прославление национальных достоинств, воззвание к традиционным ценностям, объединение наций. На основании проведенного исследования авторы предполагают, что фоновые знания национальной и культурной идентичности носителей языка позволяют переводчику решать переводческие проблемы, вызванные культурным «разрывом» между участниками дискурса. Также доказано эффективное применение переводческих приемов, позволяющих передать не только форму, но и содержание, смысл и культурную окраску реалий. Применяется контент-анализ речи исходного языка, сравнительный переводческий анализ материалов на английском и русском языках, а также количественный метод. Результаты показывают, что приемы механической передачи, создание новой лексемы и уподобляющие приемы являются одними из часто используемых методов перевода культурно маркированных выражений.

Ключевые слова: культурно-специфические выражения, перевод, политический дискурс, национальные ценности, приемы перевода, инаугурационная речь, исходный язык (ИЯ), язык перевода (ЯП)

Статья поступила 10.11.2022

UDC 81'25

SRSTI 16.31.41

<https://doi.org/10.48371/PHILS.2023.46.23.017>

LINGUOCULTURAL BARRIERS IN AUDIOVISUAL TRANSLATION (BASED ON “GAME OF THRONES” TV SERIES)

*Tukhtarova A.S.¹

*¹PhD student, K. Zhubanov Aktobe Regional University,
Aktobe, Kazakhstan,
e-mail: akmaral.1990@mail.ru

Abstract. The article investigates the main types of audiovisual translation and linguocultural barriers that may arise while translating audiovisual materials from English into Russian. The research is aimed to identify the nature and reasons for linguocultural deviations in the Russian translation of a popular American television series “Game of Thrones”.

In order to achieve the research aim, the authors applied an integrated approach to the analysis of linguocultural barriers while translating audiovisual materials from English into Russian. The descriptive and comparative analysis methods made it possible to determine culture-bound units in the television series “Game of Thrones” as well as to explain the nature and reasons for linguocultural discrepancies found in its Russian translation by “LostFilm” and “Fox” translation studios. All the above research methods were used along with a cognitive approach to consider the concept of audiovisual translation as an element of culture.

The practical value of the study is determined by the fact that the identification of the nature and reasons for linguocultural deviations in the Russian translation of the “Game of Thrones” television series can significantly contribute to improving the overall quality of audiovisual translation.

The authors compared traditions of film translation in different countries to establish that the main techniques of audiovisual translation are dubbing, subtitling and voice-over translation. In many European countries, including Kazakhstan, the largest part of film industry is provided in dubbing. However, due to its high cost and attendant difficulties, only limited number of professional translation studios can afford dubbing, while other translation studios can perform voice-over translation or subtitling.

The research findings prove that the successful overcoming of linguocultural barriers in the process of audiovisual translation requires the translator to apply adequate translation methods and strategies for conveying the national identity of the film.

Key words: audiovisual translation, dubbing, subtitling, voice-over translation, linguocultural barrier, culture-bound unit, linguocultural adaptation, fantasy genre

Basic Provisions

Different countries have developed their own traditional ways of translating foreign films and series. In many European countries, translators tend to use dubbing and subtitling as the main audiovisual translation techniques. If in Portugal, Belgium and Greece, film translation is commonly made by using subtitles, then in Spain, Italy, Germany and France, foreign films are available in dubbing. However, in some countries, foreign films and series are not dubbed into the state language. For example, in the Netherlands, films are not dubbed into Dutch since 90% of the Dutch population speaks English fluently. In Kazakhstan, foreign feature films are mainly translated by dubbing, while television series are rendered by voice-over translation. Moreover, Kazakh versions of worldwide box-office blockbusters are gaining more and more popularity in our country. Currently, 34 films have been translated into the state language under the "Ozinen Basta" project of the "Bolashak" corporate fund, and the Kazakh language has become the seventh language in "Sony Pictures" and the thirty-ninth language in "Disney" [1]. As part of this project that started back in 2011, two film studios in our country – "Cinema Town" in Almaty and "Aray Media Group" in Astana – work directly with the "Disney" studio and have a license to dub films into the state language.

In modern Kazakh translation studies, the works by A.M. Begadilova [2], Sh.A. Nurmysheva and G.Zh. Tungatova [3], devoted to the problems of film translation, deserve particular attention. Kazakh authors note that largely due to the well-coordinated work of a team of specialists (directors, editors, dubbing actors, translators), the audience is given a wonderful opportunity to watch a high-quality film product. Danish linguist and translator Henrik Gottlieb [4, p. 245] distinguishes the following four channels for conveying the original film text in audiovisual translation: 1) verbal auditory channel; 2) non-verbal auditory channel; 3) verbal visual channel; 4) non-verbal visual channel. According to the author, the viewer will pay more attention to the "picture" that he or she sees on the screen than to the screenplay. Therefore, audiovisual translation involves the transfer of both verbal and non-verbal components of the original audio material.

Introduction

The modern film industry is considered not only the most profitable segment of a national economy but also a powerful cultural and propaganda

tool that can shape the audience mind. Professional audiovisual translation is the key to reaching success in making a film or television series available for viewing by people all over the world. Since a large part of Kazakhstan's film industry is occupied by foreign films and series of various genres (Hollywood comedies, soap operas, action films, popular Korean, Turkish and Indian series), there is a need to provide a high-quality professional film translation.

Researchers have identified three main types of audiovisual translation: dubbing, subtitling and voice-over translation. When choosing a translation strategy, a translator should take into account the peculiarities of each of these types of audiovisual translation [5; 6]. The motivation for the study is explained by the fact that the problem of linguocultural adaptation of culture-bound vocabulary in film translation requires careful consideration since it can significantly contribute to improving the overall quality of audiovisual translation. When translating culture-bound units of the source text, the translator is faced with two main problems: the lack of an equivalent in the target language and the need to preserve the national identity of the original. Consequently, the translator has to overcome not only linguistic but also cultural barriers in the process of audiovisual translation. The research is aimed to identify the nature and reasons for linguocultural deviations in the Russian translation of a popular American television series "Game of Thrones".

Materials and Methods

In order to achieve the research aim, the authors applied an integrated approach to the analysis of linguocultural barriers while translating the television series "Game of Thrones" from English into Russian. The descriptive and comparative analysis methods made it possible to determine culture-bound units in the television series "Game of Thrones" as well as to explain the nature and reasons for linguocultural discrepancies found in its Russian translation by "LostFilm" and "Fox" translation studios. All the above research methods were used along with a cognitive approach to consider the concept of audiovisual translation as an element of culture.

This article is based on the works of both domestic and foreign scholars who investigated the linguocultural peculiarities of audiovisual translation: Gottlieb (1998), Venuti (2008), Diaz-Cintas and Anderman (2009), Katan (2012), Nurmysheva and Tungatova (2019), Begadilova (2014), etc. The fundamental ideas and concepts found in these resources contributed to analyzing the linguocultural barriers while translating the series "Game of Thrones" from English into Russian. The authors of the research analyzed the television series "Game of Thrones" and its translation into Russian provided by "LostFilm" and "Fox" translation studios. "Game of Thrones" was chosen

as the actual material for the study due to its widespread popularity around the world and the availability of free access to the scripts of the original series and its Russian translation performed by both professional and non-professional translation studios.

"Game of Thrones" is a popular American fantasy television series based on George Martin's novel "A Song of Ice and Fire". It is assumed to be a cult television series consisting of 8 seasons and 73 episodes. Throughout all eight seasons, the audience interest in the series continued to grow rapidly. If the seventh season of "Game of Thrones" brought together 32.8 million fans in front of the screens, then the final episode of the eighth season of the series attracted almost 43 million people. Despite the fact that the "Game of Thrones" series is oriented towards a mass audience, it includes episodes with unexpected turns of events, deaths, cruelty and numerous bed scenes.

Results and Discussion

In order to achieve an effective communicative and pragmatic impact on the target audience in the process of audiovisual translation, the translator needs to choose adequate translation methods and strategies for rendering culture-bound elements of the original film. Taking into account the norms of the target culture, the translator usually chooses between two main translation strategies: foreignization and domestication [7]. If the foreignization strategy is aimed at preserving the national peculiarities of the original, then the domestication strategy is focused on the over-adaptation of the source text to the needs of the target audience.

Linguocultural barriers may arise in the process of audiovisual translation if there are significant cultural differences between the source and target language. Furthermore, dubbing requires synchronization of the actors' articulation with the video sequence, which inevitably involves a reduction and distortion of the source text. Subtitling makes it possible to preserve the national peculiarities of the source text and does not require making significant changes in the target text. It is explained by the fact that subtitled films are oriented towards viewers who speak a foreign language and can watch films in the original language. However, due to the limited time for displaying subtitles on the screen, the translator has to convert an oral speech into a written text so that the subtitles can convey the sounding text in a reduced form. Unlike subtitling, voice-over translation does not require synchronization of the translated speech with the actors' articulation, however, a dubbed text should follow certain timing rules.

As mentioned before, the authors of the research carried out a comparative analysis of the legendary fantasy series "Game of Thrones" and its two versions of translation. Besides, basic translation methods and

strategies for rendering culture-bound vocabulary were identified in each version of Russian translation. The series is characterized by the usage of a huge amount of obscene and obsolete words, as well as realia words associated with a fantasy world. It is noteworthy that two artificial languages (Valyrian and Dothraki) were created for the series by American linguist David J. Peterson. Thus, when translating fantasy films, it is extremely difficult to deal with concepts of a fictional world and adapt them to the viewer from the real world with its own history and culture.

Having analyzed culture-bound elements of the “Game of Thrones” television series, it was possible to identify the nature and reasons for linguocultural deviations in its Russian translation by “LostFilm” and “Fox” translation studios. Let us consider the following extract from Season 1, Episode 3: Lord Snow, where after the Battle of Blackwater, Tyrion Lannister tries to figure out why his father, Tywin Lannister, wants to disinherit him (see Table 1):

Table 1. Linguocultural Deviations in Russian Translation of the “Game of Thrones” Series

Original speech fragment	
Tywin Lannister: “And I would let myself be consumed by maggots before mocking the family name and making you heir to <i>Casterly Rock</i> .” Tyrion Lannister: “It is mine by right.” [8]	
Translation by “LostFilm”	Translation by “Fox”
Тайвин Ланнистер: “И я скорее дам сожрать себя червям, чем опозорю наше имя и сделаю тебя наследником <i>Умёса Кастерли</i> .” Тирион Ланнистер: “Он мой по праву.” [9]	Тайвин Ланнистер: “И скорее меня съедят черви, чем я опозорю родовое имя, сделав тебя наследником <i>Бобрового Умёса</i> .” Тирион Ланнистер: “Он принадлежит мне по праву.” [10]

In this example, “Fox” translation studio conveys the name of the Lannisters’ ancestral stronghold “*Casterly Rock*” as “*Бобровый Умёс*” in Russian, probably confusing it with the word “castor” (бобер) [11, p. 230]. In fact, the name “*Caster*” belongs to the first owner of the castle. “LostFilm” translation studio replaces the name of the English castle “*Casterly Rock*” with its Russian equivalent “*Умёс Кастерли*”, which is considered adequate and does not distort the original.

The analysis of another speech fragment from the “Game of Thrones” television series and its translations clearly illustrates how ignorance of cultural information can lead to inadequate translation. In Season 2, Episode 3: What Is Dead May Never Die, Tyrion and Bronn break into Pycelle’s chambers, drag him out of bed with a naked serving girl, and make him confess his betrayal (see Table 2):

Table 2. Linguocultural Deviations in Russian Translation of the “Game of Thrones” Series

Original speech fragment	
Grand Maester Pycelle: “No, please, please.” Tyrion Lannister: “You disappoint me, <i>Grand Maester</i> .” [8]	
Translation by “LostFilm”	Translation by “Fox”
Великий Мейстер Пицель: “Нет, нет! Прошу!” Тирион Ланнистер: “Вы разочаровали меня, <i>Великий Мейстер</i> .” [9]	Великий Мейстер Пицель: “Нет, пожалуйста, умоляю.” Тирион Ланнистер: “Вы разочаровали меня, <i>Маэстро</i> .” [10]

First of all, it should be noted that in J. Martin’s fictional world, the Maesters (also known as the Order of Maesters) are scholars, healers, advisers and other educated people of the Seven Kingdoms. As we can see, there is a rough mistake made in the second version of translation by “Fox: the English noun “*Maester*” is transformed into the Russian word “*Маэстро*”. In fact, the Russian word “*маэстро*” (*maestro*) refers to the honorary title of outstanding artists and chess masters. “LostFilm” studio has managed to bridge the cultural barrier by applying a foreignization strategy: the original title “*Maester*” is conveyed as “*Мейстер*” in Russian. This translation strategy is considered adequate since it does not distort the author’s intention.

Let us further consider the peculiarities of translating proper names. Having analyzed another extract from Season 1, Episode 4: Cripples, Bastards, and Broken Things, where Jon Snow and a young recruit of the Night’s Watch, Samwell Tarly, meet for the first time during their duty at Castle Black, we can observe that the choice of an inappropriate translation strategy leads to a distortion of the characters’ names (see Table 3):

Table 3. Linguocultural Deviations in Russian Translation of the “Game of Thrones” Series

Original speech fragment	
Jon Snow: “What’s my name?” Samwell Tarly: “ <i>Jon Snow</i> ?” Jon Snow: “And why is my surname <i>Snow</i> ?” Samwell Tarly: “Because... You’re a <i>bastard</i> from the north.” [8]	
Translation by “LostFilm”	Translation by “Fox”
Джон Сноу: “Как меня зовут?” Сэмвелл Тарли: “ <i>Джон Сноу</i> ?” Джон Сноу: “А почему моя фамилия – <i>Сноу</i> ?” Сэмвелл Тарли: “Как у всех ... <i>бастардов</i> на Севере.” [9]	Джон Сноу: “Как меня зовут?” Сэмвелл Тарли: “ <i>Джон Снег</i> ?” Джон Сноу: “А почему меня зовут <i>Снегом</i> ?” Сэмвелл Тарли: “Потому что ... Ты <i>бастард</i> с Севера.” [10]

According to the plot of the “Game of Thrones” series, Jon Snow is depicted as an honorable character who always cares about people. He is also known as the bastard son of Lord Eddard Stark. In the world of “Game of Thrones, the illegitimate children or bastards have no legal rights to inherit anything from their parents, and even bear their last names. Depending on which part of the Seven Kingdoms they were born in, bastards receive one of the standard last names – Snow or Sand. These last names reflect the natural features of the region. For example, the illegitimate children born in the cold North are given the “Snow” last name, while bastards in the hot Dorne are called “Sand”. In the first variant of translation by “LostFilm” studio, the last name of the main character “*Jon Snow*” is rendered in Russian by using the translation transcription “*Джон Сноу*”. This way of translating proper names from English into Russian is considered adequate and sounds quite harmonious. In the second variant of translation by “Fox” studio, the English last name is conveyed in Russian by using calquing “*Jon Snow*” – “*Джон Снег*”, which is considered inappropriate and sounds odd to our ear since “fantasy” atmosphere is lost here.

Finally, let us examine another speech fragment from the “Game of Thrones” television series and its translations. In one of the scenes from Season 1, Episode 1: Winter Is Coming, Tyrion Lannister meets Jon Snow for the first time during the king’s arrival feast at Winterfell and advises him to ignore people who want to offend him because of his origin. The analysis of this example shows that the choice of an inappropriate translation technique may cause linguocultural deviations (see Table 4):

Table 4. Linguocultural Deviations in Russian Translation of the “Game of Thrones” Series

Original speech fragment	
Jon Snow: “Lord Eddard Stark is my father.” Tyrion Lannister: “And Lady Stark is not your mother. Making you a <i>bastard</i> . Let me give you some advice, <i>bastard</i> . Never forget what you are. The rest of the world will not. Wear it like armor. Then it can never be used to hurt you.” [8]	
Translation by “LostFilm”	Translation by “Fox”
Джон Сноу: “Лорд Эддард Старк – мой отец.” Тирион Ланнистер: “Но леди Старк тебе не мать, и значит, ты – <i>бастард</i> . Позволь мне дать тебе совет, <i>бастард</i> : никогда не забывай, кто ты. Ведь другие не забудут. Носи это как броню, и тогда они не смогут тебя ранить.” [9]	Джон Сноу: “Лорд Эддард Старк – мой отец.” Тирион Ланнистер: “Но леди Старк – не твоя мать, значит, ты <i>ублюдок</i> . Позволь дать тебе совет, <i>ублюдок</i> : никогда не забывай об этом. Потому что остальные не забудут. Используй это как броню, и никто не сможет причинить тебе боль.” [10]

As mentioned before, Jon Snow is the bastard of Lord Eddard Stark. However, despite the fact that he truly loved his stepbrothers and sisters and was always ready to protect them, the bare mention of the word "bastard" made him feel sad. The fact is that in the Middle Ages the illegitimate children of noblemen were called bastards, but in modern English speech this word is used as an offensive term ("creep – сволочь", "geek – ублюдок", "black sheep – выродок") [12, p. 109]. "LostFilm" studio replaces the English word "*bastard*" with its Russian equivalent "*бастард*", which makes the translation adequate and sounds quite harmonious for the target audience. "Fox" studio transforms the English word "*bastard*" into the Russian word "*ублюдок*", which sounds quite rude. In fact, Tyrion Lannister never called Jon Snow a creep or geek, but on the contrary, he sympathized with him and advised him not to pay attention to the rumors about his origin. After all, being a dwarf, Tyrion Lannister had to stand humiliation and trolling caused not only by strange people but also by his close relatives. In his opinion, "all dwarfs are bastards in the eyes of their fathers" [8].

According to the survey results, millions of Russian viewers consider the translation of the "Game of Thrones" television series made by "Lostfilm" studio as the best one. In their opinion, "Lostfilm" translation studio managed to create a high-quality translation using sufficient censorship, which allows both adults and children to watch the series.

Conclusion

Having analyzed the linguocultural aspects of translating the television series "Game of Thrones" from English into Russian, we came to the conclusion that significant differences between the English-speaking and Russian-speaking linguocultural communities are likely to cause translation errors and misunderstanding of the original film by the target audience.

The reasons for linguocultural deviations in the Russian translation of the television series "Game of Thrones" are as follows:

1. misinterpretation or ignorance of cultural elements of the original;
2. insufficient linguocultural adaptation of the source text or its over-adaptation;
3. inadequate methods of translating culture-bound elements of the original film.

Thus, the successful overcoming of linguocultural barriers in the process of audiovisual translation requires the translator to apply adequate translation methods and strategies for conveying the national identity of the film.

It should be pointed out that the identification of the nature and reasons for linguocultural deviations in the translation of foreign film products can

significantly contribute to improving the overall quality of audiovisual translation. Consequently, attempts to translate the same film by different translation studios lead to the emergence of unique film works due to the use of different audiovisual translation techniques that meet the requirements of translation quality and contribute to the full-fledged perception of the original film by the target audience.

It is important to note that largely due to the well-coordinated work of a team of specialists such as directors, editors, dubbing actors, translators, the audience is given a wonderful opportunity to watch a high-quality film product.

In our investigation, we have proved that the film translator, whose main task is to provide the translation of a film script, does not take part in the process of synchronizing the text with audio and video sequence. That's why the degree of adequacy may decrease even if the translator provides a high-quality translation. However, we should not forget that the translator takes little part in the process of audiovisual translation. Therefore, despite the low degree of equivalence to the original, a film or TV series shall have recreational and special effects to attract the viewers' attention.

REFERENCES

- [1] Lubinaite M., Ashim A. Trudnosti perevoda: V chem problema dublyazha filmov na kazahskij yazyk? (Difficulties in translation: What is the problem of dubbing films into Kazakh?) Retrieved from: URL: <https://elorda.info/novosti-stolicy/7191-cd0354cb-1144-4de9-a3c8-7fa08937c4ae-15979/>. Date of application 24.05.2021. [In Rus.]
- [2] Begadilova K. Kinomatindi audaru erekshelikteri (Features of translating a film text) // L.N. Gumilev atyndagy Euraziya ulttuk universitetinin habarshysy. Filologiya seriyasy. 2014. №3 (100). B. 299. [In Kaz.]
- [3] Nurmysheva Sh.A., Tungatova G.Zh. Diskurstyn kino tilindegi korinisi men kinoaudarmadagy manyzy (Expression of discourse in film language and its significance in film translation) // Abylaj han atyndagy KazKHK zhane ATU habarshysy. Filologiya gylymdary seriyasy. 2019. №1 (52). B. 106–113. [In Kaz.]
- [4] Gottlieb H. Subtitling // Routledge Encyclopedia of Translation Studies. London: Routledge, 1998. P. 244–248.
- [5] Diaz-Cintas J., Anderman G. Audiovisual Translation: Language Transfer on Screen. London: Palgrave Macmillan, 2009. 256 p.
- [6] Katan D. Translating cultures: An introduction for translators, interpreters and mediators. London: Routledge, 2014. 392 p.
- [7] Venuti L. The translator's invisibility: A history of translation. London, UK: Routledge, 2018. 344 p.

[8] "Game of Thrones" television series. Retrieved from: URL: <https://www.hbo.com/game-of-thrones>. Date of application 17.08.2022.

[9] "Game of Thrones" television series. Voiced by "LostFilm". Retrieved from: URL: <https://all-episodes.org/thegameofthronesj>. Date of application 20.07.2022.

[10] "Game of Thrones" television series. Voiced by "Fox". Retrieved from: URL: <https://www.kinopoisk.ru/series/464963/>. Date of application 20.07.2022.

[11] Mueller V.K. English-Russian and Russian-English Dictionary. Moscow: Eksmo, 2019. 1120 p.

[12] Summers D. Longman dictionary of contemporary English. Harlow: Pearson Longman, 2006. 1968 p.

**АУДИОВИЗУАЛДЫ АУДАРМАДАҒЫ
ЛИНГВОМӘДЕНИ КЕДЕРГІЛЕР
(«ТАҚТАР ТАЛАСЫ» ТЕЛЕХИКАЯСЫ НЕГІЗІНДЕ)**

*Тухтарова А.С.¹

*¹Докторант, Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті,
Ақтөбе, Қазақстан,
e-mail: akmaral.1990@mail.ru

Аңдатпа. Мақала аудиовизуалды аударманың негізгі түрлерін және аудиовизуалды материалдарды ағылшын тілінен орыс тіліне аудару кезінде туындайтын лингвомәдени кедергілерді зерттеуге арналған. Зерттеу мақсаты – танымал америкалық «Тақтар таласы» атты телехикаяны ағылшын тілінен орыс тіліне аудару барысындағы лингвомәдени ауытқудың сипаты мен себептерін анықтау.

Зерттеу мақсатына жету үшін аудиовизуалды материалдарды ағылшын тілінен орыс тіліне аудару кезінде туындайтын лингвомәдени кедергілерді талдауда кешенді тәсіл қолданылған. Зерттеу барысында аталмыш телехикаяда кездесетін ұлттық-мәдени бірліктерді анықтау үшін сипаттамалық әдіс қолданылған. «Тақтар таласы» телехикаясы және оның «LostFilm» және «Fox» атты аударма студиялары орыс тіліне жасаған аудармасына салыстырмалы талдау жүргізіп, лингвомәдени айырмашылықтардың табиғаты мен себептері анықталған. Жоғарыда аталған зерттеу әдістерімен қатар қазіргі мәдениеттің бір бөлігі ретінде аудиовизуалды аударма тұжырымдамасын зерттеу үшін когнитивті тәсіл қолданылған.

Зерттеудің практикалық маңыздылығы: «Тақтар таласы» атты телехикаяны ағылшын тілінен орыс тіліне аудару барысындағы

лингвомәдени ауытқудың сипаты мен себептерін анықтай отырып, аудиовизуалды аударманың жалпы сапасын жақсартуға айтарлықтай әсер етуі мүмкін.

Әртүрлі елдердегі шетелдік фильмдерді аудару дәстүрлерін салыстыра отырып, авторлар аудиовизуалды аударманың негізгі әдістері дубляж, субтитрлеу және кадр сыртынан түсінік беру екенін анықтай алды. Көптеген Еуропа елдерінде, соның ішінде Қазақстанда, аудиовизуалды аударманың ең қолайлы түрі дубляж болып табылады, алайда оның қымбаттығы мен күрделілігіне байланысты оны тек ірі кәсіби аударма студиялары ғана орындай алады, ал әуесқой студиялар көбінесе кадр сыртынан түсінік беру немесе субтитр арқылы аударуды жүзеге асырады.

Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, аудиовизуалды аударма барысында лингвомәдени кедергілерді сәтті еңсеру аудармашыдан оңтайлы аударма стратегиясын және түпнұсқа фильмнің ұлттық-мәдени бірліктерін аударудың қолайлы әдісін таңдауды талап етеді.

Тірек сөздер: аудиовизуалды аударма, дубляж, субтитрлеу, кадр сыртынан түсінік беру, лингвомәдени кедергі, ұлттық-мәдени бірлік, лингвомәдени бейімделу, фэнтези жанры

ЛИНГВОКУЛЬТУРНЫЕ БАРЬЕРЫ В АУДИОВИЗУАЛЬНОМ ПЕРЕВОДЕ (НА ПРИМЕРЕ СЕРИАЛА «ИГРА ПРЕСТОЛОВ»)

*Тухтарова А.С.¹

*¹Докторант, Актюбинский региональный университет
им. К. Жубанова, Ақтобе, Казахстан,
e-mail: akmaral.1990@mail.ru

Аннотация. В данной статье рассматриваются основные виды аудиовизуального перевода и лингвокультурные барьеры, возникающие при переводе аудиовизуальных материалов с английского языка на русский. Цель исследования заключается в выявлении характера и причин лингвокультурных отклонений в русском переводе популярного американского сериала «Игра Престолов».

Для достижения цели исследования был применен комплексный подход к анализу лингвокультурных барьеров при переводе аудиовизуальных материалов с английского языка на русский. С помощью описательного метода удалось определить культурно-обусловленные единицы исходной киноленты. Сравнительный анализ сериала «Игра Престолов» и его перевода на русский, выполненный двумя студиями перевода – “LostFilm” и “Fox”, позволил выявить характер и причины

лингвокультурных расхождений. Наряду с вышеперечисленными методами исследования был применен когнитивный подход к изучению концепции аудиовизуального перевода как элемента культуры.

Практическая значимость исследования заключается в том, что выявление характера и причин лингвокультурных отклонений в русском переводе сериала «Игра Престолов» может оказать существенное влияние на улучшение общего качества аудиовизуального перевода.

Сравнив традиции перевода зарубежных фильмов в разных странах, авторам удалось установить, что основными техниками аудиовизуального перевода являются дублирование, субтитрование и закадровый перевод. Во многих европейских странах, а также и в Казахстане, наиболее предпочтительным видом аудиовизуального перевода является дубляж, однако, в силу его дороговизны и относительной сложности, его могут позволить себе только крупные профессиональные студии перевода, в то время как любительские студии могут осуществить закадровый перевод или перевод с использованием субтитров.

Результаты исследований показывают, что успешное преодоление лингвокультурных барьеров в процессе аудиовизуального перевода предполагает выбор переводчиком оптимальной переводческой стратегии и подходящего способа перевода культурно-обусловленных единиц исходной киноленты.

Ключевые слова: аудиовизуальный перевод, дублирование, субтитрование, закадровый перевод, лингвокультурный барьер, культурно-обусловленная единица, лингвокультурная адаптация, жанр фэнтези.

Статья поступила 02.11.2022

3 Бөлім.
ШЕТ ТІЛДЕРДІ ОҚЫТУДЫҢ
ҒЫЛЫМИ-ПЕДАГОГИКАЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ
Раздел 3.
НАУЧНО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ВОПРОСЫ ОБУЧЕНИЯ
ИНОСТРАННЫМ ЯЗЫКАМ
Part 3.
SCIENTIFIC AND PEDAGOGICAL ISSUES OF
FOREIGN LANGUAGE TEACHING

УДК 81.4

МРНТИ 14.35.09

<https://doi.org/10.48371/PHILS.2023.58.29.018>

ОСВОЕНИЕ РУССКИХ ПРЕДЛОЖНО-ПАДЕЖНЫХ
КОНСТРУКЦИЙ СО ЗНАЧЕНИЕМ МЕСТА СКВОЗЬ ПРИЗМУ
КИТАЙСКОГО ЯЗЫКОВОГО СОЗНАНИЯ

***Гао Яньжун¹, Касымова Р.Т.²**

***¹докторант, Казахский национальный университет имени аль-Фараби,**
Алматы, Казахстан; лектор, Чжэцзянский университет иностранных
языков Юесю, Шаосин, Китай,

e-mail:gaoyanrong@yandex.ru, <https://orcid.org/0000-0001-5723-3348>,

²д.п.н., профессор, Казахский национальный университет

имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан,

e-mail:rashida-kas@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-3118-3327>

Аннотация. Статья посвящена проблеме усвоения китайскими студентами русских предложно-падежных конструкций со значением места (далее – ППКЗМ) сквозь призму китайского языкового сознания.

Цель статьи – определить уровень сформированности грамматических умений употребления пространственных конструкций. Материалом практического исследования послужил эксперимент в формате тестовых заданий по грамматике на основе 9 ППКЗМ. Автором проведен анализ речевых ошибок, установлены их причины и предложены пути решения некоторых проблем в усвоении студентами ППКЗМ.

Научно-практическая значимость статьи обусловлена тем, что анализ этнолингвистических различий ППКЗМ в русском и китайском

языковом сознании помогает выявить не только уникальные способы понимания мира носителями разных культур, но и затруднения в их употреблении и причины появления ошибок.

В процессе исследования использованы методы описательного, сопоставительного, экспериментального анализа и приемы статистической (количественная и качественная) обработки экспериментальных данных.

В результате сопоставительного анализа установлено, что изучение таких русских ППКЗМ сквозь призму китайского языкового сознания является одной из актуальных тем в современной лингвистике. Кроме того, определены сходства и различия языковых средств выражения категории пространства. Результаты исследования могут быть использованы в качестве материала для контрастивного сопоставления, для решения круга задач при обучении русскому языку как иностранному в китайской аудитории и подготовке к тестированию по русскому языку как иностранному (ТРКИ).

Практическое значение итогов работы определяется возможностью использования научных результатов в преподавании дисциплины «Русский язык», а также в практике обучения китайских студентов русскому языку.

В дальнейшем автором планируется подробно проанализировать определенные локативные конструкции с более низкой частотой правильных ответов в эксперименте и образ-схемы предложно-падежных конструкций со значением места (ППКЗМ) в двух языках. Исследования в области анализа средств выражения пространственных отношений в сопоставляемых языках имеют научно-практическую ценность не только в лингвистике, информатике, компьютерном переводе, но и в практике преподавания русского языка иностранным студентам.

Ключевые слова: предложно-падежные конструкции, языковое сознание, локатив, образ-схема, речевая ошибка, русский язык, китайский язык, эксперимент

Основные положения

Восприятие пространства занимает важное место в формировании языкового сознания каждого человека, так как пространство, как утверждают философы, представляет собой формы бытия субстанций, явлений или событий, отражает способы их сосуществования. В картине мира, присущей любому языку, категория пространственных отношений является основополагающей. В силу структурной сложности этого концепта человеческое сознание может постичь её не

сразу, интерпретация понятия пространственных отношений связана с переосмыслением конкретных, материальных реалий и отношений, о чём свидетельствует этимология многих лексем, обозначающих пространство и пространственные отношения. В языковом представлении сложно смешиваются различные типы ППКЗМ.

Следует отметить растущий интерес современной лингвистики к грамматике конструкций. И предложенная Ч. Филлмором концепция универсального лингвистического инструмента может быть использована не только в типологии, но и при обучении русскому языку как иностранному.

Введение

Под влиянием антропоцентрической парадигмы лингвистических исследований в XXI веке уделяется больше внимания взаимоотношениям между языком и культурой, языком и мышлением, языком и сознанием.

Термин «языковое сознание» был впервые предложен немецким лингвистом В. фон Гумбольдтом [1]. Языковое сознание как объект анализа рассматривается следующими учёными: Ю. Н. Карауловым, В. В. Красных, А. А. Залевской, П. Я. Гальпериным, Е. Ф. Тарасовым, Ю. А. Сорокиным, Н. В. Уфимцевой, Г. В. Ейгер, И. А. Зимней, Т. Н. Ушаковой, И. А. Стерниным. Данные ученые использовали различные научные подходы. Исследования китайскими русистами (Чжао Цюе, Лю Хун, Сунь Юйхуа, Пэн Вэньчао, Чжао Айгуо, Чжоу Вэньцзи, Гао Хуэйминь и др.) этой проблемы в основном сосредоточены на следующих аспектах: ментальном лексиконе, ядре языкового сознания, особенностях национальной культуры в языковом сознании и др.

Многие учёные приводят разные определения термина «языковое сознание». Так, Б. Н. Головин рассматривает языковое сознание как «систему взглядов, убеждений и миропонимание» [2, с. 15] и считает, что «язык выступает в качестве средства общения по отношению к людям, к говорящему на нем коллективу» [2, с. 14] и «язык назван практическим, действительным сознанием» [2, с. 14]. Е. Ф. Тарасов определяет языковое сознание как «совокупность образов сознания, формируемых и овнешняемых при помощи языковых средств – слов, свободных и устойчивых словосочетаний, предложений, текстов и ассоциативных полей» [3, с. 24]. Главным в дихотомии «сознание и язык» является сознание.

Языковое сознание отражает пересекающиеся и пронизывающие отношения между внутренним миром, сознанием, концептом и мыслями людей и формой внешнего выражения языка, являясь инструментом для

анализа культурных характеристик различных национальностей [4].

Сравнительное исследование языкового сознания разных культурных сообществ позволяет понять, как каждый народ воспринимает мир и относится к нему. По мнению Н. В. Уфимцевой, «языковое сознание как объект анализа позволяет уточнить представления об образах сознания, ассоциированных с телами языковых знаков и обычно называемых в лингвистике лексическими значениями, расширить наши знания о динамике развития значений слов и онтогенезе, сформировать более адекватное понимание процесса языкового общения» [5, с. 4]. Языковое сознание отражает процесс кристаллизации национального понимания и отражения мира, относится к фиксированным, регулярным и сжатым мыслям в языковой конструкции или к способу мышления и выражения языка, который демонстрирует объективный и субъективный миры.

Анализ этнолингвистических различий ППКЗМ в русском и китайском языковом сознании помогает выявить уникальные способы понимания мира носителями разных культур, затруднения в их употреблении и причины появления ошибок.

Эксперимент в исследованиях методического характера позволяет проверить теоретически обоснованные методические положения, служит инструментом изменения, улучшения технологии обучения, подводит к выработке методических рекомендаций. В проведенном нами констатирующем эксперименте приняли участие 400 студентов вторых и третьих курсов, обучающихся по специальности «Русский язык и литература» на факультете русского языка в следующих китайских вузах: Чжэцзянском институте иностранных языков Юесю, Чжэцзянском институте иностранных языков, Чжэцзянском профессиональном институте туризма, Педагогическом институте Хучжоу, Уханском университете.

Программа экспериментальной работы учитывала не только количество испытуемых (далее – ИИ) и уровень РЯ, но и позволила избежать вмешательства других факторов в эксперимент, обеспечивая в определенной степени его надежность и валидность.

По уровням владения РЯ ИИ были разделены на три группы: ИИ, которые не сдавали тестирование на четвертый уровень (далее – ТРЯ-4); ИИ, которым не удалось сдать ТРЯ-4, и ИИ, которые сдали ТРЯ-4. (Рисунок 1).

Рисунок 1 – Количество ИИ по уровням владения русским языком

Источники материалов эксперимента

В содержание [6, с. 44] входят такие предлоги, как:

- 1) предлоги с Р. п.: *без, для, до, из, из-за, кроме, мимо, около, от, после, против, с, среди, у.*
- 2) предлоги с Д. п.: *к, по, благодаря.*
- 3) предлоги с В. п.: *в, на, за, через, про.*
- 4) предлоги с Тв. п.: *за, между, над, перед, под, с.*
- 5) предлоги с Пр. п.: *в, на, о, при.*

В работе Ши Тицяна [7, с. 40] дана классификация предлогов и перечислены часто используемые предлоги в соответствии с их значениями и уровнями, включая 10 пространственных предлогов со значением места: *в, на, у, около, рядом, перед, за, над, под, по.*

В качестве предмета эксперимента нами выбраны в учебных целях 9 частотных ППКЗМ (*в, на + Пр. п.; у, около + Р. п.; перед, за, над, под + Тв. п.; по + Д. п.*) [см. 6 и 7].

Таким образом, экспериментальные материалы представляют собой анкету, состоящую из двух частей: первая часть содержит базовую информацию (фамилия, пол, курс, уровень владения русским языком и т.д.), вторая – исследование уровня владения учащимися локативными предложными конструкциями, тестовые задания по грамматике на основе 9 ППКЗМ с множественным выбором ответов для выявления уровня владения учащимися ППКЗМ и обеспечения достоверности данных.

Описание материалов эксперимента и методов

Методы исследования вытекают из общих методологических принципов. К ним относятся метод лингвистического описания, сопоставительный анализ, статистический метод (количественной и

качественной) обработки данных. Эксперимент проводился в аудиториях, испытуемым были даны разъяснения требования к выполнению заданий. Из 400 анкет было возвращено 392 действительных анкет с эффективным показателем 98%.

Результаты и обсуждение эксперимента

Испытуемым были предложены тестовые задания по грамматике, имеющие целью контроль сформированности умений обозначать пространственные параметры действия / события; координаты перемещения. Ниже приводим образцы срезовых заданий, по которым проводился анализ результатов констатирующего эксперимента.

Задание 1. Прочитайте предложение и предлагаемые варианты ответа для заполнения пропусков в предложении. Выберите правильный вариант. Букву выбранного варианта (А, В, С, D) напишите в контрольном листе.

1) Мой университет находится _____ города.

А. в центре

В. в центр

С. на центре

D. на центр

2) Мяч лежит _____ столом.

А. над

В. за

С. перед

D. под

3) _____ столом висит лампа.

А. над

В. за

С. перед

D. под

4) Отец работает _____.

А. в сад

В. в саду

С. на сад

D. на саду

5) Самолёт летает _____ городом.

А. над

В. за

С. перед

D. под

Срезовые задания №№ 2, 3 и 5 направлены на проверку умения использовать локативные конструкции с предлогами «над» и «под». Русские ППК «над + Тв. п.» и «под + Тв. п.» соответствуют китайским «Zai + суц. + shàngfāng» и «Zai + суц. + xiàfāng». Отметим, что между двумя предметами, поверхности которых не соприкасаются, есть определенное пространство, поэтому у китайских студентов сформирован образ-схема ППК «над + Тв. п.» и «под + Тв. п.». Конструирование природы изображений в основном исходит из жизненного опыта, поэтому образ-схема отличается пространственностью [8]. Так как образ-схемы являются базовыми ментальными структурами, то, по мнению И. Сюй, первое испытание человечества – это пространственный опыт, самая основная образ-схема человечества – это пространственная схема, а самая основная концепция – это концепция пространства [8]. Китайские студенты понимают значение абстрактных конструкций «над + Тв. п.» и «под + Тв. п.», в основе которых лежит бинарная оппозиция «верх-низ», и они умеют их строить, что свидетельствует об относительном сходстве образ-схем «над + Тв. п.» и «под + Тв. п.» в русском и китайском языковом сознании.

Результаты эксперимента показывают, что при выполнении следующих тестовых заданий было допущено наибольшее количество ошибок и в процентном выражении составляет менее 50%: №№ 6 (153, 39.03%), 7 (162, 41.33%), 8 (165, 42.09%), 9 (182, 46.43%) и 10 (183, 46.68%):

6) – Где здесь спортзал?

– Недалеко, _____ рекой.

A. над

B. за

C. перед

D. под

7) Брат сидит _____.

A. около меня

B. у меня

C. со мной

D. ко мне

8) Мы будем ждать вас _____ в Большой театр.

A. перед входом

B. за входом

C. у входа

D. над входом

9) Я забыл вещи _____ поезде.

A. на

B. в

C. над

D. под

10) _____ окнами теперь весна, приятный ветер.

A. над

B. за

C. перед

D. под

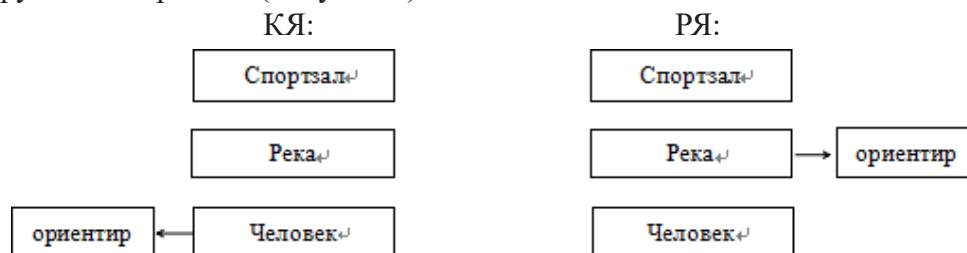
Анализ приведенных ответов показывает, что студенты затрудняются в понимании различий в употреблении следующих пар образ-схем: «за + Тв. п.» и «перед + Тв. п.», «около + Р. п.» и «у + Р. п.», «в + Пр. п.» и «на + Пр. п.», которые соответствуют китайским ППК «Zài + суц. + *hou*», «Zài + суц. + *qián*», «Zài + суц. + *páng*», «Zài + суц. + *páng*», «Zài + суц. + *lǐ*» и «Zài + суц. + *shàng*».

Люди ставят “эго” в центр вселенной, и “эго” является точкой отсчета для формирования таких понятий, как “вверх и вниз”, “спереди и сзади”, “центр и край” и т.д. [9]. В восприятии и опыте «эго» и «пространство» являются основными концепциями сознания и отправной точкой мышления и сознания, поэтому так важно изучение локативов в рамках антропоцентрического подхода к анализу языка.

В обыденном языковом сознании из-за отсутствия достаточной способности правильно объяснять различные явления и вещи люди часто инстинктивно видят “себя” в качестве когнитивных ориентиров и переносят свои собственные характеристики на аналогичные явления и вещи. В основе тропеических механизмов лежит и антропометрический принцип, согласно которому “человек – мера всех вещей”. Этот принцип проявляется в создании эталонов, или стереотипов, которые служат своего рода ориентирами в количественном или качественном восприятии действительности [10]. В этом случае русские и китайцы понимают такие ППКЗМ на основе определенной части своего тела или вещей, тесно связанных с человеком (с действием человека, искусственными предметами, окружающей средой и др.), как «за + Тв. п.» / «Zài + суц. + *hou*», «перед + Тв. п.» / «Zài + суц. + *qián*», «в + Пр. п.» / «Zài + суц. + *lǐ*», «на + Пр. п.» / «Zài + суц. + *shàng*».

Тестовые задания № 6-10 касаются семантических различий предлогов в таких ППК, как «за + Тв. п.» и «перед + Тв. п.». Русской конструкции «за + Тв. п.» соответствует конструкция «Zài + суц. + *hou*» в китайском языке (далее – КЯ), так как пространственное

значение «*hou*» определяется в словаре как позади человека или вещей (местоположение сзади) [11]. В этом случае система координат относительна и принадлежит горизонтальному пространству. В русском и китайском сознании ориентиры для конструирования ППК разные. Китайцы часто рассматривают “самого человека” как ориентир, а русские – предмет (Рисунок 2).

Спортзал находится *перед* рекой. Спортзал находится *за* рекой.

Рисунок 2 – Сопоставление ППК «за + Тв. п.» и «перед + Тв. п.»
в русском и китайском сознании

В процессе исследования мы выяснили, что причина большого количества допущенных ошибок при выполнении теста № 9 заключается в том, что иногда наблюдается семантическое неравенство русских и китайских ППКЗМ. Почти все ИИ знают, что русской конструкции «в + Пр. п.» соответствует китайская «*zai* + суц. + *li*», а ППК «на + Пр. п.» – «*zai* + суц. + *shàng*». Так как предложение «Я забыл вещи в поезде» переводится на КЯ так: «*Wo ba dongxi wang zai huoche shàng*», то выбор многими студентами конструкции «на поезде» свидетельствует о влиянии родного языка на изучаемый русский.

При выполнении тестового задания № 7 ИИ испытывали затруднения в употреблении таких ППК, как «около + Р. п.» и «у + Р. п.». Хотя эти две русские ППК соответствуют конструкции «*zai* + суц. + *ráng*» в КЯ, но все же существуют и определенные различия между ними: для указания местоположения ППК «около + Р. п.» предлог *около* можно использовать с существительными, которые обозначают лица или предметы, а последняя ППК «у + Р. п.» используется только с существительными, которые обозначают вещи, а не людей. И студентам еще трудно разобраться в особенностях сочетаемости слов.

При выполнении теста № 8 большинство ИИ делает неправильный выбор предлога в конструкции «перед + Тв. п.», потому что в русском и китайском языковом сознании разные пространственные измерения. Пространственное измерение является результатом комбинированного воздействия мышления и внешних чувств, где мысль и чувство должны объединиться в одно целое. Основанием для условного деления частных

локативных отношений на три группы, согласно мнению ученых, является положение одной субстанции в отношении другой, когда можно выделить такие позиции при представленности локализации:

- 1) в виде точки: а) «внутри» — «вне»; б) «спереди» — «сзади»; в) «сверху» — «снизу»; г) «возле» — «в отдалении»;
- 2) в виде линии: *сквозь, через, по поверхности, вдоль, мимо* и т.п.;
- 3) в виде окружности: *вокруг, через* и т.п. [12].

Но часто существует неоднозначное соответствие между предложениями со значением места и пространственными измерениями, например: *ходить по кабинету (окружность / сфера) и гулять по улице (линия / плоскость)*. При этом для носителей КЯ форма выражения трехмерного пространства (длина, ширина, высота) не является строгой [13], для них большую значимость имеет местоположение объекта в определенном пространственном диапазоне.

Пространственная система КЯ может быть разделена на три части: внутреннюю форму (фанвэйцы «*nei*», «*li*» и т.п.); верхнюю форму (фанвэйцы «*shang*», «*xia*» и т.п.); внешнюю форму (фанвэйцы «*wai*», «*rang*», «*qian*» «*hou*» «*zuo*» «*you*» и т.п.) [14].

В проведенном эксперименте нами было использовано программное обеспечение обработки данных SPSS для ввода и анализа данных. Ниже представлено количество правильных ответов, частота и процент ППКЗМ ИИ (см. таблицу 1).

Таблица 1 – Количество правильных ответов, частота и процент ППКЗМ ИИ

№	ППКЗМ	Количество правильных ответов	Частота	Переменный процент	Взвешенный процент
1	в + Пр. п.	1341	68.42%	68.42%	68.42%
2	на + Пр. п.	1393	71.07%	71.07%	63.50%
3	у + Р. п.	1183	60.36%	60.36%	78.49%
4	около + Р. п.	1142	58.27%	58.27%	80.62%
5	перед + Тв. п.	1326	67.65%	67.65%	71.59%
6	за + Тв. п.	1035	52.81%	52.81%	82.56%
7	над + Тв. п.	1543	78.72%	78.72%	52.44%
8	под + Тв. п.	1601	81.68%	81.68%	50.73%
9	по + Д. п.	1288	65.71%	65.71%	72.96%

В основном, данные таблицы 1 показывают, что студенты лучше всего справились с употреблением локативной конструкции с предложом «*под + Тв. п.*». Анализ данных констатирующего эксперимента позволяет

прийти к выводу о том, что методически оправданной будет следующая последовательность изучения русских ППКЗМ: под + Тв. п. > над + Тв. п. > в + Пр. п. > на + Пр. п. > перед + Тв. п. > по + Д. п. > у + Р. п. > около + Р. п. > за + Тв. п. Приводится количество и частота правильных ответов на каждое тестовое задание. Результаты показывают количество правильных ответов в одной и той же локативной конструкции с предлогом при выполнении тестов №№ 1 (392, 100%), 2 (384, 97.96%), 3 (376, 95.92%), 4 (355, 90.56%), 5 (355, 90.56%), которое в процентном соотношении варьируется от 90% до 100%.

При выполнении этого срезового задания ИИ были распределены по трем группам. Ниже представлены результаты эксперимента (см. таблицу 2).

Таблица 2 – Количество правильных ответов и их частота по группам ИИ

№	ППКЗМ	ИИ, которые не сдавали ТРЯ-4 (общее количество тестовых заданий - 940)		ИИ, которым не удалось сдать ТРЯ-4 (общее количество тестовых заданий - 254)		ИИ, которые сдали ТРЯ-4 (общее количество тестовых заданий - 800)	
		Правильное количество	Частота	Правильное количество	Частота	Правильное количество	Частота
1	в + Пр. п.	591	62.87%	132	51.97%	663	82.86%
2	на + Пр. п.	548	58.30%	128	50.40%	717	89.62%
3	у + Р. п.	535	56.91%	131	51.57%	517	64.63%
4	около + Р. п.	523	55.64%	133	52.36%	486	60.75%
5	перед + Тв. п.	585	62.23%	112	44.09%	629	78.63%
6	за + Тв. п.	493	52.45%	130	51.18%	412	51.50%
7	над + Тв. п.	669	71.17%	168	66.14%	716	88.25%
8	под + Тв. п.	725	77.13%	176	69.29%	700	87.50%
9	по + Д. п.	546	58.09%	127	50.00%	615	76.88%

Анализ данных таблицы 2 позволяет сделать следующие выводы:
у тех ИИ, которые сдали ТРЯ-4, процент правильных ответов выше, чем у ИИ из первой и второй групп, потому что большинство ИИ, сдавших ТРЯ-4, уже прошли специальную подготовку по русской грамматике.

Степень усвоения ППКЗМ группами также различается. Ниже

представлены данные таблицы 2, отражающие ранжирование тестовых заданий по уровням трудности выполнения:

- 1-ая группа: *под + Тв. п.* > *над + Тв. п.* > *в + Пр. п.* > *перед + Тв. п.* > *на + Пр. п.* > *по + Д. п.* > *у + Р. п.* > *около + Р. п.* > *за + Тв. п.*;
- 2-ая группа: *под + Тв. п.* > *над + Тв. п.* > *около + Р. п.* > *в + Пр. п.* > *у + Р. п.* > *за + Тв. п.* > *на + Пр. п.* > *по + Д. п.* > *перед + Тв. п.*;
- 3-ья: *на + Пр. п.* > *над + Тв. п.* > *под + Тв. п.* > *перед + Тв. п.* > *по + Д. п.* > *в + Пр. п.* > *у + Р. п.* > *около + Р. п.* > *за + Тв. п.*

В процентном отношении использование ИИ конструкции «предлог *за + Тв. п.*» является самым низким. Частотность правильных ответов по каждой из трёх групп составляет 52.45%, 51.18% и 51.5%.

Правильность употребления конструкций «предлог *у + Р. п.*» и «предлог *около + Р. п.*» невысока в трёх группах, но выше, чем при использовании конструкции «предлог *за + Тв. п.*».

Заключение

Как показывают результаты констатирующего эксперимента, студенты, сдавшие ТРЯ-4, могут хорошо усваивать ППКЗМ. Общий уровень владения китайскими учащимися ППКЗМ недостаточно высок, хотя они представлены в содержании и программы [6], и учебника по РЯ [7]. Нами сделана классификация ошибок в употреблении следующих локативных конструкций: «предлог *за + Тв. п.*» и «предлог *перед + Тв. п.*», ППК «около + Р. п.» и «*у + Р. п.*», ППК «*в + Пр. п.*» и «*на + Пр. п.*», ППК «*перед + Тв. п.*» и «*у + Р. п.*».

Согласно точке зрения Тань Аошуан, «сравнение употреблений глаголов со значениями «стоять», «сидеть» и «лежать» в КЯ и РЯ показывает, что на лексическом уровне подобные русские глаголы безразличны к признаку контролируемости. Для КЯ, напротив, утрата субъектом возможности контроля над своими действиями влечет за собой запрет на употребление соответствующего глагола» [15, с. 190]. Например, в КЯ глаголы *zhan* «стоять», *zuo* «сидеть» и *tang* «лежать» употребляются только для обозначения статичных поз людей.

Преподаватели РЯ на занятиях с китайскими студентами в основном используют перевод как средство семантизации ППК. Поэтому часто бывает, что учащиеся знают только эквивалентное значение ППК в КЯ. В ходе анализа ошибок удалось установить, что студенты не всегда способны отличить одну грамматическую конструкцию от другой, что может быть вызвано затруднениями при выборе языковых средств для выражения пространственных ориентиров. Причина может заключаться в межъязыковых различиях грамматического строя, интерференции

грамматических структур родного (китайского) языка обучаемых. Выбор пространственных точек отсчета, понимание пространственных измерений и способы мышления специфичны в русском и китайском языковом сознании.

Если язык – лучший ключ к пониманию психологии нации, то освоение студентами-китайцами русских ППКЗМ является ключом к пониманию пространственной психологии русской нации. Практическая ценность проведенной экспериментальной работы заключается в возможности использования полученных результатов при создании «Русско-китайского учебного словаря предложно-падежных конструкций со значением места» для изучающих РКИ, что поможет китайским студентам построить сеть ППК и откроет возможности для более эффективного обучения РЯ как иностранного.

Считаем, что исследования в этой области имеют определенную ценность не только в лингвистике, информатике, компьютерном переводе, но и в практике обучения РЯ китайских студентов.

ЛИТЕРАТУРА

[1] Гумбольдт В., Яо С. (Перевод). О структурных различиях человеческого языка и его влиянии на развитие человеческого духа. Сиань: Народное издательство Шэньси. – 1999. – 408 с.

[2] Головин Б.Н. Введение в языкознание. –М.: Высшая школа, 1977. – 311 с.

[3] Тарасов Е.Ф. Актуальные проблемы анализа языкового сознания // Языковое сознание и образ мира/ отв. ред. Н. В. Уфимцева. – М.: ИЯ РАН, 2000. – С. 24-32.

[4] 赵秋野, 黄天德. 从 свой – чужой的语言意识内容和结构看俄罗斯人的语言哲学观. 外语学刊, – 2013. – №4. – С. 78-82.

[5] Уфимцева Н.В. Языковое сознание: динамика и вариативность. М.: Институт языкознания РАН, 2011. – 252 с.

[6] 全国高等学校外语专业教学指导委员会俄语教学指导分委员会编. 高等学校俄语专业教学大纲. 北京: 外语教学与研究出版社, – 2002. – 323 с.

[7] 史铁强. 东方大学俄语2 (新版). 北京: 外语教学与研究出版社, – 2012. – 292 с.

[8] 徐英平. 俄汉语空间系统多层面对比研究. 黑龙江大学博士毕业论文, – 2006. – 282 с.

[9] Miller G., Johnson-Laird P. Language and Perception Cambridge. Mass.: Harvard University Press, 1976. – 760 с.

[10] Роль человеческого фактора в языке: Язык и картина мира / Б.А. Серебrenников, Е.С. Кубрякова, В.И. Постовалова и др. М.: Наука, 1988. – 216 с.

[11] 游晓辉, 汉语大字典编纂处. 现代汉语字典. 成都: 四川辞书出版社, – 2013. – 264 с.

[12] Теория функциональной грамматики: Локативность. Бытийность. Посессивность. Обусловленность / Отв. ред. А. В. Бондарко. СПб.: Наука, 1996. – 230 с.

[13] 赵世开. 汉英对比语法论集. 上海: 上海外语教育出版社, – 1999. – 346 с.

[14] 齐沪扬. 现代汉语空间问题研究. 上海: 学林出版社, – 1998. – 266 с.

[15] Тань Аошун. Проблемы скрытой грамматики: Синтаксис, семантика и прагматика языка изолирующего строя (на примере китайского языка) / Московский гос. ун-т; Ин-т стран Азии и Африки. – М.: Языки славянской культуры, 2002. – 896 с.

REFERENCES

[1] Gumboldt V., Yao S. (Perevod). O strukturnykh razlichiyakh chelovecheskogo yazyka i yego vliyaniy na razvitiye chelovecheskogo dukkha (On the structural differences of the human language and its influence on the development of the human spirit). Sian': Narodnoye izdatel'stvo Shen'si, 1999. 408 p. [In China.]

[2] Golovin B.N. Vvedeniye v yazykoznaniye (Introduction to linguistics.). M.: Vysshaya shkola, 1977. 250 p. [In Rus.]

[3] Tarasov Ye.F. Aktual'nyye problemy analiza yazykovogo soznaniya (Actual problems of the analysis of linguistic consciousness) // YAzykovoye soznaniye i obraz mira/ otv. red. N. V. Ufimtseva. M.: IYA RAN, 2000. P. 24-32. [In Rus.]

[4] Zhao Qiuye, Huang Tiande. Cong «svoe-chuzho» de yuyan yishi neirong he jigou kan eluosi ren de yuyan zhaxue guan (The Russian language philosophy from the language consciousness content and structure of свой-чужой) // Foreign language journal, 2013. №4. P. 78-82. [In China.]

[5] Ufimtseva N.V. YAzykovoye soznaniye: dinamika i variativnost'. (Linguistic consciousness: dynamics and variability) M.: Institut yazykoznaniya RAN, 2011. 252 p. [In Rus.]

[6] Quanguo gaodeng xuexiao waiyu zhuan ye jiaoxue zhidao weiyuanhui eyu jiaoxue zhidao fenwei hui. Gaodeng xuexiao eyu zhuan ye jiaoxue dagang (The teaching programme of the Russian majors in colleges). Peking: Foreign Language Teaching and Research Press, 2002. 323 p. [In China.]

[7] Shi Tieqiang. Dongfang daxue eyu 2 xin ban (Oriental University Russian 2 new version). Peking: Foreign Language Teaching and Research Press, 2012. 292 p. [In China.]

[8] Xu Yingping. E han yu kongjian xitong duocengmian duibi yanjiu (Space System Multi-level Comparison Study In Russian and Chinese.) //

PhD thesis of Heilongjiang University, 2006. 282 p. (In China.)

[9] Miller G., Johnson-Laird P. Language and Perception Cambridge. Mass: Harvard University Press. 1976. 760 p.

[10] Rol' chelovecheskogo faktora v yazyke: YAzyk i kartina mira (The role of the human factor in the language: language and picture of the world) / B.A. Serebrennikov, Ye.S. Kubryakova, V.I. Postovalova i dr. M.: Nauka, 1988. 216 p. [In Rus.]

[11] You Xiaohui. Hanyu dacidian bianzuchu (Chinese Dictionary Compilation Office). Xiandai hanyu cidian (Modern Chinese Dictionary). Chendu: Sichuan Dictionary Press, 2013. 264 p. [In China.]

[12] Teoriya funktsional'noy grammatiki: Lokativnost'. Bytiynost'. Posessivnost'. Obuslovlennost' (Functional grammar theory: locality. Being. Preight. Condition) / Otv. red. A. V. Bondarko. SPb.: Nauka, 1996. 230 p. [In Rus.]

[13] Zhao Shikai. Hanying duibi yufa lunji (Comparative Grammar Collection in Chinese and English languages.). Shanghai: Shanghai Foreign Language Education Press, 1999. 346 p. [In China.]

[14] Qi Huyang. Xiandai hanyu kongjian wenti yanjiu (Research on modern Chinese space issues). Shangkhai: Shanghai: Xuelin Press, 1998. 266 p. [In China.]

[15] Tan' Aoshuan. Problemy skrytoy grammatiki: Sintaksis, semantika i pragmatika yazyka izoliruyushchego stroya (na primere kitayskogo yazyka) (Problems of hidden grammar: syntax, semantics and pragmatist of the language of isolating system (for example, Chinese language)) / Moskovskiy gos. un-t; In-t stran Azii i Afriki. M.: YAzyki slavyanskoy kul'tury, 2002. 896 p. [In Rus.]

ҚЫТАЙ ТІЛІН ТҮСІНУ АРҚЫЛЫ ОРЫС ТІЛІНДЕ ОРЫНДЫ БІЛДІРЕТІН ЖАТЫС-СЕПТІК ҚҰРАЛЫМДАРДЫ МЕҢГЕРУ

***Гао Яньжун¹, Қасымова Р.Т.²**

^{*1}докторант, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Колледж оқытушысы, Чжэцзян Юэцю Университеті, Шаосин, Қытай,
e-mail: 497105497@qq.com. <https://orcid.org/0000-0001-5723-3348>,

²педагогика ғылымдарының докторы, профессор, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қаласы, Қазақстан,
e-mail: rashida-kas@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-3118-3327>

Аңдатпа. Мақала қытай студенттерінің қытай тілін түсіну арқылы орыс тілінде орынды білдіретін жатыс-септік құралымдарды (бұдан әрі - ОБЖСК) меңгеру мәселесіне арналған.

Мақаланың мақсаты-кеңістіктік құрылымдарды қолданудың грамматикалық дағдыларының қалыптасу деңгейін анықтау. Тәжірибелік зерттеу материалы 9 ОБЖСҚ негізінде грамматика бойынша тест тапсырмалары форматындағы эксперимент болды. Автор сөйлеу қателіктеріне талдау жасады, олардың себептері анықтады және студенттердің ОБЖСҚ меңгеруіндегі кейбір мәселелерді шешу жолдары ұсынды.

Мақаланың ғылыми-тәжірибелік маңызы орыс және қытай тілдеріндегі ОБЖСҚ этнолингвистикалық айырмашылықтарын талдау әртүрлі мәдениеттердің тасымалдаушыларының әлемді түсінуінің ерекше тәсілдерін ғана емес, сонымен қатар оларды қолданудағы қиындықтар мен қателіктердің пайда болу себептерін анықтауға көмектеседі.

Зерттеу барысында сипаттамалық, салыстырмалы, эксперименттік талдау әдістері және эксперименттік деректерді статистикалық (сандық және сапалық) өңдеу әдістері қолданылды.

Салыстырмалы талдау нәтижесінде қытай тілі түсіну арқылы осындай орыс тіліндегі ОБЖСҚ зерттеу қазіргі лингвистикадағы өзекті тақырыптардың бірі болып табылатыны анықталды. Сонымен қатар, тілдің ұқсастықтары мен айырмашылықтары кеңістік санатын білдіру құралдарын анықтайды. Зерттеу нәтижелері қарама-қарсы салыстыру үшін материал ретінде, қытай аудиториясында орыс тілін шет тілі ретінде оқытуда және орыс тілін шет тілі ретінде тестілеуге (ОШРТ) дайындауда бірқатар мәселелерді шешу үшін пайдаланылуы мүмкін.

Жұмыс нәтижелерінің практикалық маңыздылығы ғылыми нәтижелерді «орыс тілі» пәнін оқытуда, сондай-ақ қытай студенттерін орыс тілдеріне оқыту тәжірибесімен анықталады.

Болашақта автор экспериментте дұрыс жауаптардың төменгі жиілігі және екі тілде (ОБЖСҚ), алдын-ала және пподикалық құрылымдардың төменгі жиілігі бар кейбір жергілікті құрылыстарды талдайды деп жоспарлануда. Кеңістіктік қатынастарды талдау құралдарын талдау саласындағы зерттеулер салыстырылған тілдерде тек тіл білімінде, информатика, компьютерлік аудармада ғана емес, сонымен қатар шетелдік студенттерге орыс тілін оқыту тәжірибесінде ғылыми-практикалық құндылықтар бар.

Тірек сөздер: жатыс-септік құралымдар, тілді түсіну, локатив, кескін-сызба, сөйлеу қателігі, орыс тілі, қытай тілі, эксперимент

**MASTERING RUSSIAN PREPOSITIONAL-CASE
CONSTRUCTIONS WITH THE MEANING OF PLACE THROUGH
THE PRISM OF CHINESE LINGUISTIC CONSCIOUSNESS**

*Gao Yanrong¹, Kassymova R.T.²

*¹ doctoral student, Al-Farabi Kazakh National University, College teacher,
Zhejiang Yuexiu University, Shaoxing, China,
e-mail: 497105497@qq.com, <https://orcid.org/0000-0001-5723-3348>,

² Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Al-Farabi Kazakh National
University, Almaty, Kazakhstan,
rashida-kas@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-3118-3327>

Abstracts. This article is devoted to the problem of Chinese students' mastery of the Russian prepositional-case constructions with the meaning of place (hereinafter-the PCCMP) through the prism of Chinese language consciousness.

The purpose, main directions and ideas of scientific research in the framework of this article is to determine the level of formation of grammatical skills in the use of spatial constructions. The material of the practical research was an experiment in the format of test tasks in grammar based on 9 PCCMP. We analyzed speech errors, established their causes and suggested ways to solve some problems in the assimilation of PCCMP by Chinese students.

The scientific and practical significance of the article is due to the fact that the analysis of the ethnolinguistic differences of the PCCMP in the Russian and Chinese language consciousness helps to identify not only unique ways of understanding the world by speakers of different cultures, but also difficulties in their use and the causes of errors.

Descriptive method, comparative method, the method of experimental analysis and statistical (quantitative and qualitative) methods processing of experimental data were used in the research process.

As a result of comparative analysis, it was found that the study of such Russian PCCMP through the prism of Chinese language consciousness is one of the topical topics in modern linguistics. In addition, the similarities and differences of the linguistic means of expressing the category of space are determined. The results of the study can be used as a material for contrastive comparison, as well as for solving a circle of tasks in teaching the Russian language as a foreign audience and preparing for testing in the Russian language as a foreign (TRKI).

The practical significance of the article is determined by the possibility of introducing this material into the teaching of disciplines "Russian language", as well as in the practice of teaching Chinese students the Russian language.

In the future, the author plans to analyze in detail certain locative constructions with a lower frequency of correct answers in the experiment and the image-schemes of prepositional-case constructions with the meaning of place (PCCMP) in two languages. Research in this field has a certain value not only in linguistics, computer science, and computer translation, but can also find practical application in teaching Chinese students Russian language. Research in the field of analysis of means of expressing spatial relations in the compared languages has scientific and practical value not only in linguistics, computer science, computer translation, but also in the practice of teaching Russian to foreign students.

Key words: prepositional-case constructions, linguistic consciousness, locative, image-scheme, speech error, Russian language, Chinese language, experiment

Статья поступила 31.10.2022

УДК 81:372.881

МРНТИ 14.07.07

<https://doi.org/10.48371/PHILS.2023.75.65.019>

МЕТАПРЕДМЕТНОСТЬ КАК ОДИН ИЗ ТРЕНДОВ СОВРЕМЕННОЙ ЛИНГВОДИДАКТИКИ

Мусатаева М.Ш.¹, *Дюсенова Д.С.²

¹д.ф.н., профессор КазНПУ им. Абая, Алматы, Казахстан,
e-mail: mussatayeva@mail.ru,

*²докторант КазНПУ им. Абая, Алматы, Казахстан,
e-mail: didusenova@gmail.com

Аннотация. Начало ХХІ века ознаменовалось активным развитием технологий, что способствовало чрезмерно быстрому развитию человеческой цивилизации, динамизму социальных процессов, широким социальным контактам и бурным потокам информации. Этим обстоятельством вызвана необходимость адаптации человека к новым условиям, когда мобильность во всех сферах жизни стала неотъемлемой частью человеческой жизни. Особую актуальность эта проблема приобретает в сфере образования, призванной совмещать в себе две противоположные характеристики: фундаментальность и инновационность, поэтому педагогика в целом и лингводидактика

в частности ищут новые подходы к обучению, обеспечивающие формирование, развитие и совершенствование у обучающихся устойчивых навыков поиска, «добычи» новых знаний и адаптации полученной в бесконечном потоке коммуникативного пространства информации в учебных целях. Одним из путей реализации этой сверхзадачи представляется метапредметный подход в обучении, который базируется на метапредметном содержании образования и метапредметной деятельности учеников. Исходя из этого, целью данной статьи является обозначить сущностные характеристики данного подхода и пути его реализации в обучении русскому языку в казахской школе. Научная значимость заключается в развернутой характеристике метанавыков и метаумений, в статье выделяются различия между понятиями, обосновывается необходимость их формирования у современных школьников, а практическая значимость – в анализе ГОСО, ТУПа и учебника с целью выявления элементов метадисциплинарного подхода. Методология исследования основывается на работах А.В. Хуторского о метапредметном обучении. Результаты исследования показывают, что русский язык как школьный предмет является эффективным инструментом формирования метанавыков и метаумений, способствующих легкой адаптации учащихся в постоянно меняющемся мире. Ценность исследования – методологические основы современной казахстанской программы и учебников по русскому языку для казахских школ;

- сущностные характеристики данного подхода и пути его реализации в обучении русскому языку в казахской школе. Итоги работы могут быть использованы при подготовке тренингов для учителей русского языка в казахстанских школах.

Ключевые слова: метапредметность, лингводидактика, междисциплинарность, трансдисциплинарность, активизация, метазнания, метаумения, личностно-ориентированный подход

Основные положения

Очевидно, что на современном этапе новые подходы к обучению любой предметной дисциплины должны соотноситься с антропоцентрической научно-образовательной парадигмой, в центре которой находятся такие понятия, как *человекообразность*, *ученикоцентрированность* и др. Соответственно, большой поток информации, получаемый обучающимися по всем изучаемым дисциплинам из разных источников, не должен быть разрозненным и изолированным друг от друга. Учителю необходимо синтезировать и

адаптированно использовать эту информацию на занятиях по изучаемому предмету. Однако при этом необходимо разграничивать понятия *межпредметность*, *метапредметность*, *трансдисциплинарность*, *мультидисциплинарность*. Эти понятия часто используются, их сущность еще не получила однозначного толкования, соответственно разные дидактические научные школы трактуют их по-разному. Зачастую их рассматривают как синонимичные понятия. Между тем их следует разграничивать, поскольку они, помимо интегральных признаков, имеют множество дифференциальных признаков.

В научной литературе не существует единой точки зрения относительно данных понятий. Одни ученые используют понятия трансдисциплинарность, междисциплинарность и мультидисциплинарность как тождественные [1], как близкие по смыслу, но имеющие некоторые концептуальные разграничения [2], а другие четко разграничивают их [3, 4, 5, 6]. Мы разделяем мнение Р. Лоуренса, принимая его следующие критерии разграничения этих понятий: междисциплинарность предполагает сохранение дисциплинарных границ; мультидисциплинарность – объединение методологического и концептуального инструментариев различных областей науки, а трансдисциплинарность представляет собой способ синтеза ресурсов различных научных сфер, результаты теоретической экспликации которой раскрываются в трех взаимосвязанных перспективах: переоценке представлений о гносеологической ценности знания, новых представлениях о субъекте познания и предпосылках формирования теорий [5].

Введение

В связи с этим представляется неслучайным обращение дидактов к понятию метапредметность, имеющему непосредственное отношение к содержанию образования в школе и вузе. Метапредметный подход в образовании позволяет соблюсти баланс, поскольку предполагает выход за пределы базовых знаний по предмету, добавляя метазнания и метаумения, которые позволят личности органично адаптироваться в быстроменяющемся мире. Иными словами, при таком подходе основные знания по предмету приобретаются в совокупности с надпредметными.

Описание материалов и методов

Чтобы понять сущность метапредметности, представляется целесообразным обратиться к этимологии префиксоида «мета» греческого происхождения: «*вместе с чем-либо, после чего-либо*,

потом» [7]; (греч.) приставка к названиям различных неорганических и органических веществ, служащая для обозначения противоположности, низшей степени или для отличия одного вещества от другого однородного по составу [8]; часть сложных слов, обозначающая промежуточность, следование за чем-либо, переход к чему-либо другому, перемену состояния [9]; *Первая часть сложных слов*: 1. *Обозначает уровень описания какого-нибудь объекта или системы* (как правило, также описания), *высшего по отношению к предыдущему описанию; «описание описания»*. Металингвистика, металогика, метаматематика, метаобозначение, метаописание, метапеременная, метасимвол, метатекст, метатеория, метаязык. 2. *Обозначает выход за пределы чего-либо*. Метагалактика, метагалактический, метафизика (2 зн.) [10].

В нашей работе данный термин используется в значении «*выход за пределы чего-либо*». Мы понимаем метапредметность как выход за пределы предмета, расширяющий горизонты целостного мировосприятия и мировоззрения обучающихся для целостного восприятия мира и активизирующий их познавательную деятельность. Проведенный нами мониторинг публикаций по метапредметности показывает, что зачастую наблюдается неразграничение понятий «межпредметность» и «метапредметность». Между тем эти понятия имеют целый ряд дифференциальных признаков.

Признаки метапредметности:

- формирует общемировоззренческую (надпредметную) интерпретацию содержания образования;
- целостное образное восприятие мира;
- развитие логического мышления.

Отличительные особенности межпредметности:

- формирует интегративные знания из нескольких предметов или учебных дисциплин с целью формирования обобщенного знания или определенной компетенции;
- смежные знания из различных предметных областей;
- накопление информации.

Результаты

Метапредметный подход возник в начале 90-х гг. в работах таких ученых, как Ю.В. Громыко и А.В. Хуторской. Они по-разному понимают место и роль метапредметности в обучении, каждый из них разработал собственные концепции метапредметного содержания образования.

Так, последователи научной школы Ю.В. Громыко включают в метапредметное содержание деятельность, которая не относится

к отдельному учебному предмету, а отвечает за процесс обучения учебному предмету (рисунок 1) [11]. Ученый и его школа выделяют такие метапредметы, как «Знак», «Проблема», «Смысл», «Ситуация». Например, метапредмет «Знак» отвечает за формирование способности схематизировать. Это умение помогает учащимся учиться на любом предмете с помощью создания собственных схем, символов, знаков. Либо метапредмет «Задача» учит решать различные типы задач и исследовать пути их решения, так, школьники, используя освоенную методику, «добывают» новые знания.

А.В.Хуторской в своих исследованиях содержание метапредметного образования выстраивает вокруг фундаментальных школьных предметов, в которых заложен метапредметный смысл. Базовые образовательные объекты являются самым важным элементом для выстраивания и изучения основных предметов. В рамках фундаментальных объектов выстраиваются метапредметные темы, учебные метапредметы (рисунок 2). Кроме того, метапредметное содержание образования дополняется учебными метапредметами. Данная школа разработала следующие метапредметы: «Числа», «Слово», «Мировидение», «Естествознание» и др. [12].

Таким образом, представители школы Ю.В. Громыко (рисунок 1) предлагают вводить отдельные метапредметы, вырабатывающие у учащихся надпредметные навыки, которые они будут использовать, приходя на фундаментальные предметы. А представители школы А.В. Хуторского считают, что нужно вводить метапредметное содержание на каждом предмете и дополнять это метапредметами. Тем самым школа А.В. Хуторского рассматривает образование не только как развитие мыслительной деятельности школьника, но и эвристической, продуктивной, рефлексивной.

Рисунок 1 – Метапредметность по Ю.В. Громыко

Рисунок 2 – Метапредметность по А.В. Хуторскому

Данные рисунки отражают различные подходы к метапредметному обучению.

Как видно, в рисунке 1: метапредмет составляет ядро, а изучаемый фундаментальный предмет – периферию, тогда как на рисунке 2 – наоборот.

Обсуждение

Вслед за А.В. Хуторским мы рассматриваем метапредметность как подход, заключающийся в выстраивании универсальной для всех предметов платформы с помощью единых образовательных объектов. При метапредметном подходе в обучении учащимся предлагается определять личные цели по каждой теме, а также выполнять эвристические задания, не имеющие готовых решений с целью творческого поиска и рефлексии, которая помогает обучающимся понять суть своей деятельности (Зачем я это делаю? Что это мне дает? Что нового я узнал? Как использовать эту информацию в жизни? и др.).

Привлекательность метапредметного подхода по А. В. Хуторскому, на наш взгляд, заключается в следующем:

- ✓ выделение фундаментальных (базовых) предметов в школьном образовании;
- ✓ включение метапредметного содержания как отдельную тему или раздел в фундаментальные предметы, а также предлагается вводить отдельные метапредметы, которые строятся по требованиям учебных курсов: единство содержания, видов деятельности, целей, форм и методов обучения. Уникальность состоит в мобильности содержания образования, возможности его переконфигурации, построения на его основе новых метапредметных структур;
- ✓ разграничение метапредметной и общеучебной деятельности (читать, писать и др.).

Как нам представляется, А.В. Хуторской предлагает человеко-сообразное образование, т.е. комплексное восприятие обучающегося, соответственно, придает большое значение эвристическому, рефлексивному, чувственному составляющим (Человек говорящий, Человек думающий, Человек ищущий, Человек чувствующий). Это обстоятельство делает актуальным обращение к понятиям «метанавык» («умения духа»), «метазнание» (знания о знаниях, способах их получать, знать, как учиться) и «метаумение» (общеучебные, междисциплинарные).

Метанавыки включают в себя: коммуникабельность (самопрезентация, публичное выступление, аргументированная речь, навыки продаж и др.), адаптивность, организованность (тайм-

менеджмент, планирование и целеполагание, настойчивость, инициативность), рефлексия, лидерские качества, работа в команде, гибкость.

Метаумения – формирование разных типов мышления: теоретическое мышление, навыки переработки информации, критическое мышление, творческое мышление, регулятивные умения, качества мышления.

В связи с этим, с целью определения степени сформированности метапредметных знаний у учащихся во время изучения русского языка как неродного, нами был проведен анализ учебно-методического комплекса для 6-го класса (ГОСО, ТУП, учебник), с учетом содержания образования, его цели и задач, которые отражены в программах, планировании материала, принципах и способах обучения.

Как известно, в Казахстане на данный момент активно ведется работа по обновлению содержания системы образования, заключающаяся в перестройке не только структуры, но и подходов и методов обучения. При этом большое значение придается привитию обучающимся таких необходимых для обучения в течение всей жизни навыков, как: критическое мышление и креативность, командная работа и лидерские качества, гибкость и умение адаптироваться к новым условиям, инициативность и предпринимательские навыки, грамотное и четкое изложение мысли в устной и письменной формах коммуникации, поиск и «добыча» новых знаний, любознательность и мобильность.

Анализ ГОСО общего среднего образования Казахстана показывает, что в нем наблюдается тенденция к формированию у школьников метанавыков, метаумений, и метазнаний, а тем самым подтверждает наличие элементов метапредметного подхода к обучению.

В современном казахстанском образовании во главу угла ставится личностно-ориентированный подход, направленный на формирование активной думающей личности, обладающей навыками саморегуляции и рефлексии, что подтверждается следующей формулировкой: «Цель основного среднего образования – формирование общей культуры личности, адаптация личности к жизни в обществе, создание основы для осознанного выбора и освоения профессии, специальности, в том числе с учетом особых образовательных потребностей и индивидуальных возможностей обучающихся» [13].

Сравним: А.В. Хуторской при метапредметном подходе отмечает важность ориентации на личность школьника, ее жизненные приоритеты, развития не только мыслительной, но и эвристической, рефлексивной и даже чувственной сфер деятельности. Согласно

ГОСО РК, организация процесса обучения сопровождается использованием интерактивных методов, основанных на организации освоения опыта самим обучающимся через проявление активности в дискуссиях, в аргументации точки зрения, активизации к поиску и принятию конструктивного решения [14], что подтверждает наличие в казахстанском образовании элементов метапредметного подхода, которые предлагается реализовывать через методы работы на занятиях (т.е. через деятельность). Система методов критического мышления используется на всех фундаментальных предметах, что обеспечивает связь между ними и формирует метанавыки, метаумения.

Что касается содержания образовательной области «Русский язык и литература», то важно отметить, что метанавыки и метаумения терминологически не разграничиваются, но имплицитно их отдельные элементы реализуются.

В соответствии с ГОСО содержание предмета «Русский язык и литература» отвечает за межпредметные связи с другими школьными предметами; *успешную социализацию* школьников; формирование навыков учащихся согласно их возрастным особенностям и интересам; осознание важности изучения языков в современном мире; развитие моральных ценностей; понимание языкового и культурного разнообразия мира; установление межличностной и межкультурной коммуникаций; воспитание толерантного отношения к альтернативным точкам зрения через ознакомление с культурами других стран; умение работать с большим потоком информации на изучаемом языке, в том числе с Интернет-ресурсами; развитие критического мышления [14]. Опираясь на содержание дисциплины, попытаемся рассмотреть цель предмета «Русский язык и литература» в терминологической проекции *метанавык и метаумение*: 1) успешная социализация обучающегося (*метанавык*); 2) понимание важности изучения языков (личная мотивация – *метанавык*); 3) развитие духовно-нравственных ценностей (*метанавык*); 4) формирование толерантной личности (понимание целостной картины полиязычного и поликультурного мира; установление межличностной и межкультурной коммуникаций; воспитание уважительного отношения к различным точкам зрения через знакомство с культурами других стран) (*метанавык*); 5) развитие и использование творческого и критического мышления (*метаумение*).

Поскольку пути реализации установленных ГОСО положений находят свое отражение в Типовой учебной программе (ТУП), считаем необходимым проанализировать ее. Рассмотрим ТУП по учебному предмету «Русский язык и литература» для 6 класса уровня основного

среднего образования (с нерусским языком обучения) по обновленному содержанию [14]. В ней метанавыки и метазнания не выделяются отдельной графой, но прослеживаются в системе целей обучения. Например, цели 6.1.3.1 – понимать содержание рассказов, поэтических произведений / фрагментов, содержащих знакомые лексические и грамматические единицы, определяя тему и основную мысль, характеризовать и *оценивать* поступки персонажей или лирического героя и 6.2.6.1 – *оценивать* высказывание (монолог / диалог), составленное с опорой на ключевые слова / план, с точки зрения полноты, логичности содержания [14]. Указанные цели направлены на достижение только языковых целей (использовать выражения с оценкой), но, на наш взгляд, там, где речь идет об оценивании поступков персонажей или их речи – это выход за пределы предмета, но в то же время нахождение в нем. Оценить – значит определить место в своей картине мира с помощью речи, т.е. предполагается научить школьников определять место поступков (или поведения) героев и их речи с позиции личной шкалы ценностей, выражать свое отношение к этому. Это означает, что обучающийся научится определять место происходящих событий в его жизни исходя из имеющейся информации, так он учится обозначать свои чувства и эмоции, что лежит уже за пределами языка и речи.

Еще одна цель – 6.1.5.1 – *прогнозировать* содержание текста по ключевым словам [14] – на первый план выдвинуто умение читать текст, но в то же время скрыто метаумение интерпретировать полученную информацию, раскрывать ее.

Представим некоторые цели из Типовой учебной программы по учебному предмету «Русский язык и литература» для 6 класса уровня основного среднего образования (с нерусским языком обучения) [14] по обновленному содержанию и то, какие метазнания, метаумения, метанавыки они формируют.

– Цель 6.1.3.1 – понимать содержание рассказов, поэтических произведений / фрагментов, содержащих знакомые лексические и грамматические единицы, определяя тему и основную мысль, характеризовать и оценивать поступки персонажей или лирического героя – метанавык: развитие эмоционального интеллекта.

– Цель 6.2.6.1 – оценивать высказывание (монолог / диалог), составленное с опорой на ключевые слова / план, с точки зрения полноты, логичности содержания – метанавык: развитие эмоционального интеллекта.

– Цель 6.2.5.1 – участвовать в диалоге-расспросе, меняя позицию «говорящий» на «слушающий» с учетом выбранной роли – метанавык:

развитие эмоционального интеллекта.

– Цель 6.3.3.1 – формулировать вопросы, направленные на оценку содержания текста, и отвечать на вопросы, выражая своё мнение по теме и / или поднимаемой проблеме – метаумение: формулировать вопросы (критическое мышление), метаумение – развитие эмоционального интеллекта.

– Цель 6.3.7.1 – извлекать необходимую информацию по предложенной теме из различных источников, сопоставляя полученные сведения – метаумение: навыки обработки информации.

– Цель 6.3.8.1 – сравнивать содержание, идеи и структурные особенности текстов – метаумение: навыки обработки информации.

– Цель 6.4.3.1 – представлять информацию в виде иллюстраций, сюжетных рисунков, комиксов, в том числе с использованием ИКТ – метаумение: навыки обработки информации.

– Цель 6.4.4.1 – писать творческие работы (в том числе на литературные темы) от лица героя с использованием эпитетов, сравнений и фразеологизмов – Метаумение: творческое или креативное мышление.

Как видно, в ТУПе обновленного содержания образования имплицитно, без использования данных терминов, предусматривается формирование метанавыков и метаумений обучающегося в результате реализации поставленных целей по каждому разделу и теме.

Типовая учебная программа реализуется в учебнике, поэтому в таблице 4 попытаемся представить анализ 6 главы «Морщинки – тропинки лица» из учебника по предмету «Русский язык и литература» для 6 классов (нами рассмотрены лишь задания, предусматривающие формирование метанавыков и метаумений) [15].

Таблица 4 Формирование метазнаний, метаумений и метанавыков через задания в учебнике

№	Задание	Цель	Метазнания, метаумения, метанавыки
1.	Прочитайте. Каким вы представляете поэта, таким образом пишущем о степи?	6.1.3.1 – понимать содержание рассказов, поэтических произведений / фрагментов, содержащих знакомые лексические и грамматические единицы, определяя тему и основную мысль	Метаумение – творческое или креативное мышление

2.	Посмотрите на фотографию 1 из альбома «Фотостихи Бахыта Каирбекова» к стихотворению «Байга». Опишите детей на фотографии. Сочините стихотворение, дописав строки и используя предложенные рифмы.	6.4.1.1 создавать тексты художественного стиля (стихотворение)	Метаумение – творческое или креативное мышление
3.	Медленное чтение. Прочитайте. Найдите разные способы описания морщинок и объясните их значение. Каким вы представляете лицо такого человека при каждом новом описании морщинок? Объединитесь в группы. Расскажите о жизни человека на тему «Морщинки – тропинки лица»	6.3.1.1 понимать основную информацию, определяя тему, цель или назначение текста.	Метанавыки – работать в команде. Метаумение – творческое или креативное мышление
	Объединитесь в пары. Придумайте в паре по 3 вопроса для каждого стихотворения так, чтобы они помогли вашему однокласснику сформировать тему, идею стихотворения. Заслушайте и оцените лучшие ответы.	6.3.3.1 формулировать вопросы, направленные на оценку содержания текста, и отвечать на вопросы, выражая своё мнение по теме и/или поднимаемой проблеме	Метанавыки – работать в паре. Метаумение – формулировать вопросы (критическое мышление), метаумение – развитие эмоционального интеллекта.
	Посмотрите на фотографию 2. Нарисуйте устно портрет человека. Опишите по фотографии внешность и сочините историю, связав с портретом.	6.4.1.1 создавать тексты художественного стиля; 6.4.3.1 представлять информацию в виде иллюстраций	Метаумение – творческое или креативное мышление

Как показывает педагогическая практика, в большинстве случаев задания, не имеющие непосредственного отношения к грамматике изучаемого языка, оказываются вне поля зрения. Между тем лишь продуманное использование ресурсов лексической темы способствует ее интеграции с грамматической, соответственно – активизации познавательной деятельности и формированию метанавыков и метаумений, поскольку метапредметный подход – это один из результативных путей, решающих сверхзадачу, стоящую перед современным образованием.

Заключение

Таким образом, в казахстанском образовании обновленного содержания реализуется человекообразное образование, ориентированное на метапредметность с целью формирования метанавыков и метаумений обучающихся, способных к быстрой адаптации в постоянно меняющейся реальности с опорой на фундаментальные знания.

ЛИТЕРАТУРА

[1] Mittelstrass J. Interdisziplinarität oder Transdisziplinarität? // L.Hieber (ed.). Utopie Wissenschaft. Ein Symposium an der Universität Hannover über die Chancen des Wissenschaftsbetriebs der Zukunft (21–22November 1991). Munich–Vienna, 1993. S.17–31.

[2] КнязеваЕ.Н. Трансдисциплинарные стратегии исследований // Вестник Томского государственного педагогического университета. –2011. – №10. –С. 193–201.

[3] Nicolescu B. TRANSDISCIPLINARITY – PAST, PRESENT AND FUTURE. Published in Moving Worldviews - Reshapingsciences, policies and practices for endogenous sustainable development, COMPAS Editions,Holland, 2006, edited by BertusHaverkort and CoenReijntjes, p. 142-166. Available:http://basarab-nicolescu.fr/Docs_articles/Worldviews2006.htm#_ftn1

[4] Morin .E. La Tête bien faite. Repenser la Réforme – Réformer la Pensée. Paris: Editions du Seuil, 1999. – 155p.

[5] Lawrence R.J. Housing and health: From interdisciplinary principles to transdisciplinary research and practice. Futures, 2004. 36. № 4. P. 488-489

[6] Remadier T. Transdisciplinarity and its challenges: The case of urban studies. Futures, 2004. № 36. P. 433-434

[7] Большая медицинская энциклопедия // [Электрон. ресурс] Режим доступа: https://big_medicine.academic.ru/5808/%D0%9C%D0%95%D0%A2%D0%90 (дата обращения: 07.02.2022).

[8] Словарь иностранных слов, вошедших в состав русского языка Чудинова А.Н. // [Электрон. ресурс] Режим доступа: 1910 г. https://dic.academic.ru/dic.nsf/dic_fwords/42485/%D0%9C%D0%95%D0%A2%D0%90 (дата обращения: 07.02.2022).

[9] Большая советская энциклопедия // [Электрон. ресурс] Режим доступа: <https://bse.slovaronline.com/20174-META>(дата обращения: 07.02.2022).

[10] Большой толковый словарь русского языка. Гл. ред. С.А. Кузнецов. Первое издание: СПб.: Норинт, 1998. // [Электрон. ресурс] Режим доступа: <http://www.gramota.ru/slovari/dic/?word=%D0%BC%D0%B5%D1%82%D0%B0-&all=x> (дата обращения: 07.02.2022).

[11] Скрипкина Ю.В. Метапредметный подход в новых образовательных стандартах: вопросы реализации // Интернет-журнал «Эйдос». – 2011. – №2. – Режим доступа: <http://www.eidos.ru/journal/2011/0425-10.htm> (дата обращения – 07.02.2022).

[12] Хуторской А.В. Дидактика. Учебник для вузов. Стандарт третьего поколения. – СПб: Питер., 2017. – С. 718

[13] Об утверждении государственных общеобязательных стандартов образования всех уровней образования // [Электрон. ресурс] Режим доступа: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/V1800017669> (дата обращения: 07.02.2022).

[14] Типовая учебная программа по учебному предмету «Русский язык и литература» для 5-9 классов уровня основного среднего образования. Нур-Султан, 2017.

[15] Русский язык и литературы: учебник для 6 класса общеобразовательной школы с казахским языком обучения / Р. Нуртазина, Э. Сулейменова, К. Уразаева. – Алматы: Білім, 2018 – С. 184.

REFERENCE

[1] Mittelstrass J. Interdisziplinarität oder Transdisziplinarität? // L.Hieber (ed.). Utopie Wissenschaft. Ein Symposium an der Universität Hannover über die Chancen des Wissenschaftsbetriebs der Zukunft (21–22 November 1991). Munich–Vienna, 1993. P.17–31.

[2] Knjazeva E.N. Transdisciplinarnye strategii issledovanij (Transdisciplinary research strategies) // Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo pedagogicheskogo universiteta. 2011. №10. P. 193–201 [In Rus.]

[3] Nicolescu B. TRANSDISCIPLINARITY – PAST, PRESENT AND FUTURE. Published in Moving Worldviews - Reshapingsciences, policies and practices for endogenous sustainable development, COMPAS Editions, Holland, 2006, edited by Bertus Haverkort and Coen Reijntjes, p. 142-166. Available: http://basarab-nicolescu.fr/Docs_articles/Worldviews2006.htm#_ftn1

[4] Morin .E. La Tête bien faite. Repenser la Réforme – Réformer la Pensée. Paris: Editions du Seuil, 1999. 155p.

[5] Lawrence R.J. Housing and health: From interdisciplinary principles to transdisciplinary research and practice. Futures, 2004. 36. № 4. P. 488-489

[6] Remadier T. Transdisciplinarity and its challenges: The case of urban studies. Futures, 2004. № 36. P. 433-434.

[7] Bol'shaya meditsinskaya entsiklopediya (Big Medical Encyclopedia) // [Elektron. resurs] Rezhim dostupa: https://big_medicine.academic.ru/5808/%D0%9C%D0%95%D0%A2%D0%90. [In Rus.]

[8] Slovar' inostrannykh slov, voshedshikh v sostav russkogo yazyka Chudinova A.N. (Dictionary of foreign words included in the Russian language Chudinova A.N.)// [Elec. resource] Access mode: 1910 g. <https://dic.academic.ru>. [In Rus.]

[9] Bol'shaya sovetskaya entsiklopediya (Great Soviet Encyclopedia) // [Elec. resource] Access mode: <https://bse.slovaronline.com/20174-META>. [In Rus.]

[10] Bol'shoy tolkovyy slovar' russkogo yazyka. Gl. red. S.A. Kuznetsov. Pervoye izdaniye: SPb.: Norint, 1998. (Great Dictionary of Russian language. Ch. ed. S.A. Kuznetsov. First edition) // [Elec. resource] Access mode: <http://www.gramota.ru/slovari/dic>. [In Rus.]

[11] Skripkina YU.V. Metapredmetnyy podkhod v novykh obrazovatel'nykh standartakh: voprosy realizatsii (Metasubject Approach in New Educational Standards: Implementation Issues) // Internet-zhurnal «Eydos». 2011. №2. Access mode: <http://www.eidos.ru/journal/2011/0425-10.htm>. [In Rus.]

[12] Khutorskoy A.V. Didaktika. Uchebnik dlya vuzov. Standart tret'yego pokoleniya (Didactics. Textbook for high schools. Third generation standard) . Spb: Piter., 2017. P. 718. [In Rus.]

[13] Ob utverzhdenii gosudarstvennykh obshcheobrazovatel'nykh standartov obrazovaniya vsekh urovney obrazovaniya (On approval of state compulsory education standards for all levels of education) // [Elec. resource] Access mode: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/V1800017669>. [In Rus.]

[14] Tipovaya uchebnaya programma po uchebnomu predmetu «Russkiy yazyk i literatura» dlya 5-9 klassov urovnya osnovnogo srednego obrazovaniya. Nur-Sultan, 2017 (Standard curriculum for the subject „Russian Language and Literature“ for grades 5-9 at the level of basic secondary education. Nur-Sultan, 2017.). [In Rus.]

[15] Russkiy yazyk i literatury: uchebnik dlya 6 klassa obshcheobrazovatel'noy shkoly s kazakhskim yazykom obucheniya (Russian language and literature: a textbook for the 6th grade of a secondary school with the Kazakh language of instruction) / R. Nurtazina, E. Suleymenova, K. Urazayeva. Almaty: Bilim, 2018. P. 184. [In Rus.]

МЕТАПӘНДІК ҚАЗІРГІ ЛИНГВОДИДАКТИКА ТРЕНДТЕРІНІҢ БІРІ

Мусатаева М.Ш.¹, *Дюсенова Д.С.²

¹ф. ғ.д., профессор Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық
университеті, Алматы, Қазақстан,
e-mail: mussatayeva@mail.ru,

*²PhD докторант Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық
университеті, Алматы, Қазақстан,
e-mail: didusenova@gmail.com

Андатпа. ХХІ ғасырдың басы адамзат өркениетінің шектен тыс қарқынды дамуына, әлеуметтік процестердің динамизміне, кең әлеуметтік байланыстар мен ақпараттың дауылды ағынына ықпал еткен технологияның белсенді дамуымен ерекшеленді. Бұл жағдай өмірдің барлық салаларындағы ұтқырлық адам өмірінің ажырамас бөлігіне айналған кезде адамды жаңа жағдайларға бейімдеу қажеттілігін тудырды. Бұл мәселе екі қарама-қарсы сипаттарды біріктіруге арналған білім беру саласында ерекше өзекті болып табылады: іргелілік пен жаңашылдық, сондықтан жалпы педагогика және атап айтқанда лингводидактика студенттердің қалыптасуын, дамуын және жетілуін қамтамасыз ететін оқытудың жаңа тәсілдерін іздестіруде, тұрақты ізденіс дағдылары, жаңа білімдерді «тауып алу» және білім беру мақсатында коммуникативті кеңістіктің шексіз ағынында алынған ақпаратты бейімдеу. Бұл тапсырманы жүзеге асырудың бір жолы – білім берудің метапәндік мазмұны мен студенттердің метапәндік әрекетіне негізделген оқытудың метапәндік тәсілі. Осыны негізге ала отырып, бұл мақалада қазақ мектебінде орыс тілін оқытуда бұл тәсілдің маңызды сипаттамалары мен оны жүзеге асыру жолдары қарастырылады. Мақаланың ғылыми маңыздылығы авторлардың метадағдылардың толық сипаттама беруінде, ұғымдар арасындағы айырмашылықты көрсетуде, оларды қазіргі мектеп оқушыларында қалыптастыру қажеттілігін негіздеуінде, ал практикалық маңыздылығы МЖМБСні, ТОПті және оқулықты метапәндік тәсілдің элементтерін анықтау мақсатында талдауында жатыр. Зерттеу әдістемесі А.В. Хуторскойдың метапәндік оқыту туралы жұмыстарында негізделген. Зерттеу нәтижелері орыс тілі мектеп пәні ретінде оқушылардың үнемі өзгеріп отыратын әлемге оңай бейімделуіне ықпал ететін метадағдылар қалыптастырудың жемісті құралы екенін көрсетеді. Зерттеудің құндылығы – қазіргі қазақстандық оқу бағдарламасының және қазақ мектептеріне арналған орыс тілі оқулықтарының әдістемелік негіздері. Жұмыстың нәтижелерін қазақ

мектептерінің орыс тілі мұғалімдеріне арналған тренингтер дайындауда пайдалануға болады.

Тірек сөздер: метасубъективтілік, лингводидактика, пәнаралық, трансдисциплинарлық, белсендіру, метабілім, метадағдылар, жеке тұлғалық мәселелер

METASUBJECT AS ONE OF THE TRENDS OF MODERN LINGUODIDACTICS

Mussatayeva M.,¹ *Dyussenova D.²

¹ Doctor of Philosophy, professor, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan,
e-mail: mussatayeva@mail.ru,

*² PhD student, Abai Kazakh National Pedagogical University,
Almaty, Kazakhstan,
e-mail: didusenova@gmail.com

Abstract. The beginning of the XXI century was marked by the active development of technology, which contributed to the excessively rapid development of human civilization, the dynamism of social processes, broad social contacts and a rapid flow of information. This circumstance causes the need for human adaptation to new conditions, when mobility in all spheres of life has become an integral part of human life. This problem is of particular relevance in the field of education, designed to combine two opposite characteristics: fundamental and innovative, so pedagogy in general and linguodidactics in particular are looking for new approaches to learning that ensure the formation, development and improvement of students' sustainable skills of searching, "mining" new knowledge and adaptation received in an endless stream of communicative space information for educational purposes. One of the ways to implement this super-task is a metasubject approach in teaching, which is based on the metasubject content of education and the metasubject activity of students. Based on this, this article discusses the essential characteristics of this approach and the ways of its implementation in teaching the Russian language in the Kazakh school. The scientific significance of the article lies in the fact that the authors give a detailed description of metaskills, demonstrate the difference between them, substantiate the need for their formation in modern schoolchildren, and the practical significance lies in the consistent analysis of SOSE, model curriculum and textbook in order to identify elements of the metasubject approach. The research methodology is based on the works of A.V. Khutorsky about methodsubject learning. The results of the research demonstrate that the Russian language as a school

subject is a good tool for the formation of metaskills that contribute to the easy adaptation of students to an ever-changing reality. The value of the study is the methodological foundations of the modern Kazakh curriculum and Russian language textbooks for Kazakh schools. The results of the work can be used in the preparation of trainings for teachers of the Russian language in Kazakh schools.

Key words: metasubject, linguodidactics, interdisciplinarity, transdisciplinarity, activation, meta-knowledge, meta-skills, learner-centered approach.

Статья поступила 23.04.2022

UDC 81.27; 37.09

SRSTI 16.21.27

<https://doi.org/10.48371/PHILS.2023.83.55.020>

THE LINGUISTIC LANDSCAPE IN A MULTILINGUAL SCHOOL IN ASTANA

* Seidin A.¹, Tatiyeva A.T.², Nam A.V.³, Asylbekova B.M.⁴

^{*1} senior lecturer, Astana IT University, Astana, Kazakhstan,
e-mail: ariya.seidin@astanait.edu.kz,

² middle years program coordinator, International School of Astana,
Astana, Kazakhstan,
e-mail: alinatati94@gmail.com,

³ research assistant, Nazarbayev University, Astana, Kazakhstan,
e-mail: alexandra.nam@nu.edu.kz

⁴ teacher, Nazarbayev Intellectual School of Physics and Mathematics,
Semey, Kazakhstan,
e-mail: asylbekova_b@sm.nis.edu.kz

Abstract. Fostered by several policy documents, the large-scale implementation and promotion of trilingual education have become one of the key elements of Kazakhstan's language policy. Investigating the linguistic landscape of schools can help offer insights into how trilingualism practices are being realised, allowing us to compare the de jure language policy with the de facto language use. The study aimed to examine how the promotion of trilingualism is reflected in the linguistic landscape of one trilingual school in Astana, Kazakhstan, where the languages of instruction are Kazakh, Russian,

and English. The signs in the school corridors were analysed using the quantitative method according to the following criteria: (a) the number of languages on signs, (b) the presence and absence of languages on signs, (c) the order and size of languages on signs, (d) top-down and bottom-up signs, and (e) the functions of the signs. The study results showed that Russian dominated the signs, playing the main informational function within the school context. While largely present in top-down representational signs as an official “state language”, Kazakh was seldomly used in regulatory signs that communicate important “do as I tell you messages”. The absence of student-produced signs in Kazakh indicated that despite being promoted through the official language policy with the help of top-down representational signs, Kazakh seemed to lack bottom-up support from the school community. English, on the other hand, prevailed in the student-made posters. This can be explained by its relative prestige and popularity among the youth and the common perception that associates knowledge of English with success and upward social mobility. The current study adds to the growing body of literature about the linguistic landscape of schools by showing how the *de jure* language policy can be reflected in *de facto* language use through school signs.

Key words: linguistic landscape, language signs, multilingualism, trilingual schools, language policy, trilingual education, language ideology, language functions

Basic Provisions

The promotion of trilingual education has become one of the key elements of the language policy in Kazakhstan, and a great amount of discussion has been concentrated on the topic of trilingual education in recent years. The linguistic landscape is an effective and unique way to investigate the results of the promotion of trilingualism in schools [1; 2]. Investigating linguistic signs not only can reveal the language ideology behind the linguistic landscape in a school setting but also offers retrospective insights into how trilingualism practices are being realised and promoted [3; 1].

This study aimed to investigate how the promotion of trilingualism is reflected in the linguistic landscape of one trilingual school in Astana, Kazakhstan, where Kazakh, Russian, and English were used as the language of instruction. This study addressed the following research questions: How are the Kazakh, Russian and English languages represented in the school signage of a trilingual school? How is the promotion of trilingualism reflected in the school signage of a school implementing trilingual education?

Introduction

The idea of introducing trilingualism, the acquisition and use of the Kazakh, Russian, and English languages by the citizens of Kazakhstan, was first announced at the XII session of the Assembly of the People of Kazakhstan in 2006. In 2007, Nursultan Nazarbayev, the former president of Kazakhstan, suggested the phased implementation of the cultural project called "Trinity of Languages" by stating that "Kazakhstan should be perceived throughout the world as a highly educated country with a population that speaks three languages: Kazakh as the state language; Russian as the language of interethnic communication; and English as the language of successful integration into the global economy" [4].

On June 29, 2011, the former President of the Republic of Kazakhstan issued a decree called "The State Programme on the Development and Functioning of Languages in Kazakhstan for 2011-2020" that aimed at strengthening the institutional status of the Kazakh language as a state language as well as preserving and developing the Kazakhstanis' linguistic capital [5]. The programme's main objective was to achieve a harmonious language policy that ensures the promotion of the Kazakh language as the main factor that strengthens and develops the united Kazakhstani identity while preserving the languages of all ethnic groups in the country. Six out of ten main tasks of the programme emphasised the promotion of Kazakh, underlining the need to increase the prestige and demand for the use of the Kazakh language and to improve the methodology for teaching it. The other 4 tasks of the programme consisted of improving the language culture of the nation, preserving Russian in the linguistic-communicative space, promoting English and other foreign languages, and preserving language diversity in Kazakhstan [5].

To ensure the large-scale implementation of trilingual education at all levels of education in Kazakhstan, in 2015, the Kazakhstani government developed a Roadmap for the Development of Trilingual Education for 2015-2020 [6]. According to the Roadmap, in 2015, there were 33 schools for gifted children where school subjects were taught in three languages. Additionally, 18 Nazarbayev Intellectual Schools offered their high school education in English and prepared their students for international external examinations [6]. In 30 Kazakh-Turkish lyceums, some natural science subjects were taught in English. Overall, trilingual education was introduced in 110 schools stage by stage [6]. The Roadmap stipulated that by 2020, regardless of the language of instruction, schools should start teaching the History of Kazakhstan and Geography in Kazakh and World History in Russian. In addition, starting from high school, Biology, Chemistry, Physics, and Computer Science should

be conducted and taught in English [6]. For the current study, we chose one of the trilingual schools in Kazakhstan, Astana, that had 20 classes that studied in Kazakh, 26 classes that studied in Russian, and 5 experimental classes that studied Biology, Mathematics, and Computer Science in English in the 2017-2018 academic year.

Defining Linguistic Landscape

The concept of linguistic landscape is relatively new. Yet this new development in research appears to grow increasingly popular with the scholars conducting multilingual studies. Landry and Bourhis (1997) define linguistic landscape as the “language of public road signs, advertising billboards, street names, place names, commercial shop signs, and public signs on government buildings” [7, p. 25]. This signage often has informational and symbolic functions which serve as markers of the relative powers of linguistic communities within a certain sociolinguistic context [7]. The informational function of language signs indicates that the language at issue can be used for communicating and obtaining information, and people can be served in this language [7, p. 25]. On the other hand, the symbolic function of a sign complements the informational function by being affectively charged and symbolising whether the language in question is valued [7, p. 29]. Landry and Bourhis (1997) claim that the prevalence of a certain language in signs can encourage the speakers of this language to value and use this language. Similarly, Cenoz and Gorter (2006) highlight the significance of the linguistic landscape by explaining that it may not only influence people’s perception of the statuses of different languages used within a specific sociolinguistic context but also affect people’s linguistic behaviour, in other words, language use [8]. Within a school setting, environmental print, or in other words, all the printed words that people encounter in one setting, can strongly influence the member of that setting. Shohamy (2006) speculated how linguistic landscapes delineate the important messages about “de facto policy practice” [9, p. 110] within some schools along with neighbourhoods and cities in public spaces. By stating that signage in schools can help reveal the discourses around the status of different languages, Dressler (2015) looked at schools as a means for promoting bilingualism [1].

A number of studies that investigate linguistic landscape categorise the signs being examined into top-down signs (the official signs placed by the authority and government) and bottom-up signs (the non-official signs placed by people themselves) [10]. The further coding system in these studies usually involves grouping the signs according to the criteria like the number of languages represented on the sign, the size of the text, the order of the language on signs or translation-related groupings (signs with fully or

partially provided translations) [10]. Distinguishing between the top-down and bottom-up signs helps investigate a certain sociolinguistic context and compare the language use in this context with the official language policy. While top-down signs might reflect an official language policy, bottom-up signs help observe the impact of this policy on people [8]. Furthermore, according to Halliday (1969), the language used on signs serves several functions: regulatory signs serve to control the behaviours and actions of the actors; interactional signs maintain the connection between the invisible sign maker and the reader, attempting to direct its readers to a certain behaviour or delivers a message that denotes a sense of a common objective; personal signs draw upon the individuality promoting behaviour that leads to success [11]. Some signs serve imaginative functions in the form of quotes, decorations, and travel posters; other signs have a representational function, covering the names for location labels and their number might be copious (e.g., Exit, Main entrance) [11]. To have a deeper understanding of the role, usage, and status of Kazakh, Russian and English within a trilingual school context, in this study, we categorised the school signage according to the number, order, and size of the languages on them. We then divided the signs into top-down and bottom-up signs and identified their functions using Halliday's classification of language functions.

Methods

The study employed a quantitative method to examine the photos of the signs in one Kazakhstani trilingual school to understand how the school signage reflects the *de jure* trilingual policy. The first step during the data analysis was examining the photos in terms of the number of languages on the signs. Thus, the signs were categorised into three groups: (a) signs written in one language only; (b) signs with two languages present; (c) signs in three languages. Further, the examination focused on identifying which languages prevail in the school landscape and which are most frequently missing. For this purpose, the number of occurrences, the sizes, and the order of occurrence of each language (Kazakh, Russian, and English) were counted. The next step in the analysis involved "the demarcation between top-down and bottom-up" signs [1, p. 7]. The study differentiated the top-down official signs created by the school administration and teachers from the bottom-up signs created by students. Finally, the signs were classified into five categories (personal, imaginative, regulatory, representational, and interactional) based on their functions.

The data of the current study were collected in the 2017-2018 academic year. The site chosen for the study is one trilingual school in Astana, Kazakhstan,

that uses three languages, namely, Kazakh, Russian, and English, as the language of instruction. During the 2017-2018 academic year, the school had 1181 students and 51 classes (from Grade 1 to Grade 11). 20 of these classes were Kazakh-medium, and 26 were Russian-medium. In other words, the school had two main language streams where all the subjects were taught in Kazakh or Russian. In addition, the school introduced 5 experimental classes (Group 8X, Group 7X, Group 9X, Group 10X, Group 11X) that studied STEM subjects (Physics, Biology, Mathematics, Computer Science) through English-Medium instruction. Apart from being the languages of instruction, English, Kazakh, and Russian were taught as separate school subjects to all the students. The school building consisted of three floors. Since all the students shared the main entrance and school corridors, gym and canteen and were exposed to the same school signage, we took pictures of all the signs in these areas.

Results

A total of 105 photographs of the signs were taken during the data collection process. The photographed areas included the school corridors, canteen, and gym. The photographs of the school signage were analysed according to the following criteria: (a) the number of languages on signs, (b) the presence and absence of languages on signs, (c) the order and size of languages on signs, (d) top-down and bottom-up signs, and (e) the functions of the signs.

Categorising the Languages into Groups

When looking at the number of languages on the signs, the signs were divided into three categories: monolingual, bilingual, and multilingual signs. The monolingual signs, in turn, were categorised into three groups: (a) the signs in Kazakh, (b) the signs in Russian, and (c) the signs in English. The signs in Russian constituted 45 % (48 signs) of all the signs. The number of signs in Kazakh and English comprised 26 % (28) and 6 % (6), respectively. Bilingual signs represented only two types of combinations of the languages: (a) the signs with Kazakh and Russian languages; and (b) the signs with Russian and English languages. Bilingual signs constituted a small percentage of the sample. Signs that used both Kazakh and Russian comprised 6 % (6 signs), and signs that used Russian and English comprised 2 % (2 signs). Multilingual signs with the Kazakh, Russian and English languages comprised 14 % (15) of the overall signs.

The analysis shows that Russian is the most frequently used language among monolingual signs (45 per cent). Almost all the important informational signs were written in Russian. The Kazakh language occurred half as much

as Russian and composed only 26 per cent. It can be found mostly on the representational signs such as room nameplates and the stands about the state symbols. Signs in the English language made up 6 per cent, and they mostly reflected English class activities. They included pupils’ essays (“How to spend holidays”), projects (“Healthy food”), and advertisements for school events, clubs, and programs. It should be noted that the bulletin boards with student essays and the bulletin boards with student projects were counted as one sign each.

The second group in the number of signs was the multilingual category. It covered the Kazakh, Russian and English languages. The school was in the process of introducing and promoting trilingual education, and the 15 trilingual signs can be seen as examples of this promotion. Signs in three languages were found in the school’s name and on many rooms’ nameplates. With regard to the eight bilingual signs, six of them were in Kazakh and Russian, and the other two were in Russian and English. The fact that the Russian language appeared in both groups of bilingual signs indicates the wide use of Russian in signage.

Presence and Absence of Languages, Order of Languages, and Size of Letters on Bilingual and Trilingual Signs

When examining the signs containing more than one language, the presence and absence of the Kazakh, Russian and English languages, the order of these languages, and the size of the letters on the signs were analysed.

It appeared that although all three languages were present in trilingual signs, in bilingual signs, the presence of Russian dominated over the other two languages. Russian, with no exception, was present in all 8 bilingual signs. Kazakh, in its turn, appeared in 75% of the signs, while English was used in 25% of the bilingual signs. Thus, the only two combinations of languages in bilingual signs included Kazakh and Russian and Russian and English. The combination of the Kazakh and English languages was not observed.

Table 1. Presence and Absence of Languages in the Signs with More Than One Language

	Bilingual signs	Trilingual signs	Bilingual and trilingual signs
Kazakh	75% (6/8)	100% (15/15)	91% (21/23)
Russian	100% (23/23)	100% (15/15)	100% (8/8)
English	25% (2/8)	100% (15/15)	78% (17/21)

As for the order of the languages, the data revealed that English goes either first or last in trilingual signs. In 80% of the cases, it is positioned at the top of the sign, and in 20% of the cases at the bottom. As for bilingual signs, within the combination of Kazakh and Russian, Kazakh appeared first in 67% of the signs, whereas the opposite was observed only in 33% of the signs. Examining the two signs with the combination of English and Russian showed that in one case, the Russian text was presented first, while in the other sign, the text in English appeared first.

When examining the size of the letters in the signs, the size of the letters in most of the signs (87%) appeared to be the same except for three cases. One bilingual sign with Kazakh inscription was bigger than equally sized Russian and English inscriptions. In two bilingual signs with the combination of Kazakh and Russian, and English and Russian, Kazakh and English letters were distinctly larger than the Russian ones.

Top-down and Bottom-up Signs

Of 105 signs, 90.4% (95 signs) were top-down signs, and 9.6% (10 signs) were bottom-up signs. The majority of the top-down signs were in Russian (50 %), followed by the signs in Kazakh (29%). Trilingual signs (Kazakh, Russian and English) and bilingual (Kazakh and Russian) signs constituted 15% and 6% of all the top-down signs, respectively.

Of the bottom-up signs, 6 were in English only, and they were mainly students' homework about their plans for summer vacation, information about speaking clubs, and leadership clubs; the rest of the bottom-up signs were in Russian, and there were no bottom-up signs in Kazakh. More specifically, 6 out of 10 signs were in English, 4 in Russian, and no bottom-up signs were in Kazakh.

It should be noted that the notes such as “assembly hall”, “contests”, and “tasty foods” on the English invitations to the spring party were designed by the students of the 7th grade and posted on several places across the first and second floors were translated into Russian manually by pen, by the students themselves. This indicates that the Russian language is perceived to be understood by all the 5-7th grade students in the school, regardless of the language they study, and implies that not all the school students understand English or Kazakh.

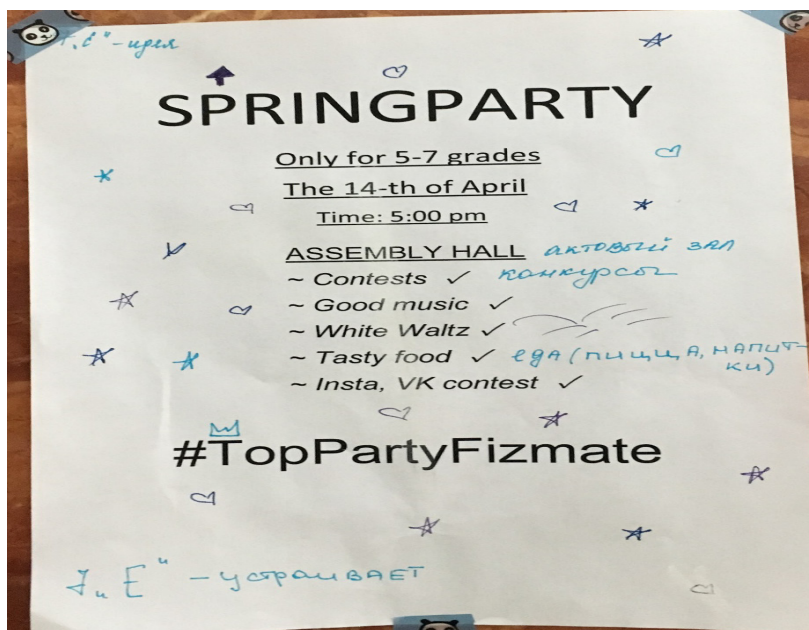

Photo 1- An example of a bottom-up sign made by students

A large number of the English bottom-up signs made by students show that English is promoted as an international language and might indicate that it is seen as a prestigious language and a useful language capital among the students themselves. The absence of Kazakh bottom-up signs shows the need to promote Kazakh among students and teachers.

Functions of Signs

Linguistic landscape serves five functions of languages in a school setting (i.e., personal, imaginative, regulatory, representational, and interactional) [11]. The representational signs (48%) compose the salient ratio of the signs in the corridor areas, followed by the interactional signs (30%), the regulatory signs (10%), and the personal and imaginative signs that made up 6% each (Figure 1). The chart (Figure 2) depicts that the representational signs in Kazakh composed the highest proportion (36%) among the other representational signs. The second-highest figure is equally distributed between the representational signs in Russian and the combination of three languages (Kazakh-Russian-English), composing 28% each. These signs were directed to all school visitors. They included the room nameplates, the guides for performing first aid, emergency evacuation maps, the description and history of state symbols, and the biography and achievements of the first President of Kazakhstan. We grouped all the school event announcements that targeted the students and teachers under the category of interactional signs. It seemed that the event announcements were written in accordance with the languages they were held in since half of them were in Kazakh and

the other half in Russian and only a small percentage of those signs were in English. However, in the canteen, the food menus for all the weekdays were provided only in Russian.

Interestingly, most of the regulatory signs, namely, the warnings such as “wash your hands before the meal”, “please don’t leave your valuable things in the dressing room”, the warning sign that prohibits drawing on school walls, and the school’s rule of conduct that was printed out on 5 separate A4 paper were provided only in Russian. Only one of the regulatory signs was in Kazakh. Personal and imaginative signs included the signs such as the student-made posters in English that promoted healthy food consumption, the student essays themed “How to spend holidays” on a separate bulletin board, a board in Kazakh that promoted a healthy lifestyle, and the learner-profile corner with the characteristics of a good learner in all three languages.

Figure 1

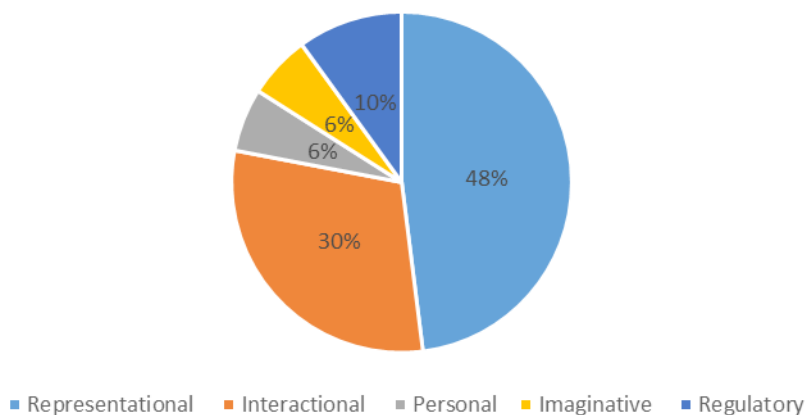

Figure 1 - The distribution of sign functions

Representational signs

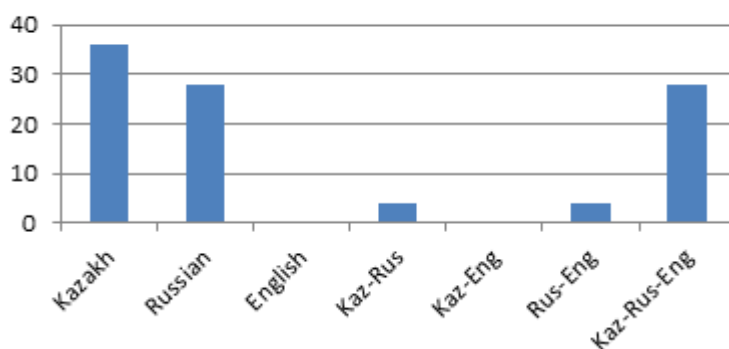

Figure 2 - The Distribution of Languages in Representational Signs

Discussions

The analysis of the school signage revealed the representation of the Kazakh, Russian, and English languages in signs is not always equal, and they are used for different functions. Despite being the sole state language of Kazakhstan, the overall percentage of Kazakh-only signs at school was twice less than the signs in Russian, and the signs in English constituted only 6 % of the overall signs. In school signage, the representational signs that serve the "I've got something to tell you function" [11] constituted the largest proportion (nearly half) of all the signs. Therefore, they helped to reveal the strongest discourses in place and were the primary examples of the school's formal promotion of all three languages. The fact that the Kazakh language was given more priority than Russian and English in the representational signs showed the formal promotion of Kazakh on the part of the school and the manifestation of its official status. However, the absence of student-produced signs in Kazakh indicates that despite being promoted through the official language policy with the help of top-down representational signs, Kazakh seems to lack bottom-up support from the school community (school students, the staff responsible for creating regulatory signs) itself. This might be due to the lower prestige of Kazakh among the youth. As Fierman (2006) noted, even in Kazakh-medium schools, students from Kazakhstan's urban areas tend to communicate predominantly in Russian outside the classroom [12]. On the other hand, because of not having official status within the country, English did not occur solo in the top-down representational signs. However, being "intrinsically linked to upward mobility and economic success" [13, p.457], it was prevalent in the posters created by the students and was an integral component of trilingual signs representing the school's promotion of trilingualism. The broad usage of Russian in the school signs, in its turn, indicates that it plays the main informational function within the school, being the "common" language understood by all the school members. For instance, the bulk of the frequently read regulatory signs that communicate important "do as I tell you" [11] messages such as "wash your hands before the meal", "please don't leave your valuable things in the dressing room" as well as the food menus in the canteen were given only in Russian. This can also mean that Russian might be the language of preference of the school members (pupils, teachers, workers). Since the study did not triangulate, several reasons might underlie the wide usage of Russian in school signage: (a). The predominance of Russian might reflect the geographical location of Astana since it is located in an area inhabited by many Russian-dominant speakers. (b) The predominance of Russian signs can be connected to the linguistic competence and preference of sign-makers or the school administration responsible for signs.

Conclusion

The purpose of this study was to examine how the promotion of trilingualism is reflected in the linguistic landscape of one trilingual school in Astana (current Nur-Sultan), which was achieved through the use of the quantitative method and discourse analysis. The research questions were addressed by representing the Kazakh, Russian, and English languages in the school's signage.

In this study, we examined only the school corridor, excluding all the classrooms, to avoid interfering with the teaching and learning process. Thus, the collected signs do not show the full picture of the school signage. For future research, the recommendation is to conduct more qualitative studies that involve interviews with teachers and students to explore their opinions on languages used in signage and their roles in school life. Comparative mixed-method studies can be conducted to compare the linguistic landscape of Kazakhstan's schools with different language instruction.

REFERENCES

- [1] Dressler R. Signgeist : promoting bilingualism through the linguistic landscape of school signage. International Journal of Multilingualism. 2017. № 12(1). P. 128-145. <https://doi.org/10.1080/14790718.2014.912282>
- [2] Shohamy E. (2006). Language policy: hidden agendas and new approaches. New York, Routledge, 2006. P. 185.
- [3] Adetunji A. English in a Nigerian linguistic landscape. World Englishes. 2015. № 34 (4). P. 654-668. <https://doi.org/10.1111/weng.12158>
- [4] Nazarbayev N. New Kazakhstan in the new world. 2007. https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30090760#pos=2;-98
- [5] State Programme on the Development and Functioning of Languages in Kazakhstan for 2011-2020. 2011. <https://adilet.zan.kz/rus/docs/U1100000110>
- [6] The Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan & the Ministry of Culture and Sport of the Republic of Kazakhstan. Roadmap for the Development of Trilingual Education for 2015-2020. 2015.
- [7] Landry R., & Bourhis R. Linguistic landscape and ethnolinguistic vitality: An empirical study. Journal of Language and Social Psychology. 1997. № 16(1). P. 23-49. DOI:10.1177/0261927X970161002
- [8] Cenoz J., & Gorter D. Linguistic Landscape and Minority Languages. International Journal of Multilingualism. 2006. № 3(1). P. 67-80.
- [9] Shohamy E. Language policy: hidden agendas and new approaches. New York, Routledge, 2006. P. 185.
- [10] Gorter D. Introduction: The Study of the Linguistic Landscape as a New Approach to Multilingualism. In Gorter D. (Ed.), Linguistic Landscape:

A New Approach to Multilingualism (1-6). Toronto: Multilingual Matters Ltd. 2006.

[11] Halliday M. A. K. Relevant models of language. Educational Review. 1969. № 22(1). P. 26–37. doi:10.1080/0013191690220104

[12] Fierman W. Language and education in post-Soviet Kazakhstan: Kazakh-medium instruction in urban schools. Russian Review. 2006. № 65(1). P. 98-116. doi:10.1111/j.1467-9434.2005.00388.x

[13] Smagulova J. Language policies of Kazakhization and their influence on language attitudes and use. International Journal of Bilingual Education and Bilingualism. 2008. № 11. P. 440. doi:10.2167/beb547.0

АСТАНА ҚАЛАСЫНДАҒЫ ҮШ ТІЛДЕ БІЛІМ БЕРЕТІН МЕКТЕПТІҢ ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ ЛАНДШАФТЫНА ТАЛДАУ

*Сейдин А.¹, Татиева А.Т.², Нам А. В.³, Асылбекова Б. М.⁴

*¹ сеньор-лектор, Астана ІТ университеті,
Қазақстан Республикасы, Астана,
e-mail: ariya.seidin@astanait.edu.kz,

² орта жыл бағдарламасының үйлестірушісі, Астана халықаралық
мектебі, Қазақстан Республикасы, Астана,
e-mail: alinatati94@gmail.com,

³ ғылыми қызметкер, Назарбаев Университеті, Астана, Қазақстан,
e-mail: alexandra.nam@nu.edu.kz,

⁴ мұғалім, физика-математика бағытындағы Назарбаев Зияткерлік
мектебі, Қазақстан Республикасы, Семей,
e-mail: asylbekova_b@sm.nis.edu.kz

Аңдатпа. Бірқатар саяси бағдарламалық құжаттарда алға қойылған үш тілде білім беруді дамыту жобасы Қазақстан тіл саясатының негізгі бір бөлігіне айналды. Жоба жүзеге асырылатын басты ошақ- мектептердің лингвистикалық ландшафтын зерттеу үштілділік тәжірибелерінің қалай көрініс тауып отырғанын түсінумен қатар, елдегі де-юре тіл саясатын іс жүзіндегі тіл қолданысымен салыстыруға мүмкіндік береді. Аталмыш зерттеудің негізгі мақсаты үштілділік саясаты пәндерді қазақ, орыс және ағылшын тілдерінде оқытатын Астана қаласындағы үштілді мектептің лингвистикалық ландшафтында қалай көрініс тапқанын анықтау болды. Зерттеуде мектеп дәліздеріндегі белгілер келесі критерийлер бойынша сандық әдіспен талданды: (а) белгілердегі тілдердің саны, (б) белгілерде тілдердің кездесуі немесе кездеспейуі, (в) белгілердегі тілдердің реті мен өлшемі, (д) жоғарыдан төменге қарай ұсынылған белгілер және төменнен жоғарыға қарай ұсынылған белгілер (д) белгілердің функциялары. Мектептегі маңдайшалар мен белгілерді талдау маңдайшалар мен

белгілерде қазақ, орыс және ағылшын тілдері әрдайым бірдей мөлшерде кездесіп бір қызмет атқара бермейтінін айқындады. Соның ішінде, зерттеу нәтижесі орыс тілінің мектеп белгілерінде басым кездесіп мектеп мәнінде негізгі ақпараттық функция атқаратынын көрсетті. Ресми мемлекеттік тіл ретінде қазақ тілі репрезентативті белгілерде кеңінен қолданылғанымен, маңызды «менің айтқанымды орында» мағынасында реттеуші функция атқаратын белгілерде сирек кездеседі. Қазақ тілінде оқушылар шығарған белгілердің болмауы қазақ тілінің мемлекеттік тіл саясаты аясында репрезентативті белгілер арқылы насихатталып жатқанымен, мектеп қауымдастығынан (мектеп оқушылары мен реттеуші белгілерді жасап ілуге жауапты қызметкерлер) аз қолдау тауып отырғанын көрсетеді. Ал студенттер жасаған плакаттарда ағылшын тілінің басым болуын оның жастар арасындағы салыстырмалы беделі мен қоғамдағы кең тараған ағылшын тілін білу табыс пен және әлеуметтік мобильділікпен байланыстыратын түсінікпен түсіндіруге болады. Аталмыш зерттеу де-юре тіл саясатының мектеп белгілері арқылы тілдің іс жүзінде қолдануында қалай көрініс табатынын көрсетіп, мектептердегі тілдік ландшафты зерттеу туралы әдебиеттердің өсіп келе жатқан жиынтығын толықтырады.

Тірек сөздер: лингвистикалық ландшафт, тілдік белгілер, көптілділік, үштілді мектептер, тіл саясаты, үштілді білім беру, тіл идеологиясы, тіл функциялары

АНАЛИЗ ЛИНГВИСТИЧЕСКОГО ЛАНДШАФТА ШКОЛЫ ПРЕДСТАВЛЯЮЩЕЙ ТРЕХЪЯЗЫЧНОЕ ОБРАЗОВАНИЕ В ГОРОДЕ АСТАНА

*Сейдин А.¹, Татиева А.Т.², Нам А.В.³, Асылбекова Б.М.⁴

*¹сеньор-лектор, Астана IT университет, Астана, Казахстан,
e-mail: ariya.seidin@astanait.edu.kz,

²координатор программы основной средней школы,
Международная школа г. Астаны, Казахстан,
e-mail: alinatati94@gmail.com,

³научный ассистент, Назарбаев Университет, Астана, Казахстан,
e-mail: alexandra.nam@nu.edu.kz,

⁴преподаватель, Назарбаев Интеллектуальная школа физико-
математического направления, Семей, Казахстан,
e-mail: asylbekova_b@sm.nis.edu.kz

Аннотация. Широкомасштабное внедрение и продвижение трехязычного образования, поддерживаемое рядом программ, стало одним из ключевых элементов языковой политики в Казахстане.

Изучение языкового ландшафта школ, ключевого сектора трехязычного образования, может помочь понять, как реализуется и продвигается практика трехязычия, позволяя нам сравнить языковую политику де-юре с использованием языка де-факто. Цель данного исследования – изучить, как продвижение трехязычия отражается в языковом ландшафте одной трехязычной школы в Астане, где преподавание ведется на казахском, русском и английском языках. Таблички в школьных коридорах были проанализированы с использованием количественного метода по следующим критериям: (а) количество языков на табличках, (б) наличие и отсутствие языков на табличках, (в) порядок и размер языков на табличках, (г) нисходящие сверху знаки и восходящие вверх знаки, (д) функции табличек. Результаты исследования показали, что русский язык доминирует на знаках, выполняя основную информационную функцию в контексте школы. Анализ школьных вывесок показал, что казахский, русский и английский языки представлены на вывесках не всегда одинаково. Среди всех трех языков русский доминировал на вывесках, выполняя основную информационную функцию в школьном контексте. В то время как казахский язык в основном присутствовал в нисходящих репрезентативных знаках как официальный «государственный язык». Он редко использовался в регулирующих знаках, которые передают важные сообщения. Отсутствие знаков на казахском языке, созданных учащимися, указывает на то, что, несмотря на продвижение официальной языковой политики с помощью нисходящих репрезентативных знаков, казахскому языку, похоже, не хватает поддержки со стороны школьного сообщества (учащихся школы и сотрудников, ответственных за создание регулирующих знаков). С другой стороны, английский язык преобладал в плакатах, созданных учащимися. Это можно объяснить его относительным престижем и популярностью среди молодежи и распространенным представлением, согласно которому знание английского языка ассоциируется с успехом и восходящей социальной мобильностью. Настоящее исследование пополняет растущее количество литературы о языковом ландшафте школ, показывая, как языковая политика де-юре может отражаться в использовании языка де-факто через школьные знаки.

Ключевые слова: языковой ландшафт, языковые знаки, полиязычие, трехязычные школы, языковая политика, трехязычное образование, языковая идеология, функции языка

Статья поступила 31.10.2022

4 Бөлім.
ӘДЕБИЕТТАНУ: ДӘСТҮР МЕН ЖАҢАШЫЛДЫҚ
Раздел 4.
ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ: ТРАДИЦИЯ И СОВРЕМЕННОСТЬ
Part 4.
LITERARY STUDIES: TRADITION AND MODERNITY

UDC 82.0

SRSTI 17.07.31

<https://doi.org/10.48371/PHILS.2023.44.50.021>

DIFFERENTIATION OF THE CONCEPT OF THE
«ARCHETYPE OF THE POET» BY THE EXAMPLE OF THE
PERSONALITY AND CREATIVITY OF ABAY KUNANBAYEV

*Amangazykyzy M.¹

*¹PhD, Associate Professor of the Eurasian Humanitarian Institute,
Astana, Kazakhstan, e-mail: moldir_amangazykyzy@mail.ru

Abstract. This article clarifies and differentiates the concept of «archetype of the poet» by Abay Kunanbayev's personality and creativity. The purpose is to consider the origin and formation of the poet's archetype in Kazakh literary studies on the example of a real (and not literary) personality. The main direction is theoretical issues of literary studies. The main idea – the poet's archetype is understood as a certain outstanding genius personality, which, due to its inherent individual qualities may have symbolic, archetypal features placing the poet's (genius's) personality in the timeless culture paradigm. Scientific significance – for the first time the «archetype of the poet» is understood as a phenomenon specific to Kazakh literature, its role in the formation of Kazakh social, philosophical prose is clarified. Based on the analysis of biographical data, literary works, philosophical treatises, the criteria based on which the «archetype of the poet» is distinguished are formulated. We followed various methods depending on the tasks facing us: historical-genetic method – in studying the origin sources of the phenomenon of the «archetype of the poet» defining its logic development; historical-functional method – in considering the issue concerning perception peculiarities of the «archetype of the poet» by readers and criticism of the late XIX – the early XX century. Comparative-historical method is used in comparing the «archetype of the poet» with biographical data, creative «automyph».

Practical significance of the results – it can be used as an additional educational material in preparation for lectures, seminars on the discipline «Abay studies», «Topical issues of Kazakh literary studies» in higher educational institutions and as the proposed concept of the poet's archetype can be used in university special courses and seminars in evaluating the reception and writers' creativity.

Key words: archetype, archetype of the poet, model of the archetype of the poet, personality, Kazakh poetry, creativity of Abay Kunanbayev, personality of Abay, image of Abay.

Basic provisions

The following provisions are the main conclusions of the work:

1. The archetype of the poet is a changeable structure, the internal content of which is subordinated to the laws of historical dynamics and is conditioned by the above-mentioned qualities;
2. The personality of Abay during his lifetime thanks to individual myth-making was symbolized acquiring the features of an automyth that has archetypal qualities;
3. In the cultural space, the archetype model of the poet is subject to a panchronic change that is caused by the influence of semiotic equity – the reception of society, critical assessments, the facts of biography reflected in the genius's creations.
4. Abay, considering himself «historically» set for researchers a timeless paradigm of change – the formation of a brilliant poet that was reflected in his work and autobiographical materials.
5. Visualization of the poet's archetype played an important role for Abay during modeling his image for future generations.

Introduction

The personality of the genius poet existing in a single semiotic space of culture constantly gets a new meaning. The development of the literary process is conditioned by the presence of historical dynamics and at the same time it is impossible without referring to the past in the context of modernity. The totality of these interrelations in development is placed in a kind of semiotic cultural space in which the personality of the genius poet is typified over time acquiring archetypal features thanks to the laws of historical dynamics: the personality of the poet, like the heroes of the works that he created is subjected to symbolization, mythologization, demythologization and remythologization again.

In the second half of the XX century, literary studies received a

detailed examination of the archetype of a literary character as well as some plot-typological universals. According to Y.M. Lotman's definition, Don Quixote, Faust, Don Juan are «eternal images of culture». The cultural complex that is designated by the words «Doctor Faust» having passed through a number of successive cultural epochs, retains a certain invariance, constantly reconstructing in our minds those cultural contexts in which it was historically included. For each individual epoch it looks like from another time. Simultaneously, if we put before ourselves the problem: «Faust as a cross-cutting image of different epochs» then its invariance is activated that will only highlight the discrepancy between the image of Faust from German folk legends and the works of K. Marlowe, I.V. Goethe and T. Mann. From this point of view, it will have cultural activity as an organic part of the synchronous cultural context» [1, p. 616]. According to the scientist such images have «mnemonic features»: each subsequent image recreated by the writers contains «replicas» of the previous ones. A real person can also concentrate «the memory of previous contexts» in himself, over time the personality of a poet or writer obtains symbolic significance, so Yu.M. Lotman notes the lifetime symbolization of Leo Tolstoy's image. A.F. Losev in the «Dialectic of myth» stated that every living person is somehow a myth [2, p.99], emphasizing that it is the comprehension and design of personality by public consciousness which makes it mythological saying that it is only necessary to keep in mind that every thing is mythical not because of its pure material quality but by virtue of its attribution to the mythical sphere, by virtue of its mythical formality and meaningfulness. Therefore, personality is a myth, not because it is a personality, but because it is understood and framed from the viewpoint of mythical consciousness. Inanimate objects, such as blood, hair, heart and other entrails, ferns, etc. can also be mythical, but not because they are personalities, but because they are understood and constructed from the viewpoint of personal mythical consciousness [2, p.99].

The scientific novelty of our research is that earlier in Kazakh literary studies the emergence and development of the archetype of the poet was not considered based on a historically real person, and not a character that is literary created. At the same time, by the term «archetype of the poet» we mean a kind of mobile changing model that is working in the world of art. The above definition completely corresponds to the point of view of C.G. Jung and current views on the archetype in philology.

In our opinion, the «archetype of the poet» is some well-known, highly talented person who due to his personal abilities has several archetypal qualities which place this creative personality in the eternal cultural space. Therefore, we will analyze the archetype of the poet ambivalently, because in

its nature lies, on the one hand, the presence of several initial features of the archetype of the poet himself, and, on the other hand, the potential addition of newly formed characteristics of the person himself to this archetype.

The personality and creativity of Abay Kunanbayev (1845-1904) in this aspect are of particular interest, as the poet from early youth was characterized by self-mythologization of his own personality and symbolization of being that was fully reflected in his work. For this reason, his own «I» in his works unavoidably carries the features of an automyth and his image of a brilliant poet is typified, becomes archetypal, and Abay himself took an active part in this throughout his life.

Materials and methods

The theoretical and methodological basis of the research is based on classical works on the history of literature, psychology, semiotics. As a semiotic approach was taken in the work in constructing the concept of the archetype of the poet, references to the works of Yu.M. Lotman, V.N. Toporov, and R. Barth take a significant place. Literary creativity is understood in the research as a kind of universal system that is a «collective extragenetic memory of society», which in turn corresponds to the ideas of C.G. Jung, whose works also formed a significant basis for this work. During referring to the works of the founder of analytical psychology, special attention was paid to the following interpretations of Jung's terms such as «archetype» and «collective unconscious» in literary studies – in the works of M. Bodkin, N. Frye. In correction of the concept of archetype related to literature, theoretical provisions from the works of S.S. Averintsev, E.M. Meletinsky, V.B. Mirimanov, as well as A.Y. Bolshakova and V.G. Zusman were used.

Discussion

The theory of archetypes which K.G. Jung proposed at the beginning of the XX century was not fully formulated from the very beginning. In 1912 a Swiss psychoanalyst wrote that archetypes are primary images formed at the unconscious level in patients. In 1917, Jung supposed that archetypes play the role of dominant, impersonal «constructs» which affect the personality in a certain way. Finally, in 1919, Jung, using the definition of «archetype», emphasizes that the main thing in it is not the content but an unconscious image, an external model. Through emotions this image becomes mobile and connects with each person.

In 1934, Jung in his article «About the archetypes of the collective unconscious» sheds light on the origins of the use of the term «archetype», at the same time notes a similar meaning of this term in the «Tractatus aureus»

of Hermes Trismegistus and «Tractatus de igne et sole» of Wegenerus. We find a similar opinion in Philo of Alexandria and Dionysius the Areopagite. According to Carl Gustav Jung, spirituality and metaphoricity combine the archetype with the *eidos* from Plato's teaching: «the archetype is an explanatory description of Plato's *eidos*». *Eidos* is some fragmentary understood first principle that is rarely understood by our mind.

Our scientific interest is focused on the archetype «Persona». This archetype is vested by C.G. Jung with very significant properties that scientists successfully apply to well-known talented personalities. K.G. Jung shows the personality as a perfect image; during the course of personality formation, the collective, social is involved. Each personality is ambivalent by nature: the external mask is formed by the collective psyche, and the internal essence is the result of individual human traits. The person, as an archetype, includes the internal world and is a catalyst for the socialization of the individual. The etymological meaning of the word «person» in Latin means «mask, persona, personality», therefore K.G. Jung comes to the following conclusion that the archetype «Person» is only a mask of the collective psyche» [3, 183]. Dissecting a personality, it is enough for us to take off the mask and immediately it becomes clear that what we took for an individual turns out to be collective.

In K.G. Jung's philosophical tracts about personality, it is said that it is an «ideal image», partly here we see the influence of ancient Greek philosophers, who rightfully considered personality the most important triumph of the mankind. And even in this understanding, the Swiss psychoanalyst made his contribution, clarifying that he understands a person as the greatest embodiment of a genetically inherent individuality. This individuality, that is especially strongly found in the works of talented people also has a positive influence on the appearance of the archetype of the poet, in which the individual organically enters the collective worldview; society, taking to heart the creative and «behavioral codes» of talented people, projects the archetype of this person in its consciousness. In the world cultural space the archetype of the poet is always in movement: the genetically inherent properties of a talented person have a positive influence on society, that «recodes» this influence to form its «cypher» to understand genius. K.G. Jung supposes that naturally the inner individual voice in the personality is replaced by the voice of *socium*, society. Consequently, the personality goes through two stages: first it is the «formation of the self», then the «decomposition of the self» in order to create the person's outer mask, such as society expects from the person. As a result, it turns out that over time the spiritual content of the poet's archetype model undergoes changes but the external form is constant.

K.G. Jung inevitably emphasizes the fact that the archetype is an image that is constantly in movement and it is considered an integral part of the collective unconscious. And also the Swiss scientist often focuses on the «matrix», the empty space of the archetype stating that again and again they have to face the false phenomenon that the archetype has a certain content. Connection of the poet's archetype model with the collective unconscious is quite obvious. Exclusively this model has a progressive influence on the formation of the archetype of the poet and the impact on his mythologization.

The term «archetype» with C.G. Jung's light hand in the 1930s was accepted in many branches of science and to a greater extent got its place in philology, mythocriticism and semiotics.

The semiotic point of view on the nature of the archetype in philology is reflected in the works of Yu.Kristeva, Ts. Todorov and R. Barta. So, Bart focused on the fact that at the present moment any person or thing is momentarily getting suggestive qualities. For example, in his scientific work «The Face of Greta Garbo» in «Mythologies» (1957) the literary critic shares his opinion that features of her face symbolize not the motive of mystery, but «the motive of the archetype face. Garbo presented to her viewers as it were, a Platonic idea of a human being, and this explains that her face is almost asexual, although without any ambivalence». Thus, R.Barth was the first to demonstrate and justify for scientific set of phrases such an understanding of personality, according to which a person after passing the stage of mythologization gets the properties of an archetype and becomes an archetypal personality.

The scientific work «Literary archetype» by researcher A.Y. Bolshakova [4] demonstrates in detail the transformation of this concept in the end of the XX – beginning of the XXI centuries and its clear division into two types in literary studies: 1. the archetype of personality (Pushkin, Goethe, Byron), as well as the archetype of a literary character (Don Quixote, Hamlet) 2. the archetype of motive, plot and «archetype of space» (N. Frye).

Consequently, these two categories of the archetype as a literary construct were recognized and started to be actively used in literary studies.

According to C.G. Jung and his students' concept the archetype has always been in the collective unconscious of human society.

Consequently, the first aspect in the formation of the archetype of the poet is that he acquires archetypal features most often after a person's life. The poet's personality must go through all archetypization stages: to become a symbol of his\her time, legends should form about him\her (a «legendary personality»), tightly settle in the mass consciousness, get a visual appearance and strong associative connections. At the initial level of becoming a symbol, it is important to pay attention to the following indicators:

1. Writing an autobiography and/or creating a personal myth;
2. Iconography – lifetime sculptures, portraits, caricatures;
3. The memory of contemporaries and reception is the society's response to the genius's life and creative activity. Two primary main archetypes are formed at these stages: verbal and visual. The poet simultaneously creates an autobiography and at the same time skillfully lets the personal into his creative works, metaphorically perceives episodes of his life, at the same time turning the individual and typical into the archetypal and global.

The second factor in the formation of the archetype of the poet is iconography, first of all, lifetime portraits and photographs. In these factors we can see the main distinguishing feature of the poet's archetype: initially it did not exist, it is systematically formed and steadily established in the public consciousness. In other words: by creating a personal myth, visualization, becoming a symbol through personal creativity, the symbolic personality transforms into an archetype.

For instance, Kazakh writers began to praise Abay in their own way in their works devoted to Abay. That is, in the knowledge of each writer, his own image of Abay was formed.

Poet Magzhan in his poem «To Golden Hakim Abay» gave Abay Kunanbayev such a high assessment as «Hakim»:

Noble Hakim, your word is valuable,
Let the centuries pass, your glory is eternal.
Maybe the Universe never waits for
another Person like you.
But your people did not appreciate and do not appreciate
the Poet's high word in their temporal vanity.
Like a pack of dogs, they fight among themselves,
Hearing your name, they splash with an avenging cost.
Don't be sad, Poet. For the native people
Your Word will still sound like a revelation,
There will be time, and there will be worthy children,
And they will understand your Word – that life is the basis [5, p.17].

«Hakim is an Arabic word that literally means «one who judges between people» that is, a judge. It also means «the owner of wisdom» (hikma)» [6]. Abay explains Hakim as a person who looks for the cause of phenomena, events – in a word, everything that happens on earth [7, p.361].

Poet Zhambyl:

«What is it? Is this a portrait of Abay?
The power of words and songs flourish!
Equally great with his mind and courage,

What kind of poet can compare with Abay?
He proudly exalted the greatness of akyn,
The coming glorious example has increased.
Argyns and Naimans were surprised at him,
Words likened to the brightness of stars.
The flow of thought, like the sea, is deep...
And my heart whispers to me: «He was lonely...»
Without joy, but with an unyielding soul,
With disappointment, the genius left the world» [8, p. 10].

The further development of the archetype of the poet is conditioned, on the one hand by the rooting in the public consciousness of the image – the archetype of the personality, on the other hand by the change in the internal aspects of this image that arouse the interest of society at one time or another. The ideological features of society dictate the interpretation of the inner features of the archetype of the poet, while its external structure remains unchanged. Each new serious research discloses new facets in the internal structure of the archetype. The number of concepts is multiplying, new biographies are being written, disputes and polemics arise – all this contributes to the expansion of the inner essence of the archetype of the poet. He unavoidably undergoes a process of revision, demythologization and even desacralization, not only the internal «codes» change, the attitude of society changes, the suggestive charge of the poet's archetype changes. Only its form remains unchanged, its, relatively speaking, «hypothetical», visual embodiment.

As researcher G. Yesim said that during the years of Soviet power they did not have the opportunity to study Abay on his native earth but now they were discovering a new world of history, that is expressed in one word – panturkism. Panturkism was discovered by the Bolsheviks and they themselves immediately declared war. In fact, it was not panturkism but the desire to study the culture and history common to all Turkic peoples. Today, when we have such an opportunity, we found it necessary to start our word about Abay from the origins of the Turkic culture. And this is not just a rush of the soul, our desire based on clear emotions [7, p.75].

The factors of time and space also have a significant influence on the formation of the archetype of the poet. This model is panchronic in its essence, its influence also does not observe strict time frames. Getting into the semiotic cultural process, the model of the poet's archetype cannot be «in repose» – it is constantly subjected to assessment discussion from historical, spiritual, cultural, social and many other positions. In the process of society's reaction to a certain archetype that has been actualized in the «present» for this society, replicas arise – judgments about its past and future.

All transformations of the poet's archetype model are reflected in its past and future existence in the cultural space. Judgments about the archetype of the poet in the future depend on the assessment of today, however, this should not be taken literally, because it is not known which way next generations will choose to perceive the features of the archetype of the poet, what they will find adequate to their time and what is archaic. There is no doubt that the model of the poet's archetype is characterized by a violation of the existential laws of being as it is directed from our present not only to the future, but also to the past. The past of the poet's archetype in the semiotic space of culture is also changeable and to some degree unpredictable: it is not always possible to predict which facet of the inner essence of the poet's archetype will arouse the researchers' interest today and what interpretation it will receive, how certain facts will be «modeled». Hypothetically, it is also possible to suppose the influence of the future on the present of the archetype of the poet, there are cases not only of predicting their future by outstanding people but also of consciously programming it. Relatively speaking, «realizing» his future, the poet tries to model it, while setting a powerful suggestive attitude for future generations, the most striking example is Abay's poem «I'm not composing a poem for fun»:

«I'm not composing a poem for fun,
I do not fill the verse with fictions.
For sensitive ears, heart and soul,
For the young, I give birth to my own verse.
Who is visionary and sensitive in heart,
will understand that I am writing a verse in every one.
Come straight to me dear.
All that is hidden, will reveal my verse, –
Not immediately you will perceive, maybe,
These are the words you hear in the first.
How strange to me that people don't understand,
Immediately demand another one»[8, p.122].

Prediction of the future, prophetism is a rare quality that is found in some geniuses: they are given not only to look into the future from a scientific or historical – artistic position, they sometimes have the gift of foreseeing spiritual and social changes in society, that makes them and their creations immortal.

Conclusion

Based on the above, it is necessary to emphasize the foundational qualities possessed by the archetype of the poet and which ensure his timeless, changeable existence in the cultural space.

The archetype of the poet may possess the following qualities:

1. Symbolization. The personality having been symbolized gets into the category of the mythical, over time becoming a legend, a tale.
2. Mythogenicity is a consequence of symbolization.
3. Archaism, expressed in repeatability.
4. Dynamic development, transformations. The archetype of the poet like a crystal always turns with new facets of its inner nature.
5. External immutability with internal mobility.
6. Timelessness. Violation of existential laws of existence, panchronism.
7. Suggestiveness. The nature of suggestion. Among genius personalities: numinosity is a strong spiritual and emotional impact on society.
8. Passionarity, as a consequence of suggestiveness, it is an ability to capture the public consciousness with ideas, to lead it along.

The archetype of the poet changing over time is saved in the collective memory of human race. This memory has creativity to a certain extent, that is, it generates, actualizes the most essential aspects of the archetype of the poet in the public consciousness. Having been subjected to actualization, the image of the poet begins to be symbolized, or rather, it is an ongoing, constant process, but over time it acquires the features of mythologization.

Myth plays one of the essential roles in the formation of the archetype of the poet. Myth making according to a modern researcher of the theory of myths is a special specific activity of the spirit that is capable of historical unfolding, of diverse incarnations in culture, having many hypostases. Myth making is steadily reproduced in some fundamental relations of the way of human life and is a cultural universal. Therefore, it is more convenient to look for the key to the mysteries of primeval myth not so much in the past as in the present – in the features of modern consciousness and its non-mythological constructions [9, p.27]. The myth in the XX century acquired the qualities of reality. It stopped to be «fabulous», «unusual», real events, moreover, real personalities clearly demonstrated to humanity the ability to be symbolized and mythologized in its collective consciousness. The myth poetizes our existence, symbolizes the historical personality of the poet, who, falling into the timeless context of culture, partially loses his individual qualities, acquiring archetypal features through reception, self-mythologization, typification, suggestiveness and other factors. And at the same time, it is impossible not to recognize that myth as a poetization (or rather, symbolization) of reality, is the «protoform of human spirituality» [9, p. 444]. The symbols often hide the proto-phenomenon, ideal prototypes, incarnations. Having emphasized the nuances in Jung's definitions, V.N. Toporov in his works considers archetypal models in the minds of writers as «suggestion», seeing in them a strong suggestive attitude [10].

Time, historical and literary methods of studying the poet's creative heritage, his biographies help us in disclosing and attaining his nature, through numerous reflections, symbols, images, we approach the perception of the archetype of the genius poet.

REFERENCES

- [1] Lotman Yu.M. Semiosfera (Semiosphere). St. Petersburg: «Art-SPb», 2000. 704 p. [in Rus.].
- [2] Losev A.F. Dialektika mifa (dialectic of myth). Moscow: Mysl, 2001. 558 p. [in Rus.].
- [3] Yung K.G. Psikhologiya bessoznatel'nogo (Psychology of the unconscious). M.: «Kogito-Center», 2010. 352 p. [in Rus.].
- [4] Bol'shakova A.Yu. Literaturnyy arkhetip(literary archetype) // Literary studies. 2001. №6. pp. 169-173. [in Rus.].
- [5] Zhumabaev M. Prorok. Stikhi, poemy, rasskaz (Prophet. Poems, poems, story). Astana: Audarma, 2010. 368 p. [in Rus.].
- [6] Khakim (Hakim) // <https://ru.wikipedia.org/wiki/Хаким> [in Rus.].
- [7] Esim G. Khakim Abay(Hakim Abai). Astana: Falliant, 2012. 384 p. [in Rus.].
- [8] Abay. Stikhi. Perevody russkikh poetov(Poetry. Translations of Russian poets). Almaty: «Gylym». 207 p. [in Rus.].
- [9] Naydysh V.M. Filosofiya mifologii. Ot antichnosti do epokhi romantizma(Philosophy of mythology. From antiquity to the era of romanticism). M.: Gardariki, 2002. 554 p. [in Rus.].
- [10] Toporov V.N. K arkhetipicheskomu u Turgeneva: sny, videniya, mechtaniya // Literaturnye arkhetipy i universalii (To the archetypal in Turgenev: dreams, visions, dreams // Literary archetypes and universals.). M., 2001. P. 369-432. [in Rus.].

«АҚЫН АРХЕТИП» ҰҒЫМЫН САРАЛАУ (АБАЙ ҚҰНАНБАЙҰЛЫ ТҰЛҒАСЫ МЕН ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫ НЕГІЗІНДЕ)

*Аманғазықызы М.¹

*¹PhD, Еуразия гуманитарлық институтының доценті,
Astana, Қазақстан, e-mail: moldir_amangazykyzy@mail.ru

Аңдатпа. Мақалада Абай Құнанбайұлының тұлғасы мен шығармашылығының негізінде «ақын архетипі» ұғымы айқындалып, сараланады. Ғылыми зерттеудің мақсаты – қазақ әдебиеттануында ақын архетипінің тууы мен қалыптасуын шынайы тұлғаның (әдеби емес) мысалында қарастыру. Ғылыми зерттеудің негізгі бағыты –

әдебиеттанудың теориялық мәселелері. Ғылыми жұмыстың негізгі идеясы – ақын архетипі ұғымының аясында бойындағы дара қасиеттерімен бірге символдық, архетиптік қасиеттерге ие ақынның (кемеңгердің) уақытқа бағынбайтын мәдениет парадигмасына сыйғызып тұрған танымал кемеңгер тұлғасы танылады. Зерттеудің ғылыми маңыздылығы ретінде «ақын архетипінің» алғаш рет қазақ әдебиетіне тән феномен ретінде танылғандығын және оның әлеуметтік және философиялық қазақ прозасының қалыптасуындағы рөлін анықтауды атауымызға болады. Өмірбаяндық мәліметтерді, сондай-ақ әдеби шығармалар мен философиялық трактаттарды талдау негізінде «ақын архетипі» анықталатын критерийлер тұжырымдалды. Зерттеу барысында алдымызда тұрған міндеттерге байланысты ғылыми талдаудың әртүрлі әдістерін басшылыққа алдық: тарихи-генетикалық әдіс – «ақын архетипі» феноменінің пайда болуын анықтауда, оның дамуын зерттеуде; тарихи және функционалдық әдіс – оқырмандардың «ақын архетипін» қабылдау ерекшеліктерін анықтауда және XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басындағы сынға байланысты мәселені қарастыруда қолданылды. Салыстырмалы-тарихи зерттеу әдісі «ақын архетипін» өмірбаяндық мәліметтермен және шығармашылық «автомифпен» салыстыру кезінде қолданылды.

Мақаланы жоғары оқу орындарындағы «Абайтану» және «Қазақ әдебиеттануының өзекті мәселелері» пәндері бойынша дәрістер мен семинарларға дайындық кезінде қосымша оқу материалы ретінде пайдалануға болады, сондай-ақ зерттеу барысында ұсынылған ақын архетипі концепциясын жоғары оқу орындарында арнаулы курстар мен семинарларда жазушылар шығармашылығының рецепциясын бағалау мәселесінде қолдануға болады.

Тірек сөздер: архетип, ақын архетипі, ақын архетипі моделі, тұлға, қазақ поэзиясы, Абай Құнанбайұлының шығармашылығы, Абай тұлғасы, Абай бейнесі.

ДИФФЕРЕНЦИАЦИЯ ПОНЯТИЯ «АРХЕТИП ПОЭТА» НА ПРИМЕРЕ ЛИЧНОСТИ И ТВОРЧЕСТВА АБАЯ КУНАНБАЕВА

***Амангазықызы М.¹**

***¹PhD, доцент Евразийского гуманитарного института,
Астана, Казахстан, e-mail: moldir_amangazykyzy@mail.ru**

Аннотация. В данной статье уточняется и дифференцируется понятие «архетип поэта» на примере личности и творчества Абая Кунанбаева. Цель научного исследования – рассмотреть зарождение и формирование архетипа поэта в казахском литературоведении

на примере реальной (а не литературной) личности. Основным направлением научного исследования являются теоретические вопросы литературоведения. Основная идея научной работы – под архетипом поэта понимается некая выдающаяся гениальная личность, которая, в силу присущих ей индивидуальных качеств, может обладать рядом символических, архетипических свойств, помещающих личность поэта (гения) во вневременную парадигму культуры. Научная значимость исследования заключается в том, что в нем впервые «архетип поэта» осмысливается как феномен, специфический для казахской литературы, выясняется его роль в становлении казахской социальной и философской прозы. На основе анализа биографических данных, а также литературных произведений и философских трактатов сформулированы критерии, на основе которых выделяется «архетип поэта». В ходе исследования мы руководствуемся различными методами научного анализа в зависимости от стоящих перед нами задач: историко-генетическим методом – при изучении истоков зарождения феномена «архетипа поэта», определении логики его развития; историко-функциональным методом – при рассмотрении вопроса, связанного с особенностями восприятия «архетипа поэта» читателями и критикой конца XIX – начала XX века. Сравнительно-исторический метод исследования используется при сопоставлении «архетипа поэта» с биографическими данными и творческим «автомифом».

Практическое значение итогов работы заключается в том, что статья может быть использована в качестве дополнительного учебного материала при подготовке к лекциям и семинарам по дисциплине «Абаеведение», «Актуальные вопросы казахского литературоведения» в высших учебных заведениях, а также предложенная концепция архетипа поэта может использоваться в вузовских спецкурсах и семинарах при оценке рецепции и творчества писателей.

Ключевые слова: архетип, архетип поэта, модель архетипа поэта, личность, казахская поэзия, творчество Абая Кунанбаева, личность Абая, образ Абая

Статья поступила 07.09.2022

ӘӨЖ 821.512.122(091)

XҒТАР 17.82.30.

<https://doi.org/10.48371/PHILS.2023.27.14.022>

КӨШПЕЛІЛЕР ӨМІРІНДЕГІ ЖЫЛҚЫНЫҢ РӨЛІ ЖӘНЕ ОНЫҢ ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІНДЕГІ КӨРКЕМ БЕЙНЕСІ

*Аскарова Г.¹, Абдул Рахманұлы А.², Казтаева А.³, Каримова Г.С.⁴

*¹Ф.ғ.к., қауымдастырылған профессоры міндетін атқарушы, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан, e-mail: gauhar_8@mail.ru,

²Әдебиеттану магистрі, Қашықтан оқыту бөлімінің меңгерушісі, Сулейман Демирел Университеті, Қаскелең, Қазақстан, e-mail: a.abdulrakhmanuly@sdu.edu.kz

³ «Әдебиеттану» мамандығының 1 курс магистранты, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан, e-mail: aiym.kaztaeva@mail.ru

⁴PhD доктор, қауымдастырылған профессор міндетін атқарушы, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан, e-mail: karimova_g77@mail.ru

Аңдатпа. «Ұлы даланың жеті қыры» бастамасы қазақ тарихына, этнографиясына, фольклорына қатысты зерттеулерге жаңа леп берді. Археологиялық және этнографиялық зерттеулер көрсеткендей, Ұлы Дала өркениетінің жылқыны қолға үйрету сынды жетістіктері адамзаттың мәдени дамуының маңызды бөлігі болып табылады. Дегенмен, Ұлы даладағы жылқының рөлін әдеби және фольклорлық мұралар тұрғысынан кешенді зерттеу әлі күнге дейін жүргізілмеді. Бұл мақаланың өзектілігі жылқының Ұлы Даладағы рөлін, оның әдебиеттегі бейнесін талдау арқылы дүниежүзілік тарихтағы түркі мәдениетін тануға, әлемдік өркениеттегі өз орнымызды анықтауға бағытталғандығында. Бұл өз кезегінде қазақ тарихына біржақты баға беруді, соның ішінде атты қолға үйрету мәдениетіне қатысты еуроцентристік стереотиптердің мысалдарын жоққа шығара отырып, тәуелсіз ғылыми деректерге негізделген көзқарасты қалыптастыруға мүмкіндік береді. Әдебиетіміздегі адам санасының қазынасына үлкен үлес қосқан мәдениеттің мұрагері екенімізді сезіндіретін әдеби шығармалар зерттеу нысанына алынды. Біздің әдеби мұрамыз өлкедегі тарихи үдерістерді жаңа концептуалды пайымдауға жетелеуі керек. Оның үстіне әдебиеттегі, поэзиядағы, халық ауыз әдебиетіндегі жылқының келбетін зерттеу – болашақты қалыптастырудың құралы.

Екінші жағынан, отаршылдық езгі қазақ болмысының эволюциялық дамуын тоқтатып, рухани дағдарысқа әкелді. Соның салдарынан империялық режим ұлттың сан ғасырлық этногенетикалық тегіне, мәдениетіне көлеңке түсірді. Көне шежіре көмескіленіп, қазақ елі мемлекеттігінен айырылып қала жаздады. Рухани жаңғыру идеясының заңды жалғасы болған бастама қазақ тарихын, әдебиетін, әдет-ғұрпын, мәдениетін отарсыздандыруға жол ашты. Сондықтан, бұл зерттеудің мақсаты – халық ауыз әдебиетінен бүгінгі күнге дейінгі әдеби мұраларда көрініс тапқан жылқының ұлт үшін алатын орны мен маңызын ғылыми тұрғыда айқындап, адам тағдыры мен болмысын ашу үшін романдардағы жылқының интуициясын бейнелеу жолдарын талдайды. Бұл зерттеу салыстырмалы және сипаттамалық талдау әдістерін қолданып, қазақ әдебиетіндегі жылқы образына әдеби шолу жасау арқылы жүргізілді. Зерттеу нәтижесін қазақ және түркі елдері әдебиеті мен мәдениеті, этнографиясына қатысты ғылым салаларында қолдануға болады.

Мақала ҚР Білім және ғылым министрлігінің «Қазақ көшпелілерінің өміріндегі жылқының рөлі және оның ұлттық әдебиеттегі көркем репрезентациялануы» атты гранттық жобасы (IRN AR 14872341) негізінде жарияланды.

Тірек сөздер: жылқы, Ұлы Дала, көшпенділер, ұлттық құндылық, мәдени код, атқа отыру, ауыз әдебиеті, дәстүр, этнографиялық үрдіс, ұлттық таным, Түркі мәдениеті, отаршылдық езгі, болмыс, ат мәдениеті.

Негізгі ережелер

Қазақ руханиятының жаңа дәуірі басталған тұста ұлттық әдеби мұрамыздағы жылқы бейнесі, мінезі, халық өміріндегі рөлі арқылы әлемдік мәдениеттегі орнымызды айқындау – басты мақсат. Біз өз кезегінде осы мақала арқылы қазақ дүниетанымының, ұлттық болмысының, этнографиясының, қала берді «жеті қазынасының» бірі ретінде әдебиетте жылқы малының пайда болуымен ұлы даланың адамзат өркениетіне қосқан үлесін ерекше атап өткіміз келеді. Жылқы туралы жазылған көркем шығармалар – дала даналығын дәріптейтін шығармалар жетерлік, осы зерттеуде соларға қысқаша шолу жасалатын болады.

Кіріспе

Ұлы даланың әлемдік өркениетке жасаған жеті сыйының бірі – жылқыны қолға үйрету мәдениеті. Алайда көшпелі қоғамның мәдениеті мен әдебиетінде жазба мұралардан гөрі ауызекі деректердің, туындылардың көп сақталуына байланысты біздің әлем өркениетіне

қосқан үлесіміз кеңінен дәріптелмей қалып отыр. Қолға үйретілген жануардың ішкі үнін жандандырып, естіртіп, оны қалың жұртшылыққа жеткізетін, сол арқылы қоғамға ой салатын, ұлт пен оның мәдениетінің көркем көрінісін жасайтын, оны әлемге танытатын көпір болатын бұл сол халықтың әдебиеті, көркем туындылары және ауызекі әдеби мұрасы. Дегенмен, жылқы бейнесі қаһармандық эпостардан бастап қазіргі әдебиетіміздегі орталық образдардың деңгейіне дейін жан-жақты суреттелсе де, жеке зерттеу нысаны ретінде алынбай келді. «Жылқы қазақтың ұлттық руханиятына, қазақы жадысына, халықтық санасына айналғаны тарихи деректерден ғана емес, әдеби-мәдени ескерткіштерден философиялық ойлау жүйесінен де айқын көрініс тауып тұр» [1, p.218] десек те, оның әлемдік өркениеттегі маңызын танытуда әлі де атқарылар зерттеулер мен бастамалар болу қажет екені айқын.

Бұл бастамаларға тосқауыл жасап келген, мәдениетіміз бен тарихымызға зорлықпен таңылған еуроцентристік ойлау жүйесі жойылып, ұлтымыздың терең тарихына, рухани құндылықтарына, мұрасына жаңаша көзқарас қалыптастыру заман талабы. Ұлы дала халқының мәдени-саяси санасының жаңғыруы, тарихи шындықтың ашылуы, әлемдік философиялық ойдың дамуы ұлттық кодты, тарихи сананы жаңғыртып, қауіпсіздігімізді нығайтып, қоғамдық белсенділігімізді арттырады [2]. Жылқының көшпелі ғұмыр кешкен қазақ өміріндегі орны тым ерекше. А.Сүлейменовтың: «өзгелер маймылдан жаралса жаралған шығар, қазақ жылқыдан жаралған» деуі – қазақы дүниетанымымыз бен тұрмыс-тіршілігімізден туған ақиқат. Сондықтан әдеби туындылардағы жылқы бейнесін зерттей отырып, оны болашақтың талаптарына сай бүгінгі күнімізді, болмысымызды қалыптастыру құралы ретінде қарастырамыз.

«Ұлы даланың жеті қыры» бастамасының артықшылығы – өткеннен сабақ алып, болашаққа темірқазық болып, ұлттық рухты оятып, бабалардың генетикалық қуатын танып, өміршеңдігін айқындап өтуінде. Оның үстіне, түркі әлемінің атамекені ретінде қазақ елі ата-баба аманатына адалдық танытып, өркениетті ойлаудың алғышарты ретінде әлемдік мәдениеттегі түркі әлемінің орнын танытуда бастамаларымен алда болуы талап етіледі. Ұлы даланың мұрагері болу – үлкен жауапкершілік.

Материалдар мен әдістер сипаттамасы

Қазақ әдебиетінде тұлпарлар тарихын суреттеген шығармалар шоғыры бір төбе екенін айтып өттік. Бұл циклдағы жоспарланып отырған шығармалардағы жылқы рөлін нақты мәтіндік талдаулар арқылы екшеп,

сараптау арқылы біз ұлтымыздың әдет-ғұрпын, дәстүрін, тұрмысын, өз тарихына деген пайымын, қала берді ұлт өмірінің болмысын тұтастай тани аламыз. Жылқы тақырыбы – тұтас ұлттың көкейінде, жандүниесінде сайрап, тұнып жатқандығына ел арасында кеңінен тараған күйлер де куәлік ете алады («Бозінген», «Желмая», «Ақсақ құлан» т.б.). Жылқыны дәріптеу арқылы ұлтты дәріптеп, ұлт құндылықтарын халық санасына сіңдіріп, түп-тамырымызды жете тану арқылы ұлттық сана көкжиегін кеңейте аламыз. Оның халық жадында жаңғыруы – ұлттық сананы бекітіп, ұлттық намысты жанып, жастарды елжандылық рухта тәрбиелеуге мүмкіндік береді және өмірлік ұстанымына әсер етеді. Қазіргі таңда ұлттық идея тұтас қоғамның ортақ мұрат-мақсатын көздейді.

Зерттеуде әр дәуірдегі тарихи-мәдени жағдайларды, оның әдебиетке әсерін тереңірек пайымдау үшін *тарихи-типологиялық әдісті* қолдану арқылы ұлттық әдебиеттегі жылқы тақырыбын игерудегі көркемдік ізденістер анықталып, жазушылардың әдеби үдерістегі көркемдік үлесі пайымдалды. М.Мағауиннің «Аласапыран» романының «Айшешек бегім» тарауында аштықтан өзегі талған Бесоба батыр астындағы ат жалының астынан бір тамырын қиып жіберіп, қанын жұтып әлденіп, жекпе-жекке шығатыны баяндалған. Бұл Марко Полоның «мен сіздерге айтайын, олар нәр сызбастан он күн бойы жүре береді... қажет болса атының қанын азық етеді; аттың қан тамырын кесіп, қанын ішеді» деген сөздерімен үндеседі. Демек, әрбір қазақ ұланы атқа зақым келтірмейтін тамырды тап басып таба біліп, өті жоқ таза жануардың қанымен де жан сақтағанын түсінеміз.

Тарихи-теориялық әдіс арқылы нысанға алынған мәселеге теориялық тұрғыдан келіп, көркем пішіндердің тарихи санада көрініс табуы мен дамуы зерделенді. Қоғам шындығын жылқы тағдырымен бірлікте алу, оның жай-күйіне бойлап, шығарманың тұтас бітімі (психологизмге құрылуы, сана ағымы т.б.), архитектурасы анықталады. Еуропалық жұртшылық он үш санынан қауіптенсе, қазақтар ұл баласын «он үште отау иесі» деп жеке отау тіктіруінің де мәнісін жылқымен байланысты ұғымда түсінуге болады. Халық арасында ерекше құрметке ие болған Күреңбай сынды сыншылар жаратылысында он екі қабырғасы болатын жылқының болашақта жүйрік тұлпарға айналатынын жазбай танып, «он үшінші қабырғасы бар» деп таныған. Он үшінші қабырғаны қазақтар «қанат» дейді (*ертегілерде қанатты пырақ кездеседі, шығармашылық шабыт шақыратын – Пегас*). Жылқы бойындағы бұл даралық та жылқы тектес халық назарынан тыс қалмаған.

Мәдени-тарихи әдіс арқылы жазушы шығармасының сол дәуірдің мәдени-тарихи жағдайымен тығыз байланыста болатындығы, көркем шығарма – өмір айнасы ретінде туындайтындығы айқындалады (С.Сейфуллин «Қызыл ат» поэмасы, Ә.Кекілбаев «Бәйгеторы», Ұ.Нұрғалымұлы «Дайғашшы» т.б.). Қазақ арасында ат жарату мәдениетінің озық болғандығына «Қобыланды батыр» жырындағы Құртқа сұлудың Тайбурылдың қырық күндік жарауы кемдігін айтып, Қобыландының жорыққа шықпауын өтінген сөздері мен оның сөзін тыңдамай кеткен батырдың жолда соның зардабын шеккен оқиғасы дәлел. Сондықтан, біз бұл зерттеуде қазіргі әдебиет пен мәдениет теорияларында тұрақталып қалған кейбір түсініктерге де сыни шолу жасап өтетін боламыз.

Нәтижелер

Ежелгі мифология мен танымды талдаған көптеген заманауи ғылыми зерттеулер жылқының Күн Құдайының символы екенін болғанын көрсетеді. «Аттың мінезі құдай мағынасында күн бейнесіне, жердегі күн бейнесіне теңестіріледі» [3, р.113]. Одан бөлек, әрбір қолға үйретілген жануар ежелгі халықтардың түсінігінде белгілі бір әлемге жатқызылған, мысалы: «Жылқы – жоғарғы әлем символы, қой – материалдың, жер әлемінің, сиыр – сыртқы әлемнің, басқа дүниенің, өлілер әлемінің, хаостың символы. Яғни, ат – жоғарғы әлем – даналық әлемнің, ата-бабалар әлемінің символы» [4, pp.31-32]. Дүние жүзіндегі халықтардың ұлттық болмысын, дүниетанымын зерттеген ғалым Г.Гачаев жылқыға ғарыштың үстінгі бөлігі ретінде қарай отырып, оның үстінде отыратын адамды да аспан яки жоғары әлем мүшесі ретінде санаған [5]. Ислам дінінде де жылқының орны ерекше, тіпті «Жақсылық Қияметке дейін жылқылардың маңдайында болады» деген хадис те сақталған [6]. Сайын даланың ерекше жетістігі болған жылқыны қолға үйрету арқылы да көшпелілер әлемдік өркениетке пайдалы да маңызды үлес қоса алды. Көшпелілердің мәдениеті, әдебиеті мен тұрмыс-тіршілігіне жылқының қолға үйретілуімен келген өзгерістерді, оның ұлттық болмысымызға әсерін әдеби мұраларымыздағы жылқы образына талдау жасау арқылы баға беретін боламыз.

Біз Ұлы даланың бір қыры – жылқы тұлғасы арқылы ғана әлемдік өркениетке үлкен, маңызды үлес қоса алды. Мұны ғалымдар бүгінге дейін археологиялық қазбалар арқылы қол жеткізген артефактілер мен тарихи ескерткіштерге сүйене отырып дәлелдеп берді. Жетпіс мың жылқының сүйегі табылған Ботай мәдениеті – соның куәсі. Табиғатпен әдемі үйлесімділікте өмір сүре білген қазақ халқының экологиялық мәдениетінің де жоғары болғанын жылқы мәдениеті дәлелдейді. Есік

қорғанынан табылған (1969 жылы) алтындалған киімді жас патшаның жанына құрбандық ретінде жерленген жылқылардың ат әбзелдерінің өзі әлем зерттеушілерін мойындатты. Осы жылқы ер-тұрмандарының безендірілуі – бүкіл мәдениет Батыстан басталды деген түсініктің жаңсақтығын дәлелдеп берді. Өз барыңмен мақтану үшін соның қырсырын ашып, сараптап, ғылыми негізде болашаққа бағдар жасауда өзекті.

Сан ғасырлар бойы табиғи сұрыптаудан өткен, автотонды қазақ жылқысы жөнінде атамекенімізге табаны тиген саяхатшылар, зерттеушілер т.б. өз еңбектерінде жан-жақты суреттеген. Қытай шежіресі, Еуропа саяхатшылары, Геродот, Страбон, Марко Поло, Вильгельм Рубрук еңбектерінде «жылқы» туралы көптеген мәлімет келтірілуі көшпелі халық өміріндегі жылқының рөлін айғақтайды. «Указатель литературы по животному миру Туркестана» (Санкт-Петербург, 1927) атты еңбекте де қазақ жылқысы жайында құнды ақпараттардың берілуі – қазақ өміріндегі, менталитетіндегі, тұрмыс-тіршілігі, дүниетанымындағы жылқы рөлінің күштілігін көрсетеді.

Әр халықтың байырғы қазынасын бүгінгі үдеріспен байланыстыратын рухани тәжірибесі ұлтты сақтау үшін қажет. «Ұлттық көркем әдебиет – этникалық жадты, дүниетанымдық архетиптерді, ментальды ерекшеліктерді берудің әмбебап саласы» [7, р. 3]. Атақты Нысанбай жырау арғымақ атқа тұтастай одаларын арнаса; Доспамбет жырау да «ту құйрығы бір тұтам, тұлпар міндім өкінбен» деп жырлап өмірден өтті. Арғымақ атқа мініп, ашық аспан астында, ұлы дала жерінде желдей есіп, бостан жүрген қазақ оғланының өкінішке қарай, көп ұзамай азат басы құл болды. Ел басына бұлт үйірілген бұл трагедиялық ахуалды да жазушылар жылқы түлігімен байланыстырады. Оның айқын көрінісі С.Жүнісовтың «Ақан сері» романында көрінеді. Мұндағы патша ұлықтарының қазақ жылқыларына көз салып, санақ жүргізіп, оларды тез арада Ресейге жөнелтіп, қазаққа қанат бітірген жылқы малымен байланысын үзуді мақсат еткен арам пиғылын байқау қиын емес. Мұны «лайықты» жалғастыра білген кеңестік әміршілер Голощекин мен Сталин арасындағы қазақ рухын басу мәселесінің шешімі «қазақты жылқыдан айыру» керектігін дәл тапқан көрегендігі өз жемісін берді. Өте аз уақыттың ішінде әрбір қазақ баласы «біз ешкімге бас иеген жылқы тектес асау халықпыз» деп емес, «біз ешкімге соқтықпай, тиіспей, тыныш жатқан қой секілді момын елміз» деп сайрап шыға келді. Заманында жылқы малы да идеология құралына айналғанына тарих куә. Санамыздың түкпірінде там-тұмдап болса да сақталып қалған бұл өнегеге «Ұлы даланың жеті қыры» бастамасынан соң толықтай бет

бұрдық. Түптеп келгенде ұлт руханиятының ұстыны болған бұл идея ұлтты ұйыстыруға бастады.

Әлем әдебиетінде көркем туындыларында басты қаһарман ретінде жан-жануарларды суреттеу мысал атасы – Эзоптан басталды. Құл болғандығы үшін қожайынынан қорлық көргені аздай, бүкір болғаны үшін өзі секілді құлдардан он есе қорлық, мазақ, кемсіту көрген, екі аяқтыдан жанын түсінер жан таппаған Эзоп мысалдарының сюжеті өмірден алынған. Эзоп бастаған анимализм дәстүрін А.Конан Дойл, Р.Киплинг, Дафна дю Морье, Джеймс Боуэн, орыс әдебиетінде И.С.Тургенев, К.Паустовский, И.А.Крылов, А.П.Чехов, А.И.Куприн, С.Есенин т.б. лайықты жалғастыра білді. Ал қазақ әдебиетінде М.Әуезов («Көксерек»), Ғ.Мүсірепов («Өмір жорығы»), О.Бөкей («Кербұғы»), Ә.Кекілбаев («Бәйгеторы»), С.Елубаев («Ойсылқара»), М.Мағауиндер («Құмырсқа-қырғын») өз шығармаларына жан-жануарлар тірлішігі, өмірі, қақтығысын арқау етсе; Т.Әлімқұлов («Қош бол, Абсент»), А.Оразақын («Замана дүлділі»), Ж.Шаштайұлы («Шал мен жылқы»), Н.Дәутайұлы («Айғыркісі»), Н.Ораз («Жылқының көз жасы»), А.Кемелбаева («Шашты»), М.Барақбай («Көк жорғаның көз жасы»), Ұларбек Нұрғалымұлы («Дайғашшы»), Е.Айдабосын («Тұлпардың серті») тікелей жылқы өміріне қалам тартты. Бұл шығармалардың қай-қайсысына да Қамбар ата түлігінің ерекшелігіне терең үңілу, болмысын жаңа қырынан ашу жолындағы ізденістер тән. Негізінде бұл кез-келген жазушының оң жамбасына келе бермейтін тақырып. Өйткені, жылқы тіршілігін өмір философиясымен үндестіріп, оқырманға соны дүниені ұсыну, жануар болмысына жетелеп, соның әлеміне ендіру арқылы аз да болса «адамдығын» ұмыттыру – қаламгерден көп ізденіс, терең білім мен үлкен шеберлікті талап етеді.

Талқылау

Жылқыны қолға үйретуінің әлем дамуына әсері: киім үлгісі қалыптасты; әскердің жасақталуы империялардың құрылуына алып келді; үстемдікке ие болды. Ат үстінде жүріп ұланғайыр даланы жаудан қорғады, ат үстінде жүріп Батыс пен Шығысты жалғастырып, сауданы дамытты. Осы әскери дайындық факторы жөнінде А.Марселинустың: «Жаяу соғыста түркілер мықты емес. Ал аттың құлағында ойнайтындығына ешкім дау айта алмайды. Себебі, аттарына мінсе, аттың үстіне жабысып қалады. Кейде аяқтарын салбыратса, кейде әйелдер сияқты бір жақтап отырып алады. Аттың үстінде құрылтай жинайды. Алыс-беріс, сауда-саттық жасап, аттың үстінде жеп ішеді. Соғыс қимылдары кезінде қорқынышты дыбыстар, айғай-шу шығарып, дұшпанның үрейін алады. Бір қарсылық көргенде жан-жаққа бытырап,

қысқа уақытта қайта жиналып, жайдың оғындай дұшпанға тез әрі ойсырата соққы береді» [8, р. 38] дейді. Демек, көшпелілердің әскери салада жаңалық ашуына да жылқы ықпал етті.

Қазақтың көптеген ұлттық ойындары да ат мәдениетіне негізделген (көкпар, жорға жарыс, жамбы ату, теңге ілу т.б.). Осы ойын түрлерінің қай-қайсысы болса да қазақ жігіттерінің батылдығы мен ептілігін, күш-жігері мен төзімділігін шыңдап, шынықтыруға бағытталатыны сөзсіз. Қазақтың әр оғланы жылқы жанын түсіне білетін, қасиетін бағалайтын рухты азамат екендігі ақын-жазушылардың туындыларында, ғалымдардың еңбектерінде сан қырынан дәлелденген. Жылқының еті мен сүті де шипа, денсаулыққа пайдалы екенін медицина ғылымында жақсы дамыған иппотерапия саласы (жылқы жануарының емдік қасиетінің эмоционалдық, физикалық қырын тиімді пайдалануға негізделген) дәйектейді.

Адам баласының ізгі мұрат-мақсаты, асқақ армандары жолындағы күресін жырлау – әдебиеттің басты міндеті. Көркем шығарманың эстетикалық мұратының негізі адамтану мақсатына негізделетін болса, сол жақсылыққа жету жолындағы күресінде басты фигура – жылқыны алуын әдебиеттегі жаңашылдық емес. Жылқы малын дәріптеп, «ер қанаты – ат» деп ел қорғаған баһадүрлердің жан серігі ретінде сипаттап, суреттеу фольклорымыздан бастау алады. Осы игі дәстүрді жалғастырған жазушы А.Кемелбаеваның «Шашты» әңгімесінде бала Кенжебекті азаттыққа жеткізген де; атом полигонының салдарынан айықпас дертке шалдығып, қынадай қырылып жатқан қазақ жұртының жылқыны еміп, қымызымен аман алып қалған (Н.Ораз «Жылқының көз жасы», С.Досжан «Қасірет пен тағдыр», «Үзілмеген үміт») жылқының қазақ өміріндегі орны пен рөлі ерекше сипатталған. Қаһармандық жырлардағы ел қорғаған батырларымызды жау қолында қалдырмай еліне жеткізген, қиындықта қорған болған атақты тұлпарларды былай қойғанда қазақтың өзін «жылқы мінезді халықпыз» деуі де тегін емес. Туған жерін сағынып, екінші дүниежүзілік соғыс кезінде батыстағы майдан даласынан қар құрсанып туған жеріне жетіп жан тапсырған Бәйгекүрең; құлын күнінен баптап, мәпелеп өсірген егесі Жалғасты іздеп қырғыз Алатауынан қашып келген Айғыркісі әрекетін бүгінде екі аяқты пенделер жасай алмайтын дүние деуге болады. Аталған жануарлар бойындағы қазаққа тән туған жеріне деген адалдық пен жақын жанына деген бауырмалдық, мейірімділік қасиеттер еріксіз таңдандырады.

Қорытынды

Қорытындылай келгенде әртүрлі кезеңдерде Ұлы Далада өмір сүрген ата бабамыздың өмірі мың жылдам уақыт бойы жылқы түлігімен

тікелей әрі тығыз жүзеге асып отырды. Ал тұрмыс-тіршіліктің, мәдениеттің әдебиетте көрініс таппауы мүмкін емес. Әдебиетімізден тілімізге, тілімізден тұрмысымызға, тұрмысымыздан танымымызға айналған жылқының мінезі мен болмыс бітімі, бүгінгі тәуелсіз ел ретінде өткенімізді қайта бағалауға мүмкіндік береді. Танып қана қоймай оны зерттеу арқылы біз қазақ ұлтының, түркі мәдениетінің әлемдік өркениеттегі орнын анықтаймыз. Бұл кезеңде археологиялық деректермен қоса ауыз әдебиетінде, бергі замандағы жазушыларымыздың туындыларындағы жылқы бейнесін талдаудың маңызы жоғары.

Бұл мақалада біз қазақ әдебиетінде кездесетін жылқы бейнесін, оның әдебиеттегі көрінісін, қазақ жазушылары шығармаларындағы көркемдік бейнесін мәдени-тарихи контексте әлемдік әдебиет пен мифологиялық қазынамен салыстыра шолу жасадық. Зерттеудің келесі сатыларында бұл шығармаларға детальді түрде анализ жасау, негізгі ерекшеліктер мен ұқсастықтарды қалыптасқан еуроцентристік көзқарастан тәуелсіз деңгейде талдау көзделуде.

ӘДЕБИЕТ

[1] Martin V. Law and custom in the steppe: the Kazakhs of the Middle Horde and Russian colonialism in the nineteenth century. Routledge. 2012 p. 244.

[2] Мырзабеков Ж.Е. Түркі өркениеті және тарихи жаңғырту мәселелері // «Ұлы даланың жеті қыры және қазақ философиясының өзекті мәселелері» атты халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары. 19 қаңтар, 2019 жыл. –Алматы: Қазақ университеті, 2019. –512 бет.

[3] Салқынбай А. Тарихи сөзжасам. Семантикалық аспект. – Алматы: Қазақ университеті, 1999. –240 бет.

[4] Каракузова Ж.К., Хасанов М.Ш., Космос казахской культуры. –Астана: Евразия, 2012. –104 стр.

[5] Гачев Г. Национальные образы мира. –Москва: Советский писатель, 1988. – 450 стр.

[6] Имам Бұхари. Сахих әл-Бұхари. Аударған: Ү.Шойбек, Қ.Қыдырханұлы. –Алматы: Кәусар-саяхат, 2007. – 927 бет.

[7] Дәдебаев Ж. Жазушы еңбегі. –Алматы: Қазақ университеті, 2001. –340 бет.

[8] Сүлейменова Ж.Д. Көне түркі мәдени жәдігерлеріндегі адам және әлем модельдері. Философия докторы (PhD) ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертациясы. –Алматы, 2011. –171 бет.

REFERENCES

[1] Martin V. Law and custom in the steppe: the Kazakhs of the Middle Horde and Russian colonialism in the nineteenth century. Routledge. 2012., p. 244.

[2] Mırzabekov J.E. Türki örkenieti jäne tarixi jañğırtw мәseleleri // «Ulı dalanıñ jeti qırı jäne qazaq filosofiyasınıñ özekti мәseleleri» attı xalıqaralıq ғılımı-praktikalıq konferenciya materialdarı. 19 qañtar, 2019 jıl. (Problems of Turkic civilization and historical modernization // Proceedings of the international scientific-practical conference “Seven aspects of the Great Steppe and current issues of Kazakh philosophy.” January 19, 2019). Almaty: Kazakh University, 2019. 512 p. [in Kaz]

[3] Salkynbay A. Tarixi sözjasam. Semantikalıq aspekt (Historical etymology. Semantic aspect). Almaty: Kazakh University, 1999. 240 p. [In Kaz.].

[4] Karakuzova Zh.K., Khasanov M.Sh., Kosmos kazakhskoy kul'tury (Space of Kazakh culture). Astana: Eurasia, 2012. 104 p. [In Rus.].

[5] Gachev G. Natsional'nyye obrazy mira (National images of the world). Moscow: Soviet writer, 1988. 450 p. [In Rus.].

[6] Imam Bukhari. Sahih al-Bukhari. Awdarğan: Ü.Şoybek, Q.Qıdırxanulı. (Sahihal-Bukhari. Translated by: U.Shobek, K.Kydyrkhanuly). Almaty: Kausar-sayakhat, 2007. 927 p. [In Kaz.].

[7] Dadebaev Zh. Jazwşı eñbegi (Writer's work). Almaty: Kazakh University, 2001. 340 p. [In Kaz.].

[8] Suleimenova J.D. Kone turki madeni jadigerlerindegi adam jane alem modeleri (Models of man and the world in ancient Turkic monuments of culture). Filosofia doktory (PhD) gylimi darezhesin alu yshin daiyndalğan dissertatsiasy. Almaty, 2011. 171 p. [in Kaz].

РОЛЬ ЛОШАДИ В КАЗАХСКОЙ СТЕПИ И ЖИЗНИ КОЧЕВНИКОВ И ЕЕ ХУДОЖЕСТВЕННЫЙ ОБРАЗ В КАЗАХСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

*Аскарова Г.С.¹, Абдул Рахманулы А.², Казтаева А. Қ.³, Каримова Г.С.⁴

*¹К.ф.н., и.о. ассоциированного профессора, Казахский национальный педагогический университет им. Абая,
Алматы, Казахстан, e-mail: gauhar_8@mail.ru,

²Магистр литературоведения, руководитель отдела дистанционного обучения, Университет Сулеймана Демиреля, Каскелен, Казахстан,
e-mail: a.abdulrahmanuly@sdu.edu.kz,

³Магистрант 1 курса специальности « Литературоведение», Казахский национальный педагогический университет имени Абая,
Алматы, Казахстан, e-mail: aiym.kaztaeva@mail.ru,

⁴PhD доктор, и.о. ассоциированного профессора, Казахский национальный педагогический университет имени Абая,
Алматы, Казахстан, e-mail: karimova_g77@mail.ru

Аннотация. Инициатива «Семь граней Великой степи» дала новый импульс исследованиям, связанным с историей Казахстана, этнографией

и фольклором. Как показали археологические и этнографические исследования, одомашнивание лошадей – достижение Великой степной цивилизации – является важной частью культурного развития человечества. Однако комплексного изучения роли лошади в Великой степи с точки зрения литературно-фольклорного наследия до сих пор не проводилось. Поэтому целью данной статьи является определение роли лошади в Великой степи и, через анализ ее образа в литературе, попытка познать тюркскую культуру в мировой истории, определить ее место в мировой цивилизации. Это, в свою очередь, позволит сформировать представление на основе независимых научных данных, что позволит отвергнуть однобокую оценку истории Казахстана, опровергнуть евроцентрические стереотипы, связанные с культурой одомашнивания лошадей. Литературные произведения заставляют нас понять, что мы являемся наследниками этой культуры, внесшими огромный вклад в сокровищницу человеческого сознания. Поэтому литература должна рассмотреть и по-новому концептуально осмыслить исторические процессы. Предметом исследования является анализ произведений казахской прозы. А исследование художественного образа лошади является важным для нашего будущего.

С другой стороны, колониальный гнет остановил эволюционное развитие нации и привел к духовному кризису. В результате многовековое этногенетическое происхождение и культура нации была уничтожена имперским режимом. Старое генеалогическое древо было уничтожено, а казахский народ почти утратил свою государственность. Инициатива, являющаяся продолжением идеи духовного возрождения, стала началом деколонизации казахской истории, литературы, обычаев и культуры казахского народа. Поэтому целью настоящего исследования является научное определение места и значения лошади, отраженное в литературном наследии от устного народного творчества до литературы наших дней, анализ в романах способов изображения интуиции лошади для раскрытия судьбы и природы человека. Данное исследование было проведено с использованием методов сравнительного и описательного анализа через исследование образа лошади в казахской литературе. Результаты исследования могут быть использованы в областях науки, связанных с литературой и культурой, этнографией казахского и тюркского народов.

Ключевые слова: лошадь, Великая степь, кочевники, национальная ценность, культурный код, верховая езда, фольклор, традиция, этнографический процесс, национальное познание, тюркская культура, колониальный гнет, идентичность, конная культура.

THE ROLE OF THE HORSES IN NOMADS' LIFE AND ITS ARTISTIC IMAGE IN THE KAZAKH LITERATURE

*Askarova G.S.¹, Abdul Rakhmanuly A.², Kaztaeva A.K.³, Karimova G.S.⁴

*¹cand.of Phil.Sc., associate professor, Abai Kazakh National Pedagogical
University, Almaty, Kazakhstan, e-mail: gauhar_8@mail.ru,

²Master of Arts, Head of Distance Education division,
Suleyman Demirel University, Kaskelen, Kazakhstan,
e-mail:a.abdulrakhmanuly@sdu.edu.kz,

³1st year master's student of literary studies, Abai Kazakh National
Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan,
e-mail: aiym.kaztaeva@mail.ru,

⁴PhD doctor, associate professor, Abai Kazakh National Pedagogical
University, Almaty, Kazakhstan, e-mail: karimova_g77@mail.ru

Abstract. The initiative “Seven Edges of the Great Steppe” had a good impact on the studies related to Kazakh history, ethnography, and folklore. Given that Great Steppe's civilisation is unique globally, the equestrian culture is an important part of this civilisation. In addition, the culture of taming horses is considered one of world civilisation's main achievements. Therefore, this article aims to study the role of horses in the Great Steppe from the perspective of literary and folklore heritages. Also, it might contribute to identifying the Turkic culture in world history. It will allow an approach based on independent scientific data, rejecting one-sided assessments of Kazakh history, including examples of Eurocentric stereotypes about equestrian culture. Many literary works in our literature make us feel that we are the inheritors of a culture that has greatly contributed to the treasures of the human mind. Our literary heritage should lead to a new conceptual understanding of historical processes in the region. Moreover, studying the horse's appearance in literature, poetry, and folklore is a tool for shaping the future.

On the other hand, colonial oppression stopped the evolutionary development of the Kazakh identity, which led to a spiritual crisis. As a result, the imperial regime overshadowed the nation's centuries-old ethnogenetic origin and culture. The ancient genealogy became obscure, and the Kazakh nation almost lost its statehood. The initiative, a legitimate continuation of the idea of spiritual revival, paved the way for the decolonisation of Kazakh history, literature, customs, and culture. This contemplation showed that the Kazakh steppe is a sacred place where civilisation is intertwined and nomadic culture expands. It was noted that Kazakhstan is the fatherland of the Great Steppe, the cradle of the Turkic world, and a stable place of common heritage. The purpose is to scientifically define the role and significance of the horse for

the nation, which is reflected in literary heritage, from folklore to today and to examine the ways of picturing the horse's intuition in the novels to reveal the nature of human destiny and the world's falsity. This study was conducted by using comparative and descriptive analysis methods. The study's results can be used in the fields of science related to literature and culture and ethnography of the Kazakh and Turkic nations.

Key words: Horse, Great Steppe, Nomads, national values, cultural code, horse riding, folklore, tradition, ethnographic process, national knowledge, Turkic culture, colonial oppression, identity, equestrian culture

Статья поступила 05.10.2022

ӘОЖ 82-1 (574)

XFTAP 17.82.10

<https://doi.org/10.48371/PHILS.2023.13.81.023>

ТАЙЫР ЖАРОКОВ ӨЛЕҢДЕРІНДЕГІ «ТАБИҒАТ» КОНЦЕПТІСІ

*Джумабекова А.А.¹, Мажитова Б.К.², Ербулатова И.К.³

*¹магистр, аға оқытушы, Жәңгір хан атындағы БҚАТУ,
Орал, Қазақстан, e-mail: vip.ainagul1986@mail.ru,

²магистр, аға оқытушы, Жәңгір хан атындағы БҚАТУ,
Орал, Қазақстан, e-mail: b.karlovna@mail.ru,

³PhD докторы, аға оқытушы, Жәңгір хан атындағы БҚАТУ,
Орал, Қазақстан, e-mail: ilmira.1985@inbox.ru

Аңдатпа. Бұл мақала Батыс өлкесінің белгілі ақыны Тайыр Жароковтың өлеңдеріндегі табиғат концептісіне арналады. Мақаланың мақсаты – қазақ поэзиясында өзіндік шығармашылық тұлғасымен даралана танылған, лириканың хас шебері Тайыр ақынның өлеңдеріндегі табиғат ұғымының берілуіне талдау жасау. Лингвокогнитивті аспекті тұрғысынан зерделеу нәтижесінде автордың индивидуалды дүниетанымын есепке ала отырып, табиғат концептісінің тілдік санасындағы лингвокогнитивті моделін ашуға мүмкіндік береді.

Зерттеу жұмысы – көркемдегіш құралдар мен сипаттамалық әдістерді пайдалана отырып жүргізілді.

Зерттеу өзектілігі адам мен табиғаттың өзара қатынасын психологиялық бағалау сипатымен олардың эмоционалдық жай-күйінің жақындығымен байланысты табиғат ерекшелігін анықтау болып табылады. Табиғат концептісі шығарманың идеясын ашуға, образдардың

сипатын толықтыруға қызмет етеді. Бұл суреттерден ақынның ой-толғанысының тереңдігі көрінеді. Ақын өмір жаңалықтарын дер кезінде көре біліп, оны публицистикалық леппен, романтикалық сезіммен шабыттана жырлады. Оның қай шығармаларын алсақ та, табиғат көрінісі шығармада көтерілген мәселеге, тартыстың сипатына, кейіпкерлердің адамшылық қалыптарына қатысты бейнеленеді. Мысалы, «Каспий» атты өлеңінде ақын теңіздің буырқанған келбетін оқырманның көз алдына алып келеді. Түн мезгіліндегі асқар таудың ұйықтап жатқан қас батырдың айбынды келбетіндегі жанды бейнесі ой-сезімге әсер етіп, оқырман қиялына қанат бітіреді.

Зерттеу жұмысының ғылыми маңыздылығы шығармадағы табиғат концептісін анықтайтын тілдік деректерге концептуалды, лингвомәдениеттанымдық талдау жасаудың маңыздылығын анықтау. Мақалада табиғат концептісінің жанрлық ерекшелігі көрсетілген. Зерттеу материалы ретінде әдебиетке келген алғашқы жылдардан бастап өмірінің соңына дейін айналадағы табиғат көріністерін үздіксіз жырлап өткен Тайыр Жароковтың өлеңдерінен үзінділер алынды.

Зерттеу жұмысының соңында алынған нәтижелер қазақ өлеңі өрнегіне өзіндік өзгерістер әкеліп, табиғат суреттерін беруде едәуір шеберлік танытқан ақынның өлеңдерінде кездесетін табиғат концептісі ұғымы жан-жақты ашылып, нақты мысалдар арқылы дәйектелді.

Тірек сөздер: концепті, лирикалық өлеңдер, ақын, табиғат көріністері, поэзия, тұлға, шығармалар, поэтикалық образ.

Негізгі ережелер

XX ғасырдың 70 жылдары әдебиетке келіп, талайларды мойындатқан Тайыр Жароков шығармашылығы жаңа заманның жыршысы, лирикалық тақырыпта қалам тербеткен ақындардың бірі. Бүгінгі орта, заман, қоғам бір басқа, бірақ біз әрқашан өзіміздің түп тарихымызды, тамырымызды, ұлттық құндылықтарымыздың бастауын, сонымен қатар оларды сақтауға, дамытуға зор үлес қосқан аға буын өкілдерін ұмытпауымыз керектігі – ешбір дау туғызбайтын аксиома. Қазақтың рухани әлеміне небір өнер мен әдебиет дүлдүлдерін сыйлаған киелі Ақ Жайық өңірінің, қасиетті Нарын құмының қазақ әдебиетіндегі көрнекті өкілі Тайыр Жароковтың шығармашылығындағы туған жер тақырыбы ерекше суреттеледі.

Тайыр Жароков – қазақ кеңес поэзиясының қалыптаса өркендеп, қарқындап есеюіне еселеп үлес қосып, елеулі еңбек сіңіріп, көркемдік жағынан тартымды және терең идеялы шығармаларымен бүкіл Кеңес Одағына мәшһүр болған ақын.

Кіріспе

Т.Жароков өлеңдерінің біразында «туған жер», «табиғат» концептісі ұшырасады. Бұл концепті ақынның ішкі жан дүниесімен астасып жатыр. Мұнда Отанға, туған жерге деген ақынның көзқарасы, сүйспеншілігі, патриоттық сезімі ашық аңғарылады. «Табиғат» концептісі ақынның поэзисында бейнелі сипат үні базалық компонент болып табылады, басқа концептілерді сипаттау үшін бейнелі құралдардың бейнелі компоненті ретінде көрінеді. Сондай-ақ, адам сезімінің табиғатпен біте қайнасуына алып келеді. Ақын өлеңдерінде көрініс тапқан дүниенің поэтикалық бейнесіндегі «табиғат» концептісінің тілдік репрезентациясы кеңірек орын алған, поэтикалық образдарды жасаудағы негізгі желілік қызмет атқарады; табиғат әлемін қабылдау және оның концептуализациясы ең алдымен, сезімдік тәжірибе мен физикалық қабылдауға бағдарланған.

Тайыр Жароков – табиғат көріністерін шебер бейнелейтін пейзажист ақын. Қысқы түнде қалтырап-тоңған ай, жылы буы бұрқырап, күн көзіне балқыған көктем, мәуесі пісіп балбырап, алмасы пісіп албырап тұратын қоңыр күз суреттері де әдемі. Тайыр ақын қыстың, көктемнің, күздің суреттерін жасаған жаңа өлеңдер жазды. Ол Абай суреттеген жыл мезгілдері емес, Тайырдың өз заманының көктемі, қысы, күзі. Әрқайсысы өз қарбалас тіршілігімен, өзіне лайық көрінісімен жарқын бейнеленген. Мысалы: «Сұрғылттау күзгі мезгілде

Томсарыңқы тынық түн.

Сұр бұлттау сонау бір кезде.

Сарғылттау құмда туыппын.

Құмға жалғас жарқырап,

Жатыр сұлу Ақ Жайық!

Суреті көктен қалтырап,

Суында жүзген ай жарық» [1, 216.] - деп кіндік қаны тамған топырақтың табиғатын, туған елге, өскен жерге деген сүйіспеншілігін кіршіксіз таза пәк көңілімен, көркем жырымен кестелейді.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Мақалада «табиғат» концептісін анықтайтын тілдік деректерге концептуалды талдау, лингвомәдениеттанымдық талдау, ақын өлеңдеріндегі табиғат ұғымының берілуін талдау барысында салыстырмалы талдау әдісі пайдаланылады. Сонымен қатар, жұмыс жинақтау, жүйелеу, талдау, саралау, сипаттау, контекстік талдау әдістерінің кешенді түрде қолданылуы негізінде орындалды. «Табиғат» концептісі ақын үшін адам мен табиғаттың қарым-қатынасын білдіруге мүмкіндік беретін тек бейнелі қабылдау объектісі ғана болып қоймайды, сонымен бірге эмоциональды-бағалауыштық, экспрессивті қабылдау, «табиғат»

концепті арқылы табиғи емес сипаттағы заттар мен құбылыстардың мәнін түсінуге мүмкіндік береді. Басқаша айтқанда, «табиғат» концептісі ақынның өлеңдерінде бейнелі сипат үні базалық компонент болып табылады, басқа концептілерді сипаттау үшін бейнелі құралдардың бейнелі компоненті ретінде көрінеді. Т. Жароков шығармаларында нәзік психологизм, Отанға, туған жерге деген ақынның көзқарасы, сүйіспеншілігі, патриоттық сезімі ашық аңғарылады.

Нәтижелер

Тайыр ақын асқақтаған Оралдың мың бұралып, шегініп кеп бас салатын жолбарыстай асау толқынын, суға түскен алтын шұғыладай теңіз шағалаларын, жағасы көк балаусамен көмкерілген Ақ Жайықтың алабын, қарағайлы орман жамылған құм Нарынның жасыл көркі сияқты табиғат көріністерін поэзия тілімен шебер өрнектей білді. Жыр сұңқарының қырағы көзінен – тау көтерген найзадай, қалт етпестен қақшиып тұрған Эльбрус, көктен құйылған Қазбектің көз жасындай Рица көлі де таса қалмады. Әйтсе де, тұлғалы талант құм Нарынына қайта айналып соға берді. Жалаңаш құмы қайнаған, құйыны ойнаған далаға шырылдап түсіп, жел гуіліне өз уілін қосты. Махамбет баба мен Шәңгерей жырларына арқау болған қасиетті топырақты Нарынның ұлы перзенті Тайыр ақын:

Туған жер, қасиетті алқалы елсің,

Тірегім, болашағым, арым сенсің.

Бөленіп тыныштықтың құшағында,

Жыл санап даңқың биік арта берсін! [2, 136.] – деп асқақ мерейіне арман-тілегін қабыстырады. Шағын ғана шағыл құмнан қанат алады. Өзінің туған жерін мәңгілік жамбастап жатқан жалпақ Нарындай тегеурінді текті жырларымен жер мен көкті құлаштай асқақтата жырлайды:

Шарықтап ап сайрайын, қарсы ал, Нарын!

Суың бал, құмың қаймақ, кәусар Нарын.

Түріліп құм құрағы, ел құлағы,

Елжіреп, тандай қағып тамсанғаның...

Таңында өзі туып талпындырған,

Дауысын ақынының аңсар Нарын.

Бір белгі құмнан-дағы, жырдан-дағы

Жасайын, басайын да аңсауларын [2, 20 б.].

Осынау географиялық жағынан Қызылқұмнан кейінгі үлкен құм Нарынға деген сағынышын бүкіл күреңселі қазақ даласын құшағына сыйғызып тұрып, биік пафоспен жырласа, енді бірде:

Қайран Ордам әлдеқайдан көрінген.
Сайғақ өріп, сағым ойнап өріңнен.
Қаншама сен ыстық едің, туған жер,
Ауырғалы шықпай қойдың көңілден – деп әрдайым Ордасын
сағынышпен еске алады.

Табиғат сұлулығына сүйсінбейтін, сырлы суреттерге тебіренбейтін
жан болмас. Асқар тауы жоқ, дария суы жоқ, Нарын құмының табиғатын
өлеңнің піл жоталы қара нары бөлек бір сезіммен жырлайды. Сұлулық
жөнінде ол былай деп толғанады:

Сұлулық жөн бе екен тауда ғана,
Барлығы сұлулықтың тау ғана ма?
Көгінде ай, көлінде аққу жүзе білсе,
Сұлулық емес ол да жай қала ма?
Өзінен биік жоқта тау да сұлу,
Күн жоқта түнде жүзген ай да сұлу
Сондықтан бізге біткен қыр да сұлу,
Тау сұлу, құм да сұлу, су да сұлу [3, 8 б.].

Бұл өлең жолдарынан арқалы ақынның – сүйген жердің бәрі сұлу
деген ұлағатты ұғымын ұғынасың. Дауылпаз ақын сұлулықты туған
жердің даласынан, ауасынан, ойынан, қырынан, көгінен, жерінен, бәрі-
бәрінен іздейді. Бұл ойды ақынның «Орда» өлеңінен де көре аламыз:

Жырыма жастай ілінген,
Ыстық-ақсың тым, Орда,
Жалаңаяқ жүгірген,
Ізім қалған құмыңда.
Отырсам да тұрсам да,
Көз алдымда Жас құсым,
Өзгеге жаман болсаң да,
Өзіме тіпті жақсысың!
Туған жерін жырлаудан талмаған өр тұлға:

Құмның көрсең сен мұнда,
Аспаны да аласа
Шақ құламай күн құмға,
Тұрғандай-ақ қараса – деп көк аспан мен алтын күнге сүйсінсе,
енді бірде:

Жұлдыз оты төгіле,
Құм бойына тез тарап.
Жүзді түнгі көгінде,

Ай – дөңгелек жез табақ – деп құмның мақпал түні мен күміс
айына тамсанады [5, 7 б.].

Тайыр ақын көп жылдарды араға салып, 1958 жылы туған топырағына келіп, ел аралайды. Осы сапары жайлы жазған «Асықтым» өлеңінде:

Тұрғандай-ақ төзе алмай,
Жүрегі аңсап ғашықтың.
Жеріме туған, көз алмай.
Сағына бір күн асыппын.
Елдің шаттық тасытқан,
Есігін жырмен ашыппын!
Сайрап, таңға қосып таң,
Құмына төсім тосыппын [4, 586.] – десе, сол жолы дархан дарынды, асқақ арынды ақын жерлестеріне мына өлеңді айтқан екен:

Көп жылдан соң көрсем де,
Байқамай мезгіл озғанын.
Туған жерім десем де,
Танымай қала жаздадым.
Көрдім тағы қырларын,
Жері қандай жап-жазық?!
Бір жағында құм Нарын,
Бір жағында Ақ Жайық – деп соғыстан кейінгі елдің тұрмысының түзеле бастағанын айбарлы құм баласы қуанышпен жырлаған. Белгілі ақын Фариза Оңғарсынованың «Туған ауыл» өлеңіндегі мына жолдар:

Мен туған ауыл – Ай мекен,
Еске алмай жүрер күнім кем.
Баяғы достар қайда екен,
Бірге ойнап, бірге жүрген?
Жатаған, ескі үй анау,
Мені алаң еткен шет жерде.
Бұл маңайлар да, құдай-ау,
Қалаға айналып кеткен бе?! – делініп Тайыр ақынның жырымен үндес болып келеді [7, 2886.].

Бұл тұста сонау отызыншы жылдары жазылған ақынның балалық шағы жайындағы «Алғашқы адымын» айтпай кетуге болмайды. Бұл – оның поэзиясының алғашқы баспалдағында тұрып жазған өлеңі еді.

Басқанда алыс жолға алғашқы адым,
Тұлымым желкілдеген жап-жас шағым.
Есімде: жетім тайлақ өркешіне
Жарбиып қаршадай боп жармасқаным..
Бүк түсіп қала берді Нарын құмы,
Қой баққан жерім талай дауыл күні...

Жаулығын желпи бұлғап - сау бол!- деген

Құлаққа анамның тек шалынды үні... [4, 636.].

Тайыр ақын шығармашылығындағы «табиғат» концептісі көлемді туындыларында да көрініс береді. Мысалы, ақынның «Жапанды орман жаңғыртты» атты поэмасының негізгі идеясы соғыстан кейінгі халық шаруашылығын қалпына келтіру, өркендету жоспарында қуаңшылыққа қарсы күресу, шөл далаға су әкелу, құлазыған қу даланы жасыл орманмен безендіру, табиғатты адам ықпалына көндіріп қызмет еткізу болатын. Шығармада Жайық пен Нарын аралығындағы Сары-Адыр жерінің құмды иен даладан еңбеккердің төккен терінің арқасында жайқалған орманға айналғандығы байқалады. Бұл біздің бүгінімізбен үндес дүние. Айналадағы табиғат әлемін қорғау идеясы дастанның өн бойында өрімдей өріліп, алтын арқаудай тартылып отырады. Ал «Нарын» поэмасында дүлдүл ақын туған жерін:

Құм Нарын қабат-қабат қатарланған,

Қойынында қарағайы қалқалаған.

Гүрілдеп бір жағында Каспий жатыр,

Айдыны аспанды орай алқаланған.

Кең күрей қол батырсаң шығар суы,

Мөлдірей, қоя тұрсаң тұнар суы.

Жетпіс жыл жұт болса да жұтатпайтын,

Кетпес құт-құм, талшығы, құмаршығы [3, 65 б.] – деп бейнелесе, туған жері Орданың болашағын елестетіп, арманның ақиқатқа айналуын көксеп, «тезірек көргім келеді» дейді.

«Осынау қызыл құм далаға Жайықтан, не Волгадан (Есіл) су бұрылып, менің туған жерімде теңіз шалқыса, келесі жолы сол теңізде, кемемен келген мені елдегі жолдас-жараным қызыл құмдақ жағалауда қарсы алғанын тезірек көргім келеді» дейді асқаралы Тайыр ақын. Па, шіркін! Ықылым замандарда кәрі Каспийден қалған қазаншұңқырлар қайта толса дейді ғой. Осылай болмаса, оның несін ақындық қиял дейміз? Әрине, қызыл құмда теңіз шалқымады, ақын да еліне теңізбен келе алмады. Оның туған жері арқылы өтеді деген канал жобасы да қайсыбір көсемдердің марқұм болуымен бірге келмеске кетті. Дегенмен, Ордадан 60 шақырым жердегі Бөкей Ордасы ауданының орталығы Сайқынның және Жәнібек ауданының халқы күні бүгін құбырмен тартып, құм Нарынның суын ішіп отыр. Аталған мекендердің атырабында тұщы сулы құдық табылмайтынын білетіндер Орданың суының құнын да бағамдар еді. Бірін-бірі кезегімен ауыстыратын әкімдер де ауыз су мәселесін тиімді жақсартуды ауыздарынан тастамайды. Демек, айдын көл жайын Тайыр ақынның аузына періште салып, қиялына көк құс қонғаны анық.

Халқын сүйген, Нарынын сүйген, туған жерін перзенттік махаббатпен беріле жырлаған ақын өмірінің жазушылық кезеңі өткен жыр мекені сүйікті Алматысын сүйсіне жырлайды:

Көшеде бәйтеректер басын иген,
Тал бойы неткен биік көкке тиген!
Шығыста Алматыдай гүлге оранған.
Қаланы сұлуырақ кім бар көрген!
Гүліне біздің өмір гүл жетпейді,
Нұрына біздің таңның нұр жетпейді.
Безентіп мұнан да әсем жырлар едім.
Көркіне Алматының тіл жетпейді [1, 114 б.].

Күркіреп аққан өзендей Тайыр ақын 1908 жылы Батыс Қазақстан облысы, Бөкей Орда ауданы, Жетібай ауылында дүниеге келіп, 1965 жылы тасқынды жырларымен, таудан құлаған сарқырамадай екпінімен қазақ әдебиетінің классигі болған ақынның дамылсыз тыншу көрмеген, талайлардан қамқорлығын аямаған үлкен жүрегі 57 жасында тоқтап, Алатау баурайында, өзге де қазақ зиялылары тәрізді мәңгілік ұйқыға кетті.

Тайыр Жароковтың тамаша досы, әріптесі, әрі құрдасы, халық жазушысы Әбділда Тәжібаев «Достар ойға түскенде» деген толғауында:

Тайыр болса дәл бүгін қайтер едік?
Қимылдашы, Тәке - деп айтар едік.
Трибунаға ол биік шығып алып,
Алатаудың өзін де шайқар еді.
Алатаудың өзін де шайқар еді-ау.
Тау шайқайтын Тайырым сойқан еді-ау,
Аспанды да бір сілкіп байқар еді-ау,
Асау күнмен тілдесіп қайтар еді-ау... [6, 36.] – деп аңсайды.

Талқылау

Табиғатты жырлау – сонау ауыз әдебиетінен бастап күні-бүгінгі поэзияға дейін ешқашан үзілмей жалғасып келе жатқан дәстүрлі үрдіс. Табиғат – поэзияның нысаны ғана емес, ақынға қуат беретін, шабыт беретін, өлеңнің өңін кіргізетін сұлулықтың қайнар көзі. Ерте заманнан бері адамдар өздерін табиғаттың бір бөлшегіміз деп өмір сүріп, оның сұлу бейнесін поэзияға айналдырып келген. Тереңнен ой тартып қарар болсақ, поэзия мен табиғаттың бір-бірімен ажырамас дүние, тамырлары тереңде жатқан бір арнада тоғысқан тұтас жүйе екеніне шүбә келтіре алмаймыз. Табиғат – тұнып тұрған әсемдік, көркемдік қана емес, өзінше тылсым жұмбақ бір дүние. Т.Жароковтың табиғат туралы барлық жырларында да ақынның туған жеріне, еліне, жұртына деген

сүйіспеншілігі, сағынышы, перзенттік сезімі көрінеді. Ақын табиғаттың сұлулығын бірде құлпырта сол күйінде суреттесе енді бірде кейіпкермен қатар ала отырып, салыстыра, астастыра суреттейді. Туған жердің суретін бейнелеуде өзіндік ерекше өрнек таныта жырлайды. Табиғат аясында туып өскен әрбір ақынның сол тақырыпқа қалам тартпауы мүмкін емес.

Т.Жароков өлеңдерін тұтастай алып қарайтын болсақ, олардың тақырыбы, мазмұны – адам, оның бойындағы сан мың алуан сезімдері, адамның өмірге деген құлшынысы, көзқарасы, оның түрлі толғаныстары, адамның табиғатпен байланысы, қарым-қатынасы, адамның тағдыр-тіршілігі болып келеді. «Күлімдейді күміс күн де», «Жұлдыз жарығы», «Күн тіл қатты», «Мұз тұтқыны», «Тасқын» т.б. жырлары туған елінің табиғатын үлкен ақындық шеберлікпен суреттеген туындылар. Бұлардың қай-қайсысы да тақырып, мазмұн ретінде жаңалық емес, сан рет толғанған сырлар, жырланған шындықтар. Бірақ осы тақырыптар мен мазмұндардың қандайы болмасын, Тайырдың жырлауында жаңа қырынан, тың пішінде көрінеді. Ақынның «табиғат» концептісі – оқырманның эстетикалық сезімін байыптайтын, туған жердің табиғатына деген сүйіспеншілікті арттыра түсетін еңбектер. «Нарын», «Жапанды орман жаңғыртты», «Қырда туған құрыш», «Құмдағы дауыл», «Тау жырлайды», «Теңіз баласы», «Тасқынға тосқын» т.б. табиғатты шеберлікпен суреттейді. Оның табиғатты бейнелеуі басқа ақындардан өзгеше. Ол табиғатты жай ғана формалық тұрғыдан бейнелеп қоймайды, сол табиғаттың әрбір туындысының мазмұнына терең үңіліп, өзіне ғана тән пайымдаулар жасайды.

Қорытынды

Тайыр Жароков – өз дәуірінің деңгейінен табылып, мезгілдің мінберінен тіл қатқан, дәуір туғызған ақын. Қашан да дауысы дәуірмен үндес болып, қолы заманының қан тамырының лүпілін сезіп отырды. Сезімтал да сергек ақын өзі өмір сүрген кезіндегі ұлы өзгерістердің ешқайсысын қалт жіберген емес.

Ақын деген кім? «Тылсым табиғатпен мәңгі бірге жасасып, түбінде бір адам қалады. Ол – ақын» демеп пе еді ақиық ақын Мұқағали Мақатаев. Ендеше, қоғамды тебіrentкен «бес жылдықтың балғасы», «миллион қолдар», «миллиард жылдар» өлмейтін мәңгі жырлар қалдырған Тайыр ақын үні уақыт шеңберімен қол ұстасып бірге келе жатқан жоқ па?!

«Сандуғаштың сайрау үшін, сұңқардың самғау үшін жаратылатыны сияқты, Тайыр поэзия үшін туған адам еді», - деп, ақын Тайыр Жароковтың өлеңмен өрнектелген шығармашылығына әділ баға берген Сағынғали Сейітовтың әулетінен Тайыр Жароков туралы заңғар

замандастарының машинкаға басылған естелік жазбаларының жинағы табылды. Бұл жазбалар баспа өнімі болып шықпаған, оқырман қауымға беймәлім дүниелер. Алексей Брагиннің «Друг мой Тайр», Мұхаметжан Қаратаевтың «Тайырмен тізе қосқан шақтар», Әди Шәріповтің «Адамгершілігіне ақындығы сай еді», Тұманбай Молдағалиевтың «Жан еді-ау жайсаң сол ақын» атты естелік жазбаларын топтастырып, жинақ қылып шығару алдағы күннің міндеті деп білеміз. Ендігі біздің алдымызда білім ордаларымен бірлесіп, халқымыздың ардақты ұлы Тайырдың өмірі мен шығармашылығы жайлы кейінгі буын арасында үлкен насихат сабақтарын жүргізу міндеті тұр. Қазақта «айтпасан білмейді...» деп келетін аталы сөз бар. Сол айтқандай, барымызды жарқыратып басқаларға көрсету жағы, терең тамырлы ел екенімізді насихаттауды күрделі мәселе деп қарастырғанымыз жөн.

«Өлеңімді шет ел мейлі таратып,

Оқысын, не оқымасын жаратып.

Жалындата төгіп жатқан жырларын,

Шырқай бермек ақын Тайыр Жароков!» - деп біз үшін аңыз адамға айналған ақынның өзі айтпақшы, туған жердің жыршылары ештеңеге қарамай шырқай бермек. Өйткені оның артында тыңдайтұғын елі тұр. Әрине, әр қоғам өз әдебиетін жасайды. Десек те, Тайыр Жароков – жылдардың немесе кезеңнің жыршысы емес, ол тұтас бір дәуірдің ақыны. Оның сол дәуір тудырған отансүйгіш өлмес-өшпес жырлары халқымен бірге мәңгі жасай бермек.

ӘДЕБИЕТ

[1] Жароков Т. Төрт томдық шығарамалар жинағы. – Алматы: Жазушы, 1978. – 216.

[2] Жароков Т. Таңдамалы шығармалар: Бір томдық. Өлеңдері мен поэмалары. – Алматы: Жазушы, 1978. – 13-206.

[3] Жароков Т. Таңдамалы. – Алматы: Ана тілі, 2008. – 86.

[4] Жароков Т. Күн тіл катты: Өлеңдер мен поэмалар. – Алматы: Атамұра, 2007. – 586.

[5] Балабасұлы К. Жарты ғасыр Тайырмен жүздескелі / Есімде менің сол бір кез / «Орда жұлдызы» аудандық газеті. – 26 шілде. 2008. – 76.

[6] Шәмшеденова Г. Халқын сүйген, нарынын сүйген Тайырдың жырлары мәңгі жасайды / Т.Жароковтың туғанына 100 жыл/ «Орда жұлдызы» аудандық газеті. – 18 қазан. 2008. – 36.

[7] Оңғарсынова Ф. Дауа. – Алматы: Атамұра, 2002. – 288 б.

REFERENCES

- [1] Jarokov T. Tórt tomdyq shyǵaramalar jınaǵy (Collection of works in four volumes). Almaty: Jazyshy, 1978. 21p. [In Kaz.]
- [2] Jarokov T. Tańdamaly shyǵaramalary Bır tomdyq. Óleńderi men poemalary (Selected works: in one volume. Poems). Almaty: Ana tili, 2008. 13-20 p. [In Kaz.]
- [3] Jarokov T. Tańdamaly (Selecting). Almaty: Ana tili, 2008. 8p. [In Kaz.]
- [4] Jarokov T. Kún til katty: men poemalar (The sun's tongue is hard: poems). Almaty: Atamura, 2007. 58p. [In Kaz.]
- [5] Balabasuly K. Jarty ǵasyr Tairmen júzdeskeli (Half a century of confrontation with Tair) / Esimde meniń sol bir kez / «Orda juldyzy aýdandyk gazeti»– 26 shilde. 2008. 7p. [In Kaz.]
- [6] Shámshedenova G. Halkyn súıgen, narynyn súıgen Tairdyń jyrlary máńgi jasaidy (The song of Taira, who loved her people, loved her market, will last forever) / T.Jarokovtyń týǵanyna 100 jyl/ «Orda juldyzy» aýdandyk gazeti – 18 kazan. 2008. 8p. [In Kaz.]
- [7] Ońǵarsynova F. Daýa (Daua). Almaty: Atamura, 2002. 288 p. [In Kaz.]

КОНЦЕПТ «ПРИРОДА» В СТИХАХ ТАИРА ЖАРОКОВА

*Джумабекова А.А.¹, Мажитова Б.К.², Ербулатова И.К.³

¹магистр, старший преподаватель, ЗКАТУ им. Жангир хана,
Уральск, Казахстан, e-mail: vip.ainagul1986@mail.ru,

²магистр, старший преподаватель, ЗКАТУ им. Жангир хана,
Уральск, Казахстан, e-mail: b.karlovna@mail.ru

³доктор PhD, старший преподаватель, ЗКАТУ им. Жангир хана,
Уральск, Казахстан, e-mail: ilmira.1985@inbox.ru

Аннотация. Данная статья посвящена анализу концепта природы в литературной поэзии известного поэта Западного края Таира Жарокова. Цель статьи – проанализировать концепт природы в поэзии Тайыра, мастера лирики, известного своей уникальной творческой личностью в казахской поэзии. В результате исследования в лингвокогнитивном аспекте была представлена лингвокогнитивная модель языкового осмысления концепта природы с позиции индивидуального мировоззрения автора.

Исследовательская работа проводилась с использованием средств и приемов описания. Анализ показал, что при создании концепта «природа» в произведениях Т. Жарокова были использованы

изобразительно-выразительные средства (сравнения, эпитеты, метафоры). В преобладающем количестве оказались оценочные эпитеты, отражающие схожесть характера, взаимоотношений и эмоционального состояния человека с состоянием природы.

Актуальность исследования заключается в определении характеристики природы, связанной с характером психологической оценки взаимоотношений человека и природы и их эмоционального состояния. Концепт природы служит средством раскрытия идеи произведения и описания образов и характеров картины. С помощью этого картины произведения приобретают глубину мысли поэта. Будучи вдохновленным романтическими чувствами, поэт сумел увидеть и отразить жизненную действительность в своих стихах. В любом из его произведений образы природы изображены в соответствии с поднятой в произведении проблемой, конфликтом, характером и человеческой природой персонажей. Так, например, в произведении «Каспий» поэт рисует потрясающий образ моря. Яркий образ спящего горного героя ночью будоражит ум и наполняет воображение читателя.

Научная значимость исследовательской работы заключается в определении важности концептуального, лингвострановедческого анализа лингвистических данных, определяющих понятие природы в произведении. В статье показана жанровая особенность концепта природы. С самого начала своего существования в литературе поэт непрерывно воспевал образы природы. Таир Жароков внес свои преобразования в образцы казахской лирики, проявил особое мастерство в передаче картин природы. Лирические стихи Таира Жарокова внесли большой вклад в казахскую поэзию.

Результаты, полученные в ходе исследовательской работы, проиллюстрированы конкретными примерами и представлены в виде разностороннего анализа концепта природы, встречающегося в поэзии поэта, внесшего свой вклад в стиль казахской поэзии и проявившего большое мастерство в представлении образов природы.

Ключевые слова: концепция, лирические стихи, поэт, пейзажи, поэзия, личность, произведения, поэтический образ

THE CONCEPT OF «NATURE» IN THE POEMS OF TAHIR ZHAROKOV

*Dzhumabekova A.A.¹, Mazhitova B.K.², Yerbulatova I.K.³

¹Master of Education, senior lecturer, West Kazakhstan Zhanqir Khan University, Oral, Kazakhstan, e-mail: vip.ainagul1986@mail.ru,

²Master of Education, senior lecturer, West Kazakhstan Zhanqir Khan University, Oral, Kazakhstan, e-mail: b.karlovna@mail.ru

³PhD, senior lecturer, West Kazakhstan Zhanqir Khan University, Oral, Kazakhstan, e-mail: ilmira.1985@inbox.ru

Abstract. This article is devoted to the analysis of the concept of nature in the literary poetry of the famous poet of the Western Region, Tahir Zharokov. The purpose of the article is to analyze the concept of nature in the poetry of Tayyr, a master of lyrics, known for his unique creative personality in Kazakh poetry. As a result of the research, a linguocognitive model of linguistic understanding of the concept of nature from the perspective of the author's individual worldview was presented in the linguocognitive aspect.

The research work was carried out using the means and techniques of description. The analysis showed that when creating the concept of «nature» in the works of T. Zharokov, visual and expressive means (comparisons, epithets, metaphors) were used. Evaluative epithets reflecting the similarity of the character, relationships and emotional state of a person with the state of nature were in the predominant number.

The relevance of the study is to determine the characteristics of nature associated with the nature of the psychological assessment of the relationship between man and nature and their emotional state. The concept of nature serves as a means of revealing the idea of the work and describing the images and characters of the painting. With the help of this painting, the works acquire the depth of the poet's thought. Being inspired by romantic feelings, the poet managed to see and reflect the reality of life in his poems. In any of his works, images of nature are depicted in accordance with the problem, conflict, character and human nature of the characters raised in the work. For example, in the work «Caspian Sea» the poet draws a stunning image of the sea. The vivid image of a sleeping mountain hero at night excites the mind and fills the reader's imagination.

The scientific significance of the research work lies in determining the importance of conceptual, linguistic and cultural analysis of linguistic data defining the concept of nature in the work. The article shows the genre feature of the concept of nature. From the very beginning of his existence in literature, the poet continuously sang the images of nature. Tair Zharokov

made his transformations into the samples of Kazakh lyrics, showed special skill in transmitting nature paintings. Tair Zharokov 's lyrical poems have made a great contribution to kazRussian poetry.

The results obtained during the research work are illustrated with concrete examples and presented in the form of a comprehensive analysis of the concept of nature found in the poetry of the poet who contributed to the style of Kazakh poetry and showed great skill in presenting images of nature.

Key words: concept, lyrical poems, poet, landscapes, poetry, personality, works, poetic image.

Статья поступила 3.09.2022

ӘӨЖ 82. 6

XҒТАР 17.82.60

[HTTPS://DOI.ORG/10.48371/PHILS.2023.53.96.024](https://doi.org/10.48371/PHILS.2023.53.96.024)

СӘБИТ МҰҚАНОВТЫҢ ЭПИСТОЛЯРЛЫҚ МҰРАСЫ

***Ерсаинова А.Б.¹**

***¹Л.Н. Гумилев атындағы**

**Еуразия ұлттық университетінің докторанты,
Астана, Қазақстан, e-mail: asel_ersainova@mail.ru**

Аңдатпа. Бұл мақалада академик-жазушы Сәбит Мұқановтың өз замандастарымен, қаламгерлермен, оқырмандарымен, көрнекті мемлекет және қоғам қайраткерлерімен жазысқан және басқалардан алған хаттары мен жазба-деректері қарастырылады. Сәбит Мұқановтың хаттары Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архивінде 1634-қорда сақтаулы.

Мақаланың мақсаты – жазушының хаттарын қарастырып, хаттарының тілін, стильдік ерекшеліктерін, мазмұнын, көркемдік құрылымын, қоғам мен заман шындығын анықтау. Қазақ әдебиетінде эпистолярлық жанрға барынша ұқыптылық танытқан жазушының бірі – академик-жазушы Сәбит Мұқанов. Қаламгердің эпистолярлық мұрасы өте бай. Мәселен, Сәбит Мұқановқа Шәкәрім Құдайбердіұлының, Мағжан Жұмабаевтың, Мұхтар Әуезовтің, жазған хаттары және жазушының Ыдырыс Уәлихановқа, Сәйфи Құдашқа, Әзілхан Нұршайықовқа, Ғалым Малдыбаевқа, Қызылжар қаласының тұрғындарына арнап жазған

хаттары қамтылып, талданды. Қаламгер хаттарының тілі, стильдік ерекшеліктері, мазмұны, көркемдік құрылымы, қоғам мен заман шындығы анықталды.

Мақаланы жазу барысында дәстүрлі ғылыми талдау мен жинақтау, хронологиялық, кешенді, жеке талдау әдістері негізге алынды.

Жазушы Сәбит Мұқанов хаттарында көбінесе әдебиеттің, көркем шығарманың тағдыры, ұлт мұрасы, халықтың жағдайы, туған жер мәселесі кеңінен сөз болады. Хаттар арқылы жас қаламгерлерге ұстаздық ақыл-кеңесін аямаған. Хаттардан жазушының азаматтық өсу жолының шежіресін және эпистолярлық жанрды терең түсінгенін көреміз.

Зерттеу нәтижесінде, барлық хаттардың мазмұны жағынан әр алуан екендігіне көз жеткіздік.

Сәбит Мұқановтың хаттарына қатысты талдау нәтижелері мен қорытындылар жазушының эпистолярлық шығармашылығына тың пайымдау жасауға мүмкіндік береді. Халық жазушысы Сәбит Мұқанов мұрағатындағы бағалы хаттары – қалың көпшілікке, пайымды оқырмандарға, жазушы шеберханасы мен әдебиет тарихын зерттеушілерге таптырмас құнды деректер болып табылады.

Зерттеу жұмысының ғылыми маңыздылығы: мақала жоғары оқу орындарында оқытылатын «Әдебиет сыны» пәнінің мазмұнына үлес қосады. Ал практикалық маңыздылығы: зерттеу нәтижелерін «Мұқановтану» пәні бойынша дәрістер мен практикалық сабақтарға дайындық кезінде қосымша оқу материалы ретінде пайдалануға болады.

Тірек сөздер: эпистолярлық мұра, эпистолярлық жанр, архив, хат, тақырып, қолжазба, әдебиет мәселесі, әдеби және мәдени мұра

Негізгі ережелер

Белгілі бір тұлғаны зерттеуде, зерделеуде ол жайлы замандастарының естеліктерінен, жазысқан хаттарынан көп мәліметтер алуға болады. Жалпы қазақ әдебиеттану ғылымында эпистолярлық жанр ежелден келе жатқан жанр. Жазушы А.Кемелбаева осы жанр жайлы «Эпистолярлық жанрдың жасампаздығы» атты мақаласында: «Қаламгерлер арасында эпистолярлық жанрды еншілеп алу, жазудың қасиетін пір тұтумен қатар мұқияттылықты айғақтайды. Оның үстінде жалқау адамның ісіне жатпайды. Эпистолярлық жанр өткеннің еншісі, ескіліктің қалдығы тәрізді көрінетіні де жалған әсер. Әсіресе жазба әдебиеті кеш жетілген қазақ руханияты үшін эпистолярлық жанр өте құнды. Ертеректе жазу-сызуы дамымаған, ауыз әдебиетін есте сақтау жады бойынша теңдесі жоқ, санасы эпикалық қазақ халқының кесек ақын-жазушыларын архивте қолжазбалары құтаймаған деп жоққа

шығару фактілері кездесіп қалуы бір шеті сондықтан болса керек [1, 22 б.]. Жазушы А.Кемелбаеваның пікірінен эпистолярлық жанрдың ең құнды әдеби жанр екендігіне көз жеткіземіз. Эпистолярлық жанрдың екі түрі бар. Олар – күнделік және хат. Академик-жазушы С.Мұқанов күнделікке және хатқа да ерекше мән берген.

Кіріспе

XX ғасыр тарихында халық жазушысы Сәбит Мұқановтың қаламгерлерге, замандастарына жазған хаттары – эпистолярлық құнды мұра болып есептеледі. Сәбит Мұқановтың эпистолярлық мұрасының тақырыптары өте ауқымды. Жазушының хаттары – әдебиет тарихшысының өмірбаянын зерттеу үшін, қазақ әдебиеті тарихы, ұлттық әдебиеттану үшін аса бағалы деректер болып табылады. Академик-жазушының сырға толы жазылған хаттардың барлығы – эпистолярлық әдеби шығарма. Қаламгер үшін эпистолярлық жанр өте елеулі. Сәбиттанушы Құлбек Ергөбек Сәбит Мұқановтың тағдыры жайлы жазылған «Келбет» атты еңбегінде қаламгердің эпистолярлық мұрасында қамтылған мәселелерді жинақтап көрсетеді: а) жазушы азаматтығы, дүниетанымы, ә) жалпы сөз өнері, шығармашылық іс жөнінде көзқарасы, толғаныстары, б) жазбақ шығармасына материал жинау құралы («Жұмбақ жалау», «Есіл», «XX ғасырдағы қазақ әдебиеті» кітаптарына баспасөзге хат жазу арқылы материал жинаған), в) жазушының жеке бір шығармасының шеберханасы хақында («Өмір мектебі», «Аққан жұлдыз» романдары, «Күрес күндерінде» пьесасы кейіпкері түптілғасы хақында), г) көңіл-күй әуендері, психологиясы, қаламгерлік дағды машығы (Әуелбековке жазған хаты) турасында болып келеді [2, 66 б.]. С.Мұқанов шеберханасын ашуда хаттардың рөлі орасан зор. Ғалым Қ.Ергөбектің жоғарыдағы мәселелерді жинақтап топтастыруынан жазушы шығармашылығы ғана емес, С.Мұқановтың эпистолярлық мұрасы қазақ әдебиетінің жалпы мәселелерін қарастыруда үлкен қызмет атқара алатынын аңғарамыз.

С.Мұқановтың хат мәдениетін меңгеруі туралы айтатын болсақ, республикалық радиодан сөйлеген бір сөзінде қаламгер: «Орысша сауаттана келе классиктердің көркем шығармаларына ден қоюмен бірге И.С.Тургенев секілді жазушылардың хаттарын да көркем шығармадай аса қызыға оқушы едім. Кейін келе хаттарды жинау дағдыма айналды» [3, 177 б.] дейді. Қаламгердің бұл сөздерінен жазушылық мәдениетіне орыс, шетел әдебиеті классикасына сырға толы хаттардың әсер еткендігі көрінеді. Башқұрстанның халық ақыны Сәйфи Құдашқа 1965 жылы 30 сәуірдегі жазған хатында: «Менің «Хаттар мен хаттасулар» деген қалың

кітап жасау ниетім бар. Сізбен жазысқан хаттардың біразын соған кіргізбекпін. Бірақ, бұл іс Октябрь мерекесінің 50 жылдығынан кейін орындалады ғой деймін. (Егер аманшылық, саулық болса!). Оған дейін уақыт та тығыз, міндеттер де көп» [4, 265 б.] деген үлкен арманы еді. Бұл хатты оқи отыра, халық жазушысы Сәбит Мұқанов өзі жазысқан хаттарының жеке қалың жинақ болып жарыққа шығуын армандағанын байқаймыз. Шыны керек, қазақ жазушыларының ішінде Сәбит Мұқановтай көп хат алған адам болған жоқ. Бұл Сәбит Мұқановтың қайталанбас мұрасы.

Материалдар және әдіс-тәсілдер

Хат жазысқандардың арасында мемлекет және қоғам қайраткерлері, шетелдік және отандық ғалымдар, ақындар, жазушылар, жерлестер, туыстар, түрлі мамандық иелері болды. Осыдан хат жазысқан адамдардың тізімі де өте ауқымды болғандығын көруімізге болады. Хат алысып-жазысқан тұлғалардың дәрежелері де әртүрлі. Мәселен, нақты олардың тізімінде И.Сталин, М.Шолохов, А.Толстой, А.Храпченко, Ш.Уалиханов, Ш.Құдайбердіұлы, М.Жұмабаев, М.Әуезов, І.Жансүгіров, М.Шухов, Ү.Балқашев, Ә.Нұршайықов, Ә.Нұрпейісов, Қ.Мұхамедханов, М.Ғабдуллин, Ж.Молдағалиев, Т.Кәкішев, З.Шашкин, Ғ.Малдыбаев және т.с.с. Қаламгер өзі өмір сүрген әр уақытында сол уақыттағы замандастарымен, қоғам қайраткерлерімен, жазушыларымен жиі, басқа тұлғалармен де хат алмасып-жазысып отырған. Сондай-ақ, қаламгер әлемдік мәселелерге белсене араласып, Эмью Сно, Синклер Льюис, Исак Челеби Джусто, Ю.Палецкис, В.Лацистерге жазған хаттары бейбітшілік, адам бақыты, жазушының қоғамдағы рөлі жайлы.

С.Мұқановтың жазған, жазушыға келген хаттары қарастырылды. Зерттеу жұмысын жазу барысында дәстүрлі ғылыми талдау мен жинақтау, хронологиялық, кешенді, жеке талдау әдістері негізге алынды.

Талқылау

Біздің зерттеуіміздің негізгі мақсаты – академик-жазушы С.Мұқановтың жазған, жазушыға келген хаттарын қарастыру, талдау жасау. Осы мақсатқа сай алдымызға төмендегідей міндеттер қойдық:

- жазушы хаттарын талдау;
- хаттардың тілін, стильдік ерекшеліктерін, мазмұнын, көркемдік құрылымын, қоғам мен заман шындығын анықтау.

С.Мұқановпен Ғ.Мүсіреповтің әдеби-мемориалдық музей кешенінің жетекшісі, «Алаш» әдеби сыйлығының иегері Ә.Жақсылықұлының, музей кешенінің ғылыми қызметкерлерінің құрастыруымен, «Ақниет»

корпоративтік қорының қолдауымен 2018 жылы «Мұқановтың хатханасы-Письмотека Муканова» атты жинақ жарыққа шықты. Академик-жазушының көп жылдар бойы ынтамен жинастырған хаттары, құжаттары, қолжазбалары, кітаптары әдеби-мемориалдық музейдің сарқылмас қоры. Аталмыш жинақта жазушының 1924-1973 жылдар аралығындағы қаламгерлермен, атақты тұлғалармен, замандастарымен жазысқан сырға толы 300-ден аса хаттары топтастырылған. Көрнекті тұлға көзі тірісінде өзі өмірінің соңғы жылдары хаттары мен құжаттарын Қазақстан Республикасының Орталық Мемлекеттік архивіне (1634-қор) тапсырған. Академик-жазушының ғылыми жеке қорында 2 тізбе бар, бірінші тізбеде – 396 іс болса, екінші тізбеде – 45 іс, әрбірі 2 беттен 300 бет аралығындағы хат алмасулары бар. Осы орайда халық жазушысы С.Мұқанов жазушылар арасында сирек кездесетін барлық кіріс және шығыс құжаттар мен мұрағаттық хат-хабарларды ұқыпты, мұқият сақтағанын анық аңғаруымызға болады. С.Мұқановтың жеке қоры біз үшін оның өмірі мен қызметі туралы баға жетпес мұрасын сақтап қалды. Хаттардың көпшілігі бұрын-соңды еш жерде жарық көрмеген және алғаш рет хронологиялық жүйемен, қазақ және орыс тілдерінде жазылған қалпы сақталған. Хаттарда көптеген мәліметтер ғана емес, жазушының ішкі өмірі де айқын көрінеді.

Нәтижелер

«Сәбит Мұқановтай алыптың артына қалдырып кеткен ұлан-ғайыр мұрасы оны әрқашан жоқтатады, іздетеді. Қателесе жүріп түзету, от баса жүріп өріске шығу, ел-жұрттың көкейіндегісін дер кезінде айта біліп, игі іске мұрындық болу көп адамның қолынан келе бермейтінін Сәбит Мұқановтың өр тұлғасынан табамыз да, әрбір қимыл-әрекетіне, айтқан ой-пікіріне қарауыл қоя отырып, тарих таразысына саламыз» [5, 4 б.], – деп Сәбиттанушы Т.Кәкішұлы жазушы жайлы өз пікірін айтқан. Жазушының артына қалдырып кеткен үлкен мұрасы, жеке қоры әлі де зерттеліп, зерделі көңіл төрінен орын алатыны, зерттеушілер еңбегімен толығы түсетіні ақиқат. Қаламгердің эпистолярлық мұрасы тақырып, тілі, стилі, мазмұны, көркемдік құрылымы жағынан болса да мағыналы, алуан қырлы. С.Мұқановтың бірқатар хаттарына тоқталдық.

Ә.Жақсылықұлының «Шырқау шыңы Шоқанның» атты мақаласында Алматы қаласындағы музейлер бірлестігіне қарасты С.Мұқанов пен Ғ.Мүсіреповтің әдеби-мемориалдық музей кешенінің қорында С.Мұқановтың Ы. Уалихановқа Алматыдан 1948 жылдың 10 қазанында жазған хатының көшірмесі сақталған деген мәліметтер бар. Сол хаттан үзінді келтірер болсақ: «...Шоқан туралы: халыққа

адал атқарған еңбек өлмек емес қой, әсіресе, біздің елде. Шоқанды көбірек зерттеп жүрген адамның бірі менмін. Бірақ ол туралы әлі үлкен еңбек жаза алған жоқпын. Жазылған бірақ мақалаларымды, Мәскеуде орыс тілінде шыққан «Нить Ариадны» атты пьесамды Шоқанның зор образына лайықты киім демеймін. Бірақ олармен тынып отырған мен жоқ» [6]. Сонымен қатар қаламгер үлкен роман жазғысы келетін ойы бар екендігін жазады. Оған біраз материалдары бар екендігін, бірақ әлі де жеткіліксіз екендігін де айтады. Материалдарды толықтыру үшін біріншіден, Шоқанның туып-өскен жерлерін аралау, екіншіден, Омбы архивінде отыру, үшіншіден, Қашқарияға барып қайтуы керектігін басты мақсат етеді. Осы үшеуінің алғашқы екеуіне өткен жазда аттануды жоспарлағандығын, алайда қолы тимегендігін айтады. Сондай-ақ, С.Мұқанов Ы. Уалихановпен кездесіп, кеңесіп, алдағы уақытта жиналып, Шоқанға байланысты ой-пұлдарды сұрағысы келетіндігін, бірақ бар сұрайтындарын хатқа сыйғыза алмайтындығын жазады. Хат соңында: «Жалпы хатпен хабарласып тұрайық, ағай! Інілік сәлеммен – Сәбит Мұқанов» [6] деп көрсетілген. Бұл жерден С.Мұқанов зерттейтін тақырыбына бей-жай қарамай, қосымша материалдарды іздестіргенін, Шоқанды зерттеуге үлкен жауапкершілікпен барғанын, шын білімдарлық танытқандығын, ғұлама еңбегі мен оның өзіндік қасиеттерін аңғаруымызға болады. Шоқан Уәлиханов жайлы үлкен роман жазу ойында ертеден болғаны мұның бір дәлелі болса керек.

Халық жазушысы С.Мұқановтың эпистолярлық мұрасында мынандай деректің маңызы зор: 1969 жылы Абай Құнанбаевтың інісі, ізін жалғастырушы Шәкәрім Құдайбердіұлының шығармашылығын зерттеуге байланысты арнайы ғылыми-үйлестіру М.Әуезов атындағы әдебиет және өнер институтында талқылау өткізіліп жатқанда: «Менде Шәкәрімнің маған жазған хаты бар!» деп комиссия мүшелерін қатты таң қалдырды. Репрессияның қиын-қыстау кезеңінде, қауіпке қарамастан, ол оны Ш.Құдайбердіұлының естелігі ретінде көненің көзіндей мұқият сақтады. С.Мұқанов бұл хат тарихтың баға жетпес куәгеріне айналатын уақыт келетініне сенді. «Қазақ әдебиеті» газетінде 1998 жылдың 17 маусымдағы санында гуманист ақын Шәкәрім Құдайбердіұлының Сәбит Мұқановқа жазған хатының мәтіні баспа бетінде жарыққа шықты. Сонымен қатар басқа хаттармен салыстырғанда салмақты дүние. Хат мәтінінен ең әуелі байқалған мәселе – Шәкәрім Құдайбердіұлы мен Сәбит Мұқановтың арасында тығыз шығармашылық ынтымақтың болғандығы. Ш.Құдайбердіұлы хатты 1931 жыл 3 ақпанда елсіздегі Саят қорада жазды. Сол хатқа назар аударсақ: «Ардақты Сәбит бауырым! 11/ХІІ да жазған хатыңызды жаңа ғана алдым. Бүгін Аягөзге жүрмек адамнан осы хатты

асығыс жаздым» [4, 35 б.]. Яғни, осыдан бұл – Ш.Құдайбердіұлының жауап хаты екендігін көреміз. «Қолымда барынан біраз ғана жазбамды жібердім. Олар: «Бәйшешек бақшасы», «Нартайлақ әңгімесі», «Қазақтың түп атасы», жиырма бес жасымда жазған – «Бозбала мен кәрілік», отыз екі жасымда жазған – «Баламен айтысып жеңілгенім» [4, 35 б.] деуіне қарағанда С.Мұқанов ақынның қолжазбалары мен кітаптарын сұратқанға ұқсайды. «Қолымда қаражаттық ақша жоқтығынан бұларды өзіңіз почта қаражатын төлеп алар деп доплатной қылдым. Ақын бұрын басылған: «Қазақ айнасы», «Еңлік-Кебек», «Қалқаман-Мамыр» деген туындыларын өз қаражатына 1000/экземпляр/ дана бастырып елге таратқанын айта келе: «Қазақ, қырғыз, қалмақ, түрік шежіресін» де бір мың бастырып таратып едім. Соларды балаларға іздетіп, шежіренің бір жыртылып қалғаны табылып; бұрынғы басылғанында қате бар, әм қосылмаған сөздер бар болғандықтан көшіріп жатырмын түзетіп» [4, 35 б.],- деп мағлұмат береді.

С.Мұқанов әдеби-мемориалдық музей кешенінің қорында Ш.Құдайбердіұлының Семейдегі «Жәрдем» баспасынан жарыққа шыққан «Жолсыз жаза яки кез болған іс» және «Еңлік-Кебек» атты кітаптары сақталған екен. Ш.Құдайбердіұлының хатында осы кітапты С.Мұқановқа беріп жібергендігі жайлы мәлімет жоқ. Ә.Қайырбеков: «Соған қарағанда С.Мұқановтың қолына бұл кітап басқа біреулер арқылы тиген және оны Сәбең ұзақ жылдар бойы жасырып сақтаған» [4, 2 б.] дейді. Ш.Құдайбердіұлы бұл хатында Алматыда қызмет жасаған Бағдәулет Құдайбердіұлында «Әділ-Мария» романының көшірмесі, Американың Пешірстав деген әйелі жазған құлдар тұрмысы жайында, «Том ағай балағаны» деген қазақшаға аудармасы барын хабарлайды. «Жан сыры», «Жаралыс сыры» философиялық трактаттарын басылымға жібергенін, басылмайтын болса, тез қайтаруын өтінеді. Бұған қоса Ш.Құдайбердіұлы хатында С.Мұқановқа өз қолжазбаларының бәрін қайтарып отыруын және қай жазбасы басылса да, балаларына, достарына мирас деп беру үшін басылысымен баспахана қаражатымен өзіне әрқайсысынан елу данасын жіберуін, басылымдарын «Мұтылған» деген бүркеншек атымен басылуын тілек етіп сұрап, үлкен сенім артады. Профессор Сағымбай Ботпайұлы «Шәкәрім және Сәбит Мұқанов» атты мақаласында: «Талғамы терең, ойы тұңғыық Шәкәрімнің 1930 жылдардағы аласапыран тұста қалың қазақ қаламгерлері арасынан С.Мұқановқа хат жазуы пенделік ниеттен емес, шынайы әдебиет жанашырына деген ықыласынан болса керек деп түйіндейді. Сонымен қатар шығармашылық мұрасында әндерінің де бар екендігін, бірақ «әнді хатпен ұғындыруға болмайтынын» [7, 1 б.] жазады. Аталған хатты

оқи отырып, ақынның өз шығармашылық мұрасын сенімді, жанашыр адамға, сенімді қолға аманат етуді көздеп, шығармаларының тағдырына алаңдап, немқұрайлы қарамағандығын анық байқауға болады.

Хатта Ш.Құдайбердіұлының ішкі сыры, мақсаты айқын өрілген. Гуманист ақын Ш.Құдайбердіұлының бар мақсат-мұраты – өз шығармаларын қазақтың рухани мәдениетіне мұра етіп қалдыру. С.Мұқанов Ш.Құдайбердіұлының хатын 1952 жылы көшіртіп, басып шығарады да, хаттың соңына түсініктеме береді: Бұл хаттың Шәкәрім Құдайбердіұлыныкі екенін, біріншіден – аталған кітаптардан білдім, екіншіден – хатта аталған Бағдаулет деген баласы келіп айтты. Кітап беріп жібердім деген адамы әкеп берген жоқ. Почта мен салдым деген кітаптары келген жоқ, баласы қолдарындағы кітаптарын берген жоқ. Хатқа «Мұтылған» деп қана қол қойылған жоқ. /С.Мұқанов/ Қолтаңба. 5/V – 1952 ж.» [4, 35 б.]. Ш.Құдайбердіұлы қажының терең сырға толы хаты баршамызды тебірентері хақ. Ш.Құдайбердіұлы қажының бұл хатына баса мән беріп, көздеген мақсатымыз – академик-жазушы С.Мұқановтың жоғарыда көрсетілген тілек, өтініштерді орындамағаны, Ш.Құдайбердіұлының хатта көрсетілген туындыларының жайына зер салу емес. Негізгі мақсат – Ш.Құдайбердіұлы мен С.Мұқанов арасындағы байланыстың тұла бойында сыйластықтың, ізгі ілтипаттың, адами қасиет және шығармашылық бағыттардың бірге ұштасып жатқанын көрсету. Халық жазушысы мұрағатындағы бағалы да құнды хаттардың бірі – осы.

1937 жылы 20 ақпанда ақын М.Жұмабаев – С.Мұқановқа хат жазады: «Құрметті жолдасым, Сәбит. Сіз менің Петропавловскідегі орыс мектебінде орыс тілі мен әдебиеті пәнінен сабақ беріп жүргенімнен хабардар боларсыз. Қаңтардың басында мені қызметінен босату туралы мәселе қозғалғанымен де біраз уақытқа басылып қалған еді. Бірақ, қаңтардың соңында бұл жай тағы әңгіме болды да, мені жұмыстан шығарып жіберді. Не себепті босатылғанымды сұрасам, қалалық оқу ісінің меңгерушісі жалпы саяси себептерге байланысты дегенді айтты [8, 63 б.]. Міне, хатында М.Жұмабаев өзінің қиын жағдайда жүргенін, 20 шақты күн болды, жұмыссыз отырғандығын, әсіресе осы жұмыссыздығы жанына қатты бататындығын жасырған жоқ. Уақыт ызғарын сездіретін, азапты хат екендігін байқаймыз.

1940 жылы М.Әуезов өзінің замандас інісі, жазушы С.Мұқановтан мәшіңкеге басылған 13-беттен тұратын, орыс тілінде ширық отырып жазған хат алды. Онда Сәбит өзінің Мұхтарды көп жылдан бері танитынын, бірақ жақын араласа бастағанына 4-5 жылдың жүзі ғана болғанын, осы аралықта ол туралы тек жоғары пікірде болғанын айтып

өтеді. Бұдан соң жазушы өзінің бұл хатты жазуына себеп болған жайттарға тоқталады. Хат Мәскеуден жазылған еді. Оның орыс тілінде жазылуына да Сәбиттің сол кездегі кітаптарын орысшаға аударған аудармашылардың қатысы бар болатын. Бірақ С.Мұқанов олар туралы ештеңе айтпаған. «Құрметті Мұхтар!», – деп бастайды жазушы өзінің хатын. Бұдан ары, сен деп сөйлегеніне кешірім сұрай отырып, өз ойын кеңіте сабақтай түседі. Осындай хатты жазуға көптен ойлағанын, бірақ оған көпке дейін қолы бармай жүріп, ақыры жазуға шешім қабылдағанын айтады. Демек хат жазуға Сәбең көп уақыт дайындалып, өзінің маза бермеген көп ойларын айтуды жоспарлап жүргені рас еді. Оңаша кезігіп, ауызша да сөйлеуге болар еді, бірақ Мұқанның кейде сол нәрсеге де өкпелеп қалатынын ойлап оған шешімі жетіп бара алмағанын түсіндіреді. Бірақ ақыры маза бермеген нәрсені хат арқылы, ыңғайсыз болса да білдіруді жөн көргенін айтумен Мұқанды бірақ ширыққан ойларын түсіндіруге даярлап алады [9, 56 б.]. Жазушының хаты 13-бетке дейін созылады. Хат қызықты, әрі бір деммен оқылады, онда психологиялық-эмоциялық реңк мол, хат құрған деректерді беретін жай хат емес, өріліп шыққан өнер туындысы секілді. Хатта әдебиет мәселесі де айтылады.

Жазушының хат қоржынында Әзілхан Нұршайықовқа 1960 жылы 2 қаңтарда жазған хаты бар. Хатын «Жолдас Нұршайықовқа!», «Құрметті Әзілхан» деп бастайды. Хат мәтініне назар аударайықшы: «Ұлы Отан соғысының қанды күндерінде майданнан келіп, танысқаныңды әнеугүні «Қызыл ту» газетінде жаздың. Аралас-құраласымыз аз болғанмен, содан бері жүректің жылы түпкірінде жүретін сен менің 60 жылдығым тұсында інілік, туыскандық, жолдастық көңілмен тойға ат салыстың» [10, 129 б.]. Дәл осы жылы академик-жазушы С.Мұқанов 60 жасқа толды. Мерейтойының ресми аталуы, елу жылдықтағыдай, майда емес, қарашаның ортасында өтті. С.Мұқанов бұл хатында тойында қызмет еткен жандарға алғысын білдіреді: «Сол қызметтеріңе алғыс ретінде, 40 шақты жыл бойына әдебиет майданында атқарған күрестердің бір белгісі сияқты мына «Өсу жолдарымызды» жіберіп отырмын. Бұдан, бәлкім, ертерек жібермек ем, өзіңе мәлім «ымшың-шымшың» бөгет жасады. Кешігіңкірегеніме кешірім өтініп, аз сыйды көпке балап алуыңды өтінемін» [10, 129 б.] дейді. Бұл жазушының 1960 жылы шыққан «Өсу жолдарымыз» атты кітабының мұқабадан кейінгі алғашқы астар бетінің екі жағын толтыра Павлодарға жіберген хат-автографы еді. Мұндай хаттардың барлығы, ең алдымен, автор мен адресат арасындағы қарым-қатынастың іскерлік сипатын көрсетеді.

С.Мұқановтың ақын Ғалым Малдыбаевқа жазған хаттары бірсыпыра. Ғалым Малдыбаев Қызылжар қаласындағы партия –

совет мектебінде оқып жүрген кезінде оған С.Мұқанов сабақ береді. Ғ.Малдыбаевтың ақындық жолға түсуіне С.Мұқановтың септігі тиген. Ғ.Малдыбаев С.Мұқановпен сол партия – совет мектебінде танысып, өмірінің соңғы кездеріне дейін екеуара сыйластық, жолдастық, достық қарым-қатынаста болып, өзара хат алмасып отырған. Жазушы 1968 жылы 8 қаңтарда ақын Ғалым Малдыбаевқа хат жолдаған. Хатты «Құрметті Ғалым! (Малдыбаев)» деп бастайды. Хатқа мұқият үңілсек: «Жуық арада Ханғали Сүйіншалиев дейтін әдебиеттегі зерттеуші оқымыстының, «Қазақ әдебиетінің қалыптасу кезеңдері» деп ат қойған қалың кітабы шықты. Бұл кітапта көне дәуір шығармаларынан бастап жиырмамыншы ғасырға дейін жасалған қазақ әдебиеті туралы сөз болды. (Мүмкін болса, Қызылжардағы жолдастарыңның біріне тапсырып қойып, осы кітапты табуың керек). Кітапта баспасөзде бұрын айтылмаған қажетті білімдер бар» [4, 297 б.]. Хатта аталған еңбектің тұсында Шал ақынға арналған тарау барын сөз етеді. Ақынның «Қазақ әдебиеті» газетінде Шал ақын жайлы жазған мақаланы оқып, «Ғалым баяғыдан бері бірыңғай өлең жаза бергенше, Шал сияқты ақындарды зерттеп, ғылымға неге пайда келтірмеді екен?!» [4, 297 б.] деп өкінішті ойға түскендігін сезгендейміз. С.Мұқанов ақынға ғылыммен айналысып, осы бағытта тағы да біраз еңбектер жасауға кеңес берген. Хатта жазушы аман-саулық та біліскен. Хаттан С.Мұқановтың ақын Ғ.Малдыбаев шығармашылығына немқұрайлы қарамайтындығы, ұстазы ретінде шығармашылығын сынға алған ағалық жанашырлығы, көмегі сезіледі. Хат құрылымы жинақты әрі сауатты жазылған.

Халықпен етене жақын болған С.Мұқанов Қызылжар қаласының тарихына үңіліп, жаңа деректер келтіріп, «Петропавл қаласының тұрғындарына» деген 3 бөлімнен тұратын 1940 жылы 7 наурыз күні арнап хат жазады. Осы хаттағы: «... Абылай орыс патшалығымен дипломатиялық қарым-қатынас жасап отырды. Қысқы театр ғимаратының оны қазақтар «Абылайдың ақ үйі» («Белый дом Аблая») [4, 57 б.] деп жазғаны кейінгі тарих зерттеушілеріне, өлкетанушыларға үлкен көмегін тигізді. «Петропавл жылдан жылға өсіп келеді. Бірақ бұл қаланың тұрғындарына айта кету керек, үлкен сандық өсудің орнына, қаланың мәдени абаттандырылуы өте баяу дамып келеді, соңғы 2-3 жылда салынған бірнеше мектептерді қоспағанда, тамашалайтындай ғимараттарды таба алмайсыз. Көшелер бұрынғыдай лас, жарық жоқ, су құбыры да жоқ» [4, 57 б.], – деп қаланың кемшіліктерін баса айтып, «Біздер, петропавлдық жолдастар, туған қаламызға бар сүйіспеншілікпен қарайық, өз бастамамызбен, ерен еңбегімізбен нағыз социалистік қала жасайық» [4, 57 б.] дейді. Қызылжарлықтарға жанашырлық танытып,

қаланың өсіп-өркендеуі үшін осы хаты арқылы үндеу жолдайды. С.Мұқанов пен халық арасындағы тығыз қарым-қатынасты аңғартатын осындай хаттарды оқи отырып, туған еліне, туған жеріне деген сүйіспеншілігін, қаламгердің өң бойында адамгершілік, бауырмалдылық, жанашырлық қасиеттердің тұнып тұрғанын байқаймыз.

Хаттарға негізделген әдеби-мәдени зерттеу уақыттың тілдік және болмыстық келбетін, сөйлеу тәжірибесін және қоғамның өмір мазмұнын көруге және қайта құруға мүмкіндік береді. Жазушының хаттасулары шын мәнінде диалогтық дискурстың сипатына ие. Сәбит Мұқановтың хаттарын оқыған кезде оның өмірі, сол қоғамда өмір сүрген кезеңнің тыныс-тіршілігі, жазушының тұрмысы, көңіл-күйі, ішкі сезім иірімін, өзіне тән мінез-құлқын, ішкі өмірін көреміз. Қаламгердің қай хатын оқысаң да, жеке адамға емес, өзінің халқына арнап жазғандай. Өйткені, оның аман-саулықты ғана сұрап қоймай, еліне, халқына деген елгезектілігін, махаббатын байқаймыз.

Қорытынды

С.Мұқановтың хаттары тек сәбиттану саласы үшін ғана емес, жалпы ұлт руханиятының тарихын түгендеуге, кеңестік кезеңдегі әдеби үрдістің бағытын айқындау үшін де үлкен рөл атқарары айқын. Өз уақытының және адамдардың тағдырының көптеген құпияларын әлі күнге дейін сақтап келе жатқан көркем шығармалар мен хат алмасулар халық жазушысы С.Мұқановтың өшпес мұрасына айналды және ұлттық жаңғыруға қосылатын үлкен үлес. Әр хатын саралай келе, жазушының күйзеліс немесе қуаныш күйіне тап болғандай боламыз. Жалпы, халық жазушысы хаттарынан адамның шындығы, не болмаса қоғам мен заман шындығы, ішкі мәдениеті, сауаттылық дәрежесі, саясатқа деген көзқарасы да айқын көрінеді. Жазылған хаттардың да келген хаттар секілді мазмұны жағынан әр алуан екендігіне көз жеткіздік.

«Жол таптым бар қазақтың жүрегіне, Осы да жетті деген тілегіне!» деп жазушының өзі жазғандай, қаламгердің көркем шығармаларымен қатар, бұл хаттарының да, оған жазылған хаттардың да уақыт пен адамдар өмірлерінен сыры бар құнды әдеби және мәдени мұра болып қаларына сеніміміз мол.

ӘДЕБИЕТ

[1] Кемелбаева А. Эпистолярлық жанрдың жасампаздығы // «Қазақ әдебиеті» газеті. – №1, 14. 01. – 2022. – 22 б.

[2] Ергөбек Қ. Келбет (Сәбит Мұқановтың тағдыры). – Нұр-Сұлтан: Фолиант, 2020. – 624 б.

[3] Әлімжанов Б., Ергөбеков Қ. Хаттар және хаттасулар // Жұлдыз әдеби-көркем, қоғамдық-саяси журнал, 1978. – 221 б.

- [4] Қайырбеков Ә. Мұқановтың хатханасы – Письмотека Муканова. – Алматы: «Полиграфкомбинат», 2018. – 392 б.
- [5] Кәкішұлы Т., Ахмет К. Сәбит Мұқанов: Әдеби-ғылыми ғұмырнама. – Астана: Фолиант, 2009. – 352 б.
- [6] Қайырбеков Ә. Шырқау шыңы Шоқанның // «Егемен Қазақстан» газеті. – Нұр-Сұлтан, 2021. 15 маусым. – 7 б.
- [7] Жұмағұл С. Шәкәрім және Сәбит Мұқанов // «Астана Ақшамы» газеті. – Нұр-Сұлтан, 2020. 5 қараша. – 24 б.
- [8] Кәкішұлы Т. Сәбең әлемі. – Алматы: Қазақпарат, 2000. – 272 б.
- [9] Рахымжан К. Мұхтар Әуезовтің Сәбеңе хаты. // XIV Әуезов оқулары: XIV халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары. – Алматы: «Әдебиет әлемі», 2016. – 228 б.
- [10] Нұршайықов Ә. Екі естелік: М. Әуезов пен С. Мұқанов туралы хикая, эсселер. – Алматы: Жалын, 1985. – 176 б.

REFERENCES

- [1] Kemelbaeva A. Epistolärlyq janrdyñ jasampazdyğy. (Creativity of the epistolary genre) // «Qazaq ädebiety» gazety. №1, 14. 01. 2022. 22 b. [In Kaz.]
- [2] Ergöbek Q. Kelbet (Säbit Mūqanovtyñ tağdyry). (Kelbet (the fate of Sabit Mukanov)). Nūr-Sūltan: Foliant, 2020. 624 b. [In Kaz.]
- [3] Älimjanov B., Ergöbekov Q. Hattar jäne hattasular. (Letters and correspondence) // Jūldyz ädebi-körkem, qoğamdyq-saiasi jurnal, 1978. 221 b. [In Kaz.]
- [4] Qaiyrbekov Ä. Mūqanovtyñ hathanasy – Pismoteka Mukanova. (Mukanov 's letter library) Almaty: «Poligrafkombinat», 2018. 392 b. [In Kaz.]
- [5] Käkışüly T., Ahmet K. Säbit Mūqanov: Ädebi-ğylymi ğūmyrna. (Sabit Mukanov: literary and scientific biography). Astana: Foliant. 2009. 352 b. [In Kaz.]
- [6] Qaiyrbekov Ä. Şyrqau şyñy Şoqannyñ (Top of the Chokan) // «Egemen Qazaqstan» gazety. Nūr-Sūltan, 2021. 15 mausym. 7 b. [In Kaz.]
- [7] Jūmağұл S. Şäkärım jäne Säbit Mūqanov (Shakarim and Sabit Mukanov). // «Astana Aqşamy» gazety. Nūr-Sūltan, 2020. 5 qaraşa. 11 b. [In Kaz.]
- [8] Käkışüly T. Säbeñ älemı (The World of Sabit). Almaty: Qazaqparat. 2000. 272 b. [In Kaz.]
- [9] Rahymjan K. Mūhtar Äuezovtıñ Säbeñe haty. (Mukhtar Auezov's letter to Saben) // XIV Äuezov oqulary: XIV halyqaralyq ğylymi-praktikalyq konferensia materialdary. Almaty: «Ädebiat älemı», 2016. 228 b. [In Kaz.]
- [10] Nūrşaiyqov Ä. Ekı estelik: M. Äuezov pen S. Mūqanov turaly hikaia, eseler. (Two memoirs: A story about M. Auezov and S. Mukanov, essays, a story). Almaty: Jalyn, 1985. 176 b. [In Kaz.]

ЭПИСТОЛЯРНОЕ НАСЛЕДИЕ САБИТА МУКАНОВА

* Ерсайнова А.Б.¹

*¹ Докторант Евразийского национального университета
им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан,
e-mail: asel_ersainova@mail.ru

Аннотация. В данной статье рассматриваются письма и документы академика-писателя Сабита Муканова, которые он адресовал своим современникам, писателям, читателям, видным государственным и общественным деятелям. Письма Сабита Муканова хранятся в Центральном государственном архиве Республики Казахстан в фонде 1634.

Цель статьи – изучить письма Сабита Муканова с целью определения языка, стилистических особенностей, содержания, художественной структуры, реалий общества и времени написания писем. Сабит Муканов – один из писателей, уделявший наибольшее внимание эпистолярному жанру в казахской литературе. Эпистолярное наследие писателя очень богато. Нами были изучены и проанализированы письма, написанные Сабиту Муканову Шакаримом Кудайбердиулы, Магжаном Жумабаевым, Мухтаром Ауэзовым, а также письма, адресованные им писателям Идрису Уалиханову, Сайфи Кудашу, Азилхану Нуршайыкову, Галыму Малдыбаеву и жителям Кызылжара, определены их языковые и стилистические особенности, содержание, художественное своеобразие писем писателя, реалий общества и того времени.

При написании статьи были использованы методы традиционного научного анализа и обобщения, хронологического, комплексного, индивидуального анализа.

В письмах писателя Сабита Муканова часто затрагиваются вопросы, касающиеся судьбы литературы, художественного произведения, национального наследия, положения народа, родной земли. В письмах, адресованных юным писателям, автор делился педагогическими советами. Из писем видно, что писатель глубоко понимает генеалогию пути гражданского роста и эпистолярного жанра.

В результате исследования мы убедились, что все письма разнообразны по своему содержанию. Выводы, сделанные по результатам анализа писем Сабита Муканова, позволяют по-новому взглянуть на эпистолярное творчество писателя. Ценные письма, сохранившиеся в архиве Сабита Муканова, являются бесценным сокровищем для широкого круга читателей, взыскательных читателей, читателей писательской мастерской и исследователей истории литературы.

Научная значимость исследовательской работы заключается в том, что она вносит вклад в содержание дисциплины «Литературная критика» в высших учебных заведениях. Практическая значимость: результаты исследования могут быть использованы в качестве дополнительного учебного материала при подготовке к лекциям и практическим занятиям по дисциплине «Муковедение».

Ключевые слова: эпистолярное наследие, эпистолярный жанр, архив, письмо, тема, рукопись, проблема литературы, литературное и культурное наследие

THE EPISTOLAR HERITAGE OF SABIT MUKANOV

* Yersainova A.B.¹

^{*1} Doctoral student of L. N. Gumilyov Eurasian National University,
Astana, Kazakhstan,
e-mail: asel_ersainova@mail.ru

Abstract. This article discusses the letters and documents of the academic writer Sabit Mukanov, which he addressed to his contemporaries, writers, readers, prominent statesmen and public figures. Sabit Mukanov's letters are stored in the Central State Archive of the Republic of Kazakhstan in the fund 1634.

The purpose of the article is to study the letters of Sabit Mukanov in order to determine the language, stylistic features, content, artistic structure, the realities of society and the time of writing the letters. Academic writer Sabit Mukanov is one of the writers who paid the most attention to the epistolary genre in Kazakh literature. The epistolary heritage of the writer is very rich. We have studied and analyzed letters written to Sabit Mukanov by Shakarim Kudaiberdiuly, Magzhan Zhumabaev, Mukhtar Auezov, as well as letters addressed to writers Idris Ualikhanov, Saifi Kudash, Azil Khan Nurshaiykov, Galym Maldybaev and residents of Kyzylzhar, identified their linguistic and stylistic features, content, artistic originality of the writer's letters, the realities of society and that time.

When writing the article, the methods of traditional scientific analysis and generalization, chronological, complex, individual analysis were used.

The letters of the writer Sabit Mukanov often touch upon issues related to the fate of literature, works of art, national heritage, the status of the people, and native land. In letters addressed to young writers, the author shared teaching advice. It can be seen from the letters that the writer deeply understands the genealogy of the path of civic growth and the epistolary genre.

As a result of the study, we were convinced that all letters are diverse in their content. The conclusions drawn from the analysis of Sabit Mukanov's letters allow us to take a fresh look at the epistolary work of Sabit Mukanov. Valuable letters preserved in the archives of the national writer Sabit Mukanov are an invaluable treasure for a wide range of readers, readers, writers' workshop and researchers of the history of literature.

The scientific significance of the research work lies in the fact that it contributes to the field of «Literary Criticism» in higher educational institutions. Practical significance: the results of the study can be used as an additional educational material in preparation for lectures and practical classes in the discipline «Mukanov studies».

Key words: epistolary heritage, epistolary genre, archive, letter, theme, manuscript, problem of literature, literary and cultural heritage

Статья поступила 29.09.2022

ӘӨЖ 821.512.122.0

XҒТАР 17.82.30

HTTPS://DOI.ORG/10.48371/PHILS.2023.55.42.025

ӘБІШ КЕКІЛБАЕВТЫҢ «БІР ШОҚ ЖИДЕ» ПОВЕСІНДЕГІ ҰЛТТЫҚ МҰРАТ

*Нұрлыбаева А.¹, Асылбекұлы С.², Хамимұлыдинова Л.³

*¹PhD докторант, Абай атындағы ҚазҰПУ, Алматы, Қазақстан,
e-mail: max_mara_88@mail.ru,

²ф.ғ.д., профессор, Абай атындағы ҚазҰПУ, Алматы, Қазақстан,
e-mail: serik051@mail.ru,

³магистр, аға оқытушы, Абылай хан атындағы ҚазХҚжӘТУ,
Алматы, Қазақстан, e-mail: lyailya_66@mail.ru

Аңдатпа. Зерттеудің мақсаты – жазушы Кекілбаев прозасы әрбір ұлтқа қатысты бағамдалатын ұлттық рух, мінез, болмыс, ғұрыптық мәдениеті сынды құндылықтарға жауап бере алатын мұра екенін дәйектеу. Осы аталған құндылықтарды автор шығармасының тақырыбы мен идеясы, мазмұн мен пішін бірлігінен ғана емес, жекелеген кейіпкерлері, олардың ішкі әлемі, іс-әрекеті, ықылас-ниеті, ұрпақ алдындағы жауапкершілігі сынды өмірлік амалдары, ұстанған ғұрпы арқылы танып білеміз. Ата мен баланың, өткен мен бүгіннің арасындағы

үзілмеген алтын арқауды жеке адамның тағдырымен байланыстыра отырып, тұтас әулетке дейінгі кеңістікті қамтыған.

Зерттеу нысанына алынған жазушы прозасында көрініс тапқан қазақ халқының бойына біткен ұлттық ерекшелігін ашып көрсету зерттеудің ғылыми құндылығын арттырады. Атап айтқанда, әрбір қазақтың өміріндегі басты құндылық саналатын ұрпақ сабақтастығы мәселесі, атадан балаға мирас боп келе жатқан жеті ата дәстүрі, ұлт менталитетіне ерекше тән бауырмалдық сынды асыл қасиеттерінің көркем шығармадағы көрінісі мәселесі сөз болады. Зерттеу пәні ретінде жазушының «Бір шоқ жиде» атты повесі алынған. Зерттеу барысында салыстырмалы, сипаттамалық, талдау әдісі қолданылған.

Мақала авторлары қазақ үшін қасиетті ұғым, түсініктерді, отбасылық, елдік қағидаларды жазушының көркем шығарма желісі арқылы жаңғыртуды, кейінгіге жеткізуді мақсат еткендігін, ізгі мұраттармен сабақтастыруды мұрат еткендігін салыстыру арқылы көрсетеді. Соның ішінде өмірден өткен адамның артында қалған қарызын кешіру немесе ет жақын адамының оны өз мойнына алуы сынды өзара сыйластыққа құрылған керемет бір салты талданып көрсетілген. Зерттеу нәтижесінде қаламгердің ынты-шынтысымен, перзенттік махаббатпен сүйсіне суреттеген қазақтың құрбандық шалу, қол үздік, ерулік салты, балаға ат қою, оны қырқынан шығару, ер жеткенше жасалатын түрлі кәде-кәуметтерінің ұлттық, этнографиялық, ментальдік маңызын, мәнін саралап көрсетуге қол жеткізген. Бұл зерттеудің практикалық маңыздылығын көрсетеді.

Автор қазақ халқының ұрпақ жалғастығына, артында тұяқ қалдыруға ерекше мән беретін дәстүрді дәріптеумен шектелмей, сол дәстүрдің аясында атқарылар бірқатар салт, наным-сенімдер Тілеубек ақсақалдың драмасы шеңберінде нанымды берілгендігіне ерекше тоқталады. Зерттеу қорытындысында қазақ этномәдениетінің қалыптасу тарихындағы ұлттық құндылықтарымыздың орнын, мәнін түсінуде аталған көркем туындының маңызы зор екені байыпталады. Зерттеу нәтижелерін қазақ әдебиеті, мәдениеті мен этнографиясына қатысты ғылым саласында қолдануға болады.

Тірек сөздер: ұлттық құндылық, мәдени код, дәстүр, этнографиялық үрдіс, ұлттық мұрат, ұрпақ сабақтастығы, ұлттық таным, пайым

Негізгі ережелер

Суреткер Әбіш Кекілбаев – үлкен дарын, сан қырлы талант иесі. Әлем әдебиеті құндылықтарын еркін игерген профессионал қаламгер қазақ әдебиетінің бар жанрында табысты шығармалар тудырды.

Бүгінге дейін оның жазушылық, ақындық, аудармашылық, публицистік шығармашылығы жан-жақты, терең зерттеліп, көркем сөздің майталман шебері екендігі жөнінде аса бағалы сын мақалалар да, ой толғаулары да, зерттеу әдебиеттері жарық көрді.

Кіріспе

Жазушы туындыларында қазақ жұртының кәсібі, мәдениеті, дәстүрі, ұстанымына байланысты қалыптасқан наным-сенімдері, салт-ғұрыптары дәріптеліп, шығарма жүйесінде танымдық, эстетикалық қызмет атқарады. Қаламгердің көңіл бөліп, айрықша ден қоятыны – шығармасының ұлттық бояуының қанық және шынайы болып шығуы. Ә.Кекілбаев шығармаларының денінде халықтың әдет-ғұрпы, салт-дәстүрі мейлінше мол көрініс тапқан. Шығармаларының көркемдік-идеялық байлығы туындының поэтикалық құрылымындағы этнографиялық деректердің молдығы, атқаратын қызметімен де анықталады. Ел ішінің алтын бесігінде тербеліп өскен жазушы халықтың бар дәстүріне қанық болып өскендіктен оны айтпауы, жазбауы мүмкін де емес еді. Ол халық өмірінің іргелі көріністерін бедерлі бейнелеуге ұмтылды. Маңқыстау сынды киелі топырақтың құдіреті санасына сіңді, қазақ даласының жаршысы болды. Тіпті көзінің тірісінде «363-ші әулие» (М.Жолдасбеков) деген атқа ие болды. Бала күнінен қойнауына сыр бүккен құмды өлкенің қыр-сыры мен құпиясына қанып өсті. Көнекөз шежіреші қарттардың айтқанын көңіліне тоқып, жүрегіне сақтап өсті. Нәтижесінде ұлы даланың өткен тарихынан сыр шертетін қадау-қадау туындыларды дүниеге әкелді. Ол асылдың бәрі алыста, таңсықтың бәрі тасада деп түсінген жоқ. Ұлттық құндылықтарымызды, дәстүріміз бен мәдениетімізді дәріптеу арқылы ұлттық сана ұшқынын қанаттандырып, елдігімізді асқақтатуға талпынды. Қазақ даласы қаншалықты кең болғанымен, заманының соншалықты тар болғанына көзі жетті. Өзінде ой еркіндігі болғанымен, сөз еркіндігі жоқтығын түсінді. Сондықтан сұңғылалығының арқасында қиыннан қиялай жол тауып, қазақ мәдениеті мен этнографиясын дәріптеу арқылы қазақ болашағына қажетті әрі оқырман сұранысын өтейтін туындылар жазып қалдырды. Әрине, оған өз кезегінде автордың кең тынысты шығармашылық шабыты мен қуаты да мол мүмкіндік берді. Ұлттық құндылықтарымыздың эстетикалық қуатын жарқырата көрсету арқылы қазақ әдебиетінің алтын қорын «Үркер», «Елең-алаң», «Аңыздың ақыры», «Күй», «Ханшадария хикаясы», «Бір шоқ жиде», «Бір шөкім бұлт», «Бәйгеторы», «Автомобиль», «Бәсеке», «Құс қанаты», «Тасбақаның шөбі», «Аш бөрі» т.б. сынды қазынамен толтырды.

Материалдар мен әдістер сипаттамасы

Қазақ халқы өзін басқаларға тек ұлттық рухқа толы, ұлттық болмысты бейнелейтін мәдени коды бар төл дүниелерімен ғана таныстыра алады. Өткенге ғана емес, дәстүрге адал болғанда ғана рухани негізіміз мықты болатыны түсінікті. Ұлттық құндылықтарымызға желісін үзбей, ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып келе жатқан ұлттық санамыздың формасы, әлеуметтік жады ретінде қарасақ біз ұтамыз. «Халықтың тарихы мен мәдениетін оқымай, қазақ мәдениетінің адамгершілік, рухани құндылықтарының этникалық дамуының қайнар көздерін түсінбей, ұлттық идеяны анықтау мүмкін емес. Ежелгі қазақ халқының рухани тарихында тарихи үдерістің құндылықты-мағыналық негізін және нақты этноәлеуметтік шынайылықты құрайтын ұлттық идеяның терең бұлағы жатыр. Этномәдениет дамуының ұзақ тарихында жинақталған рухани құндылықтар міндетті түрде жаһандану дәуіріндегі заманауи ұлттық идеяның тарихи-мәдени негізін құрауы тиіс» [1, 91б.].

Жазушы повестің сыртқы композициясында «Не все ли равно, про кого говорить? Заслуживает этого каждый из живших на земле» деген И.А.Бунин сөзін эпиграф етіп ала отырып, өмірден адал еңбегімен күн кешіп, ұрпағының тілеуін тілеп өткен қарапайым зергер шалдың ғұмырын сипаттайды. Автордың шеберлігі сонда – бір ғана шалдың тағдыры арқылы бүтін қазақ халқының келбетін жасап, ұлттық рух, мұрат, ғұрып, салт, мінез-құлқын тұтас көрсете алды.

Нәтижелер

Шығарманың экспозициясы Тілеу ақсақалды о дүниеге шығарып салу рәсімінен басталып, підия ғұрпы суреттеледі. Підияны бір өңірде дәуір десе, бір жерде ысқат деп те атайды. Ол – марқұмның артында қалған қарызын кешіру, мойнына алу рәсімі. Мұсылмандардың өлген адамды жерлер алдында артында қалған ұрпақ, ағайын, дос, бауырына, қала берді көп жамағайынға қойылатын екі сұрақты автор бекер енгізіп отырған жоқ. Бірі – ол адамның тірлікте қандай адам болғандығы, екіншісі – ешкімге қарыз болмай аттануы. Міне, адам мейлі қанша ғұмыр кешіп, қанша жас жасаса да оның алдында осы үлкен екі міндет тұрады: бірі – жақсы адам боп ғұмыр кешу, ешкімге қиянат жасамау болса; екіншісі – біреудің ала жібін аттамау, ешкімнен ештеңе алмау, өзіне тиесілі несібесіне қанағат етіп қана өмір сүру. Бақилық болғанға дейін қозының торсығындай кішкене көрігін басып, сексеуілдің шоғына маңдайы шып-шып терлеп, тық-тық темір соғып отыратын, тазалықты сүйетін, жұмыс орны үнемі айнадай жалтырап жататын Тілеу қарт тірісінде ешкімнің бетіне жел боп тиіп, кісі баласын ренжіткен жан

емес. Көп сөзге жоқ қарияның үндеместігін досы Күдері ақсақал ғана бетіне басып: «ішің жарылып келгенде, бұл құлағыңды ұрайын, ең болмаса, ерінін қимылдатпайды-ау. Ау, меңіреу, шешең саған талғағанда құдай біледі, сақау біреудің сарқытын жеген» [2, 263 б.] дейтіні сол сөзге жоқтығынан.

Тілеу ақсақалдың үйіне сөйлеп кіріп, сөйлеп шығатын, емін-еркін жүретін құрдасы, кең маңдай, қоңқақ мұрын, алақандай көзі аласы мол, күлте сақал Күдері. Күдері – қазақ шалдарының жиынтық бейнесі. Жол сұрасаң да, жоқ сұрасаң да жөнін білетін, қандай шаруаның да тізгінін қолына алудан тайсалмайтын, қандай тас қараңғы түнде де баратын жерге адастырмай апаратын көкірегі шежіре қарт. Желге қарайды, жұлдызға қарайды, шөптің түріне, исіне қарайды, тіпті жата қап топыраққа тілін тигізіп көреді, дала тіршілігінің қыр-сырын меңгерген абыз қария. Отырған жерінде қазақтың арғы тарихын тарқатып, Өнес сақабадан – Алаш, Алаштан – Жайылхан мен Сейілхан, одан – Қазақ пен Созақ, Қазақтан – Ақарыс, Жанарыс, Бекарыс қалай тарағанын айтудан шаршамайды.

Тілеу қарттың аталары өз кіндігінен баласы болмаса да жақын туыс, ағайындарының перзентін бауырына салды. Тіпті мүлде жақындығы жоқ жандардың да баласын асырап алғандағы мақсаты біреу ғана. Ол – өзінен кейін ошағын сөндірмей, шаңырағын құлатпай, тұқымын жалғастыру. Бала асырап алудың да қазақта өзіндік ғұрып, жөн-жоралғылары бар. Осы жосынның барлығы жазушы шығармасында Тілеу қарт тағдыры арқылы көрініс тапқан. Байқалатыны – жеті атадан бері жалғыз ұл болып әрең-әрең жалғасып келе жатқан Өтеу әулеті асырап алған балаларын қатарынан кем қылмай, бар қажетін өтеп бағып, өнегелі тәрбие беріп, еңбекқор азамат етіп тәрбиелей білген. Бұл әулетті ұйыстырып, жалғастырып, табыстырып келе жатқан перзентсіздіктің зарын тартқан Өтеу бабаның – «Бебеу» күйі. Бұл күй – әлденеге қатты толқыған адамның ендіккен деміндей әлсіз саз, бірақ шынайы саз. Бебеулеп шығатын күйдің өзі ол әулеттің ұрпақ жалғастығын ойлаған ауыр мұңы мен қасіретін білдіреді. Қазақ – баланы басты байлық санаған халық. Шаңырағында баланың көп болуын қалап, жалғыз баласы барларға мүсіркей қарағаны «Бір баласы бардың – шығар-шықпас жаны бар» деуінен аңғарылады. Тілеудің арғы аталары жалғыз болып келе жатыр: Өтеу – Сақтап – Сырттан – Сұрапалды – Тілеу – Тілепалды – Тұяқ. Өзі де жалғыз, соңында қалған ұрпағы да жалғыз болғандықтан, ол артымда қалып, өсіп-өнсін, ұрпағымды жалғастырсын деген мақсатта ұлының атын «Тұяқ» деп қояды.

Қазақ дәстүрінің сакральды сипаты аз айтылып, жазылып жүрген жоқ. Соның ішінде қазақ балаға ат қою рәсіміне де жүрдім-бардым қарамаған. Баланың болашақ тағдыры есіміне байланысты болады деген түсінікпен мағыналы ат қоюға жіті көңіл бөлген. Ұлтымыз үшін ұл бала – шаңырақтың егесі, ұрпақ жалғастығы болып саналған. Егер бір отбасында жат жұрттық есептелетін қыз бала дүниеге келе берсе Ұлбала, Ұлжалғас, Ұлболсын, Ұлжан, Ұлтуған т.б. есімдерін қойып отыру дәстүрге айналған. Халықтық сенім бойынша осылайша атаса келесі дүниеге келетін перзент – ұл болады.

Туындының тағлымды тәлімге толы тұсы – баласынан айрылған қос қарияның бір-біріне деген ықыласы, құрметі деуге болады. Шешек ауруының салдарынан бірінен соң бірі жеті бірдей ұлынан айрылғанда Өтеу атасы бірнеше ай бойы ерін жастанып, ай балтасын құшақтап, іргеге қарап жатып алады. Көкірегін қарс айырып жіберетіндей өксіктен бет-аузы жыбырлап, өне бойы сүлік сорып жатқандай солқылдайтын күйге ұшырайды. Қайғысының ащы зардабы, жеті баланың күйігінен тамағына келген ащы жасты шығарып, зарын айтуға «аты – жаулық» деп әйелінен намыстанады. Бірақ ішкі күйігі жүйке-жүйкесін шымырлатып, шамықтырып, шығуға жол таппай аласұрған, булыққан наладан жүре алмай қалатынын сезгенде ай балтасын қыстырып үйінен шығып кетеді. Содан қу томарды сүйреп әкеліп, қауынның қабығындай жұп-жұқа етіп тіліп, ертелі-кеш су бүркіп, дымқыл топырақпен көміп, тезге сап түзеп, иінін келтіріп, қырнап-жонып, бір-біріне жымдастырып, күндердің күнінде дөңгелентіп домбыраның шанағын шығарып, бетіне жұп-жұқа қып қақпақ салады. Кенже баласының қазасына жыл толғанда ұзын сап, даңғыра бас, қоңыр домбыраны іргеге сүйеп қойған ақсақал, ор марқаның ішегінен перне жасап, ішек тағады. Ор марқаның етін түгел асып, бейіт басына келіп, қаз-қатар тізілген жеті төмпешіктің бірінен соң біріне жеп тізерлеп құран оқиды. Жабұлы табақтың бетін ашып, бір-бір шұқып «тие берсін» деп ауыз тиеді. Дәм тататын басқа ешкім жоқ болғандықтан, иіс қып әкелген бір табак етті моланың басына тастап кетеді.

Шығармада автор басты кейіпкерінің психологиялық жағдайына да ерекше көңіл бөледі. Ол үшін ұлтымыз үшін құндылық саналатын домбыра деталін сәтті енгізген. Трагедия арқалаған кейіпкеріміздің досы да, сырлас, мұндасы да – қазақтың қара домбырасы. Күн сайын Өтеу қарт іштегі зарын азайтып, шерін тарқату үшін бебеулетіп домбыра тартып, көкірегінде тұнған ащы өксікті сыртқа шығарудың жолын тапты. Өкінішке орай, қарттың сай-сүйегін сырқыратқан уайымы жеңілдеп, тұманданған жанары ашылайын дегенімен, кемпірінің күйіне байланысты

бұл да тынды. Осылайша жылдар бойы көкірегінің басын кемірген ащы запыран күй түрінде сыртқа ақтарылып жатқанда, күй зарына шыдамай теңселіп жылап отырған кемпірін көрді де, домбыраны тізесіне сап морт сындырады. Көзінің жасын ешкімге көрсетпеген ақсақал көңілінің зарын да ешкім естімеуі керек деп қатаяды. Бірақ, әрине, жүрегіне ұялаған зіл батпан қайғы еңсесін көтертпей, дәл өңменінен қадалған шаншудай көкірегін тесіп шықпаса тынбайтынын сездірді. Содан көп шыдамай тұл отаудың бірінен сағанақ қақыратып алады да, сырнай жасап алып, кемпірі тезек теруге кеткенде сырнайын тартып, шер тарқатып алады. Бір-біріне деген құрметтің мұнан асқан үлгісі болуы мүмкін еместей. Кемпір шалының құпиясын білмегендей боп, күн сайын сылтауратып тезек теруге кетіп қалып жүреді. Бірақ сұңғыла шалы кемпірінің әрекетін түсініп қойып, енді өзі сырнайын алып, жиделі тепсеңге кететін болды. Дініне берік кәрі батыр оңаша бұлақ басында құмарынан шыққанша сырнайын шалып, үйіне қайтатын болды. Қарияның үйіне де әкелмей, тоғайдағы көне әулиеге асырып жүрген сырнайы түйекеш баланың қолына түсіп, оның зары мен сыры Өтеудің інісі Ақпанның құлағына жетеді. Ақпан қайғының қамытын мойнына ілген қайсар ағасына өзінің бір баласын береді, оның атын Сақтап қояды. Сақтап баласы ат жалын тартып мініп, өз қолы өз аузына жеткенін көргенде ғана кескен теректей бір-ақ құлап, содан тұрмайды. Сонда Өтеу ақсақалдың мықтылығы, дінінің беріктігі сонша – баласы есейгенше сыр бермей жүреді, ұрпағының өлмейтініне көзі жеткенде өз миссиясының аяқталғанын түсінеді, сөйтіп өлімге беріледі. Сақтап та Өтеу бабасының қара жердің көкірегін қарс айырып шығып жатқандай күніренген өксік үнге толы «Бебеу» күйін кейінгі ұрпағына жалғастырады. Бірақ, өкінішке орай ділмарлығының кесірінен бір бақсыға тілі тиіп, қарғысқа ұшырайды да, баласы тұрмай, көп зардап шегеді. Алпыс жасында көрген соңғы нәрестесін қырық қазанның астынан өткізіп, қырық әйелдің емшегін емізіп, жаңа күшіктеген қызыл қаншықтың бауырына тастап, атын Сырттан қояды. Сырттан бес әйел алса да бала сүймей, оң жақта отырып, жүкті болған қыздың сәбиін бауырына салады, ол – Сұрапалды аталары. Сұрапалды да перзентсіз болып, қайын жұртынан ұл алып бауырына басады. Ол – Тілеу, Тілеудің жалғыз ұлы Тілепалды соғыстан оралмады. Осылайша, қара шаңырақтың астына қияласып қосылған құрамыс әулет бір перзенттен артық бала сүйе алмай, пұшайман болады. Осының бәрін ой елегінен өткізіп жатқан Тілеудің көкірегі әлем-жәлем боп, жұртта қалған ақсақ иттей ұлып қоя береді. Тылсым тыныштықтың өзі жанын жеп, «бүрге боп жабылғандай тұла бойын түршіктіріп жібереді» [2, 275 б.].

Артында ұрпақ қалғанын, ұл сүйіп, шаңырағының ортасына түспегенін қалайтын қазақ шалының ой-толғамдарында өмір туралы үлкен философия жатыр. Оның пайымында, әрбір еркек үшін атамекенінде басы қарайып ұрпағы жүргеннен ғанибет ештеңе жоқ. Дүниедегі ең мағыналы нәрсе – бала сүю, оны адалдыққа тәрбиелеу. Арттағы ұрпаққа қалдырар ең үлкен мұра – тіршілік алдындағы адалдық, ешкімнің ала жібін аттамай, өз ырзығын адал айыруға үйрету. Дүниенің берекесі әрбір пенденің өз басын адал күйттеп, басқаның бағы мен ырзығын қызғанып, көз алартпай, өз шаңырағында әулетінің қамын жеп, амандығын тілегенінде. Артынан перзент ермеу – адамның бүкіл өмірін, жүріс-тұрысын қара суға теріс ағызғандай мәнсіздендіріп жіберетінін автор жете түсіндіреді.

Талқылау

«Перзентсіздік зары фольклорда архаикалық сарындардың бірі болып саналады. «Алпамыс батыр», «Қобыланды батыр» жырларында бас кейіпкердің әкесі артында мұрагері жоғын ойлап, қайғырып, әулие-әмбиелерге тәу ету үшін ұзақ сапарға шығады. Сондағы ой – ешкімнен ку бас деген сөзді естімеу сияқты көрінеді. Дегенмен ежелгі дәуірлерде баласыздық күнәлі болумен байланысты деп қабылданған. Фольклорлық шығармалардағы ұлы не қызы жоқ адамдарға қара қойдың еті беріліп, қара киіз төселуі, тіпті кейде орын жоқ деу осындай түсініктің салдарынан. Орта ғасырларда әрине, бұл түсінік дәл осы мағынадан түпкілікті ажырап кетпесе де, жалғызбасты қалу мін сияқты сақталып қалды» [3, 212 б.]. «Айман-Шолпан» жырындағы батырдың ұлы жоқ болғаны үшін ақ киіз үйге емес, қара құрым киіз үйге отырғызылуы да – ұл баласының болмауы салдарынан.

Тілеу ақсақалдың түсінігінде оның бағының жанғаны – ертең өлгенде артынан іздеп келіп, ұрпағының бір уыс топырақ салғаны. Тірісінде көзін қуантып, өлігінде аруағын ырзалайтын перзенттен қадірлі ештеңе жоқ. Біреуі жеңіне, біреуі етегіне жармасып, жан-жағында қара домалақ баланың қаптап жүргенін аңсайды. Ол үшін жалған тіршіліктің бір ғана баяны бар, ол – шолақ дәуренде ерні тұшып перзент сүю ғана. Өзекті жанның алдындағы жалғыз ұтысы – ұрпақ қана. Оның тірі жүргендегі мақсатының өзі – артында қалар ұрпаққа ырзық болатын дүниені табу, қалдыру ғана болатын.

Шығармада көрініс тапқан тағы бір құндылық – қазақтың ем-домы. Шілде түсіп, күн қатты ысып кеткенде сәби қатты қызулап, өн бойы албырап, екі көзін аша алмай, ыңқылдаған дыбысы кемпір-шалдың сай-сүйегін сырқыратып қатты ауырып қалады. Сонда Тілеу қазақтың

бұрынғы ем-домын жасап баласын бір-ақ күнде жазып алады. Ауыл сыртындағы ажырығы мол қара қолатқа қақпан құрып, қарақұйрық ұстап әкеледі. Баласын тыр жалаңаш шешіндіріп, төрт аяғын тас қып буған қарақұйрықты тас төбесіне көтеріп апарып, кеңірдегінен орып жібереді. Сау ете қалған бауыздау қан жас баланың тәніне тигенде күйген бауырдай дірдектеп ұйып түседі. Содан соң баланы жел тимейтіндей етіп қымтап орап, жатқызып қояды. Аздан соң ерні кезеріп жатқан сәби бұршақ-бұршақ боп терлейді. Моншақтап терлеп жатқан баласына қарап отырып: «қозының жас қаны балаға ауырлау еді. Қарақұйрықтың жылы қаны тұла бойындағы қызғынды қазір-ақ сорып алады» деп қуанады [2, 296-297 б.]. Тілеудің Тұяқ дегенде шығарда жаны басқа, мәпелеген ықыласы ерекше. Тұсау кесу, сүндет той, мектеп бітіру тойы, оқуға түсу үшін Алматыға екі рет оқуға барып қайтуында да, әскерге кеткенде де мал сойып, құдайы тамақ беру бұл отбасының жазылмаған заңы-тын. Өйткені, адамның ізі – белінен өрген перзенті ғана. Перзенті үшін ештеңе аямақ емес.

Шығармада *құрбандық шалу* салты да айтылып өтеді. Құрбандық – құдайға құлшылық ету ниетімен мал шалу жосыны. Құрбандыққа сойылатын малдың басын құбылаға қаратып, алақанын жайып: «О, жасаған, аруақтарға бағыштаған ай мүйізді, аша тұяқты, жұпар иісті ақ, адал малымды қабыл ала көр!» деп бетін сипайды да, «бісміллә» деп тамақтың астынан орып жібереді. Аузына берік сырбаз кісінің бауыздаған малы тырп етпей, тұяғын бір серпеді және оның бауыздау қаны жан-жаққа шашырамай, ұйып түседі.

Қолүзік салты. Күзде жоғалған түйесін іздеп шыққан адай шалы Тілеу үйіне түсіп, қонақасын ішкен соң, шебердің жасаған домбырасын алып күй тартады. Еңгезердей қонақтың тартқан күйінен шыққан қоңыр әуез сытыр-сытыр жауған күзгі жаңбырдай тыңдаған жанның сүйек-сүйегін үңгіп, бәрі сөзден де, қимылдан да тыйылып, елтіп қалады. Одан майда сазды басқа әуенге ауыстырып, қара жер тітірейтіндей алапат үн шығарады. Өжектеген өткір күй безек қағып, үйдегі тыңдаушылар арбалған торғайдай күйшіден көздерін айыра алмай қалады. Тыңдаушылардың күйді соншалықты ұйып тыңдауы тартушының шеберлігімен қатар, аспаптың да артықшылығынан екенін келген қонақ жақсы түсінеді. Даусы анық шығып, кепкен ағаштан жасалғанын білгендіктен «домбыранды маған қи» деп сұрағанда Әлімнің аулынан алып қайтқан «*қолүзігім*» болсын деп қазақ салтын көлденең тартады. Оның орнына жоғалған түйесін беретінін айтады. Өйткені түйе малы ешқашан басқа жерге жерсінбейтін ерекше қырын қазақтар жақсы біледі. «Қолүзік» салтын айтқан соң Тілеу қарт қарсы

келе алмайды. Оның үстіне қонағын құдайындай қадірлейтін қазақ оны тек аспен сыйлаумен шектелмейді. Ел арасында «Асыңа тойғызбасаң да ниетіңе тойғыз. Берген ас түске жетпейді, ниет естен кетпейді» деген нақыл сөздің кең таралуы осы орайдан. Қонақты ризашылықпен шығарып салуды әр қазақ өз міндеті санаған. Күдері қария газ құбырына қарауыл болып тағайындалып, Тілеу қарттың жанына көшіп келгенде ол бір тоқтысын сойып, оған *ерулік* береді.

Қорытынды

Түйіндей келгенде, жазушы қазақ дәстүрі мен мәдениеті үлгілерін көркем шығарманың мазмұн тұтастығы мен пішініне, композициясы мен сюжетіне жымдастыра кіріктіру арқылы прозасының тәрбиелік, тағылымдық қуатын арттырды. Халық тұрмысындағы этнографиялық үрдістерді өз туындыларында шеберлікпен пайдалана білді. Жалған идея, құрғақ уәде, жалаң ұранмен өмір сүріп жатқан қазақ қоғамына сан ғасырдан бері қалыптасып, қанына сіңген ұлттық құндылықтарын там-тұмдап болса да бойына сіңіруге тырысты.

Суреткер туындыларында суреттелген дүниелер қазақтың ертедегі наным-сенімі мен таным сипатын, ұлттық рух тіршілігінің маңызды қырларын ашып көрсетеді. Аңғал да кеңпейіл жұртының жатқа есесін жібермей, іргелі ел болуының бірден бір жолы – өткен тарихын жетік білуі екенін автор жақсы түсінді. Кеңестік дәуірде өз тарихын толық білмейтін (*тәуелсіздік алғанға дейін қазақтар «Қазақ тарихы» деген пәнді оқыған да жоқ*) ұлты үшін жазушының әрбір дүниесі құнды болып, халық жүрегінен орын алатынын білген Ә.Кекілбаев көтерген жүгінің қаншалықты ауыр әрі маңызды екенін түсінді. Қазақ оқырмандарының сезім-түйсігіне әсер етіп, жанын оятып, тебіrentетін туындылар жазуды алдыңғы орынға қойды. Оның өз туындылары арқылы қазақ әдебиетінде бірінші болып билеуші-әміршілер мәселесін енгізуі де мақсатқа негізделген. Ақсақ Темір, Шыңғыс хан, Тәуке хан, Әбілқайыр сұлтан бейнелерін сомдау арқылы ұлт тарихының өткен сілемдерін жандандырды. Ф.Стоваллдың «Американы ұғыну үшін Эмерсонды ұғыну керек» [4] деген қанатты сөзін ойға ала отырып, қазақты тану, таныту үшін де жазушы Ә.Кекілбаев шығармаларын оқу қажет екендігі даусыз. Оның туындылары қазақтану, ұлттық рухты беру шеберлігінің шырқау шыңына шыққандығын онда тұнып тұрған ұлттық құндылықтарымыз растайды. Ол ұлттық құндылықтарымызды өзінше барлап, көкірегіне тоқып, кеменгерлік қазанында қайнатып, көркем сөзбен безбендеп оқырмандарына ұсынды. Шығармаларына сюжет, деталь, композициялық тұрғыда ғана енгізуді жоспарламай, ұлт ерекшелігін ұлттық рухта тамсана сипаттады.

ӘДЕБИЕТ

[1] Абдигалиева Г.К., Кошигулова К.И. Национальная идея и ценности этнокультуры // Әлемдік және Қазақ философиясындағы антропологиялық дискурс. Философия ғылымдарының докторы, профессор Жақыпбек Алтаевтың 60 жылдық мерейтойына арналған халықаралық ғылыми конференция материалдары. –Алматы: Қазақ университеті, 2008. –Б.91-96.

[2] Кекілбайұлы Ә. Он екі томдық шығармалар жинағы. –Алматы: «Өлке» баспасы. –Т.2. 1999. –400 бет.

[3] Қазіргі әдебиет және фольклор. Монография. –Алматы: М.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты, 2009. –221 бет.

[4] Stovall F. American Idealizm. Norman. P.124. 1943.

REFERENCES

[1] Abdigalieva G.K., Koshchigulova K.I. Nacionalnaia ideya I cennosti etnokultury (National idea and values of ethnoculture// Anthropological discourse in world and Kazakh philosophy. Proceedings of the international scientific conference dedicated to the 60th anniversary of Doctor of Philosophy, Professor Zhakypbek Altayev). Almaty: Kazakh University, 2008. P.91-96. [In Rus.].

[2] Kekilbaiuly A. On eki tomdyk shygarmalar jinağı (A collection of works in twelve volumes). Almaty: Ulke” publishing house, T.2. 1999. 400 pages.[In Kaz.].

[3] Kazirgi adebiet jäne folklore (Modern literature and folklore. Monograph). Almaty: M. Auezov Institute of Literature and Art, 2009. 221 pages. [In Kaz.].

[4] Stovall F. American Idealism. Norman 1943. P.124.

НАЦИОНАЛЬНАЯ ИДЕЯ В ПОВЕСТИ “БИР ШОК ЖИДЕ”

АБИША КЕКИЛБАЕВА

*Нурлыбаева А.М.¹, Асылбекулы С.², Хамимульдинова Л.³

*¹PhD докторант, КазНПУ имени Абая, Алматы, Казахстан,
e-mail: max_mara_88@mail.ru,

²доктор филологических наук, профессор, КазНПУ имени Абая,
Алматы, Казахстан, e-mail: serik051@mail.ru,

³магистр, старший преподаватель КазУМОиМЯ,
e-mail: lyailya_66@mail.ru

Аннотация. Цель исследования – показать, что проза писателя Кекильбаева – это наследие, в котором отражены такие ценности, как национальный дух, характер, природа, обрядовая культура, характерные для любой нации. Эти ценности мы распознаем не только в единстве

темы и идеи, содержания и формы авторского произведения, но и через жизненные практики и обычаи отдельных героев, через их внутренний мир, поступки, намерения, ответственность перед поколением. Неразрывная золотая нить между отцами и детьми, между прошлым и настоящим связывала целые династии, соединяя ее с судьбой отдельного человека.

Объект исследования – раскрытие национальной идентичности казахского народа, отраженной в прозе писателя, повышает научную ценность исследования, В частности, речь идет о проблеме преемственности поколений, которая является главной ценностью в жизни каждого казаха, о незыблемых традициях семи предков, передающихся из поколения в поколение, о проявлении в художественном произведении благородных качеств, таких как братство, присущих казахскому менталитету. В качестве предмета исследования взята повесть писателя «Бір шоқ жиде». В исследовании использовались сравнительный, описательный методы, метод анализа.

В результате исследования в статье было показано национальное, этнографическое, ментальное значение казахского обряда жертвоприношения, традиции ерулик, наречения ребенка, празднования сорока дней со дня рождения, различных обычаев, совершаемых до совершеннолетия ребенка, которые писатель в своем произведении описал с энтузиазмом и любовью. Это свидетельствует о практической значимости исследования.

В статье авторы не только описывают традиции казахского народа, придающего особое значение продолжению рода, рождению сына, но и ряд обычаев, верований, сформировавшихся в рамках этих традиции, убедительно переданных в рамках драмы одного только Тлеубека аксакала. В заключении исследования отмечено, что данное художественное произведение имеет большое значение для понимания места и значения национальных ценностей в истории становления казахской этнокультуры. Результаты исследования могут быть использованы в таких областях науки, как казахская литература, культура и этнография.

Ключевые слова: национальные ценности, культурный код, традиция, этнографический процесс, национальные идеалы, преемственность поколений, национальное знание, мнение

**THE NATIONAL IDEA IN THE STORY «BIR SHOK ZHIDE»
BY ABISH KEKILBAYEV**

*Nurybayeva A.¹ Assylbekuly S.², Khamimuldinova L.³

*¹PhD doctoral student, KazNPU named after Abai, Almaty, Kazakhstan,
e-mail: max_mara_88@mail.ru,

²professor, doctor, KazNPUnamed after Abai, Almaty, Kazakhstan,
e-mail: serik051@mail.ru,

³master of philology, Kazakh Ablaihan University international relations
and world languages, Almaty, Kazakhstan,
e-mail: lyailya_66@mail.ru

Abstract. The purpose of the study is to show that Kekilbaev's prose is a legacy that can provide comprehensive answers to questions of national value, national spirit, national character, national identity, national identity, ritual culture. We learn these values not only in the unity of the theme and idea, content and form of the author's work, but also through the life techniques, traditions and customs of individual characters, their inner world, actions, intentions, responsibilities to the next generation. An inextricable golden thread between father and child, between past and present, connected entire dynasties, connecting it with the fate of the protagonist.

The scientific value of the study lies in the disclosure of the national characteristics of the Kazakh people, reflected in the writer's prose, which is also the object of the study. In particular, we are talking about the problem of continuity of generations, which is the main value in the life of every Kazakh, about the unshakable traditions of the seven ancestors, passed down from generation to generation, about the manifestation of noble qualities in a work of art, such as brotherhood inherent in the Kazakh mentality. The writer's story "Bir Shoq Zhide" is taken as the subject of the study.

In the article, the authors, using the methods of comparison and analysis, show that the writer, through his works, sought to revive, convey to the next generation the concepts considered sacred for the Kazakhs, family and national traditions, such a wonderful tradition based on mutual respect as forgiveness of the debt left by the deceased is analyzed. person, or when this debt is assumed by his close relative. As a result of the study, it was possible to analyze the national, ethnographic, mental significance and essence of various rituals of sacrifice, naming a child, celebrating 40 days from the birthday, various customs performed until the age of majority of a child, which the writer described with enthusiasm and love. This indicates the practical significance of the study.

In the article, the authors not only describe the traditions of the Kazakh

people, which attach special importance to procreation, the birth of a son, but also a number of customs and beliefs made within the framework of these traditions, well conveyed within the drama of Tleubek aksakal alone. In the conclusion of the study, it was noted that this work of art is of great importance for understanding the place and significance of national values in the history of the formation of the Kazakh ethnoculture. The results of the study can be used in such areas of science as Kazakh literature, culture and ethnography.

Key words: national values, cultural code, tradition, ethnographic process, national ideals, succession of generations, national knowledge, opinion.

Статья поступила 02.04.2022

UDC 821.512.122.0

SRSTI 17.82.10

<https://doi.org/10.48371/PHILS.2023.16.13.026>

AKYT ULIMZHIYLY AND ZAR ZAMAN POETS

**Segizbayeva K.K.¹, Seitzhanov Z.H.²*

¹Master's student, Al-Farabi Kazakh National University,

Almaty, Kazakhstan, e-mail: segizbaevakarlygash@gmail.com,

²Doctor of Philology, Professor, Al-Farabi Kazakh National University,

Almaty, Kazakhstan, e-mail: Seytzhhanov.zufar@kaznu.kz

Abstract. Akyt Ulimzhiuly (1867-1940), an outstanding poet from among the compatriots of East Turkestan, was a talented poet who lived in the late nineteenth and early twentieth centuries among the Kazakhs of Altai Kobda. The poet's ideas significantly impacted the formation of self-awareness and thinking of the Kazakh people on the territory of China and Mongolia. They became an inspiring weapon for social and national movements. Akyt Akyn also wrote in his poems about the harsh realities of society, the change of previously established values in traditional Kazakh society, the flourishing of colonialism, the intense upheavals of the people, and poets "zar-zaman" (grieving times).

The article discusses the harmony between the poems of Akyt Ulimzhiuly, an extraordinary poet from among his compatriots in East Turkestan, and the work of poets of the "Zar zaman" era. As a method of researching the works of Akyt Ulimzhiuly, the author used a historical-literary commentary with elements of immanent analysis. The historical and literary facts resulting from the poet's social and ideological environment are described in the article. It

also offers a comparative analysis of the works of Akyt and the poems of Shortanbay, Abubakir Kerderiy, Alban Asan Barmanbekuly, Dulat Babatayuly, and Murat Monkeuly, reflecting the reality of the life of the people trapped in the colony. The purpose of the research is to prove that the apocalyptic era in old times, drawn by Zar-zaman poets, was also based on Akyt Ulimzhiuly and to find the consonance between their works. The article's scientific and practical significance lies in a comprehensive review of the manifestation and influence of colonial policy, which is associated with the degradation of time, humanity, and nature, in the works of Akyt Ulimzhiuly and zar-zaman poets.

Key words: “Zar zaman,” poem, justice, unity, motive, consonant, idea, purpose

Basic provisions

Following the tsarist government's invasion of Kazakh lands, the people who lost their lands began to lose their customs, values, and character. Kazakhstan's period of mourning began with the country's accession to Russia. The tsarist government's new administrative measures were alien to Kazakh culture. Kazakh poets of the time criticized and based their poems on negative events in the country. M. Auezov referred to these poets as “zar-zaman” poets, and they have remained so throughout the history of Kazakh literary criticism.

Akyt Ulimzhiuly is a Kazakh from East Turkestan, one of the founders of Kazakh written literature, and an exceptional poet whose work and legacy are included in the ontology of Kazakh spirituality. In his original works, he sang about the hardships of his time and vividly portrayed the internal and external violence and scenes from the historical period. From this perspective, it is clear that the roots of the mourning in Akyt's poems can be traced back to the poets Asan and Kaztugan, as well as Dulat, Shortanbay, Murat, and Abubakir.

We mourned the settlement in the works of Akyt aqyn and saw that the longing for the freedom of the nation was combined with the poetry of Zhyrau and the thoughts of mourning poets. We also analyzed Akyt's poems on the theme of mourning, and in the poet's poetry, we could clearly see the reality of that time in which he lived, the complex nature of the time, and the space he was experiencing.

Introduction

Akyt Ulimzhiuly is a gifted person who is regarded as one of the founders of regional literature. He wrote his first poem at the age of fourteen and left a rich legacy. He was one of the poets who raised a lot of social issues in his works. As a result, he became widely known not only in certain regions

but also among the Kazakh people. It is obvious that one of the branches of his poetry is the works that reflect the realities of the life of the people who are bound by dependency. The poet's main legacy primarily conveys the fate of the people and the future of the country. The works of Akyt, who predicted the future, resonate with the works of modern poets.

It is known that the name "Zar Zaman" was first used as a term by M. Auezov, which became one of the features of zar-zaman literature (hundred-year era). He devoted a chapter in his study "Kazakh literature" to the question of who are the poets of modern times and what their features are. "After the middle of the 19th century, the grieving state of Zar Zaman spreads throughout the country. It should be noted that a large number of zar-zaman poets appeared in the middle of the last century" [1, 195 p.], - said M. Auezov. However, if we take a closer look, we can see that Asan Kaigy's "Will there be a time of trouble?" (Kyili zaman bolmay ma?) predicts there will be a very difficult time. According to scientists, in the early versions of the literature, there are initial signs of this pattern - indifference to the times and deprivation of the world. Well-known scientist B. Omarov points out three sources that formed the poetry of the Zar Zaman era. The first is the motive of protest against the era, which has been going on since the literature of ancient times, the second is the prediction poems that originate from Asan Kaigy, and the third is the apocalyptic message based on the beliefs of the common people. The establishment of the colonial period in the Kazakh steppes united all these things into one stream" [2, p.110]. In contrast to this, it can be seen that the origins of the Zar Zaman period are rooted in the distant past.

Methodology

The policy of colonization in the Kazakh steppes in the second half of the XIX century had a great impact on the worldview of the poet and the formation of his civic personality, which was reflected in his work. Therefore, in the course of the research work, a historical and literary description of Akyt's works was made using elements of immanent analysis. As a result, during the research process, a historical and literary description of Akyt's works was developed using immanent analysis elements. A comparative analysis was made in order to determine the harmony of the poems of Akyt with the works of zar-zaman poets who lived in this era and witnessed the gloomy fate of the Kazakhs.

Results

One of the reasons for writing poems about the Zar Zaman stream was the opposition to Russian colonialism. Many changes have occurred in the traditions and way of life of the Kazakh people since they came under the rule of others. The land and water of ordinary people began to shrink, religion

and language were restricted, and customs began to be broken. All this put some poets at a dead end. Their souls ached for the country and the land. This situation has left its mark on their work. For example, in one of Akyt's first poems called "Zamanany style" (1886):

Going to break down,
A sign of the times.
The time is coming
As the wind blows.
Ruined time and world,
In the garden of snails [3, p.53].

Why is it said to have "Ruined time and world"? At that time, the Kazakh people became a dependent country. According to Abay, the number of people who "envies their country" has increased in that time. The political and social situation has changed. In that period, the colonial goal of the tsarist government was fulfilled. The system of governing the country has changed. The khanate was abolished after what first came to the senior sultanate, then the bols system. Instead of the wise leaders and warriors who led the people, as well as the "Sheshens" (those with sharp tongues) who began the speech, quick-witted people who could please the Russian administration and those who were convenient for those on top took their place. Therefore, through his works, Akyt guided the people and encouraged them to unite. Various political events in society have created new trends that sing the freedom of the nation, describe the nature of the times, and appeal to culture. Open-minded poets such as Akyt began to write works that emphasized social and civic voices. In other words, the Kazakhs, part of whom became dependent on tsarist Russia and part of whom became dependent on China, began to break with the old way of life, traditions, and norms. The colonial policy has changed both the law and individuals. The works that comprehensively cover the essence of such a time are the literature of the Zar Zaman period. Authors of this type of literature include Akyt and Shortanbay.

The poet criticizes times. Because the tsarist government began to freely rule the Kazakh people at that time, and those in power were not people who care about the ordinary folk. They were mischievous flatterers who pleased the Russian government. They maintained colonization and acted for their own benefit. That is why the good people were disappointed and sought for the return of the past. They portrayed the need of the time being captive, terrified, and depressed. This feeling was also noted in Akyt's poems.

Abu Bakr Kerderi also tells about the country's fate and the despair of the time. He felt as if the moonlight and sunlight had vanished, as had his hope.

Lunar and solar eclipses (similarly as Moon's and Sun's light disappearance) are not considered good among Kazakhs. So, what the poet is referring to is the image of the times, the sorrow of the country. The exemplary works of the poets have a deep meaning. The difficult fate of the country, the hardships of subjugation – it felt like they destroyed the dreams and hopes of many people. He well delivered that not only one person, but the whole nation was in a state of shock.

Poets weigh the secrets and mysteries of the past, which violated the will of the people. Dissatisfaction and dismissal with the current times are reflected in the works of Alban Asan Barmanbekovich.

From his works, we understand that the pressure of colonial rule was growing from year to year, and the era became suffocating. Ideas are not realized, and there is no will in the mind. By saying "Where can you go now?" he expresses desperation. He is saddened by the gloom and doom of once a carefree world, and he cannot help but write down what he has seen and heard. In contrast, poets long for peace, justice and freedom. We see that their thoughts coincide. In those cases, poems of Zar Zaman are linked to one another.

Colonial policy destroyed the nature and character of the people. Rich or poor, wise or not - all have changed. The number of selfish individuals has increased, competition and rivalry have boiled up, and injustice has spread. Akyt's two verses, "the salt of the good, and the shame of the man" have a great meaning. The poet wrote several poems, including "Zamanyn kalay desenyzy", "Bokenin zhyry", "Asana ta dep edi", "Ishaiky bolgan bilerge", and others, where he expressed his dissatisfaction with the times and people and is angry with his people. The evil is above, as people say "time is running out, and the country is worn out". A time without justice is a tragic time. He depicts the destruction of the times in connection with human actions. The intentions of the people in charge of the country are wrong, the khan is a boat, and the dance is a bow. There is no support from the patsha (king). The reason is that time became torn, and people adapted to it. The poet looks deeply into the hectic life of his time and argues that there is no one who cares and thrives to do something about social deprivation.

People who do not have the ability to govern the country and do not justify the trust of the people are elected. People's ways of life change as their shortcomings worsen. The reason for all of this is colonial policy. Only those who know how to get close to the top will have the power. Enraged by such imprudent acts, Akyt based his works on the truth. This was the grief of the whole nation. Some are unworthy to be khan, while others accept bribes. More people envied each other, and the peace and prosperity of the people

were lost. The country has lost its unity and liberty. The famous poet Dulat Babatayevich also summed up once forbidden thoughts.

Modern Kazakh greatness,
Is it worse than a bad dog?
If they see food, if they see blood
They completely lose their consciousness [8, p.67].

When we look at this verse, we can see that the heritage of the poets of the Zar Zaman period and the works of the poet Akyt are in sync, and interlink with each other. In any of the poems of these poets, the corruption of the riders is tested. It is difficult to get justice without a just leader. There are also no fair biys (wise men) who do not turn their backs on their people. Everyone is only concerned with themselves. The age in which such wrongdoings are committed is called “Obyr Zaman”. The people are not strong enough to change it. Preserving the country is not even on the minds of akims. Therefore, both the rich and the poor are among the misleaders of the time, exposing their negative actions. From this point of view, the worldviews of zar-zaman poets are intertwined.

The poem “Zar Zaman” by Akyt Ulimzhiuly is about a country where the law has changed and the misfortunes has risen. Authorities in the country are no longer resolving complicated matters, because the power has passed to the tsarist administration. The good people who care about the country have neither solution nor influence. Their spirit had left them, and their hearts were full of sorrow.

The line “After the cancer of the age” has a deeper meaning. Swindlers pay bribes to gain power. Thus, desire for power and corruption prevail, and the nation is divided. He writes with frustration that in such world “unity of speech, unity of action” is impossible.

The open-minded poet cannot help but deliver the mourning of people for their former freedom. In this regard, Akyt’s poetic ability is immediately apparent. “As the time passed, seven of the eights passed as well” is a true depiction of that time from all views. He sings about the tragedy that befell the country - the “model of the torn era”. “A small number of Kazakhs have grown up spread up, and now they looking for Shurshit with Russians - he said. It was also noted by him that people became divided, and ruled over separately as part of the colonial policy’s ploy. Other of his sayings was - “Blessings are gone from you, and power is gone from your head”. He is bitter that there is no solution to these problems. At the same time, they use a variety of forms of violence against a country that was initially powerless. Fee taxes and abusive pressure are examples of what forced people to leave their homes and flee. “The Altai territory has become deserted. Half of the

Kazakhs who lived there moved elsewhere. These Kazakhs traveled to Manas, Kutuybi, Sanzhi, Urumqi, Shonzhi, Mori, Barkol, and some of them to Gansu, Xinhai, and even Tibet. The government of Ezhenkhan also issued a decree prohibiting Kazakhs from relocating to the other side of the Ili and Tarbagatai rivers. However, this did not stop Kazakhs from migrating. The people led by Boke refused the tax and relocated to Gansu, to the Land of Xinhai.

On the other hand, the Kazakhs to left their homeland, firstly, due to the violence of the Ezhenkhan government in China, and secondly, due to the inability to bear the burden of taxes, so, they had to flee. It should be noted that Boke initially goes to Bogda, but authorities do not allow him to stay there, and ordered him to be detained and arrested. Knowing this, Boke is released again and Ezhen's government did not stop the persecution.

Boke, who was hiding in the sands of his horse, died in Tibet. The persecutors from the government opened the tomb of the hero and cut off his head. That is how his body is buried in Tibet and his head was in Altai. "Why did you leave the ghost of your ancestors behind?" – says the poet, who either regrets or burns with rage. The common sorrow of the Kazakh people was the loss of their homeland due to the tyranny of the colonizers. The tsarist government seized the Kazakh land and began to establishing on the rich land, and started to settle others. The Chinese government, through excessive taxes, forced Kazakhs to flee their homeland.

Akyt, a poet of justice was able to express the severity of colonial tyranny with his meaningful poems. Concerned about the fate of his people Akyt never stopped using his weapon – a pen.

It was not easy for Akyt to accept the division of an already small number of Kazakhs by two. This was also a trick against the will of the people. The poet, who is not able to do anything, mourns with his poems and criticizes the evil actions of the society.

Discussion

The issue of land has a special place in a human life. Because the land is a source of livelihood, a sacred place. Human happiness is directly related to the motherland. The colonizers built a fortress on the Kazakh land. The fertile lands were lost. Settlements have shrunk and people's lives have become more difficult. This state was sung in Zar Zaman poetry as a tragedy of the time. Well-known poet Murat Monkeuly in his poem "Ush kiyan" (translated as "Three Strikes") explains that the loss of three notorious places is an incurable grief of the people.

Capture of the Edil (river) -

Putting his hands on the skirt.

Capturing the Zhayik (river) -

Putting his hand on the shore [10, p.15], –

says poet as if he lost the legacy of his ancestors. To play with horses, boils pots in many pitties and to burn straight. And then to lose one's place of residence. A country that moved freely became a subject to slavery. The poet Murat understood this correctly and did not believe in a bleak future. This was the complaint of all Kazakhs. The poet sings without any hesitation.

Dulat Babatay, one of the poets who has a special place in the Kazakh literature, was also saddened by the fact that one of the sorrows of the time was the loss of the land of “wide settlements, free fields.” He missed the clear waters, the magical sights, and regrets that his spirit had shriveled. Such style in the poetry of Zar Zaman has also been noted with significance in the works of Akyt. Akyt's statement that “There is no place to live freely” is in line with Dulat's statement that “There is no steppe as before.” Their poems rhyme in a similar way, and their thoughts are not far from each other. At the same time, the poets were well aware of and deeply concerned about colonial dominance that was depriving the settlements.

Alban Asan Barmanbekov, a later representative of the Zar Zaman poets, also sang about the mourning of the country that lost its roofs. Alban is sorrowed by “the stag that lost its vast lands”, and shows desperation. Time has permitted the actions of cheaters and corrupt individuals. He did not ignore them. Therefore, this era is considered to be “a time of wear and tear, a time of hardship, a time of greed.” He longed for the past, when “crying were comforted and the fallen stood back” (easier times). At that times, poets could not divide the land and the people. Losing the land was like losing another half people. Settlement cannot be the beginning of prosperity without counting. The tsarist government first enacted a law governing the Kazakh steppes, declaring that “Kazakh land is state property.” That was the beginning of the troubles. They began to colonize the fertile lands of the Kazakhs. Those who did not tolerate such travesty were punished. The people no longer knew how to get out of this crisis. They only found it in a fantasy (utopia). Now, we truly can understand the legend of Asankaygy's search for “Zheruiyk”. However, the people have never been indifferent to the land issue. In his works, Akyt portrays the colonisation era, which allowed tyranny from every possible angle. Akyt is also upset and saddened by the fact that the country was ruled by strangers.

This is exactly the image of a worn-out era. The thoughts of the two poets do not differ much. You can see that they are tuning and connecting. Akyt's words “Sarysu might be a food, and those who drink, become drunkard” were not common in the life of the past Kazakh people.

Poets consider it a sign of depravity. The customs of the people began to change. It is also something impossible for “thieves, tyrants, slobs, and

wicked people" to rule the country, they would not thrive it. He also was aware that people's behavior and psychology have changed in mourning times of declining country and degraded lands. The closeness of ideas, knowledge, and understanding of the poets of the Zar Zaman period is immediately apparent and does not deviate from the truth. Leaving aside distant relatives, loved ones have lost respect.

The relationships of people from the same sovereignty were broken. Where are the traditions of our ancestors? What kind of morality can there be if family members do not respect each other? Respect for parents, both boys and girls, is their childhood duty. What kind of charity can be expected from an adult who does not respect his parents? Good times and the development of society depend on social justice and tradition. The child is not only a continuation of parental life, but also a member of society. A generation that does not respect its elders cannot be happy. Therefore, ancestral traditions should not be violated. Akyt sang about human behavior and that individual's future in connection with the era.

Shortanbay also did not ignore the fact that faith and decency were not found in a person. The fact that the boys did not respect their grandfathers, the girls their mothers, and the youngsters did not respect the elders was a violation of the ancient morals of the people - Shortanbay did not let it pass him by as well. Even zar-zaman poets have paid attention to this issue. After all, people should not be indifferent to such foreign attitude. It is a good lasting tradition to show kindness to relatives. Poets, who felt that the whole society could not stand outside the law and order, could not help but feel remorse. They teach that respect is one of the most important human values and seek to eliminate immoral actions.

Poets of Zar Zaman period were able to understand the realities of public life in their time and express their views. That is why the content of the theme is constantly observed in their works. Murat in the series "Ush kiyan":

Signs of a tired person -

If two people argue,

He does not ask to reconcile.

He will spit them apart

And will take a bribe in between [5], –

says the poet openly stating his thoughts. If a dispute arises between two people, instead of resolving it fairly, the author resents willingness to accept a bribe of judging person. He also accepts that this is a negative action of a few people. Such agitation is considered to be the sorrow of the people, because a bribe-taker is not fair. Any leader should not leave the human territory. The poet insists on honesty and good intent.

One of the poet's fears is to "feed the next child with bitter water" to avoid spoilage. People must not violate the strict principles of Islam, it has important life meaning. The poet's concerns about the lives of future generations is understandable. This clearly states that it is not a disease, but it is. Abubakir Kerederi also said that being rich violated the norms of behavior of young people and violated the native traditions.

The poet was able to accurately depict the changes in the nature of the people in the midst of the ravages of time. Why was the "father's laid clear way" forgotten? The reason for this is that peace and unity have been destroyed, and loyalty has diminished. Seeing this, the poet wisely reveals the truth of the tragedy that befell the people. While reading the poetry of zar-zaman poets, the songs that describe the sorrows and dreams of the country, which lost its fortune, came together in one channel, they leave a lasting impression on you. It seems that a group of artists inherited the bitter truth of their time in poetry, complementing and developing each other.

According to scientists, the recognition of the deterioration of time and the destruction of nature as a sign of the end of the world is a legacy of the 12th century Hodja Ahmed Yassawi. His words about the end of the world are reflected in several khykmets (left wisdom). For example, in his sixty-third khykmet, he had a deep meaning that he wrote in two lines: It is said that the apocalypse is when people lose their wisdom, and tar each other apart. When people's grudges open up, they break their good intentions, and become cruel to one another, according to him, that is when the world ends.

On the contrary, we realize that this concept has long been a part of the poetry of zar-zaman poets. Akyt Ulimzhiuly, who was acquainted with the works of medieval thinkers, and read and studied them, decided to explain the atrocities of the colonial period in light of Islamic constraints. Works of poets in Zar Zaman period depict their thoughts in connection with the apocalypse. In this case, Akyt's "Al zharandar," "Asan ata dep edi", "Akytnama", "Zar zaman", "Osietnama" and other tolgaus (poetical reflections) take a special place. Important social, political and philosophical themes, civil melodies are widely covered in these tolgaus. They can have the identity of a complex, voluminous lyrical work, or even a poem without a plot. From this point of view, the poet Akyt also thinks about the most important issues in his reflections. He pays attention to the signs of the end, believing that there someday will be an end to the world.

The poet says that one of the main signs of modernity is the depravity of people. First, he mentions Biys (judicial and political figures) and a Mullahs. When biy is not just, he does not settle disputes fairly. In the second no conscience, it is insatiable. Third, he becomes a coward, he falls into the trap

of others. Dissatisfied mullah only thinks about himself. Instead of pursuing a good course, he indulges in immorality. This is a sign of the world ending. Akyt Ulimzhiuly continues this idea in several other his reflections. Then he mentions the country, which has lost its unity. At that time, political authorities have violated the traditional Kazakh customs. He believed that one of the best ways to colonize the Kazakh land was to destroy the internal unity and create a rift. He reminded that the situation in a country without unity, which has lost its "peace", does not end well. There are no common ordinary people around the greedy rich. But there is no wisdom left in biy's head, who are not trying to speak for justice. All these are signs that we are moving towards apocalypse. He implies that the greater the distance between people is, and more quarrels they have with one another, the closer the "end of the world" becomes.

The number of flow-paid people, who do not believe in artificial words and do not stop at proverbs, has grown to the level of high-income people. There is a shock in the mind of the poet who does not agree with what is happening around. Times change in a short time very frequently. Most people do not know how to maintain their morals. Sometimes they do not prevent themselves from committing evil acts for their own sake. They insult the bad and do not support the good. As a result of this, the Bazaar Bar has disappeared. Therefore, Akyt understands that the saying "the earth will burn in the end of the times, the country of the wicked will be punished" is due to a collapse caused by the era. He adds that the indifference of many people to the shame is also one of the evils of our time. Such poetry has a great educational value.

Shortanbay's poems were also affected by the bitter reality of such a turbulent time. A boy and a girl who do not feel their duty to society and their parents will have neither morality nor kindness. Modesty and respect for adults for a long time been regarded as virtues. However, from that period of mourning instead of being polite, young people started to show pride and rudeness to their parents. Such misbehavior is not uncommon in both boys and girls. A shameless person is not a good man. The new generation will have little shame, and the degrading new generation has no shame. Shortanbay's ceasing - is the ceasing of era, and the sign of coming apocalypse finishes a thought poet.

There is a problem of morality and unity - The poet considers the behavior of people who are not united as "a part of apocalypse." The truth of the time is revealed by the "old man with only bones left", who did not receive courtesy from the younger brother, or from a boy, or a girl, with the daughter in law.

The whole world is not alienated when it comes to the time of “the whole world”? Other than that, the relationship between the relatives was distanced. This is called “deviation from the ancestor’s law.” It is openly stated that the colonial policy of the tsarist government caused such a situation. From these short poems of the poet, we can see that he understands the secrets of his time. In this regard as well, the works of Akyt and the heritage of Alban Asan become interlinked. We can see that both of them understood and sang about their era’s features and identity.

Akyt Ulimzhiuly simultaneously depicts the degradation of not only man but also nature as a sign of apocalypse. One of the prominent representatives of modern times Kerderi also explains the degradation of nature as an influence of the era. He is distressed by the deterioration of his native land. As a result, he is against of destruction of nature, because man is inseparable from it. Human life takes place in the natural environment. In fact, these words are the concern of the poet, who burnt to the ground.

Thoughts of poets come from one place. It is the burden of life, the degradation of land and water. In contrast, Akyt’s poems do not deviate from the heritage of zar-zaman poets. They connect with each other again and harmonize. In other words, it can be concluded that Akyn Ulimzhiuly, who was born and raised in a certain region (China), continued and developed the traditions of Zar Zaman period’s poetry. Kazakh people on both sides lived the similar way, and had the same state. The saying “Kairan elim, kazagym” (Kazakhs, my poor people) is to mourn the loss of the dignity of all Kazakh people, to feel the weight of the country borne at that time. Even if we read the works of any of the poets Zar Zaman time, we can see that one stream of idea is common to all.

The division of the Kazakh land is also a great atrocity against the nation. It is clear that there is a colonial policy’s influence. It was convenient for them if the country of high-spirited and courageous people did not unite. Akyt does not exclude “weak Kazakhs”, but rather makes their difficulties into the focus of his poems. The tsarist government and China jointly divided the land and with it divided the people as well. These were one of the tricks to rule the colony freely and turn it into a colony.

Akyt considers the bitter truth to be a tragedy for the people. The “division of the population into three or four places” is considered a sign of degradation of people. In the works of the poet he described colonial tyranny in connection with historical reality. The poet is saddened by the division of the ancient homeland. “I told you to step into the snow, and forget about the land that made you stupid.” He was against the law that allowed such felonies to do so. He did not want to give in to what others say or order to do.

That's why Akyt wanted to use a pen as a weapon to infiltrate the minds of "well worn-out Kazakhs". "The wolf will eat those who divide" – he believes. Disappointment from the "separate age" clearly explains Akyt's point of view. At the same time, he is seen as a critic of the times of Zar Zaman.

Conclusion

Akyt Ulimzhiuly is a phenomenally talented poet. In his works, he turned many aspects of life into poems, reflecting on them. His works are closely related to Kazakh's life, as well as various political and historical situations. It's not for nothing that he says, "In my words, I wrote this to my friends about the Kazakh smells right." In his days, there were many unresolved issues. At those times, the Kazakh nation became a colony under the rule of other country. As a result, the land shrank and the population was divided into two-three groups. Language and religion were oppressed. Greed and bribery have increased.

Since society is a place where human life takes place, it inevitably influences the customs, traditions and behavior of the people. Thus, the poet who says "Kazakhs, my people" was concerned about the question of how to preserve the country and the humanness with the ancestral heritage in the face of compassion and zeal, and intelligence.

Zar Zaman is a stream that arose from a true historical event. The Kazakh, who had lost their fortune were dissatisfied with the times and longed for a return to the past. The life changes showed sadness, they said. The price of the what people used to have has gone and human qualities have degraded. Cruelty increased and the humanness was tarnished. The country was torn, the land was exhausted. Singing all this as a sign of the end of times became one of the core features of Akyt's poetry. From this point of view, Akyt's legacy resonates with the works of zar-zaman poets. In their poems, which are the result of deep emotions, there is a lot of direction and harmony.

REFERENCES

- [1] Auezov M. Ädebiet tarihy (History of literature). Almaty: Ana tılı, 1991. p. 240 [In Kaz.]
- [2] Omaruly B. «Zar zaman» poeziyası. Genezis, tipologiya, poetika (Zar zaman poetry. Genesis, typology, poetics). Almaty: Bılım, 2000. p. 368. [In Kaz.]
- [3] Ulimzhiuly A. Şyğarmalardyń tolyq jınaǵy: eki tomdyq (Complete collection of works: two volumes). Konya. 2011. T.1. p. 652. [In Kaz.]
- [4] Babataiuly D. Uaqyt mádenieti.(Culture of time). Almaty: Jazuşy, 1991. p. 160. [In Kaz.]
- [5] Möñkeuly M. Qūrast.: Omarūly B. Almaty: Ana tılı, 2013. 287 b.(Monkeuly M. Works. Compiled by: Omaruly B. Almaty: Ana tili, 2013. p.287.) [In Kaz.]

АҚЫТ ҮЛІМЖІҰЛЫ ЖӘНЕ ЗАР ЗАМАН АҚЫНДАРЫ

*Сегізбаева Қ. К.¹, Сейітжанов З. Н.²

^{*1} Магистрант, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Алматы, Қазақстан, e-mail: segizbaevakarlygash@gmail.com,

²Ф.ғ.д., профессор, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Алматы, Қазақстан, e-mail: Seytzhанov.zufar@kaznu.kz

Аңдатпа. Шығыс Түркістан жеріндегі отандастар арасынан шыққан көрнекті ақын Ақыт Үлімжіұлы (1867-1940) ХІХ ғасырдың соңында ХХ ғасырдың басында Алтай - Қобда қазақтарының арасында өмір сүрген дарынды ақын, ислам дінін Шығыс Түркістан қазақтары ортасына уағыздаушы, белгілі теолог ғұлама. А. Үлімжіұлы Шыңжаң және Моңғолия қазақ жазба әдебиетінің негізін салушылардың бірі ғана емес, ол жас ұрпаққа білім мен ұлттық, имандылық тәрбие беруге атсалысқан ұстаз. Ақынның сонау заманда айтқан ақыл-кеңестік, насихаттық, ғибрат аларлық жыр-толғауларының бүгінгі күні де өзектілігі жойылған жоқ. Ақынның идеялары Қытай, Моңғолия жеріндегі қазақ халқының өзіндік ұлттық санасының, ой-пікірінің қалыптасуына үлкен ықпал етіп қана қоймай, қоғамдық-ұлттық қозғалыстарға дем беруші қару болды. Ол өзі өмір сүрген қоғамдық ортаның қат-қабат шындығын өлеңдеріне өзек еткен. Дәстүрлі қазақ қоғамындағы бұрынғы қалыптасқан құндылықтардың өзгеруін, отаршылдықтың белең алуын, халықтың қатты күйзелгенін жырлаған Зар заман ақындарына Ақыт ақын да халқының жай-күйін ойлаған ұлт қайраткері ретінде үн қосқан.

Мақалада Ақыт ақын өлеңдері мен зар заман ақындарының шығармашылығы арасындағы үндестік қарастырылады. Имманентті анализ элементтерін қолдана отырып Ақыт шығармаларына тарихи-әдеби талқылау жасалады. Ақынның әлеуметтік-идеологиялық ортасы тудырған тарихи-әдеби фактілер сипатталады. Бодандық бұғауына іліккен халық өмірінің шынайылығын бейнелеген Ақыт туындылары мен Шортанбай, Әбубәкір Кердері, Албан Асан Барманбекұлы, Дулат Бабатайұлы, Мұрат Мөңкеұлының өлеңдеріне салыстырмалы-салғастырмалы талдау ұсынылады. Зерттеу жұмысының мақсаты көне заманнан арна тартқан ақырзамандық сарынның зар заман ақындары шығармашылығымен бірге Ақыт Үлімжіұлының туындыларына да арқау болғанын дәлелдеу, үндестігін айқындау. Мақаланың ғылыми-практикалық маңызы заманның, адамның, табиғаттың азып-тозуымен шендестірілген отарлық саясаттың зар заман ақындарымен қатар Ақыт Үлімжіұлының да шығармашылығындағы көрінісі мен ықпалын жан-жақты талдауында.

Тірек сөздер: зар заман, толғау, әділдік, бірлік, сарын, үндестік, идея, құндылықтар

АКЫТ УЛИМЖИУЛЫ И ПОЭТЫ «ЗАР ЗАМАН»

*Сегизбаева К.К.¹, Сейтжанов З.Н.²

¹Магистрант, Казахский национальный университет
им. аль-Фараби, Казахстан, Алматы, e-mail: segizbaevakarlygash@gmail.com

²Д.ф.н., профессор, Казахский национальный университет
им. аль-Фараби, Казахстан, Алматы, e-mail: Seytzhnov.zufar@kaznu.kz

Аннотация. Выдающийся деятель культуры из Восточного Туркестана Акыт Улимжиулы (1867-1940) – талантливый поэт, живший в конце XIX – начале XX века среди казахов Алтая-Кобды, проповедник ислама в среде восточно-туркестанских казахов, известный богослов. А. Улимжиулы – не только один из основоположников казахской письменной литературы Синьцзяна и Монголии, но и педагог, внесший большой вклад в духовно-нравственное воспитание подрастающего поколения. Назидательная поэзия мудрого поэта не утратила своей актуальности и в наши дни. Идеи поэта не только оказали большое влияние на формирование национального самосознания казахского народа на территории Китая, Монголии, но и стали импульсом, вдохновившим народ на общественно-национальные движения. Акыт акын писал в своих стихах о суровых реалиях общества, смене ранее сложившихся ценностей в традиционном казахском обществе, расцвете колониализма, сильных потрясениях народа, как и другие поэты периода лихолетья, т.н. «Зар заман».

В статье рассматривается созвучие и родственность между стихами выдающегося поэта Акыта Улимжиулы и творчеством поэтов «зар-заман». Как метод исследования произведений Акыта Улимжиулы автором использован историко-литературный комментарий с элементами имманентного анализа. Описываются историко-литературные факты, порожденные социально-идеологической средой, в которой жил поэт. Также предлагается сравнительно-сопоставительный анализ произведений Акыта и стихов Шортанбая, Абубакира Кердери, Албана Асана Барманбекулы, Дулата Бабатайулы, Мурата Монкеулы, отражающих реальность жизни народа, ставшего жертвой колониального ига. Цель исследовательской работы состоит в том, чтобы доказать наличие мотивов течения «Зар заман» в произведениях Акыта Улимжиулы и описать созвучие с творчеством поэтов лихолетья. Научно-практическая значимость статьи заключается в анализе отражения в творчестве Акыта Улимжиулы, наряду с другими поэтами эпохи лихолетья, влияния колониальной политики на обнищание и разорение общества, человека и природы.

Ключевые слова: «Зар заман», поэма, справедливость, единство, мотив, созвучие, идея, ценности

Статья поступила 08.05.2022

**Абылай хан атындағы ҚазХҚ және ӘТУ
ХАБАРШЫСЫ
“ФИЛОЛОГИЯ ҒЫЛЫМДАРЫ” сериясы**

**ИЗВЕСТИЯ
КазУМОиМЯ имени Абылай хана
серия “ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ”**

**BULLETIN
of Ablai Khan KazUIRandWL
Series “PHILOLOGICAL SCIENCES”**

**1 (68) 2023
ISSN 2411-8745 (Print)
ISSN 2709-9245 (Online)**

bulletin-philology.ablaikhan.kz

Отпечатано в издательстве “Полилингва”
«Издательство не несет ответственности за содержание авторских материалов
и не предоставляет гарантий в связи с публикацией фактов,
данных результатов и другой информации»

Директор издательства:
Есенғалиева Б.А.

Технический редактор, компьютерная верстка:
Кынырбеков Б.С.

Подписано в печать 24.03.2023 г.
Формат 70х90 1/8. Объем 49,5 п.л. Заказ № 3261. Тираж 300 экз.
Отпечатано в издательстве «Полилингва»
КазУМОиМЯ имени Абылай хана

Издательство “Полилингва” КазУМОиМЯ имени Абылай хана
050022, г. Алматы, ул. Муратбаева, 200
Тел.: +7 (727) 292-03-84, 292-03-85, вн. 21-19
E-mail: kazumo@ablaikhan.kz, ablaikhan@list.ru